خەلیفەی نوێخوازو چاکساز

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله

نووسینی

دکتۆر علي محمد الصلابي

وەرگێڕانی

مامۆستا عمر توفیق الخطاط

چاپی یەکەم

نارین

دار المعرفة

بەیرووت

خەلیفەی نوێخوازو چاکساز

عُمَری کوڕی عَبْدُالعَزیز رحمه الله

خەلیفەی نوێخوازو چاکساز

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله

نووسینی

د. علي محمد الصَّلاَّبي

وەرگێڕانی

ماموّستا عُمَر توفیق الخطاط

چاپی یەکەم

نارین

دار المعرفة
بەیروت

ناوی کتێب بەعربـــــــی: الخليفة الراشد والمصلح الكبير عمربن عبدالعزيز
نوسینـــــــــی: علي محمد الصلابي
ناوی کتێب بە کـــــوردی: خەلیفەی نوێخوازو چاکساز عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله
وەرگێڕانـــــــــی: عمر تۆفیق الخطاط
بڵاوکـــــــــار: کتێبخانەی نارین
نەخشەسازی نـــــاوەوە: شنۆ حمدامین مجید
نۆرە و ساڵی چـــــاپ: یەکەم/ ١٤٣٠ك ـ ٢٠٠٩ز
شوێنی چـــــاپ: بەیروت ـ لبنان
ژمارەی سپـــــاردن: (١١٠٨)

کتێبخانەی نارین
هەولێر ـ چوارڕیانی شێخ مەحمودی حەفید
بازاڕی زانست بۆ کتێب وچاپەمەنی
تەلەفۆن : ٢٥١١٩٨٢-٦٦(٠٠٩٦٤)

E- mail: nareen_١@yahoo.com

پێشەکی وەرگێڕ

الحمدلله وکفی والصلاة والسلام علی الهادی مصطفی وعلی اله وصحبه ومن دعا بدعوته الی یوم الدین...

خوێنەری بەڕێز، وەك خۆم زۆر سوپاسی ئەو کاتە ناسکانەت دەکەم، کە بەهەڵدانەوەو خوێندنەوەی ئەم کتێبەوە بەسەری دەبەیت.

هەروەك سوپاس وسەنای خوای پەروەردگارم دەکەم، کەجارێکی تریش یارمەتی دام، تا ژیان وبەسەرهاتی خۆرێکی تر لەخۆرە پرشنگ دارەکانی مێژووی زێرینی ئیسلام لەعەرەبی یەوە بکەم بەکوردی وپیشکەشی خوێندەوار ورۆشنبیرانی گەلەکەمی بکەم...

هەروەها مایەی دڵخۆشی یە، کەلەم سەردەمی بێ ئینسافی ودنیاویستی و دژایەتی کردنی بەرنامەکەی خواو گەلانی موسڵمان بەبەرنامەی وردوترسناکەوە لەلایەن زلهێزەکانی جیهان و ورد هێزەکانی ناموسڵمانانیش جێ بەجێیان دەکەن بۆیان.

ئالەم سەردەمە سەیرو سەمەرەدا، کەدەست گرتن بەرنامەکەی خواو سوننەتەکانی پێغەمبەری نازدار وەﷺ بەشەرمەوە مومارەسە دەکرێت، ئیتریان لەترساندا...یان لەبەر دەست نەدانی وەزیفەوپلەو پایە..یان لەبەر گاڵتەپێ کردن و تەریق کردنەوە...

هاوڕێ یەکم بۆی باس کردووم کەچی بەسەرهاتووە وچۆن گیراوەتەبەر گاڵتەو پێکەنین ولاقرتێ کاتێ لەگەڵ خێزانەکەیدا_دەچێت بەدەم دەعوەتنامەیەکەوە_ بەشداری شەکراو خواردنەوەیەك دەکات، بەتایبەت کاتێك بینیبوویان خێزانەکەی پۆشتە بوو جلی باق وبریق وتەنکی وای لەبەر نەکردبوو، کە هەموو باڵ ولەشی دیار

بێــــت، خۆیـــشی تەوقـــەی لەگـــەڵ کـــچەکاندا نـــەکرد بـــوو، بەشـــداری ڕەشبەڵەکە_حەڕامەکەشیان_ ی نەکردبوو... ئەویش لەترسی ئەوەی غەزەبی خـوا نەباری بەسەریدا ئـەو کۆڕەی ناشـەرعی یـەی بـەجێ هێشت ولـەدواوە لایکـردەوە کەسێك نەبوو لەناو گوناهـدا غـەرق نـەبوبێت. بۆیـە گـوێ نـەدا بەبۆنەکـەو لەگـەڵ هاوسەرەکەیدا پێکەوەو بەخێرایی هاتنەدەرەوە...

ئالەم سەردەمەدا دەیان وسەدان کەس کاتەکانیان داوە بەشتی بەسودو جوان و بەرهەم دار وکتێبخانەکان دەگەڕێن وکتێبە نایابەکان دەکڕن وخۆیان و یەکەیەکـەی ئەنـدامانی خێزانەکـەیان دەخوێننـەوەو خواردەمـەنی پێشکەشی مێشك ورۆحیـان دەکەن، خۆیان پڕچەك دەکەن بەزانیاری بەسودو پڕلە کەڵك بۆ خۆیـان وباشـتریش باس کردنی بۆ ئەندامانی نەتەوەکەیان...

دوای ئـەوەی سـوپاس بۆخـوا_لەسـەرەتاو کۆتـادا_ کـە دڵـی موسـڵمانانی کەمەندکێش کردوە بۆلای کتێبەکانم وئەوەش فەزڵی خوایـە چـونکە هەرئـەو کتێبـە کەسێکی تروەری دەگێڕێ وخویشی ماندوو دەکات، خـوا پاداشـتی هـەوڵ و مانـدوو بـوونی بداتـــەوە کەچـــی لەچـــاپی یەکەمـــدا دەوەســـتێت و لەکتێبخانەکانـــدا دەمێنێتەوە: ﴿ هَٰذَا مِن فَضْلِ رَبِّي لِيَبْلُوَنِي أَأَشْكُرُ أَمْ أَكْفُرُ ۖ وَمَن شَكَرَ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ ۖ وَمَن كَفَرَ فَإِنَّ رَبِّي غَنِيٌّ كَرِيمٌ ﴾النمل: ٤٠.

بەڵام سوپاس بۆ خوا جارێکی تر، کە لەمانگی یەکەم ودووەمی دەرچوونی ژیانی (ابوبکری الصدیق)و ئیمامی(علی)دا، لەبازارەکاندا نەمان و خـەڵکی تەلـەفۆنیان بـۆ دەکردم لەشارەکانەوە کەچاپی بکەینەوە، چونکە نەماوە ودەست ناکەوێت.

وا ئەم جارەش دەچینە خزمەت کەسایەتی یەکی گـەورەی ئیسلام کـە(دوکتـور علی الصلابی)نووسیویەتی، بەندەیش ماوەی ساڵێکە لەهـەوڵی بـەکوردی کردنیـدام وسەرەنجام _سوپاس بۆ خوا_ کارەکەم گەیشتە ئەنجام...

ئـەو پیـاوە مەزنـەیش_عمـری کـوڕی عبـدالعزیزە رحمه الله کـە کەسـیٚ نـی یـە لـەناو موسڵماناندا ناوی نەبیستبێت و هـەواڵی دنیانەویـستی ودادپـەروەری و خواناسـی و پشگیری کردنی چەوساوەو ماف خوراوان و دژایەتی کردنی ستەمکارو مافخۆرەکانی نەبیستبێت...

کـاتی خـۆی لەهەشـتاکاندا زۆرم خـۆش دەویـست و تامـەزرۆی شـارەزایی بـووم لەورد و درشتی هەڵس وکەوتی ژیانی ڕۆژانەی، چونکە ووتەیەکی خواناسی ئیـسلام ماموستا(الحسن البـصری)م لەشـوێنێکدا بەرچـاوکەوت بـوو کەدەیفـەرموو((بـەمن مەڵێن دنیانەویست (الزاهد)بەڵکو دنیانەویستی ڕاستەقینە عمری کـوڕی عبـدالعزیزە کەدنیا وخۆشی یەکانی بەهەموو توانا دەمی بۆ کردەوە وئەم پـشتی لـیٚ هـەڵکرد)) بەڵام لەوکاتەدا بەکوردی و لەو بارەیەوە نووسراوێکم بەرچاو نەکەوت.

ڕۆژان ڕۆشتن وڕۆژان هات وا خوای ـ عزوجل ـ کارێکی وای کرد خـۆم بەهرەمەنـد ببم بەوکارە گەورەیە وژیانی پڕلە بەرەکـەت و بەسـودی (عمـری کـوڕی عبـدالعزیز) بخەمە بەردیدی هاوزمانە خۆشەویستەکانم....

ئەزموونی ژیان ئـەوەی فێرکـردووم کـەهیچ شـتێك ئەوەنـدەی نموونـەی زینـدوو بەرچەسـتە کاریگـەر نـی یـە... بـۆ شـوێنکەوتوانی هـەموو بەرنامەیـەك، دەی ئـەم بەرنامـە بـەرزو بـڕ بەهایـەی پـەروەردگار نـەتێووری ونـەزەری یـەو لـەدوو تـویٚ ی کتێبەکاندا نەماوەتەوە وبەس، بـەڵکو سـەدان وهـەزاران پیـاوان وئافرەتـانی زانـا و خواناس هەڵکەوتوون ئەم بەرنامـە نـاوازە یـان کـردووە بـەکاڵای بـەریان لەژیانـدا و لـەدوای خوێـشیان هـەردەڵیٚ ی لەژیانـدان و گـەنج و لاوە موسـڵمانەکانی سـەدەی بیست ویەك دەچنەوە حزوریان،جەزبەی ئیمان وموسڵمانەتی ڕاستەقینە و زانست و زانیاریان لیٚ وەردەگرن...

عمـری کـوڕی عبدالعزیز_ دوو سـاڵ ونیو_ حـوکمڕانی وولاتـە یـەکگرتووەکانی ئیسلامی کردوە، بـەڵام گـەورەیی پرۆژەنوێخوازیەکـەی ئەوەنـدە مـەزن وگشتگیرو

بەبەرووبووم بوو کەوادەزانیت بەلایەنی کەمەوە(١٥تا٢٠)سالّ حوکمی کردووە.

لەوماوەکەمەدا کەس نەما لەپێش ئەودا ستەمێکی لێ کرابێت ولەسەردەمی ئەودا مافی خوراوی بۆ نەگەڕابێتەوە، یان مافی لەستەمکارێك نەسەندبێتەوە...

خزمەکانی خۆی دوورخستەوە کەهەموویان کوڕە خەلیفە وبرازاو خوشکەزاو پورزاو ئامۆزای خەلیفەکان بوون، هەموو ئەوانەیان کەبەناشایستەیی پۆستیان وەرگرتبوو لێ ی سەندنەوە، دای بەکەسانی زاناو تێگەیشتووان وخواناسان و دنیانەویستان.

لەوماوە کەمەدا زۆربەی زۆری سەرۆك کۆماری هەرێمەکانی لابرد - وێنەی حەجاج ی کوڕی یوسف - کەزولّمی زۆری لەگەلی عیراق دەکرد وتوندوتیژبوو لەگەلّیان،

بەپێچەوانەی حزبەکانی ئەمڕۆ کەخۆیان بەپێشکەوتوو، مودرێن ودیموکراتی خواز دەزانن کەچی کێ هیچ تیابەسەر وناشایستەیە دەیهێنن ودەیکەن بەبەرپرس و فەرمانڕەوا بەسەرگەلی داماوەوە تەنها لەبەر ئەوەی خۆی بەحیزبدا هەلّواسیوە کەحاکمی ولاّتە وئەویش دەیان ئەرزە وبەخششی جیاجیا دەبڕێت بۆ خزمەکانی خۆی ولایەنگرانی حیزبی حاکم!

کەچی خوێنەری ئازیز، ئەوە(عمری کوڕی عبدالعزیز)، ئەمیری باوەڕداران لەبڕبڕەپشتی ئەمەوی یەکانە و، بەلاّم کاتێ لەگەلّ ئامۆزاو کەسەکانی کەکۆدەبوویەوە دەیووت: ئادەی داوای پۆستم لێ بکەن؟ ئەوانیش عمریان دەناسی بۆیە دەیان ووت: گالّتەمان پێ مەکە ئەی ئەمیری باوەڕداران بۆ پێمان وایە دەماندەیتێ ئەگەر داوای بکەین؟.

ئەویش دەیووت: وەللاّهی حەزناکەم ئەو بەرە شڕەی ژێرپێمتان بدەمە دەست چ جای دەستەلاّت وبەرپرسیارێتی ودارایی موسلّمانانتان بخەمە بەردەست!!

لەهەمووسەردەمێکدا ئەگەر کەسێکی خواناس وزانا ودنیانەویست هەڵبکەوێت و هەموو بڕگەو ئایەتە پیرۆزەکانی کەتەلۆکی ژیان ـ قورئـان وسـوننەت ـ جـێ بـەجێ بکات، بەهەموو دڵنیایی یەکەوە ـ خوێنەری ئەم کتێبە ـ بڕیاردەدات کەنەك مرۆڤەکان ئاسودە وکامەران وخۆش گوزەران دەبن بـەڵکو تەنانـەت باڵندەوگیانلەبـەرە کێـوی یەکانیش پشکیان بەردەکەوێت لەخۆشی و شادی ژیان لەژێرسێبەری قورئاندا.

کاتێ بە(عمری کـوڕی عبـدالعزیزیان ووت: (بیـت المـال) پڕبـووە وکـەس نـی یـە زەکات وخێر وەربگرێت، ئەویش فەرمووی: ژن بهێنن بۆ گەنجەکان، پاشـان وتیـان قوربـان هـەموو گەنجـەکان خێزانیـان بـۆهێنرا، فـەرمووی: پـردو خەسـتەخانە و میوانخانەی خێری پێ دروست بکەن. ووتیـان قوربـان ئـەوەشمان کـرد، فـەرمووی: دەی خواردن دروست بکەن ولەسەر کێوەکان دایبنێن، تا ئەو باڵندەو گیان لەبـەرە برسی وپیرو پەککەوتەو ناتوانەکان بیخۆن ولەبرساندا نەمرن!.

لەکۆتاییدا داوام وایە لەموسڵمانان بەگشتی وگەنج ولاوەکـان بەتایبـەتی ئـەمیری باوەڕداران عمری کوڕی عبدالعزیز بکەن سەر مەشقی خۆیان چونکە عمر لاو بـووە و لەتەمەنی(٢٥)ساڵیدا ئەمیری شاری مەدینەی پڕنـوور بـووە، لەتەمـەنی(٣٩)سـاڵیدا بووەتە(ئەمیری باوەڕداران) واتە: سەرۆکی هەموو وڵاتـە یـەکگرتووەکانی ئیـسلام و لـە(٤١)سـاڵیدا نـەیارانی پـرۆژە مەزنـە چاکسازی یەکـەی پیلانیـان بـۆ دارشـت و لەڕێگەی دەرمانخوارد کردنەوە شەهیدیان کرد.

دەی سەدان وهـەزاران رەحمـەتی نـەبڕاوەی خوابرژێـت بەسـەرگیانی پاکدائـەی گەورەمان، سەرمەشـقمان، نموونـەی موسـڵمانی ڕاسـتەقینەو بـێ غـەل و غـەش... ئاسـودەبە لـەگۆڕە پیرۆزەکەتـدا لـەوڵاتی شـامی (ابـو عبیـدەی جـراح)رَحِمَهُ اللهُ، کـە پەیامەکەت فەرامۆش نەکراوە لە هەموو گۆشەیەکی وڵاتە پان وپۆرەکەتدا سەدان و هەزار گەنجی خواناس ودنیانەویست و ڕوو لەمزگـەوت تـۆو دەکـەن، هـاو وێنـەکانی

تۆیان خۆش دەوێت ولەگەل هەموو تەوژمی دژایەتی یەکاندا پرۆژە چاکسازیە نوێخوازیەکەی ئیسلام بەتاکە چارەسەر دەزانن نەك تەنها بۆ چارەسەر کردنی کێشەی گەلەکەیان بەڵکو بۆ کێشەکانی سەرجەم ولاتانی دنیاو پاشەڕۆژیش بۆ دڵپاك و خواویستەکانە. ((والعاقبة للمتقين)).

تابەرهەمێکی تر هەموو خوێنەرانی ئەم ژیاننامەیە بەخوای بالادەست دەسپێرم

والسلام عليكم ورحمة الله وبركاته

عمر توفيق الخطاط

هەڵەبجەی شەهید/ ٢٠٠٨ز- ١٤٢٩ك

پێشەکی نووسەر

بسم الله الرحمن الرحيم

ان الحمد لله نحمده ونستعينه ونستغفره، ونعوذ بالله من شرور انفسنا ومن سيئات اعمالنا، ومن يهده الله فلا مضل له، ومن يضلل فلا هادي له، واشهد ان لااله الاالله وحده لاشريك له، واشهد ان محمدا عبده ورسوله، ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ ٱتَّقُواْ ٱللَّهَ حَقَّ تُقَاتِهِۦ وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنتُم مُّسۡلِمُونَ ﴾ ال عمران: ١٠٢

﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلنَّاسُ ٱتَّقُواْ رَبَّكُمُ ٱلَّذِي خَلَقَكُم مِّن نَّفۡسٖ وَٰحِدَةٖ وَخَلَقَ مِنۡهَا زَوۡجَهَا وَبَثَّ مِنۡهُمَا رِجَالٗا كَثِيرٗا وَنِسَآءٗۚ وَٱتَّقُواْ ٱللَّهَ ٱلَّذِي تَسَآءَلُونَ بِهِۦ وَٱلۡأَرۡحَامَۚ إِنَّ ٱللَّهَ كَانَ عَلَيۡكُمۡ رَقِيبٗا ﴾ النساء: ١

﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ ٱتَّقُواْ ٱللَّهَ وَقُولُواْ قَوۡلٗا سَدِيدٗا ٧٠ يُصۡلِحۡ لَكُمۡ أَعۡمَٰلَكُمۡ وَيَغۡفِرۡ لَكُمۡ ذُنُوبَكُمۡۗ وَمَن يُطِعِ ٱللَّهَ وَرَسُولَهُۥ فَقَدۡ فَازَ فَوۡزًا عَظِيمًا ﴾ الاحزاب: ٧٠-٧١

يارب لك الحمد كما ينبغي لجلال وجهك وعظيم سلطانك، ولك الحمد حتى ترضى، ولك الحمد اذا رضيت، ولك الحمد بعد الرضا،

اما بعد:

ئەم کتێبە بەشێکە لەباسی دەوڵەتی ئومەوی لە گەشەو گەورە بوونەوە تا لاواز بوون و لەناوچوون و، دەربارەی چاکە خوازی گەورەو نوێکەرەوەی بەناوبانگ (عمری کوڕی عبدالعزیز) دەدوێت:

باس لە ژیان و گوزەرانی و هەوڵدانی بۆ دەستخستنی زانست و گرنگترین کارەکانی لە سەردەمی وەلید و سولەیماندا دەکات، لەگەڵ باسی خەلافەت و بەیعەت پێدانی و بەرنامەو پرۆگرامی لە بەڕێوە بردنی دەوڵەتدا و گرنگی دانی بە ڕاوێژ کردن و دادپەروەری، وسیاسەتەکانی لە نەهێشتنی زولم و ستەم و عەزل کردنی هەموو کاربەدەستە ستەمکارەکانی پێش خۆی.

هەروەها هەڵگرتنی ستەم لەسەر بەندەو خزمەت کارەکان و ئەهلی (ذمة)[1] و بەرپاکردنی دادپەروەری لەگەڵ خەلکی سەمەر قەند داو بوونی سەربەستیش بەشێوەیەکی گشتی لە دەوڵەتەکەیدا، وەك سەربەستی بیروڕا دەربڕین و هەڵبژاردنی باوەڕ و لایەنی سیاسی و تاکە کەسی، وسەربەستی بازرگانی و هەموو کاسبیەك.

هەروەك باسی گرنگترین سیفاتەکانیم کردووە وەك ڕادەبەدەر ترسانی لە خوای تەعالا و زوهد و دونیا نەویستی، خۆ بەکەم زانین و خۆ لە گوناه پاراستنی — الورع— و نەرم ونیانی و لێبوردەیی و گوزەشتکاری یەکانی، خۆ گری و بە گوڕ لێنەوینی، دادپەروەریەکانی و زۆر لالانەوەیی و پاڕانەوەی، قبوڵ کردنی دوعاکانی لەلایەن خوای گەورەو، دەربارەی نیشانەکانی نوێکاری دواوم لە لای عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله وەك شوری و حوکمڕانی کردن بە ئەمانەتەوە و دانانی کەسی شیاو ئەمین لە کارەکاندا، زیندوکردنەوەی بنەمای فەرمان بە چاکەو بەرگری لە خراپەو لەگەڵ و بنەماکانی دادپەروەری دا.

هەروەك باسی مەرجەکانی نوێکاریم کردووە وەك بوونی بیرو باوەڕی پاك و دروست و خاوێنی پەیڕەو پرۆگرامی، زاناو موجتەهید[2] بێت، دەبێت بواری نوێکردنەوەکانی گشتگیر بێت لایەنی فیکرو بیرو باوەڕ و هەڵسوکەوتەکان بگرێتەوەو سود و کەڵکی بە گشتی بۆ هەموو خەڵکی سەردەمەکەی بێت.

هەروەها باسی گرنگی دانی عمری کوڕی عبدالعزیزم بە بیروباوەڕی پاکی ئەهلی سوننەو جەماعە کردوە وبەتایبەت لە مەسەلەی یەکتاپەرستی خودا، وناوە جوانەکانی و سیفاتە بەرزەکانی، دەربارەی زاراوەی - ئیمان - و باوەڕ بە ڕۆژی دوایی و هەموو مەسەلە غەیبی و نەبینراوەکان وەك سزای ناو گۆڕ و خۆشییەکانی و

١ـ اهل الذمة: هەموو کەسێك دەگرێتەوە کە موسلمان نی یە بەڵام لە ژێر سایەی دەوڵەتی ئیسلامیدا دەژی.

٢ـ مجتهد: بەکەسێك دەوترێت دەستێکی باڵای هەبێت لە تێگەیشتن لە قورئان و سوننەت و زمانی عەرەبی و شارەزا بە ووتەو کردارەکانی هاوەڵان و ئەوانەشی دوای ئەوان هاتن، تا بتوانێت حوکمی نوێ لە قورئان و سوننەت دەربهێنێت. وەرگێڕ.

زیندووبوونەوە، کێشانەو حەوزی کەوسەرو پردی سیرات و بەهەشت و دۆزەخ و بینینی خوای گەورە لەلایەن باوەڕ دارانەوەو بانگەشە کردن بۆ دەست گرتن بە قورئان و سوننەت و هەلسوکەوتی خەلیفە راشیدەکانەوەو هەڵوێستی دەربارەی هاوەڵان و ئەو ناکۆکیانەی کەوتە نێوانیانەو هەروەها هەڵوێستی دەربارەی خانەوادەی پێغەمبەری خوا ﷺ - اهل البیت -.

پاشتر دەربارەی هەڵس و کەوتی لەگەڵ خەواریج و شیعەکان و قەدەریەکان دا دواوم، ئەمەو لەگەڵ ژیانی ناو کۆمەڵگەی، گرنگی دانی بە خێزان و منداڵەکانی و پرۆگرامی لە چۆنیەتی پەروەردەکردنی منداڵەکانیدا وەك هەڵبژاردنی مامۆستای و پەروەردەکاری باش و ساڵح بۆیان، دیاریکردنی پرۆگرامی زانستی و دیاری کردنی شێوازی فێرکردن، لەگەڵ دیاری کردنی کاتەکان و زانستە لە پێشترەکان و ڕەچاو کردنی کاریگەریەیە پەروەردە و پرۆگرامە پەروەردەییەکەی و ڕەنگ دانەوەی لە (عبدالملك)ی کوڕیدا.

هەروەها باسی ژیان و گوزەرانیم کردووە لە ناو خەڵکیداو گرنگیدانی بە چاکسازی کۆمەڵگە، بەردەوام بە یادهێنانەوەی ڕۆژی دوایی، ڕاستکردنەوەی تێگەیشتنە چەوتەکان و بوار نەدانی بە زیندوو کردنەوەی دەمارگیری و خێلاتی، ڕێزدانانی بۆ ئەهلی چاکەو دانەوەی قەرزی قەرزاران و ئازاد کردنی دیلە موسلمانەکان و دەرکردنی پێداویستی هەژارو نەداران، پێدانی مارەیی و ژنهێنان بۆ گەنجەکان، هەوڵدانی بۆ نزیك کردنەوەی چینەکانی کۆمەڵگە لە یەکتری، هەڵس و کەوتی باشی لەگەڵ شاعیرەکان و گرنگی دانی گەورەی بە زانایان و هاوبەشییان لە سەرخستنی پرۆسە چاکسازیەکانیدا، چاودێر پاڵپشتی بوون لە بەرنامەو پرۆگرامە چاکسازی یەکەیدا، ئامۆژگاری بەردەوامی بۆی و ترساندنی لە گەورەیی بەرپرسیایتی یەکە و ئامادەیی تەواویان لە وەرگرتنی هەرکارێك یان پلەیەك کە عمر لە دەوڵەتەیدا پێ ی بسپاردنایە.

دەربارەی قوتابخانە زانستیەکانی سەردەمەکەی و سەردەمی دەوڵەتی ئومەوی بە گشتی دواوم، وەك قوتابخانەی شام و حیجازو عیراق و میسرو...هتد. دەربارەی

پڕۆگرامی شوێنکەوتوانی هاوەڵان و ـ تابعین ـ لە تەفسیر کردنیان بۆ قورئانی پیرۆز و هەوڵ و تێکۆشانیان لە پێناو خزمەت بە سوننەت و ڕۆڵی عمری کوڕی عبدالعزیز خۆیشی لە نوسینەوەیدا .

هەروەك ئاماژەم کردووە بۆ پڕۆگرامی پاك کردنەوەی دڵ و دەروون و ڕەوشت بەرزی لەلای تابعین و قوتابخانەکەی (حەسەنی بەسری) م بە نموونە هێناوەتەوە و لەسەری بە درێژی دواوم و باسی هەندێ لە قوتابیەکانیشیم کردووە وەك (ایوب السختیانی)مالیك ی کوڕی دینار و محمدی کوڕی واسیع،

باسی خۆپارێزی (حسن البصری) م لە(اعتزال — کەنارگیری) کردووە لەگەڵ پەیوەندی حسن البصری بە عمری کوڕی عبدالعزیزەوە و ئەو پەیامانەی بۆی دەنارد و تیایاندا ئاکارەکانی پێشەوای دادپەروەری لە ڕوانگەی خۆیەوە بەیان کردبوو .. هەروەك باسی هەڵوێستی (عمر)م کردەوە لە هۆکارەکانی هەڵگرتنی ئابڵوقەی (قسطنطینیة) و گرنگی دانی بە بانگەوازێکی گشتگیری.

هەستا بە دانانی یاسای خۆ یەکلایی کردنەوە(تفرغ) بۆ بانگ خوازان و زاناکان و هانی بڵاو بوونەوەی زانست و فێر بوونی دەدا و ئوممەتی ئیسلامی لە گرنگیەکەی ئاگادارده کردەوە، هەستا بە ناردنی زاناو مامۆستایانی خواویست بۆ شیمالی ئەفریقیاو شوێنەکانی تریش تا خەڵکی لە ئیسلام و ئەرك و پێداویستییەکانی شەرعیان فێر بکەن و نامەشی بە مەبەستی بانگ کردنیان بۆ لای ئیسلام بۆ پاشاکانی هیندستان دەنارد و هانی گەلانی بێباوەری دەدا، تا بێنە ناو ئیسلامەوە.

یەك جێباسیشم تایبەت کردووە بە چاکسازیەکانی عمر لە بواری سامان و دارایی‌دا، سیاسەتە ژیرەکانی لە و بوارەدا و سوربوونی لە سەر جێگیرکردنی هەق و دادپەروەری و نەهێشتنی زوڵم و ستەم، دووبارە دابەشکردنەوەی ماڵ و سامانەکان بەسەر موسڵماناندا لەسەر بنەمای عەدل و دادپەروەری و شایستەیی.

هەستا بە پیادەکردنی سیاسەتێکی نوێ بۆ بەرەو پێشبردنی کشتو کاڵ و لەو هەنگاوەیدا بڕیاری دا ئەو زەویانەی کە خەراجین فرۆشتنیان قەدەغە بکات، گرنگی دەدا بە جوتیاران و باجی لەسەر سوك دەکردن، زیاتر هانی خەڵکی دەدا بۆ گرنگی

دان بە ناشتن و چاندن و زیندوو کردنەوەی ئەو زەویانەی کە مردوون.

پاشـان هەسـتا بـە هەنـدێ کـاری زۆر ترسـناك و گـرنگ لەوانـە بڕینـی ئـەو زەویوزارانەی کە پێشتر تایبەت کرابوون بە خەلیفەکان و ئەمیری ناوچەکان و کوڕو خزم و کەس و کارەکانیان.

هـەروەها دەزگـای دادوەریـم کـردووە لەسـەر دەمەکەیدا و بـۆ چـونە فیقهیـیـە تایبـەتیکانیم بـاس کـردووە وەك قەدەغـە کردنـی دیـاری بـۆ بەرپرسـان و هەڵوەشانەوەی هەربڕیارو حوکمێك ئەگەر دەرکەوت بێچەوانەی دەقەکانی قورئان و سوننەتە.

دەربارەی سیاسەتە ئیداریەکانی قسەم کردووە و باسی والی یە بەناو بانگـەکانیم کردووە و وە چۆن هەستاوە بـە هەڵبـژاردنی والی و کاربەدەستـەکانی لـە خـەڵکانی خوانـاس و دەسـتپاك و چاکـساز، وسەرپەرشـتی کردنـی خـودی خـۆی بـۆ کـارە ئیداریەکان و توانای گەورەی خۆی لەبواری نەخشە دانان و ڕێکخستن و شێوازی لـە پاراستنی دەوڵەتەکەی لەگەندەڵی ئیداری، وەك زیادکردنی موچەی کاربەدەستان و پاراستنیان لە درۆکردن و وەرنەگرتنی هیچ جۆرە دیـاری و بەخـشش و زیـادەڕەوی نەکردن لە خەرج کردندا و نەیهێشتوە والی و کاربەدەستەکانی هیچ جۆرە کاسـبیەك بکەن، وهەستاوە بە دروستکردنی پردی پەیوەنـدی لـە نێـوان ئـەو کاربەدەسـتانەو میللەتداو لێپرسینەوەی وردی هەبووە لەگەڵیانـدا لـە بـواری پـارەو سـامان و (بیـت المال)دا.

پاشان باسی زاراوەی یەك سەرچاوەیی دەستەڵات (المرکزیە)وئازادی فیدرالیەتی ـاللامرکزیەـ ی عمـرم کـردووە و گرنگـی دانـی بـە بنـەمای پەلەنـەکردن و شـێنەیی ـالمرونەـ و ترەخان کردنی کاتەکان لە خزمەتی دەوڵەت و میللەتدا، هەوڵـەکانی بـۆ دابەشکردنی کارە ئیداریەکان.

ئاماژەیشیم کردوە بۆ سوور بوونی عمر لەسەر جێبەجێکردنی گشت بەندەکانی شـەریعەت بەسـەر دەوڵـت و ئوممـەت و کۆمەلگـەکان و تاکەکانـدا، ودەرکـەوتنی ئاسـەواری ئـەو دەسـتگرتنەی بـە حوکمـەکانی قورئـان و سـوننەت و ڕێنمـوونی یـە

جوانەکانی خەلیفە ڕاشیدەکان بە دەوڵەتەکەیەوە، وبەرقەرار بوونی ئاشتی و سەقامگیری و سەرکەوتن و رزگارکردنی وولاتان و سەربەرزی و بەرەکەت و خۆشگوزەرانی و لەگەڵ ئەم چاکسازە مەزنەشدا ژیاوم تا دوا ساتەکانی ژیانی و لە دونیا دەرچوونی.

دەرکەوتنی کەسایەتیەکی وەك عمری کوڕی عبدالعزیز لە قۆناغێکی مێژوویی نالەباردا، کە ئوممەتی ئیسلامی پێدا تێ دەپەڕی، وکۆشش کردنی لە پێناو گەڕانەوە بۆ ژیان لە ژێر سایەی شەریعەتی خاوێندا و ئاوێتە کردنی لەگەڵ ژیانی سەردەمی خەلیفە راشیدەکاندا وپابەندی تەواوی بە قورئان و سوننەوە، بەڕاستی دیاردەیەکی ناوازە بووە تەنها پاڵەوانێتی و لێبڕانی عمری کوڕی عبدالعزیز دەرناخات و بەس، بەڵکو بەڵگەیە لەسەر ئەوەی، کە ئیسلام بەردەوام لەتوانایدا هەیە بگەڕێتەوە ناو کۆمەڵگەو سەرکردایەتی ژیانی سیاسیو یاسایی و شارستانیان بکات و کۆمەڵگەکە دار ژێنێتەوە لە ناو قالبی بەرنامەو بیرو باوەڕەکەیدا.[١]

خەلافەتی عمری کوڕی عبدالعزیز بەڵگەیەکی مێژوویی گەورەیە و وەڵامێکی دەمکوت کەری بەهێزە بۆ ئەو کەسانەی نە شارەزایی دەمدەکوتن بۆ ئیسلام و دەڵێن: هەر دەوڵەتێك لەسەر بنەمای ئیسلام و شەریعەت دابمەزرێت ئەوە دەبێتە هۆی کۆمەڵێ کێشەو قەیران و لە هەموو ساتێکدا ئەگەری ڕوخان و لەناوچوونی هەیە، دروست بوونی ئەو دەوڵەتەیش تەنها خەونە و هەرگیز نایەتەدی! بەڵام مێژوو بەرامبەریان دەوەستێت و پێیان دەڵێت :﴿ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ ﴾ البقرە: ١١١، واتە: دەی تەنها بەڵگەیەك بخەنەڕوو ئەگەر ڕاست دەکەن.

نورالدین ی زەنکی کە لە ساڵی ٥٦٨ ی کوچیدا وەفاتی کردوە، دووبارە لەسەر ئەو پرۆگرامەی عمری کوڕی عبدالعزیز هەنگاوی هەڵناو و کردیە نموونەو سەرمەشق

١ـ في التاصيل الاسلامي للتاريخ . د. عمادالدين خليل – ل٦٢.

بۆ خۆی، هەوڵە چاکسازیەکانی بەرووبوومی هاتەدی و بوو بەهۆی هەستانەوەی ئوممەتی ئیسلام سەر لەنوێ، وتوانی سەرکەوێت بەسەر دوژمنە خاچ پەرستە داگیرکەرەکان و لەسەر دەستی قوتابیەکی زرنگ و پاڵەوان (صلاح الدین الایوبی) شاری قودسی رزگارکردەوە، خوای گەورە نموونەی زۆر بکات لەم بارەی ئەمڕۆشماندا.

ووشەی چاکسازی وەك چۆن موسڵمانە ڕاستەقینەکان لێی گەیشتوون نەك ئەو شێوەیەی دوژمنانی ئەم ئاینە پاکە بانگەشەی بۆ دەکەن ـ مەبەستی سەرەکی ناردنی پێغەمبەران بوو. لەلایەن خوای (عز وجل)ەوە، ئەوەتا شوعەیب عَلَيْهِ السَّلَامُ ڕوو دەکاتە گەلە گومڕاو و گەندەڵەکەی لەبواری بیرو باوەڕداو پێیان دەڵێت : ئەی هۆزەکەم چی دەڵێن ئەگەر من راست بکەم و لەلایەن خواوە نێررابم و خودا خۆی ڕۆزی باراندبێت بەسەرمداو نامەوێت شتێکتان پێ بڵێم و خۆم پێچەوانەکەی بکەم، من تەنها مەبەستم چاکسازی و چاکەی ئێوەیە بە پێی توانا و کۆمەك و پشتگیرم بەس خودایە و پشت بەو دەبەستم و بۆ لای ئەو دەگەڕێمەوە﴿ قَالَ يَٰقَوْمِ أَرَءَيْتُمْ إِن كُنتُ عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِّن رَّبِّى وَرَزَقَنِى مِنْهُ رِزْقًا حَسَنًا ۚ وَمَآ أُرِيدُ أَنْ أُخَالِفَكُمْ إِلَىٰ مَآ أَنْهَىٰكُمْ عَنْهُ ۚ إِنْ أُرِيدُ إِلَّا ٱلْإِصْلَٰحَ مَا ٱسْتَطَعْتُ ۚ وَمَا تَوْفِيقِىٓ إِلَّا بِٱللَّهِ ۚ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ ﴾ هود:٨٨.

ئەم کارە مەزنەیش، کە چاکسازی بەشەرەکانە ــ لە دوای پێغەمبەری خوا محمد صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و چوار یارە ڕاشیدەکەی و پیاوانی زاناو دانای وەك عمری کوڕی عبدالعزیز کاریان بۆ کردووە، ئای کە ئوممەتی ئیسلام ئەمڕۆ چەندێ پێویستی بەوەیە کە ڕەچەو ڕێبازی ئەو چاکسازانە بزانێت هەر لە پێغەمبەری خوداوە صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تا هەموو ئەو پیاوە مەزنانەی تر، چونکە ئەمڕۆ ئوممەتمان دووچاری دواکەوتوویی و سەرلێتێکچوون و پەرتەوازەیی و لاوازی و ژێر دەستەیی بووە .

گەڕانەوەمان بۆ لای فیقهی بزافی مێژووی ئیسلام بەرەو هۆکارەکانی هەستانەوەو سەرکەوین دەمانباتەوە وەك خاوەنی بیروباوەڕ و بەرنامە ڕوونی،

سەروەری شەرعی خوا لە وولاتدا، ودروست بوونەوەی سەرکردایەتیەکی رەببانی، کە نوور بڕوانێت و بەهێزی ئەوەوە بڕواتە مەیدانەوە، بەوگیانەوە لەگەڵ سوننەت و ڕێ ڕەوی خوداوە، هەڵس و کەوت بکات لە پەروەردەکردنی گەلان و دامەزراندنی دەوڵەت و لەناو بردنی.

زانینی هۆکاری بەهێز بوون و ڕووخانی گەلانی دونیاو نهێنیەکانی مێژوو، نەخشەو پلانەکانی دوژمنە بت پەرستەکان و جولەکەو بێباوەڕان و تاقمەکانی (الباطنية)و بیدعەچیەکان و، هەڵس و کەوتی شیاو لەگەڵ هەریەکە لەو تاقمانەدا.

مەسەلەکانی فیقهی ڕابوون و بەئاگا هاتنەوە و پرۆژەکانی هەستانەوەی درێژخایەن ئاڵۆزەو چووە بەناو یەکدا و کەس ناتوانێت پەی پێ بەرێت جگە لەو کەم کەس نەبێت کە بەجوانی لە قورئانەکەی پەروەردگار و سوننەتی پێغەمبەرە نازدارەکەی ﷺ گەیشتبن، پەیوەستیشیان کردبێت لەگەڵ فیقهی چوار خەلیفە راشیدەکە کەپیاوانی پێشینەی مەزن بۆیان نەقل کردووین، زانینی بەگشتی و تایبەتمەندیەکانی و هۆکاری هاتنەدی و هۆکاری تیاچوونی و سوود وەرگرتن لە مێژووی ئیسلامی و هۆکارەکانی هەستانەوە.

ئەو کاتە بۆی دەردەکەوێت ئەم ئوممەتە سەرکردایەتی و پێشەوایەتی خۆی لەدەست نەداوە مادام بەوەفا بێت بەرامبەر بە خوداو پێغەمبەرەکەیﷺو بزانێت کە تێکشکانی سەربازی شتێکی سادەیەو دەڕوات، بەڵام شکستی فەرهەنگی (الثقافي) برینێکی کوشندەیە، ڕۆشنبیری ڕاست و دروست تاکی موسڵمان پێ دەگەیەنێت و دواتر خێزانی موسڵمان و، پاشتر کۆمەڵگەی موسڵمان و بەدوایدا دەوڵەتی ئیسلامی دادەمەزرێنێت لەسەر پایەی بتەوی قورئان و سوننەت و ڕێڕەو رێنموونی سەردەمی راشیدین و ئەوانەشی بەڕێڕەوی ئەواندا ڕۆیشتن، لێهاتوویی ئیسلام لەدامەزراندنی کۆشکی شارستانیەتی ڕاست و دروست بوو بەهۆی ئەوەی، کە تا ئەمڕۆ قەلای بەرزی ئیسلام وەك خۆی بمێنێتەوە، پاش هاوکاری و کۆمەکی و پارێزگاری خوای - عزوجل -.

ژیانی عمری کوڕی عبدالعزیز فـام و تێگەیشتنی دروستی ووشـەی چاکسازیمان پێ دەبەخشێت وەك چۆن قورئانی پیرۆز فەرمانی پێ دەکات و زانـا چاکسازەکانی ئیسلام بەدرێژایی مێژوو لێ ی حاڵی بوون و جێ بەجێیان کردوە بەتـەواوەتی، نـەك ئەو تێگەیشتنە ڕۆژئاوایی یەی هاوچـەرخ، کـە ئاخنراوەتـە نێـو مێشکی سیاسـی و بڕیارە چاولێکەرەکانی ڕۆژ ئاواو و وای لێهاتووە کە وەك بەڵگە نەویستی لێ هـاتووە لەلای زۆری لەنەوەی نوێی موسڵمانان، کە گوایە شۆڕش زۆر گشتگیری ترو فراوان ترە لە ووشەی چاکسازی کە یەکەمیان زۆر بە توندی بەزەبر و زەنگ بارێکی نـوێ دەهێنێتە کایەوە، بەڵام ووشەی دووەمیـان کـە چاکسازیە گۆڕانکاریـەکی ڕیشەیی خاوی لەسەر خۆ دروست دەکات.

بـەڵام زۆر ناحـاڵین لـەوەی کـە چاکسازی بـەو مانایـەی قورئـان هێناویـەتی زۆر گشتگیری ترو فراوانترە لە ووشەی شۆڕش، چـونکە هەمیـشە دەیـەوێت مرۆڤایـەتی چـاکترو بـەرەو خـرابتر بـڕوات و تـەنها گـۆڕینی دەسـتەڵاتە بـە دەسـتەڵاتێکیتر و حاکمێك بە حاکمێکی تر.[1]

عمری کوڕی عبدالعزیز نموونویەکی زیندووی چاکسازیيە و سەر مەشقە بـۆ هـەر کەسێك بیەوێت لەسەر بەرنامەو پرۆگرامی پێغەمبەرانەو خەلیفـە راشـیدەکانی دوای ئەو هەنگاو بنێت، بەراستی دڵسۆزانەو لێبڕاوانە دەستی دایە کارە چاکسازیەکەی و خوای گەورەش سەرکەوتنی خستە ئەستۆی خۆی و وای کرد لە هەموو خـەڵکی کـە کارەکەی بە مەزن سەیر بکەن و باسی چاکەی بکەن.

هەروەك شاعیر احمد المهوی اللیبی دەڵێت:

فاذا احب الله باطن عبده ... ظهرت علیه مواهب الرحمن

واذا صفت لله نیة مصلح ... مال العباد علیه بـــالارواح

داوا کـارم لـە خـوای تعـالی، کـە ئـەم کـارەم لێـوەر بگرێـت و تـەنها لەبـەر ئـەو کردوومەو بۆ سوودو کەڵکی بەندەکانی، پاداشتی من و هەموو ئەوانەیشی هاوکاریان

١ـ اثر الامام محمد بشیر الابراهیمي (٦/٢).

کردم لە بڵاو کردنەوەیدا بداتەوە.

هەروەك داوام وایە لە هەموو خوشك و برایەکی موسڵمان کە ئەم کتێبەم دەخوێننەوە ئەم بەندە هەژارو داماوەی ڕەحمەت و لێبوردنی پەروەردگاریان لەبیر نەچێت لە دوعاکانیاندا.

﴿رَبِّ أَوْزِعْنِيٓ أَنْ أَشْكُرَ نِعْمَتَكَ ٱلَّتِيٓ أَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَعَلَىٰ وَٰلِدَيَّ وَأَنْ أَعْمَلَ صَٰلِحًا تَرْضَىٰهُ وَأَدْخِلْنِي بِرَحْمَتِكَ فِي عِبَادِكَ ٱلصَّٰلِحِينَ﴾ النمل: ١٩.

سبحانك اللهم وبحمدك اشهد ان لااله الاانت استغفرك واتوب اليك، واخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمين

بەندەی هەژارو موحتاج بە ڕەحمەتی پەروەردگاری

علی محمد الصلابی

بەشی یەکەم

لەدایك بوونەوە، تا خەلافەت

یەکەم: ناو وشورەت و نازناو و خانەوادەکەی

ناوی عمری کوڕی عبدالعزیز ی کوڕی مەروانی کوڕی حەکەمی کوڕی ئەبی عاصی کوڕی کوڕی ئوممەیەی کوڕی عبدشمس ی کوڕی عبدالمناف.

پێشەوای و زانای لێهاتووی دونیا نەویستی خواناس و، بەڕاستی ئەمیری باوەڕداران، (ابو حفص القرشی الاموی المدنی)، پاشان (المصری) خەلیفەی دونیا نەویستی راشید ـ سەرشکاوی بەنی ئوممەیەو،[1] لە پێشەوایانی (ئیجتهاد) و لە خەلیفە راشیدەکان بووە.[2]

ڕەوشت جوان و شێواز جوان بووە، بەتەواوی ژیر بووە، هەڵس و کەوت بەرز بووە، سیاسەت مەداری لێهاتوو بووە، سوور بووە لەسەر دادپەروەری بە هەموو توانایەکی یەوە، فەرهەنگێکی زانیاری بووە، وشارەزابووە، وزیرەك و تێگەیشتووی خاوێن بووە، زۆر خواناس و تەوبەکار بووە، وزۆر بەبەندایەتی کاربووە بۆ خودا، لەگەڵ خەلافەتەکەیدا زۆر دونیا نەویست بووە، زۆر هەق بێژ بووە لەگەڵ کەمی هاوکارانیدا، زۆری فەرمانڕەوا ستەمکارەکان ئەوانەی لایی قاس بوون و خۆیان بۆ دەخواردەوەو ڕقیان لە هقبێژییەکەی بوو، گرتنەوەی مووچەو مانگانەکانیان و لێسەندنەوەی زۆرێ لەو شتانەی دەستیان کەوتبوو بە ناڕەوا، بەردەوام پیلانیان بۆ دادەنا تا ئەوە بوو لە ئاکامدا دەرمان خواردیان کردوو گەیشتە پلەی شەهیدی و بەختەوەری.

١ـ سیر اعلام النبلاء (١٤٤/٥) .

٢ـ هەمان سەرچاوە (١٤٤/٥)

لەلای زانایانی ئیسلام بە یەکێ لە خەلیفە ڕاشیدەکان دادەنرێت و یەکێ لە زانا کردەوە کارەکان[١] و ئەو پیاوە ڕەحمەتی خوای لێ بێ ــ زۆر ڕەوانبێژو قسە زان بووە[٢]

١ـ باوکی عمر: باوکی ناوی عبدالعزیزی کوڕی مەروانی کوڕی حەکەم بووە، ویەکێ بووە لە فەرمانڕەوا چاکەکانی ئومەویەکان، زۆر ئازاو بەخشندە بووە، وزیاتر لە (٢٠) ساڵ فەرمانڕەوای میسر بوە.

ئەو پەڕی خۆپارێز بووە لە گوناە و حەرام بە بەڵگەی ئەوەی کە کاتی ویستی ژن بخوازێت بە خزمەتکارەکەی ووت: لە پارەوماڵی حەلالم (٤٠٠) دینار جیابکەرەوە — ئەوەی بە دەستی خۆم پەیدام کردبێت — چونکە دەمەوێت لە خانەوادەیەك ژن بخوازم کە زۆر چاك و چاکسازن.[٣]

ئەوە بوو (ام عاصم) ی کچی عاصمی کچی عمری کوڕی خطابی خواست ﵁ کە کچە زای ئەمیری باوەڕداران عومەری کوڕی خطابە، هەندێکیش دەڵێن ناوی (لیلی) بووە.[٤]

هەروەك چۆن بنەماڵەی عمری کوڕی خطاب ژنیان پێ نەدەدا ئەگەر نەیانزانیایە پیاوێکی باش و ئەهلی چاکەو چاکسازیە، هەر لە لاوێتی دا کوڕێکی ڕەوشت بەرز بووە، لەگەڵ ئەوەشدا بەردەوام لەهەوڵی دەست خستنی زانست و زانیاریدا بووەو گرنگی تایبەتی بە فەرموودە پیرۆزەکانی پێغەمبەری خوا ﷺ داوە، ولە خزمەت هاوەڵی بەڕێز ئەبوهورەیرو هاوەڵانی تردا بووە و فەرموودەی لێبیستوون، تەنانەت پاش ئەوەش کە بوو بە والی میسر داوای کرد لە (کثیر) کوڕی (حرة) لە شام چی فەرموودەی پێغەمبەری خوای بیستووە بۆی بنێرێت جگە لە فەرموودەکانی لای

١ـ سیر اعلام النبلاء (١٢٠/٥).

٢ـ هەمان سەرچاوە (١٣٦/٥).

٣ـ الطبقات الکبری (٣٣١/٥).

٤ـ عبدالعزیز بن مروان وسیرته واثره فی احداث العصر الاموی لا٥٨.

ئەبوهورەیرە، چونکە دەیووت: ئەوانە لەلای خۆم هەن.[١]

باوکی عمر دڵی بۆ کاری زۆر گەورە لێی دەدا، هەر لە لاوێتیەوە و تا پاش والێتی. کاتێ لە لاوێتی دا بە ماڵەوە چوونە میسرو ئەو کوڕێکی گەنج بوو هەر بەو منداڵیەوە دڵی بۆ والێتی لێ دەدا، دواتریش دەستی کەوت، پاشان ئارەزووی دەرماڵداری و نان بەخشینی تێدا دروست بوو، ئەوەبوو بوو بە بەخشندەترین ئەمیرەکانی دەوڵەتی ئومەوی،[٢] و هەموو ڕۆژێك لە دەوروبەری ماڵەکەیدا سفرەی دەڕازاندەوە و هەزار سینی خواردنی دەدا بە هەژاران و (١٠٠) سینی خواردنیشی بە ناو هۆزەکاند دەگێڕا.[٣] و لە بەخشندەیی یدا دەڵێت: (ئەگەر کەسێك بوارم بدات دەستێکی یارمەتی بۆ درێژ بکەم گەورەتر و چاکترە لەلام لەوەی من دەستم هەبێ لەلای ئەو).[٤]

مێژوونووسەکان زۆر وەسفی ماڵ بەخشینەکانی عبدالعزیزیان کردووە، ئەو ماڵبەخشین و دەست و دڵ جوانی یەش بەڵگەی تەواوی ئەوەیە کە یەقینی تەواوی بەوە هەبوو کە چی ببەخشیت خوای گەورە دەیخاتەوە شوێنەکەی و جێگەی پڕ دەکاتەوە، لە ووتەیەکیدا دەڵێت : (عجبت لمؤمن یؤمن ان الله یرزقه ویخلف علیه، کیف یحبس ماله عن عظیم اجر وحسن ثناء؟!) واتە: لە باوەڕدارێك سەرسام دەبم کە باوەڕی وایە خوا ڕۆزی دەدات و شوێنی خێرکردن پڕ دەکاتەوە کەچی ماڵ نابەخشێت و پاداشتی گەورەو وەسفی چاکە لە دەست خۆی دەدات ؟! کەسێك بوو لە خوا ترس بوو، لە خوا ترسیەیەکەیشی بە ووتەیدا دەردەکەوێت، کە لەسەرە مەرگدا ووتوویەتی: ((وددت انی لم اکن شیئا مذکورا، لوددت انی اکون هذا الماء الجاری او نبتة بارض الحجاز)، واتە: ئاواتە خوازبووم من هەر باس و خواستم نەبوایە، زۆر بە ئاواتەوەم ئەو ئاوە بوومایە کە دەڕوات یان درەختێك بوومایە لە

١ـ سیر اعلام النبلاء (٤/٤٧).
٢ـ الولاة وکتاب القضاة للکندی لا٥٤.
٣ـ معجزة الاسلام خالد محمد خالد لا٥٥
٤ـ الخطط للمقریزی (١/٢١).

دەشتی حیجازدا:[١]

٢ـ دایکی عمر: (ام عاصم) کچی عاصم کوڕی عمر کوڕی خطاب ﷺ و باوکی عاصم ی کوڕی عمری کوڕی خطابە، شارەزاو زانا، بە (ابو عمرو القرشی العدوی) ناو بانگی دەرکردبوو، لە ڕۆژەکانی سەردەمی ژیانی پێغەمبەردا لە دایك بووە و لە باوکی یەوە فەرموودەی گێڕاوەتەوە، دایکیشی ناوی جەمیلەی کچی (ثابت)ی کوڕی (ابی الاقلع)ی ئەنصاری یە، پیاوێکی کەڵەگەت بووە و لە ڕیزی پیاوە بەرزەکاندا بووە لەموسڵمانەتی و چاکەو خواناسیدا،ڕەوانبێژ،زمان پارا و، شاعیر بووە، باپیری خەلیفە عمری کوڕی عبدالعزیز بووە لە دایکەوە، لەساڵی ٧٠ی کۆچی یدا گیانی سپاردووە و (ابن عمر) ی برا بۆی گریاوەو بەشیعرەوە ووتوویەتی:

فلیت منایا کن خلفن عاصما فعشنا جمیعا او ذهبن بنا معا [٢]

واتە : خۆزگە مردن عاصمیان نەبردایە تا هاوژین و، یان پێکەوە بمردینایە

بەڵام داپیرەی لەلای دایکی یەوە، خاوەنی هەڵوێستێکی مەزنە لەگەڵ عمر بن الخطابدا ﷺ لە عبدالله کوری زوبەیری کوڕی ئەسلەمەوە و ئەویش لە ئەسلەمی باپیریەوە دەگێڕێتەوەو دەڵێت: جارێکیان من و عمری کوڕی خطاب لە شەودا بەناو کۆڵانەکانی مەدینەدا دەگەڕاین، تا عمر ﷺ شەکەت بوو لە لای دیوارێکدا شانی داهێڵا، تا کەمێ بحەوێتەوە، لەو کاتەدا گوێمان لێبوو ئافرەتێك بە کچەکەی دەووت: کچی خۆم، هەستە بڕۆ ئاو بکەرە ناو شیرەکەوە کچەکەی ووتی: ئەی نازانی عمری کوڕی خطاب چ بڕیارێکی دەرکردووە؟ ووتی: نازانم چ فەرمانێکی دەر کردووە؟ کچەکەش ووتی: جاڕچیەکەی جاڕی داوە، کە هیچ کەس نابێت ئاوبکاتە ناو شیرەوە. دایکیشی پێی ووت: کچی خۆم هەستەئاوەکە بکەرەناو شیرەکە، ئێستا کەی عمرو جاڕچی یەکانی ئاگایان لێیە.

١ـ البدایة والنهایة لە — عبدالعزیز بن مروان — لا٥٦٧ وەرگیراوە.

٢ـ سیر اعلام النبلاء (٤/٩٧).

کچەکەیش ووتی: وەڵڵاهی دایەگیان من لەناو خەڵکدا بە قسەی ناکەم و لە چۆڵەوانیدا قسەی بشکێنم، عمریش گوێی گرتووە بۆ ئەم گفتو و گۆیە و ڕووی کردە (ئەسلەم) و پێ ی ووت: ئەی ئەسلەم ئەم دەرگایەم بۆ دیاری بکەو شوێنەکەت لێ تێك نەچێت، پاشان چوون بەدەم گەڕانەکەیانەوە. کاتێ ڕۆژ بوویەوە ووتی: ئەسلەم بڕۆ بۆ ئەو جێگایە و بزانە کێ ئەو ووتەیەی ووتووە، کێیش ئەو وەڵامەی داوەتەوە؟ وەئایا بزانم مێردی هەیە؟ و منیش چووم بۆ ئەو ماڵەو دەبینم کچەکەی شوینەکردوە و دایکیشی مێردی نەماوە، گەڕامەوە بۆ لای عمر و هەواڵەکەم پێ دا، ئەویش کوڕەکانی کۆکردەوە و پێی ووتن کامتان ئەتانەوێت ژن بهێنن با ژنی بۆ بهێنم؟ و عاصم ووتی: باوکە گیان من ژنم نییە، ژن بۆ من بهێنە، جوابی نارد بۆ ئەو کچە و هێنای بۆ عاصم و کچێکیان بوو، لەو کچەیش عمری کوڕی عبدالعزیز بوو.[١]

دەگێڕنەوە شەوێکیان عمری کوڕی خطاب رضي الله عنه خەوی بینی و لە سبەینێدا ووتی: خۆزگە ئەو خاوەن نیشانەیە کێ بێت لە نەوەکانی من کە زەوی پڕ دەکات لە دادپەروەری هەروەك چۆن پڕ کراوە لە زوڵم و ستەم.[٢]

عبدالله ی کوڕی عمر رضي الله عنهما دەیووت : بنەماڵەی خطاب وا گومانیان دەبرد کە بیلال ی کوڕی عبدالله ئەو کەسەیە کە لە خەودا مژدەیان داوە بە عمر بەو نیشانەیەدا کە پێوەی بوو، تا ئەوەبوو عمر ی کوڕی عبدالعزیز هاتە دونیاوە[٣] ــ واتە دەرکەوت ئەوە نەك بیلال ــ

٣ـ شوێن و ساڵی لەدایك بوونی عمر: زاناکان جیاوازیان هەیە لە مێژووی لە دایك بوونەکەی، بەهێز ترینیان ئەوەیە کە لەساڵی ٦١ ی کۆچی دا لە دایك بووە ئەم ڕاستیە پەسند کراوە چونکە ساڵی ١٠١ ی کۆچی وەفاتی کردوەو هەموو مێژوو

١ـ سیرة عمر، ابن عبدالحکم لا ١٩–٢٠ وسیرة عمر لابن الجوزی لا١٠.

٢ـ سیر اعلام النبلاء (١٢٢/٥)

٣ـ هەمان سەرچاوە.

نوسانیشلەسەر ئەوەن کە لە تەمەنی (٤٠) ساڵیدا کوچی دوایی کردووە.[١]

هەندێ لەسەر چاوەکان باس لەوە دەکەن کە لە میسر لە دایك بووە، وئەمەش رایەکی لاوازە، چونکە عبدالعزیزی باوکی لەساڵی (٦٥)ی کۆچیدا بوو بە والی میسر، پاش ئەوەی مەروانی کوڕی حەکەم لە عبدالله ی کوڕی زبیرﷺ سەندەوەو عبدالله ی کوڕی کرد بە والی ئەوێ . و هیچ سەرچاوەیەکیش ئاماژە بۆ ئەوە ناکات کە عبدالعزیز پێش بە والی بوونی لەمیسر ژیا بێت؛ بەڵکو خۆیی و بنەماڵەکەی کە (بنی مروان)ە لە مەدینە ژیاون.[٢] (الذهبی) دەڵێت: لەسەر دەمی یەزید دا لە شاری مەدینەدا لە دایك بووە.[٣]

٤ ـ سەرشکاوی بەنی ئومەیی یە: عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله نازناوی دەرکردبوو بە (اشج بنی مروان) واتە سەرشکاوی بەنی ئومەیەیە، ئەوەش لەبەر ئەوە بوو کاتێ منداڵ بوو، چووبووە ناو گەوڕەکەی باوکی کە والی میسر بوو ــ بۆ سەیری ئەسپ و یەکێکیان لە قەیەکی لێداو سەری شکاند، باوکیشی خوێنەکەی دەسڕی و دەیووت : ئەگەر تۆ سەر شکاوی بەنی ئومەیەیە بی ئەوە کەسێکی بەختەوەریت.[٤]

کاتێ (اصبغ)ی برای شوێنی شکانەکەی سەری بینی ووتی: الله الکبر ئەمە سەرشکاوەکەی بنی مروانە کە دەبێتە پادشا، وعمری کوڕی خطابﷺ وتوویەتی : لە نەوەکانی من پیاوێك دێت بە دەم و چاویەوە شوێنەوارێکی شکان هەیە و زەوی پڕ دەکاتەوە لە عەدل و دادپەروەری.[٥]

عمرالفاروق ﷺ کاتی خۆی خەوێکی لەو بارەیەوە بینی و کەسانی تریش دوای خۆی هەمان خەویان بینیبوو، تا وایان لێهاتبوو ئەو هەواڵە بوو بوو بە شتێکی

١ـ البدایة والنهایة (١٢/٦٧٦).
٢ـ الاثار الواردة عن عمر بن عبدالعزیز (١/٥٤).
٣ـ تذکرة الحفاظ (١/١١٨–١٢٠).
٤ـ البدایة والنهایة لە فقه عمر بن عبدالعزیز وەرگیراوە (١/٢٠).
٥ـ المعارف لابن قتیبة ل٣٦٤.

مەشهورو هەموویان بە تەمابوون ئەو کەسە دەربکەوێت چونکە بە ووتەکەی باوکی عمر و (اصبغ) ی برایدا دەردەکەوێت.[١]

٥ـ براکانی عمر: عبدالعزیزی کوڕی مەروان (١٠) کوڕی هەبووە، کەئەمانەن : عمر و ئەبوبەکر و محمد و عاصم و، ئەمانە لە بلابوون، لەیلایش کچی عاصم ی کوڕی عمری کوڕی خطاب بوو، لە خێزانی تریش شەش کوڕی هەبووە، ناوەکانیان: (الاضبع) سەهل و سوهەیل و (ام الحکم)و زبَّان و ام البنین.[٢]، دایکی عمر بەعاصم شورەتی دەرکردوە و پێیان وتووە (ام عاصم).[٣]

٦ـ منداڵەکانی عمر رحمه الله: عمری کوڕی عبدالعزیز (١٤) کوڕی هەبووە، لەوانە: عبدالملك و عبدالعزیزو عبدالله و ابراهیم و اسحاق و یعقوب و بکرو ولیدو موسیو عاصم و یزیدو زبَّان و عبدالله.[٤]

سێ کچی هەبووە، ئامینەو (ام عمار)و (ام عبدالله)و کاتێ عمر ی کوڕی عبدالعزیز گیانی سپارد هیچ میراتێکی بۆ بەجێ نەهێشتن جگە لە هەندێ پارەی کەم و کوڕەکان تەنها(١٩) دەرهەمیان بەر کەوت، لە کاتێکدا تەنها یەکێك لە کوڕەکانی هشام ی کوڕی عبدالملك هەزار هەزار ــ ملیون ــ ی بەرکەوت، کەچی چەند ساڵێکی کەم تێنەپەڕی یەکێ لە کوڕەکانی عمریان بینی کە لە یەك ڕۆژدا(١٠٠) ئەسپی بە بارەوە دەبەخشی لە ڕێگەی خودا و لە هەمان کاتدا کوڕێکی هشامیان بینی لە کەعبەدا خەڵکی خێریان پێ دەکرد ! دەی پاك و بێگەردی بۆ پەروەردگاری جیهان.[٥]

١ـ فقه عمر بن عبدالعزیز د. محمد شفیر (٢٠/١).
٢ـ المعارف لابن قتیبة، لا ٣٦٢.
٣ـ فقه عمر بن عبدالعزیز (٢٢/١).
٤ـ فقه عمر بن عبدالعزیز (٢٣/١).
٥ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز لابن الجوزی لا٣٣٨.

٧ـ **خێزانەکانی:** عمر لە شاری مەدینەدا گەورەبوو، رەوشتی بەرزی خەڵکی ئەو شارەی وەرگرتبوو، زاناکان کاریگەریان لەسەر دانابوو و ئەویش بە لێبڕانەوە دەستی کرد بە وەرگرتنی زانست لێیانەوە، هەمیشە لەگەڵ زاناو پیاو ماقوڵەکانی قورەیشدا دادەنیشت و لە پێڕی گەنجان خۆی بەدوور دەگرت، ورەوشتی بەو جۆرە بوو تا ناوبانگی دەرکرد، وکاتێ باوکی مرد، مامەی عبدالملك ی کوڕی مروان کە ئەمیری باوەڕداران بوو هێنایە لای خۆی و خستیە ناو کوڕەکانی خۆی، لە زۆر بەیشیان خۆشتری دەویست و کچەکەی خۆیشی کە فاطمەی ناوبوو لێی مارە کرد.[١]

فاطمە ئافرەتێکی زۆر صالح و خواویست بوو، عمری هاوسەری زۆر کاریگەری تێکردبوو، تا وای لێکرد لەگەڵ ئەوەدا کە کچە پاشا بوو ، بەڵام هەموو خۆشی دنیای خستە ئەولاوەو لەبەر خاتری خوای گەورە عمری کوڕی عبدالعزیزی هەڵبژارد. و لەبارەیەوە شاعیرێك دەڵێت :

بنت الخليفة والخليفة جدها   اخت الخلائف والخليفة زوجها

واتە: کچە خەلیفە بوو باپیریشی خەلیفە بوو خوشکی خەلیفان و خەلیفەش هاوسەری بوو.

مانای ئەم شیعرەش ئەوەیە، کە کچی خەلیفە عبدالملك ی کوڕی مروان بوو و باپیریشی خەلیفە مروانی کوری حەکەم بوو، هەروەك خوشکی کۆمەڵێ خەلیفە بوو لەوانە: وەلید و سلیمان و یزید و هشام ی کوڕانی عبدالملك کە هەموویان خەلیفە بوون و هاوسەرەکەشی خەلیفە عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله بوو، تا هەندێ وتوویانە: ئەمڕۆ هیچ ئافرەتێکی موسڵمان ئەو سیفەتانەی فاطمەی تێدا نییە.[٢]

فاطمە ش لە عمر سێ کوڕی بووە، ئیسحاق و یەعقوب و موسا.

خێزانەکانی: لەمیس ی کچی عەلی کوڕی حارث، کە عبداللە و بکر و (ام عمار)ی لێ بووە، خێزانێکی تری بەناوی(ام عثمان)ی کچی شوعەیب و زەبان و لەو خێزانەی

١ـ البداية والنهاية (١٢/٦٨٠).
٢ـ البداية والنهاية (١٢/٦٨٠).

(ئیبراهیمی) لێ بوو.

منداڵـەکانی عمـر: عبـدالملك و ولیـد و یزیـد و زبـان و امینـه و (ام عبـدالله) و دایکیشیان (ام الولید) بووە.[١]

٨ـ شێوازی عمر: عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله پێستی ئەسمەر بووە و دەمو و چاو باریك و زۆر جوان، لاشەیشی لاواز بووە، ریشی جوان بووە، چاوی قـوڵ بـووە، لـە نەخشی توێلیدا شوێنەواری لەقـەی ئەسپەکەی پێوە دیار بـووە، کـە لەشـێوەی هێلێکی کورتدا بوو[٢] . ، بەڵام لـە ریوایـەتێکی تـردا دەڵـێن : دەم و چاوی باریـك و سپی پێست بووە و لەشیشی لاواز بووە و ریشی جوان بووە.[٣]

دووەم: هۆکارەکانی دروستبوونی کەسایەتی عمری کوڕی عبدالعزیز

١ـ کاریگەری خێزانی:

عمر رحمه الله لە شاری مەدینەدا گەورەبوو، کاتێ فام و ئاوەزای گرت هەر بـە منـداڵی سەردانی عبدالله ی کوڕی عمری کوڕی خطابی دەکرد. کە مامەی دایکی بـوو، کـاتێ دەگەڕایـەوە بـۆ ماڵـەوە بـەدایکی دەووت: زۆر حـەز دەکـەم وەك خـاڵم لێ بێـت مەبەستی ـ ابن عمر ـ بووە، هەناسەی بۆ هەڵکێشاوە، ودایکیـشی پـێ ی ووتـووە: لەبـەر چـاوم وون بـە، تـۆ دەتـەوێت وەك خاڵـت بیـت؟!. چـەند جارێـك ئەمـەی دووبارەوە دەکردەوە.

کاتێ گەورە بوو، باوکی کرا بە والی میسر و بە ماڵـەوە رۆشـتن بـۆ ئـەوێ، لـەوێ نامەی ناردەوە بۆ(ام عاصـم)ی خێزانـی تـا خـۆی و عمـری کـوڕی بێـنن بـۆ لای بـۆ میسر...(ام عاص) میش نامەکەی دایـە دەسـتی مامـەی ـ عبـدالله ی کـوڕی عمرـ ، ئەویش پێی ووت: خـۆتی پێبگەیەنـە ئـەوە هاوسـەرتە و کـاتێ (ام عاصـم) خـۆی خستە رێ،(عبدالله) چووەرێگەی و پێـی ووت: ئـەم منداڵـەمان لـەلا بـەجێ بهێڵـە .

١ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز لابن الجوزی لا ٣١٤ , ٣١٥.

٢ـ الاثار الواردة عن عمر بن عبدالعزیز فی العقیدة (٥٨/١).

٣ـ الكتاب الجامع لسیرة عمر بن عبدالعزیز (١١/١).

مەبەستی عمر بوو، چونکە لە هەمووتان زیاتر شێوەی دەچێتەوە سەر بنەماڵەکەمان ـ ئال خطاب ـ و ئەویش دڵی نەشکاندو عمری لەلا بەجێ هێشت.

کاتێ گەیشتە میسر، یەکسەر عبدالعزیز ی هاوسەری بۆ عمری ڕوانی، بەڵام نەیبینی، بۆیە بەسەر سوڕمانەوە پرسی : ئەی عمر کوا ؟ و ئەویش مەسەلەکەی (ابن عمر)ی بۆ باس کرد و داوا کاریەکەی (ابن عمر) و ووتەکەشی کە ووتی لە بنە ماڵەکەمان دەکات، عبدالعزیز بەو هەواڵە زۆر دڵخۆش بوو، بۆیە نامەی نووسی بۆ عبدالملك کوڕی مەروانی برایی و هەواڵەکەی بۆ باس کرد، عبدالملك یش بڕیاریدا هەموو مانگێ (١٠٠٠) دیناری بۆ ببڕێتەوە، پاشان دواتر (عمر) بە ویستی خۆی گەڕایەوە بۆ لای باوکی لە میسر.[١]

ئا بەو جۆرە عمرڕحمه‌الله لەسەر دەستی خاڵۆکانی پەروەردە کرا و لە نێوان خانەوادەو بنە ماڵەی عمری کوڕی خطاب دارضي‌الله‌عنه و گومانیشی تێدا نیەیە کە کاریگەری ئەو خانەوادە پیرۆزە بەتایبەتی و کۆمەڵگەی هاوەڵانی بەڕێزی پێغەبەری خواﷺ بە گشتی لەسەر بووە.[٢]

٢ـ گرتنی ڕێگای زانست و زانیاری و لەبەر کردنی قورئانی پیرۆز:

عمری کوڕی عبدالعزیز هەر لە منداڵیەوە بەهرەی ئەوەی پێبەخشرابوو کە حەزی بووە لە زانست و خوێندنەوە و ووتوو وێژ لەگەڵ زاناياندا، و بەردەوام لە دانیشتن و وانەکانی هاوەڵان دوا نەدەکەوت لە شاری مەدینە کە لەو کاتەدا ئەوی منارەی زانست و چاکسازی بوو، وجمەی دەهات لە زانا و دانا و شەرع زانان و چاکسازان و پیاوچاکان.

هەر لەسەر دەمی منداڵی یەوە شەیدای زانست بوو بوو، هەر کە نیشانەی پێگەیشتنی لێدەرکەوت حەزێکی پڕ تاسەیشی لە وەرگرتنی زانست و زانیاری تێدا دەرکەوت.[٣]

١ـ سیرة عمر لابن عبد الحكم لا٢٤–٢٥.

٢ـ الاثار الواردة عن عمر بن عبدالعزیز فی العقیدة (١/٥٦).

٣ـ البدایة والنهایة (١٢/٦٧٩).

هەر بە منداڵی هەموو قورئانی خوێندوو لەبەریشی کرد، چونکە خاوەنی بیر و هۆشێکی ساف و بێگەرد و توانایەکی لە ڕاددەبەدەر بوو، لەلایەك و لەلایەکی ترەوە خۆی یکلایی کردبوویەوە بۆ ئەو بوارەو هەموو هەوڵ و کۆششێکی دەستخستنی زانست و زانیاری بوو.

قورئانی پیرۆز زۆر کاری تێکردبوو، لە تێڕوانینی ئایەتەکان بۆ خوداو ژیان و گەردون و بەهەشت و دۆزەخ و قەزاو قەدەرو کارەساتی مردن، هەموو جارێ باسی مردن بکرایە لەلایدا دەستی دەکرد بە گریان لەگەڵ کەم تەمەنی و منداڵیەکەیدا، تا دایکی بەو گریانانەی زانیبوو بۆیە جوابی بۆ ناردو کاتێ هاتەوە پیێ ی ووت: کوڕم بۆچی دەگریت؟ عمر رضي الله عنه ووتی: بیرم لە مردن کردەوە، لەگەڵ بیستنی ووتەکەیدا دایکیشی دەستی کرد بەگریان.[١]

بەردەوام لەگەڵ قورئاندا ژیاوە و بیری لە ئایەتەکان کردۆتەوە و بە ووردی فەرمانەکانی جێبەجێ کردوە.

هەندێ لە هەڵوێستەکانی لە خزمەت قورئاندا:

أ - (ابن ابی ذیب) دەڵێت : هەندێ لەو کەسانەی لە خزمەت عمری کوڕی عبدالعزیزدا ژیاون بۆیان باس کردووم کە کاتێ ئەمیری شاری مەدینە بووە، پیاوێك لەلایدا قورئانی خوێندوە و گەیشتۆتە ئەو ئایەتەی کە دەفەرموێت: ﴿وَإِذَآ أُلۡقُوا۟ مِنۡهَا مَكَانًا ضَيِّقًا مُّقَرَّنِينَ دَعَوۡا۟ هُنَالِكَ ثُبُورًا﴾ الفرقان: ١٣، واتە: (کاتێ ئەو کەسانەی ئەم قورئانەیان بەدرۆ خستەوە لە ڕۆژی قیامەتدا دەخرێنە ناو زیندانێکی زۆر تەسکەوە لەناو ئاگردا دەست و ملیان پێکەوە کۆت کراوە،لەوکاتەدا هاوار ئەکەن و دوعا لە خۆیان دەکەن وا سەرپێچی خوای گەورەیان کرد لە دنیا ...)

لەو کاتەدا عمر رحمه الله دەست دەکات بە گریان و هاوار و بۆڕەی بەرز دەبێتەوەو، لە شوێنەکەی خۆی هەڵدەستێت و دەڕواتەوە بۆ ماڵ و خەڵکەکەش بڵاوەی لێ دەکەن.[٢]

١ـ البداية والنهاية (١٢/٦٧٨).

٢ـ الرقة والبكاء لابن ابی دنیا ژ٨٣

ب ـ (ابی مودود) دەڵێت: پێم گەیشتووە كە عمری كوڕی عبدالزیز ڕۆژێكیان ئەم ئایەتەی دەخوێندەوە: ﴿وَمَا تَكُونُ فِي شَأْنٍ وَمَا تَتْلُوا مِنْهُ مِن قُرْءَانٍ وَلَا تَعْمَلُونَ مِنْ عَمَلٍ إِلَّا كُنَّا عَلَيْكُمْ شُهُودًا﴾ یونس: ٦١، دەستی كرد بە گریانێكی بە كوڵ تا هەمووماڵەوە گوێیان لە گریانەكەی بوو، فاطمەی بۆ لای و ئەویش بەگریانەكەی ئەو دەستی كرد بە گریان و دواتر هەموو خەڵكی ماڵەكە دەستیان كرد بەگریان، (عبدالملك) یش هات و دەبینێ هەموو دەگرین، بۆیە ووتی: باوكە گیان بۆچی دەگریت ؟ عمرﷺ ووتی: خێرە كوڕی خۆم، باوكت ئاواتە خواز بوو ئەو دنیای بناسیایە و نە دنیایش ئەوی بناسیایە، وەڵڵاهی كوڕی خۆم زۆر ترسام خوای گەورە لەناوم بەرێت، وەڵڵاهی كوڕی خۆم زۆریش ترسام یەكێك بم لە خەڵكی ئاگری دۆزەخ.[١]

مانای ئەو ئایەتەی سەرەوەش ئەویە: خوای ـ عزوجل ـ پێغەبەرەكەی ئاگادار دەكاتەوە، كە لەهەموو هەڵس و كەوتێكی ئەو و ئوممەتەكەی و هەموو دروستكراوەكانی و لەهەموو ساتێكدا ئاگادارە، ئەوەندەی قورسایی ئەتۆمێكی لێ وون نابێت لەنێو ئاسمانەكان و زەویداو لەشوێنی تایبەتیدا هەمووی تۆمار كردووە.

ج ـ لە (عبدالاعلی) ی كوڕی (عبدالله العنزی) وە دەگێڕنەوە دەڵێت : عمری كوڕی عبدالعزیزم بینی لەكاتی جومعەدا بوو دەستێ جلی لەبەردابوو كاڵ بوو بوویەوە و لە دوایشیەوە پیاوێكی حەبەشی دەڕۆیشت و كاتێ گەیشتە خەڵكەكە پیاوەكە لە جێی خۆی دانیشت و عمریش كە لە ریزەكاندا دەگەیشتە دووكەس پێی دەووتن : كەمێ مەجالم بدەن ڕەحمەتتان لێبێت، تا گەیشتە مینبەرەكەی، ووتارێكی دا و ئەم ئایەتەی خوێندەوە : (اذا الشمس كورت) ووتی : خۆر ئیشی چی یە؟! ﴿وَإِذَا النُّجُومُ انكَدَرَتْ﴾، تا گەیشتە﴿وَإِذَا الْجَحِيمُ سُعِّرَتْ ﴿١٢﴾ وَإِذَا الْجَنَّةُ أُزْلِفَتْ﴾ التكویر: ١٢ـ١٣. دەستی كرد بە گریان و هەموو نوێژ كەرانیش لە

١ـ الرقة والبكاء لابن ابي دنيا ژ٩١.

مزگەوتەکەدا دەستیان کرد بە گریان و مزگەوتەکە لە گریاندا دەزرنگایەوە وەك بڵێی دیوارەکانیشی دەگریا لەگەڵ گریانی خەڵکەکەدا.[1]

د- لە مەیمون ی کوڕی مەهرانەوە دەگێڕنەوە دەڵێت : عمری کوڕی عبدالعزیز سورەتی ﴿أَلْهَاكُمُ التَّكَاثُرُ ۝١ حَتَّىٰ زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ﴾ دەخوێند، دەستی کرد بە گریان ووتی: بەڕاستی من وانازانم گۆڕستان بێجگە لەسەردان هیچی تر نیێە، پێویستە هەموو کەسێ ئەو سەردانە بکات و پاشان لەوێوە یان بۆ بەهەشت دەگەڕێتەوە یان بۆ ئاگری دۆزەخ.[2]

٣- واقیعی کۆمەڵگەکەی:

دەوروبەر زۆر گرنگ و کاریگەرە و ڕۆڵی سەرەکی هەیە لە دروست کردنی پیاوانیمەزن و دروست بوونی کەسایەتیان، عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله لەسەردەم و دەوروبەرێکدا ژیاو ە کە تەقوا و لە خواترسان و چاکە کاری و هەوڵی فێر بوونی زانست و کردەوە کردن بە قورئان و سوننەت باڵی کێشابوو بەسەر خەڵکەکەیدا.

کۆمەڵێك لە هاوەڵانی بەڕێزی پێغەمبەری خوا ﷺ لەو شارەدا دەژیان و لە عبدالله کوڕی جعفر و سائیب ی کوڕی یەزید و سەهلی کوڕی سەعدەوە فەرموودەی گێڕاوەتەوەو لە سەهلەوە جامۆلکەیەکی پێشکەش کراوە کە کاتی خۆی پێغەمبەری خوا ﷺ ئاوی تێدا خواردۆتەوە، بەر نوێژی بۆ ئەنەسی کوڕی مالك کردووە و لەو بارەیەوە ئەنەس دەڵێت : تا ئێستا کەسم نەدیوە وەك ئەم گەنجە بەر نوێژیەکەی لە پێغەمبەری خوا بکات[3].

ژیان لە کەس و هوایەکی ئیمانی وەك شاری مەدینە، بێگومان کاریگەری دەروونی و واتای مەزنی ئیمانی هەیە، ڕۆح تیایدا پەیوەستە بە خوداوە، (و ئێستاش برا حاجیەکانمان کە دێنەوە شتی زۆر سەر سوڕهێنەی لەو شارە مەزنە

١- دموع القراء لا١١١-١١٢.

٢- الرقة والبكاء ابن ابي دنيا ژ ٤.

٣- سير اعلام النبلاء (١١٤/٥).

دەگێڕنەوە لە حەوانەوەی دەروونی و بەرزبوونەوەی ئاستی باوەڕ و موسڵمانەتی و بچوك بوونەوەی دنیا و جوانیەکان و لەناو دڵی موسڵماندا کە سەردانی مەدینە دەکات دەی خوای گەورە بۆمان ئاسان بکات سەردانی ئەو جێگا پیرۆزە بکەین و شەحنێکی باوەڕەکەمان بکەینەوە امین)[1]

٤ـ قوتابی بەردەستی گەورە زانایانی ناو شاری مەدینە بوو:

عبدالعزیز ـ صالح ی کوڕی کیسان ی هەڵبژارد بۆ ئەوەی عمری کوڕی پەروەردە بکات، صالح دەستی کرد بە پەروەردە کردنی و هەموو نوێژەکان لەگەڵ خۆیدا دەیبرد بۆ نوێژی ـ جەماعەت ـ لە مزکەوت.

ڕۆژێك عمر‌رحمه الله لە نوێژێك دوا دەکەوێت لە مزگەوت و صالح پێی دەڵێت : چی دوای خستیت ؟ عمر ووتی : قژ چاك کەرەکەم خەریکی قژم بوو بۆی دادەهێنام. ئەویش پێ ی ووت: گەیشتووتیتە ئاستێك قژ داهێنانەکەت پێ خۆشتر بوو لە نوێژی بە کۆمەڵ.؟!

نامەی نارد بۆ عبدالعزیزی باوکی و ئاگاداری کرد و ئەویش کەسێکی نارد بۆی بێدەنگ سەری بۆ سفر کرد.[2]

عمر هەر لەو سەردەمەوە بیری کردەوە و پاشان وای لێهات زۆر سووربوو لەسەر نوێژەکانی و ئەوپەڕی هەوڵی دەدا لە نوێژی پێغەمبەری خواﷺ بچێت، وای لێهاتبوو کرنووش و سوژدەکانی بەلەسەر خۆ ئەنجام دەدا هەستان و دانیشتنەکانی کورت دەکردەوە و لە ڕیوایەتی صەحیحدا هاتووە: کە لە رکوع و سوجدەدا(١٠) جار سبحان الله العظیم و سبحان الله وبحمده.[3]

کاتێ باوکی لە حەج گەڕایەوە و لە مەدینە لایداو سەردانی عمری کوڕی کردو دەربارەی هەڵس و کەوتی عمر . لێی پرسی، ئەویش لە وەڵامدا پێی ووت : گومان

١ـ ووتەی وەرگێر .
٢ـ البدایة والنهایة (١٢/٦٧٨).
٣ـ هەمان سەرچاوە لا (١٢/٦٨٢).

نابەم کەس هەبێت ئەوەندەی ئەم کوڕە لاوە خوای گەورە لە دڵیدا گەورە بێت.[١]

یەکێکی تر لە مامۆستاکانی عمر رحمه الله، کە زۆر کاری تێکردبوو، عبیداللە ی کوڕی (عبداللە) ی کوڕی عوتبەی کوڕی مەسعود، عمر رحمه الله زۆر ڕێزی لێ دەگرت، لە زانیاریەکەی بەهرەمەند بوو، بەڕەوشتە بەرزەکەی ڕەوشت بەرز بوو، بەردەوام سەردانی دەکرد تەنانەت پاش ئەوەیشی کە بوو بە ئەمیری شاری مەدینە، عمر رضي الله عنه سەرسامی خۆیی بۆ ئەو مامۆستایەی دەردەبڕێت و دەڵێت : (بەشداری کردنی یەکێ لەوانەکانی ئەم نابینایە ـ مەبەستی عبیداللە ی کوڕی عبداللە بوو ـ لە هەزار دینار زیاتر پێم خۆشە).[٢]

لەبەر ئەو زانیاری و زیرەکی یەی مامۆستاکەی (عبیداللە)، لەسەردەمی خەلافەتی خۆیدا دەڵێت : ئەگەر ئێستا عبیداللە زیندوبوایە لە ڕاووبۆچوونەکانی لام نەدەدا، ئاواتم ئەوە بوو یەك ڕۆژی عبیداللە م ببوایە نەمدەدا بە ئەوەندە و ئەوەندە.[٣] ئەم (عبیداللە) یە موفتی شاری مەدینە بووە، یەکێ لە حەوت زانا گەورەکە بوو.[٤] و (الزهری) دەربارەی ئەو زانایە دەڵێت : (عبیداللە) ی کوڕی (عبداللە) دەریایەك بوو لە دەریاکانی زانست[٥].

دەستی شیعر نوسینیشی هەبووە و ئەم چەند دێرەی بۆ عمر ناردووە:

باسم الذی انزلت من عنده السور والحمدلله اما بعد یاعمـــر
ان کنت تعلم ما کنت وما تـذر فکن علی حذر قد ینفع الحذر
واصبر علی القدر المحتوم وارض به الا سیتبع یوما صفوه الکـدر[٦]

١ـ هەمان سەرچاوە لا (١٢/٦٧٨).
٢ـ عمر بن عبدالعزیز — عبدالستار الشیخ لا٥٩. تهذیب التهذیب (٧/٤٧٧)
٣ـ عمر بن عبدالعزیز — عبدالستار الشیخ لا٥٩.
٤ـ سیر اعلام النبلاء (٤/٤٧٥).
٥ـ هەمان سەرچاوە لا (٤/٤٧٧).
٦ـ هەمان سەرچاوە لا (٤/٤٧٧).

ئەم زانایە لە ساڵی ٩٨ ی کوچیدا لە دنیا دەرچووە و هەندێك دەڵێن ٩٩.[١]

یەکی تر لە مامۆستاکانی عمر -(سەعیدی کوڕی موسییب) ە و ئەم زانایە هەرگیز سەردانی هیچ کار بەدەست و ئەمیرێکی نەکردووە جگە لە- عمری کوڕی عبدالعزیز-[٢]

یەکێکی تر لە مامۆستاکانی - سالم ی کوڕی عبداللە ی کوڕی عمری کوڕی خطاب - ئەو پیاوە بەرزەی کە سەعیدی کوڕی موسەییب دەربارەی دەڵێت :عبداللە ی کوڕی عمر لە هەموو کوڕەکانی زیاتر لە عمری دەکرد و سالمی کوڕی عبداللە یش لە هەموو کوڕەکانی عبداللە زیاتر لە عبداللە دەچوو[٣]، (ابن عمر) زۆر زۆر سالم ی کوڕی خۆش ویستووە.

ئیمام مالیك دەڵێت: (لە سەردەمی سالم دا هیچ کەسێك لەو زیاتر لە پیاو چاك و صالحین ی پێش خۆی نەچووە لە دنیا نەویستی و خێر و مەندی و ژیاندا، بەدوو دەرهەم دەستیَ جل و بەرگی دەکڕی،وکاتیَ (سلیمان)ی کوڕی (عبدالملك) بینی وا جوان و پیَکەوتەیە لیَی پرسی: ئەوە چی دەخۆیت؟ ووتی: نان و ڕۆن، ئەگەر گۆشتیشم دەست بکەویَ دەیخۆم، لەوێدا عمر لیَی پرسی: ئەی حەزی لیَ دەکەیت؟ سالم ووتی: ئەگەر حەزی لیَ نەکەم ماوەیەك نایخۆم تا حەزی لیَ دەکەمەوە.[٤]

ڕۆژێکیان سالم بە جل و بەرگی ناشیرین و ئەستوورەوە دەچێتە لای (سلیمان)ی کوڕی (عبدالملك) سلیمانیش بەگەرمی پێشوازی لیَ دەکات و ئەوەندە لە خۆی نزیکی دەکاتەوە تا لەپالَ خۆیدا دایدەنیشێنیَ و لەو کاتەدا عمری کوڕی عبدالعزیزیش لەو کۆڕەدا دەبێت، پیاوێك بە سووکی بە عمری ووت : ئەوە خاڵت نەیدەتوانی جل و بەرگێکی لەمە جوانتر لەبەر بکات و بێتە خزمەت ئەمیری باوەڕداران ؟ئەو پیاوە خۆی جل و بەرگێکی زۆر جوان و گرانبەهای لەبەردابوو- و

١- هەمان سەرچاوە لا (٤/٤٧٨-٤٧٩).

٢- الجوانب التربوية فی حياة الخليفة عمر لا٢٥.

٣- سير اعلام النبلاء (٤/٤٥٩).

٤- هەمان سەرچاوە لا (٤/٤٦٠).

عمریش ڕووی تیٚ کردو و پیٚ ی ووت: ئەو جلە ناشیرینانەی لەبەری خاڵمدایە، وایان لیٚ نەکردووە بیهێنێتە ئاستی تۆو ئەو جلە کەشخەو جوانەشی لەبەری تۆ دایە وای لەتۆ نەکردوە بتباتە ریزی خاڵم [١] و کەلە تەنیشت ئەمیری باوەڕداراندایە .

عمر رحمه الله لە خزمەت کۆمەڵێکی زۆر لە زانایاندا پەروەردە بووە و ژمارەیان لە(٣٣) زانا زیاترە، هەشتیان لە هاوەڵانی پێغەمبەری خوا بوون و (٢٥) یشیان لە (تابعين) بوون. [٢]

ئەمە گرنگترین هۆکاری دروست بوونی کەسایەتی بەرزی عمربووە، لێرەشدا ئەو وانەیەش فێر دەبین کە ئەرکی سەر شانی مامۆستاو زانا ئاینیەکانە کە گرنگی تەواو بدەن بە ڕۆڵەی موسڵمانان و لەسەر قورئان و سوننەت گۆشیان بکەن، بە تایبەتی کوڕی کار بەدەست و بەرپرسەکان چونکە لە دوا ڕۆژدا ئیشی چاکسازی زۆریان لە دەست دێت.

سیٚ یەم: شوێنەواری زانستی عمر

هەموو ئەوانەی لەسەر ژیانی عمریان نووسیوە، لەسەر ئەوە کۆکن کە پێشەوایەك بووە لە پێشوواکانی سەردەمی خۆی، تا وای لێهاتووە هەردوو زانای مەزن ـ سوفیانی کوڕی عوییەینە و ئیمام مالیك ـ بە (ئیمام) وەسفیان کردووە. [٣]

موجاهییدیش دەربارەی دەڵێت : هاتین بۆ لای تا شتی فێر بکەین، کەچی ئەوەندەمان زانی ئەو شتی فێری ئێمە دەکرد. [٤]

مەیمونی کوڕی مەهرانیش دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز مامۆستای زاناکان بووە. [٥]

١ـ سير اعلام النبلاء لا (٤/٤٦١).

٢ـ مسند امير المؤمنين عمر لا٣٣.

٣ـ الاثار الواردة عن عمر بن عبدالعزيز (١/٦٧).

٤ـ تهذيب التهذيب (٧/٤٠٥)

٥ـ تاريخ ابى زرعة.

(الذهبی) دەربارەی عمر دەڵێت: (بەڕاستی پێشەوا و شەرع زان و موجتەهید بووە، زانا بووە بە سوننەتەکان، ناوداری مەزن، پلەی – حافظ – ی هەبووە، زۆر خواناس و تەوبەکار بووە، لە ژیان پاکی و دادپەروەریدا لەگەڵ باپیرە عمری کوڕی خطابیدا دەژمیررێت، لە زوهد و دنیا نەویستی دا لە (حەسەنی بەسری) و لە زانیاریشدا لە ئیمام زوهەری کردوە.[1]

زاناکان ووتەو کرداری عمریان بە بەڵگە زانیوەو بە نموونە هێناویانەتەوە، ئەمەش لەو پەیامانەدا دەردەکەوێت کە (لیث) ی کوڕی (سەعد) بۆ ئیمام مالیکی کوڕی ئەنەسی ناردووە ﷺ، کە کۆمەڵێك نامەی کورتن، تایدا بەڵگە لە بەرامبەر هەندێ لە بووچونەکانی مالیك دەیهێنێتەوە بە ووتەو کردارەکانی عمری کوڕی عبدالعزیز.[2]

ناوی خەلیفە عمر لە کتێبە فیقهی یەکانی هەر چوار مەزهەبەکەی ئەهلی سوننەدا هاتووە، کە بۆچوونەکانی ئەویان بە بەڵگە هێناوەتەوە، حەنەفیەکان لە زۆرێ لە مەسەلە فیقهیەکاندا کارەکانی عمریان بە بەڵگە هێناوەتەوە و نازناوێکی تایبەتیان لێ ناوە، تا لە باپیرە عمری کوڕی خطاب ی جیا کردۆتەوە،

(القرشی) لە (الجواهر المضیة)دا دەڵێت : بۆ سوود وەرگرتن: هاوڕێیانمان لە مەسەلە فیقهیە نا کۆکەکاندا ـ الخلاف ـ دەڵێت: ئەمە ووتەی عمری بچکۆلەیە. مەبەستیان عمری کوڕی عبدالعزیزە ئەو پێشەواو خەلیفە بەناو بانگەیە.[3]

شافعی یەکان لە کتێبەکانیاندا زۆر جار ناویان هێناوە، وە تەنانەت پێشەوا نەوەوی رحمه الله لەسەر ژیانیشی بە درێژی ڕۆیشتووە.

هەروەها مالیکیەکان و حەنبەلیەکان زۆرێك لە ووتەو کردەوەکانی عمریان بە بەڵگە هێناوەتەوە وەلە سەر سەلماندنی بۆ چوونە فیقهیەکان، حەنبەلیەکان زۆر

١ـ تذکرة الحفاظ لا١١٨–١١٩.

٢ـ الاثار الواردة فی عمر بن عبدالعزیز فی العقیدة (٧٠/١).

٣ـ الجواهر المضیة (٥٥٢/٤).

زیاتر لە سەری دەڕۆن و وە تەنانەت ئیمامی ئەحمـەدی کـوڕی حەنبـەل دەڵێـت: وا نازانم ووتەی هیچ کەسێك لە تابعین بشێت بە بەڵگە بهێنرێتەوە جگـە لـە ووتـەکانی عمری کوڕی عبدالعزیز و دەی ئەمەشی بە.[1]

یان هەر ئیمامی ئەحمەد لە جێ یەکی تـردا دەڵێـت: هـەرکاتێك بینیـت کەسـێك عمـری کـوڕی عبـدالعزیزی خـۆش دەوێـت و وەسـفی چاکەکانی دەکـات و لـە نـاو خەڵکیـدا بـڵاوی دەکاتـەوە، ئـەوە بزانـە ئـەو کەسـە خێـری لێ بـەدی دەکرێـت- انشاءالله-[2].

١. عمر لەسەردەمی – وەلیدی کوڕی سولەیماندا:

عمر ی کوڕی عبدالعزیز بە یەکێ لەو زانایانە دادەنرێت کە لە خەلیفەکانـەوە زۆر نزیـك بـووە و شـوێنەواری زۆری لـە ئامۆژگـاری و ئاڕاسـتەکردنیان بـۆ مەسـەلە سیاسیەکانی پێوە دیارە، وە عمر شوێنەوارێکی تایبـەتی هـەبوو لـەناو خانـەوادەی ئومەویەکاندا .

عبـدالملك زۆر ڕێـزی لێ دەگـرت و سەرسـام دەبـوو بـە وردی و ژیـری یەکـەی لەسەردەمی لاوێتیدا، وەهەر ئەوەش وای لێ کردبوو لە زۆرێـك لـە کوڕەکـانی خـۆی خۆشتر دەویست و کچەکەی خۆشی بۆ هێنا، بەڵام لەسەردەمی خەلافەتی مەروانـدا زۆر ڕۆڵی نەبووە چونکە لەو کاتەدا کەم تەمەن بووە و هەر وەك خـەریکی زانسـت و خوێندن بووە.

بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ـ ابن الجوزی ـ باسی ئەوەی کردووە، کە لە دوورەوە نامەی نوسیوە بۆ عبدالملیك و تێیدا ئاگاداری دەکردەوە لە گەورەیی و ترسناکی ئەو بەرپرسیاریەتیەی خراوە ئەستۆی، تێیدا دەڵێت: ... پاشان، تۆ شوانیت و هەموو شوانێکیش بەر پرسیارە لە رانەکەی، وە ئەنەسی کوڕی مالیك بۆی باس کردووین، کە لەپێغەمبەری خوای بیستوە ﷺ فەرموویەتی: ((کل راع مسؤل عن رعیته)).[3] واتە: هەموو شوانێك لەڕانەکەی بەرپرسیارە ﴿ٱللَّهُ لَآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ

١ـ البدایة والنهایة لە (الاثار الواردة) وە لا (٧٢/١) وەرگیراوە.

٢ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز (لابن الجوزی) لا٦١.

٣ـ اثرالحیاة السیاسیة لا١٥٩.

﴿لَيَجۡمَعَنَّكُمۡ إِلَىٰ يَوۡمِ ٱلۡقِيَٰمَةِ لَا رَيۡبَ فِيهِۗ وَمَنۡ أَصۡدَقُ مِنَ ٱللَّهِ حَدِيثٗا﴾النساء:٨٧.

دەڵێت: عبدالملك ی کوڕی مەروان عمری کرد بە والی ـ خەناسیرە ـ تا رای بهێنێت لەسەر فەرمانبەریەتی و ئەمیری لەکاتی لاویدا.[١] وەهەندێکیش دەڵێن: سولەیمانی کوڕی عبدالملك کردی بەوالی ئەو جێگایە .

خەلیفە عمر زۆر دڵ گرانبو و خەفەتبار بوو بە مردنی خەلیفە عبدالملك و کاتێ لەگەڵ موسەیلەمەی کوڕی عبدالملك دا کۆبوونەوە، عمر پێی ووت : ئەی موسەیلەمە من لەلای باوکت بووم کاتێ دفن کرا بە چاوەکانی خۆم سەیرم دەکرد کاتێ دەیانکرد بەژێر خۆڵەوە، بینیم وا گەڕایەوە حزوری خوای تەعالی زۆر ترسام و ڕاچلەکیم، وە پەیمانم دا بەخودا ئەگەر ببم بە فەرمانڕەوا وەك ئەو حوکم ڕانی و ئیش و کارەکان ئەنجام نادەم وە ئەوەش ئیجتهادی من بوو لەو کارەدا.[٢]

١ـ عمر کرا بە والی شاری مەدینە :

لە ربیع الاول ی ـ ی ساڵی ٨٧ ی کۆچیدا لەلایەن وەلیدی کوڕی عبدالملك ەوە کرا بە ئەمیری شاری مەدینە و پاشان لە ساڵی ٩١ ی کۆچیدا شاری (طائف) یشی خرا ئەستۆ واتە بوو بە والی هەموو وولاتی حیجاز.

بۆ وەرگرتنی بەرپرسیارێتی (٣) مەرجی لە خەلیفە هەبوو:

١ـ دەبێت بە جۆرێك مامەڵە لەگەڵ میللەتدا بکات کە پڕبێت لەدادپەروەری و ماف پێدان و کەسێ لەبن دەستی دا ستەمی لێ نەکرێت، نابێت هەموو ئەو سامانەی کۆدەکرێتەوە ببرێتەوە بۆ (بیت المال) ی گشتی، بەو هۆیەوە هەموو ئەو سمانانەی ڕەوانەی پایتەختی خەلافەت دەکرێت دەبێت زۆر کەم بێت .

٢ـ دەبێت لە یەکەم ساڵدا ڕیگای پێ بدرێت حەجی ماڵی خوا بکات، چونکە تا ئەو ساتە وەختە حەجی نەکردبوو .

١ـ الاثار الواردة فی عمر بن عبدالعزیز (٩٣/١).

٢ـ السیاسة الاقتصادیة والمالیة لعمر بن عبدالعزیز، بشیر کمال عابدین لا١٠٠.

٣ـ دەبێت ڕێگای پێ بدرێت مووچەو هاوکاری دابەش بکات بەسەر خەڵکیدا لە شاری مەدینە.

(وەلید) یش بەم مەرجانە ڕازی بوو، عمری کوڕی عبدالعزیزیش رحمه الله دەست بەکار بوو خەڵکەکەش زۆر زۆر دڵخۆش بوون بە ئەمیری نوێیان .[١]

٢– ئە نجومەنی ڕاوێژکاری عمری کوڕی عبدالعزیز :

یەکێ لە کارە گەورە و بەرچاوەکانی عمر رحمه الله پاش دەست بەکاربوونی دروستکردنی ئەنجوومەنی شورا بوو لە شاری مەدینە، کاتێ خەڵکی هاتن بۆ پیرۆز بایی و سڵاو لێکردنی ئەمیری نوێی شارەکەیان (١٠) کەس لە زاناکانی شاری هەڵبژارد و بانگی کردن بۆ لای خۆی کە ئەمانە بوون:

(عروە) ی کوڕی زوبێر و عبیداللە ی کوڕی عبداللە ی کوڕی عوتبە و ئەبوبەکری کوڕی عبدالرحمن ی کوڕی حارث و ئەبوبەکری کوڕی سولەیمان ی کوڕی ئەبی خە یثە مە، سولەیمانی کوڕی یەسارو قاسم ی کوڕی محمدو سالم ی کوڕی عبداللە ی کوڕی عمر و عبداللە ی کوڕی عبداللە کوڕی عمر و عبداللە ی کوڕی عامری کوڕی رەبیعە و خارجەی کوڕی زەیدی کوڕی ثابت.

هاتن بۆ لای، لەلای دانیشتن، ئەویش بە سوپاس و سەنای پەروەردگار دەستی بە ووتارەکەی دا ووتی : من ئێوەم بۆ کارێك بانگ کردووە کە پاداشتتان دەدرێتەوە لەسەری، تیایدا پاڵپشتی هەق و ڕاستی دەگرن، منیش هیچ کارێك ئەنجام نادەم تا ڕای ئێوە وەرنەگرم یان ئەوانەتان لەو کاتەدا لێرە دەبن، هەر کاتێ بینیتان یەکێ ستەمی لێ دەکرێت و یان هەواڵی کار بەدەستی منتان بیست کە ستەمی کردووە لە یەکێك، بۆ خاتری خوا شتی واتان بیست ئاگادارم بکەنەوە.[٢]

کاتی خۆی عمری کوڕی خطاب رضي الله عنه ئەنجوومەنی شورای کۆ دەکردەوە بۆ هەموو پێش هاتەیەکی تازە، بە پێویستی دەزانی ڕاوێژیان پێ بکات، عمری کوڕی

١ـ السياسة الاقتصادية والمالية لعمر بن عبدالعزيز، بشير كمال عابدين لا١٠.

٢ـ الطبقات (٥/٢٥٧) . موسوعة فقه عمر – قلعضى لا ٥٤٨.

عبدالعزیزرحمه الله کە ئەوەی خطاب بوو- ئەنجوومەنێکی نوێ ی هێنایە کایەوە و سنووری کاری بە دووخاڵ بۆ دیاری کردن :

أ- مافی ئەوەی پێدان کە ڕاو و بۆچوونەکان پەسەند بکەن، ئەو هیچ کارێك ئەنجام نادات بەبێ ڕای ئەوان، بەو شێوەیە ئەمیر سنووری کاری خۆی تەسك کردەوە بۆ ئەم ئەنجوومەنە کە پێی دەڵێن (ئەنجوومەنە دە کەسییەکە).

ب- وەك چاودێر داینان بەسەر فەرمانبەر و بەرپرسەکانییەوە، هەموو هەڵس و کەوتێکیان بخەنە ژێر چاودێرییەوە، هەرکاتێك زانیاریەکیان هەبوو لەسەر کەسێك لە بەر پرسەکان کە ستەم دەکەن خێرا عمری لێ ئاگادار بکەن و ئەگەر وا نەکەن ئەوە خوا ئەدات بە گژی ئەو کەسەدا شت دەشارێتەوە و ستەم پەردە پۆش دەکات.

لەمەدا دوو شت تێ بینی دەکەین:

١- ئەمیر باوەڕدارن عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله هیچ مووچەیەکی بۆ ئەو دە کەسە نەبڕیەوە،چونکە ئەوانە خۆیان مانگانەیان هەبوو، لەبەر ئەوەی خۆیان فەقیهو زانا بوون ئەوە بەشێك بوو لە ئەسلی کارەکەیان .

٢- عمررحمه الله ئەوەی پێ ووتن کە مەرج نییە هەر هەمووتان کۆ بکەمەوە و ڕاتان وەربگرم چونکە لەوانەیە هەندێکتان لەبەر بیانوویەك نەتوانن ئامادە بن، بۆیە ژیرانە پێ ی ووتن : یان بە ڕای ئەو کەسانەتان کار دەکەم کە لەو کاتەدا لەشاردا بن.[1]

ئەم ئەنجوومەنە دە کەسییەش لە هەموو کارو پێشهاتەکاندا پرس و ڕاوێژیان پێ کراوە بەبێ دیاری کردن.[2]

لەم بەسەر هاتەوە گرنگی و پلە و مەقامی زانایانمان بۆ دەردەکەوێت، پێویستە لەسەر حوکمڕاکان ئەو کەسانە لە خۆیان نزیك بکەنەوە و لە کارو باری میللەتدا ڕاوێژیان پێ بکەن، هەر وەك لەسەر زانایان پێویستە لە دەوری حوکمڕا چاکەکان

١- نظام الحكم فی الشریعة والتاریخ الاسلامی (١/٥٦٢,٥٦١).
٢- نظام الحكم فی الاسلام بین النظریة والتطبیق. لا٣٩١.

کۆ ببنەوە لە پێناو هێنانە دی ڕادەیەکی زیاتر لە بەرژەوەندیەکان و کەم کردنەوەی ئاستی گەندەڵیەکان، هەرچەندە عمری کوڕی عبدالعزیز بەو دە کەسە- دڵی ئاوی نەدەخوارد- بەڵکو پرس و ڕاو ڕاوێژیشی بە زانایانی تری ناو شاری مەدینە دەکرد وەك سەعیدی کوڕی مەسەییب و زوهەری و کەسانی تریش.

لەهەندێ مەسەلەی دادوەریدا پرسیاری لە سەعید دەکرد، لە شاری مەدینە عمر ڕێزی تەواو و شایستەی زانا و داناکانی دەگرت، دەڵێن جارێك کە سێکی نارد بە دوای سعیدی کوڕی موسەییب دا و لە مەسەلەیەك پرسیاری لێ بکات، سەعید هەرگیز نەچووە بۆلای خەلیفە و ئەمیرەکان، بەڵام نێرراوەکەی عمر ایێی تێك چوو پێ ی ووت: عمر بانگت دەکات، ئەویش خێرا نەعلەکانی لە پێ کرد خۆی پێ گەیاند، کاتێ عمر بینی هاواری کرد: داوات لێ دەکەم ئەی باوکی محمد بگەڕێوە ماڵەکەی خۆت تا لەوێ نێرەرەکەم پرسیارە شەرعیەکەت لێ بکات، چونکە ئێمە نەمان ناردووە بە دواتدا بەڵکو نوێنەرەکەم بە هەڵەدا چووەو وای زانیوە دەمەوێت بێیت بۆ لامان.[1]

لەسەردەمی ئەمیری مەدینەیدا بە فەرمانی عبدالملك ی کوڕی مەروان مزگەوتی پێغەمبەری خوایﷺ فراوان کرد، کردی بە(٢٠٠) باڵ و هەر لەسەر فەرمانی عبدالملك زەخرەفەو نەخشەساندنی تێدا ئەنجام دا، هەرچەندە خۆی نەخشاندنی مزگەوتی پێ ناخۆش بوو.[2]

لەو هەڵوێستەی عمرەوە دەردەکەوێت کە کاربەدەست و ئاست نزم دەتوانێت ئەو فەرمانانەی سەرووی خۆی جێبەجێ بکات هەر چەندە لە دڵیشەوە پێی ڕازی نەبێت و پێی ناخۆش بێت، ئەگەر بزانێت لە ڕوویەکەوە بەرژەوەندی یەکی تێدایە .

لە ساڵی ٩١ ی کۆچیدا عبدالملك حەجی کرد و لەو سەرەوە سەردانی ئەمیری مەدینەی کرد و لە نزیکەوە چاوی کەوت بەو کارە چاکسازیانەی عمر کردوویەتی لە ناو شاری مەدینەی پڕ لە نووردا.[3]

١- سیرة عمر بن عبدالعزیز ومناقبه لابن عبدالحکم لا٢٣.

٢- تفسیر القرطبی (١٢/٢٦٧).

٣- موسوعة فقه عمر بن عبدالعزیز لا٢٠.

٣- ڕوداوێکی نەخوازراو:

زاناکانی مێژوو نووس دەڵێن: خوبەیبی کوڕی عبداللە ی کوڕی زوبێر فەرموودەیەکی بە دەم پێغەمبەرەوە گێڕایەوە کە گوایە پێغەمبەر ﷺ فەرموویەتی: ((اذا بلغ بنو ابی العاص ثلاثین رجلا اتخذوا عباد الله خولا ومال الله دولا)).[1]

مانای فەرموودەکەش ئەمەیە گوایە فەرمویەتی: ئەگەر بنی عاص ی بنی امیە ژمارەیان بگاتە(٣٠) پیاو ئەوا بەندەکانی خوا دەکەنە خزمەتکاری خۆیان و پارەکانیشیان لێ دەگرنەوە بۆ خۆیان!.. کە فەرموودەیەکی لاوازە .

وەلیدی کوڕی عبدالملك یش جوابی نارد بۆ ئەمیری مەدینە عمری کوڕی عبدالعزیز و فەرمانی پێدا ئەو پیاوە بگرێت و(١٠٠) داری لێبدات و زیندانیشی بکات تا جارێکی تر بەدەم پێغەمبەری خواوە فەرموودە هەڵنەبەستێت و تیایدا زەمی ئومەوییەکان نەکات.

بەڵێ عمر رحمه الله بە قسەی کرد وای لێ کرد، بەڵام لەبەر هەر هۆیەك بوو بێت ئەو سزایەی بەکەم زانی بۆ کەسێك ئا بەو جۆرە فەرموودە هەڵبەستێت و خەلیفەی موسڵمانان و بنەماڵەکەی عەیب دار کات تیایدا، بۆیە فەرمانی دا یەك گۆزە ئاوی زۆر سارد، لە بەیانیەکی زۆر ساردا بکەن بەسەریدا و کاتێ وایان لێ کرد تووشی نەخۆشی گوزار — سەرما خوردەگی بوو، پاشان بەو نەخۆشیە مرد.

کاتێ عمر هەواڵی ئەوەی زانی کە نەخۆشی زۆری بۆ هێناوە، فەرمانی دەرکرد ئازادی بکەن تا بچێتەوە ناو منداڵی خۆی، زۆر پەشیمان بوو لەسەر ئەو کارەی، پاشان زۆر خەفەتبار بوو بە مردنی، لە(مصعب) ی کوڕی (عبداللە) و ئەویش لە (مصعب) ی کوڕی (عثمان)ەوە دەگێڕنەوە کە بەنەخۆشی بردیانەوە بۆماڵی عمری کوڕی مصعب ی کوڕی زوبیر لە بەقیع و لە دەوری کۆ بوونەوە تا گیانی سپارد، لەو

---

[1] ـ رواه البیهقی فی دلائل النبوة (٦/٥٠٧) وابن کثیر دەڵێت: ئەم فەرموودەیە لە هەموو ڕێگاکانیەوە لاوازە .

کاتەدا (ماجەشون) هات و داوای هاتنە ژورەوەی کرد و لەو کاتەشدا خوبەیب لەناو مەوجێکدا ڕاکشێنرابوو.

ئەم (ماجەشۆن)ە لەگەڵ عمری کوڕی عبدالعزیزدا بوو لە هەموو کارەکانیدا لە مەدینە، عبدالله ی کوڕی عروە ووتی: ڕێگای بدەن با بێتە ژوور، کاتێ هاتە ژوورەوە عبدالله ووتی: وا دیارە ئەم پیاوە گومانی هەیە لە مردنی خوبویب دا سەری تەرمەکەی بۆ هەڵبدەنەوە، کاتێ بۆیان لادا، هەر کە ماجەشۆن بینی بە خێرایی چووە دەرەوە.

ماجەشۆن دەڵێت: هاتمەوە بۆماڵی مەروان، دام لە دەرگاو چوومە ژوورەوە و عمرم بینی وەك ئافرەتی سك پڕ، کە ژانی هەبێت هەڵئەساو دادەنیشتەوە، پێ ی ووتم: ها هەواڵ چی یە؟ منیش ووتم: پیاوەکە مرد، لەو کاتەدا عمر کەوتە سەر زەویەکەوە ڕەنگی تێك چوو و، پاشان سەری هەڵبڕی. انا لله وانا اليه راجعون ـــی دەووت، تەنانەت ئەو خەمباری‌یەی بە دەم و چاویەوە دیار بوو تا ئەو ڕۆژەی مرد، وازی لە ئەمیری مەدینەی هێنا و هیچ بەرپرسیاریێتی‌یەکی تریشی وەرنەگرت لە داخی ئەو ڕوداوە ناخۆشە، هەر کاتێ پێیان بگووتایە : فلان شتی چاکت کرد مژدەت لێبێت، ئەویش لە وەڵامدا دەیووت : ئەی خوبەیب چی لێ بکەم . تا مردن لە بیری نەدەچوو! .[1]

بەڵگەیەکی تر لەسەر چاکی و لەخوا ترسانی لە کاتی ئەمیری شاری مەدینەیدا : ئەوەیە کە ئەبوو عمر ئەسمای کچی ئەبوبەکر، دەڵێت : هاتم بۆ ئەو شوێنەی عمر نوێژی بەیانی لێ دەکرد و قورئانێکی لە باوەشدا بوو، فرمێسکەکانیشی دەهاتنە خوارەوە بەسەر ڕیشیدا.[2]

١ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز (لابن الجوزي) لا٤٢ .

٢ـ هەمان سەرچاوە.

(ابن ابی زناد) لە باوكی یەوە دەگێڕێتەوەو دەڵێت: عمری كوڕی عبدالعزیز كاتێ ئەمیری مەدینە بوو هەر كاتێ بیوستایە خێرێك بكات دەیووت: ماڵێك بدۆزنەوە زۆر هەژار و نەدار بێت.[1]

٤- موزاحیم ی مەولای ئامۆژگاری دەكات:

عمرﷺ پیاوێكی زیندانی كرد لە مەدینە، لەو ماوەیەی بۆی دیاری كردبوو زیاتر لە زیندان هێشتییەوە، (موزاحیم) هات داوای لە عمر كرد كە ئازادی بكات، عمریش ووتی: ئازادی ناكەم تا بەتەواوی و لە ڕادەبەدەر بۆم دەرنەكەوێت كە باش بووە و وازی هێناوە، موزاحیمیش بە تووڕە بوونەوە پێی ووت : ئەی عمری كوڕی عبدالعزیز، من ئەترسێنم لە شەوێك بەیانی یەكەی ڕۆژی قیامەت بێت، ئەی عمر ئەمە چیە خەریكە ناوەكەی خۆتم لەبیر دەچێتەوە ئەوەندە. ئەمیر ووتی، ئەمیر ووتی، ئەمیر ووتی: دەبیستم.

عمریش ووتی: یەكەمین كەسێك لەم بارەیەوە بە ئاگای هێنامەوە موزاحیم بوو، وەڵڵاهی هەر وابوو كە ئەو ووتی لەم بارەیەوە، وەك بڵێ ی ئەو پەردە- ڕەشەی - لادا كە بەری چاومی گرتبوو.[2]

لەم چیرۆكە كورتەوە ئەوەمان بۆ دەردەكەوێت كە بوونی هاوڕێی دڵسۆز و پیاو چاك پێویستە بۆمرۆڤ ـ لە كاتی غەفلەت و بێ ئاگایی دا بە ئاگای بێنێتەوە.

٥- نێوان عمر و حەجاج لەسەر دەمی وەلیددا:

(ابن الجوزی) باس لەوە دەكات كە عمری كوڕی عبدالعزیز داوای دەست لە كار كشانەوەی وەك ئەمیری مەدینەی كرد، وەك پێشتر باسمان كرد.

بەڵام هەندێكی تر باس لەوە دەكەن، كە وەلید لای بردووە، لە ساڵی ٩٢ ی كوچیدا سەركردایەتی حەجی دایە دەستی حەجاجی كوڕی یوسفی سەقەفی و، كاتێ عمری كوڕی عبدالعزیز بەو هەواڵەی زانی، یەكسەر نامەی نووسی بۆ خەلیفە و

١ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز (لابن الجوزی) لا٤٢ .

٢ـ هەمان سەرچاوەلا١٤٠.

تیایدا داوای لیّ کرد که با حه‌جاج به‌ناو مه‌دینه‌دا تێنه‌په‌ڕێت، چونکه زۆر ڕقی لیّ‌ی بوو، حه‌زی نه‌ده‌کرد چاوی به ناو چاوی بکه‌وێت، له‌به‌رئه‌و زولم و ناڕه‌وایی یانه‌ی که به خه‌ڵکی عیراقی ده‌کرد .

وه‌لیدیش به حه‌زی عمری کرد و نامه‌ی نووسی بۆ حه‌جاج و پیّ ی ووت : عمری کوڕی عبدالعزیز نامه‌ی بۆ ناردووم که نه‌هێڵم تۆ به‌ناو شاری مه‌دینه‌ی منه‌وه‌ره‌دا تێپه‌ڕێت، ده‌ی تۆش له شوێنێکه‌وه مه‌ڕۆ که ڕقیان لێت بێت و له مه‌دینه لاده بۆ ڕێگه‌یه‌کی تر.[1]

عمر کاتیّ والی شاری مه‌دینه بوو — نامه‌ی نارد بۆ عبدالملك و تیایدا باسی ئه‌و زوڵم و زۆرداری و ناڕه‌واییانه‌ی حه‌جاجی ده‌کرد که له‌گه‌ڵ خه‌ڵکی عیراقدا ده‌ینواند، حه‌جاجیش به‌مانه‌ی ده‌زانی بۆیه زۆر ڕقی له عمر هه‌ستا بوو، بۆ هه‌ل ده‌گه‌ڕا که تۆڵه‌ی لیّ بکاته‌وه به تایبه‌ت پاش ئه‌وه‌ی که وولاتی حیجازی وا لیّ کردبوو ببێته جیّ‌ی حه‌وانه‌وه‌ی ئه‌و که‌سانه‌ی له عیراقه‌وه و له ده‌ستی زوڵمی حه‌جاج هه‌ڵده‌هاتن.

بۆیه نامه‌ی نارد بۆ خه‌لیفه وه‌لید ووتی پیّ‌ی : یۆخڵه‌واتی عیراق و به تایبه‌ت هه‌ندیّ له سه‌قه‌فی یه‌کان له ده‌ستی من هه‌ڵدێن و به‌ره‌و مه‌ککه‌و مه‌دینه ده‌ڕۆن و له‌ویّ به‌بیّ وه‌ی داده‌نیشن و ئه‌مه‌ش ده‌سته‌ڵاتمان ده‌خاته لێژی، ئه‌ویش بۆی نووسی که عثمانی کوڕی حه‌بان و خالدی کوڕی عبدالله ی قه‌سری دابنێت و عمری کوڕی عبدالعزیز له‌سه‌ر کار لابه‌رێت.[2]

ویست و حه‌زی خه‌لیفه‌ی موسڵمانان به ئاشکرا دیار بوو ده‌رباره‌ی حه‌جاج، ئه‌و وای گومان ده‌برد که سیاسه‌تی توند و تیژی و زه‌بر و زه‌نگ تاکه چاره‌سه‌ره بۆ به‌هێز کردنی ده‌سته‌ڵاتی ده‌وڵه‌ته‌که‌ی، هه‌ر ئه‌مه‌ش بوو وای لیّ کرد به قسه‌و ڕاوێژه جوانه‌کانی عمر کار نه‌کات، هه‌ر چه‌نده ڕووداوه‌کانی پاشتر ئه‌مه‌یان سه‌لماند که بۆ چوونه‌کانی عمر ڕاستر و جوانتر بوون له‌و بۆچوونانه‌ی وه‌لید، بۆیه

١ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز ومناقبه لابن عبدالحكم لا٢٤.

٢ـ تاريخ الطبرى (٣٨٣/٧) .

عمر پاش ئەوەی بوو بە خەلیفەی موسڵمانان خۆی هەموویانی جێبەجێ کرد و سەر کەوتنیشی بەدەست هێنا.[١]

٦- عمر رحمه الله بۆ دیمەشق دەگەڕێتەوە:

عمر رحمه الله لە مەدینەی پڕ لە نوور دەرچوو بەرەو شاری دیمەشق کەوتە ڕێو چاوەکانی پڕ بوون لە ئاو و بەکوڵ دەگریا، (موزاحیم) ی خزمەتکاری لەگەڵدابوو، بۆیە لای کردەوە بۆ لای موزاحیم و ووتی: ئەترسین لەو کەسانە بین کە مەدینە فڕێیان دەداتە دەرەوە،[٢]

مەبەستی لەو فەرموودەیە بوو کە پێغەمبەری خوا ﷺ فەرموویەتی: ((الا وان المدینة کالکیر یخرج الخبث، لا تقوم الساعة حتی تنفی المدینة شرارها، کما ینبغی الکیر خبث الحدید))،[٣] واتە: شاری مەدینە وەك كورە وایە پیسی دەردەداتە دەرەوە، قیامەت نایەت هەتا شاری مەدینە خراپەکانی دەرنەداتە دەرەوە، وەك چۆن كورە پیسی و خاشاکی ئاسن دەردەداتە دەرەوە.

مزاحم دەڵێت : کاتێ لە شار دەرچووین سەیرێکی ئاسمانم کرد بینیم مانگ کەوتۆتە نێوان ئەستێرەی سورەیا و جە وزاء، وەك بڵێی ئەوە باش نی یە . دەڵێ: پێم خۆش نەبوو ئەوەی پێ بڵێم، بەڵام پێم ووت : ئەوە سەیرێکی مانگ ناکەیت چەند جوانە لەوشەوەداو لەناوجەرگەی ئاسماندا! عمر چاوێکی هەڵبڕی و بینی وا مانگ کەوتۆتە نێوان ئەو دوو ئەستێرەیەوە، بۆیە بەموزاحیم ی ووت: چ‌ی‌یە وویستت بۆم دەربکەوێت، کە مانگ کەوتۆتە نێوان سورەیاو جەوزاء ! ؟.

ئەی موزاحیم ئێمە لەسەر ئەساسی خۆر و مانگ لەماڵەوە دەرناچین، بەڵکو پشت بە خوای (واحد القهار) دەردەچین.[٤]

١ـ اثر العلماء فی الحیاة السیاسیة لا١٦٥.

٢ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز ومناقبه لابن عبدالحکم لا٢٧.

٣ـ مسلم کتاب الحج باب المدینة تنفی شرارها.

٤ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز ومناقبه لابن عبدالحکم لا٢٧.

عمر رحمه الله بەردەوام دەڕۆیشت تا گەیشتە ناوچەی (سوەیدا)و لەوێ لایدا بۆ حەوانەوە چونکە کێڵگەو خانوویەکی خۆی لەوێ هەبوو، ماوەیەك لەوێ نیشتە جێبوو لە دوورەوە سەیری بارو زرووفەکەی دەکرد، پاشان بیری هاتە سەر ئەوەی لەبەرژەوەندی موسڵمانانە، کە بەماڵەوە بڕواتە دیمەشق و لە نزیك خەلیفەوە بێت، بەڵکو بتوانێت ستەمێك نەهێڵێت، یان مافێك بگێڕێتەوە بۆ خاوەنەکەی، بەو نیازەوە بەیەکجاری ڕۆیشت بۆ دیمەشق و لەوێ نیشتەجێ بوو[1]

ئەوە وەنەبێت عمری کوڕی عبدالعزیز نێوانی لەگەڵ خەلیفە وەلید دا خۆش بێت، چونکە ژیانی لە بن دەستی خەلیفەدا کۆمەڵێ گیرو گرفتی بۆ دروست بوو، چونکە وەلید بۆ بەهێز کردن و ڕاوەستا و کردنی بنچینەی دەوڵەتەکەی پشتی دەبەست بە هەندێ لە ئەمیر و کاربەدەستە توند و تیژو دڵڕەقەکانی بۆ قەوچاندنەوەی ملی خەڵکی، ئیتر با لەو کارەشدا زوڵم و ستەم ئەنجام بدەن.

بەڵام عمر رحمه الله بە پێچەوانەوە بۆی دەڕۆیشت، دەیووت دادو یەکسانی زامنی هەموو سەقامگیری یەکی ئاشتیە، هۆکاری گوێڕایەڵی میللەتە بۆ کار بەدەستان.

عمر رحمه الله هەموو جارێ دەیووت : وەلید لەشام و حەجاج لە عیراق و محمد ی برای حەجاج لە یەمەن و عثمانی کوڕی حەیان لە حیجاز و قرەی کوڕی شەریك لە میسر، ... دەی وادیارە وەڵڵاهی سەر زەوی پڕ بوو لە زوڵم و ستەم[2].

٧ـ ئەی وەلید با(والی)یەکانت کەس نەکوژن بە پێ پرسی تۆ:

عمر رحمه الله هەندێ ڕێگا و هۆ کاری گرتە بەربۆ چاکردنەوەی وەزعە نائاسایی یەکان، یەکێ لەوانە ئامۆژگاری وەلیدی کرد کە سنورو دەسەڵاتی کاربەدەستەکانی تەسك بکاتەوە و بۆیان نەبێت سەربە خۆ کەس بکوژن، لەسەرەتاوە لەم کارەی سەرکەوتو بوو توانی بڕیارێك بەوەلید دەربکات کە هیچ والیەك بۆی نیەکەس بکوژێت مەگەر پاش ئاگادارکردنەوەی والی وڕازی بوونی بەوکارە.

١ـ البداية والنهاية (١٢/٦٨٣) .

٢ـ اثر العلماء فى الحياة السياسية لا١٦٢.

(إبن عبد الحکم)دەڵێت: عمری کوڕی عبد العزیز چوو بۆلای وەلیدی کوڕی عبدالملك و پێ ی ووت: ئەی ئەمیری باوەڕداران ئامۆژگاریەکم لەلایە، هەرکاتێ بیرت لەلای خۆت و عەقلت جەم بوو پرسیارم لێ بکە پێت دەڵێم:

ووتی:ئەی ئێسا بۆ نایڵێت؟ عمریش ووتی: خۆت دەزانیت، ئەگەر ئەو ئامادەیی یانت تێدایە ئەوە من ئامادەم.

چەند ڕۆژێك تێ پەڕی وەلید بەدەرگاوانەکەی ووت: کێ لەبەر دەرگایە؟ ووتی: هەندێ کەسی لێ یە لەوانە عمری کوڕی عبد العزیز. ووتی: بیهێنە ژوورەوە ئەویش هێنایە ژوورەوە.

وەلید پێ ی ووت: ئامۆژگاریەکەت پێش کەش بکە. عمریش ووتی: لەپاش هاوبەش پەیدا کردن بۆ خوا هیچ تاونێك ئەوەندەی کوشتن گەورە نیە لەلای خوا، والی و کاربە دەسەکانت خەڵکی دەکوژن و، پاشان ئاگادارت دەکەن لەوەی فلان کەسیان کوشتوە لەسەر فلان تاوان، پاشان تۆ بەر پرسیاریت لەوکارە تۆ سزا دەدرێت لەسەری، بۆیە نامەیان بۆ بنوسە کەکەس نەکوژن تا نامەت بۆ دەنێرن و تاوانەکەی دەڵێن و شایەتیشی هەبیت و پاش ئەوە خۆت لێ بکۆڵەرەوە و فەرمانی خۆت دەربکە.

وەلیدیش ووتی: (بارك الله فیك)ئەی باوکی حەفص خوا تۆمان لێ نەسەنێ، ئادەی نامەم بۆ بنێرن و نامەی نوسی بۆ هەموو ئەمیری هەرێمەکان پاش ئەوە کەس لەقسەی دەرنەچوو تەنها حەجاج نەبێت، کە زۆر نیگەران ببو بەو بڕیارە، وای زانی ئەو نامەیەی تەنها بۆ ئەو ناردووە، ووتی: چیمان بەسەر هات؟ ئایا ئەم ڕێگەیە کێ بۆ ئەمیری بڕوا دارانی داناوە؟ ئاگاداریان کرد، کە عمری کوڕی عبد العزیزە رحمه الله ئەم کارەی کردووە، ئەویش ووتی: دەی هیچ! ئەگەر عمر پێ ووتبێت هەڵوەشاندنەوەی نی یە.

پاشان حەجاج ناردی بەوای یەکێ لە خەواریجەکاندا کە ناوی جافی کوڕی وائلی بوو، پاش ئەوەی هێنایان حەجاج پێ ی ووت: دەبارەی موعاویە چی دەڵێت؟ئەویش قسەیەکی پێ ووت:ووتی: ئەی یەزید؟جنێوێکیشی بەو دا، ووتی:

ئەی عبدالملك چۆنە؟ووتی:ستەمکاربووە.ووتی:ئەی وەلید؟ ووتی:هەر ئەو تاوانەی بەسە،کە تۆکردوتە والیو زانیویەتیشی چەندوژمنکارو ستەم کاریت.

حەجاج بێ دەنگ بوو هیچی نەوت و ئەوەی بەهەڵ زانی لەگەڵ نامەیەك ناردی بۆ لای وەلید و بۆ نووسی: من زیاتر خەمی دینی خۆم دەخۆم باشتر چاودێری ئەو مەسەلەیە دەکەم،کە تۆ منت بۆی داناوە خۆم زیاتر دەپارێزم لەوەی کە کەسێك بکوژم هەقی کوشتنی نەبێت و ئەوکەسەیشی بۆم ناردویت یەکێکە لەوێنەی ئەو کەسانەی کەمن دەیان کوژم و تۆش خۆت دەزانی چی لێ دەکەیت پێ ی بکە.

حەروریەکە هێنرایە ژوورەوە بۆ لای وەلید و لەوکاتەدا پیاو ماقوڵانی شام لەلای بوون و عمریش لەوێ بوو.

وەلید ووتی: دەربارەی من چی دەڵێت؟ ووتی: ستەمکاری دەست درێژ کار. ووتی: ئەی چی دەڵێت دەربارەی عبد الملك؟ ووتی: ستەمکاری تاوانبار. ووتی: ئەی موعاویە؟ ووتی: ستەمکار بووە، وەلیدیش ووتی:بە(إبن الريان)بدە لەگەردنی و ئەویش دای لەگەردنی.

پاشان هەستاو گەڕایەوە بۆماڵەوەو ، خەڵکەکەش بڵاوەیان لێ کرد، بەخزمەتکارەکەشی ووت: بڕۆ عمرم بۆ بانگ بکەو ، ئەویش عمری بۆ گەڕاندەوەو پێ ووت: ئەی باوکی حفص لەسەر ئەمە چی دەڵێت: خراپمان کرد یان باش؟ عمریش ووتی: باشت نەکرد کوشتت! شتێکی ترت بکردایە باشترو پاکتر بوو، ئەویش زیندانی کردنی بوو تایان بە خۆدادێتەوە یان مردن ڕێ پێ دەگرت.

وەلید ووتی: قسەی بەمن و عبدالملك ووت: تۆ ئەوە بەحەڵاڵ دەزانیت؟ عمریش ووتی:بە تەمەنم شتی وام حەڵاڵ نەکردووە، بەڵام ئەگەر زندانیت بکردایە دوای بەتەواوی ڕات دەهاتە سەرکوشتنی یان ئازادکردنی.

وەلیدیش بە توڕەییەوە هەستاوە و ڕۆیشت، (إبن الريان)یش بە عمری ووت: خوا لێت خۆش بێت ئەی باوکی (حفص)ە، ئەوەندە بەرپەرچی ئەمیری باوەڕدارانت دایەوە گومانم برد پێم دەڵێت: بدەم لە گەردەنت.[1]

---

١ ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن حكم)لا (١١٩ـ ١٢١)،

ئابەم جۆرە حەجاج بەلێزانی خۆی وەلیدی خەڵە تاند و وازی لێ هێنا لەسەر ئەو ڕایەی، کە عمر(رضي الله عنه) پێشکەشی کردبوو بۆ ئەوەی بەردەوام بۆیان هەبێت بە ئارەزووی خۆیا خوێن برێژن[1]

٨- ڕای عمر دەربارەی هەڵسوکەوت لەگەڵ خەواریج:

جگە لەو بەسەر هاتەی پێشو کەباسمان کرد کە چۆن دڵنەرم بوو لەگەڵ ئەو حەروری یەدا، لەگەڵ کەسانی تریشدا، کە هاو فیکری ئەو بوون هەر بەو جۆرە بوو، (إبن شهاب) دەگێڕێتەوە کە عمری کوڕی عبد العزیز بۆی گێڕاوەتەوە کە جارێکیان لەقرچەی نیوەڕۆدا وەلید ناردی بەدوامدا، ومنیش ڕۆیشتم بۆلای و بجۆری بینیم، کە ناوچەوانی دابوو بەیەکدا و منیش لەلای دانیشتم ، کە کەسی لەلا نەبوو جگە لە (إبن ريان) - جەلادەکەی - بەشمشێرێکەوە وەستا بوو، پێی ووتم: چی دەڵێیت دەبارەی ئەو کەسانەی قسەی ناشیرین بە خەلیفەکان دەڵێن؟ پێت وایە دەبێت بکوژرێن؟ منیش بێ دەنگ بووم ، ووتی: ئەوەچیتە؟ هەر بێدەنگ بووم، هەر پرسیارەکەی کردەوە و، منیش پێم ووت: دەی دەبێ سزا بدرێت و تەمێ بکرێت. وەلید سەریکی بەرز کردەوە بۆلای (إبن ريان) ووتی: دەزانی زۆر بێ ئاگایە لەو خەواریجانە.

٩- ئامۆژگاری وەلید دەکات کە سلیمان لا نەبات:

کۆتا هەڵویستی عمری کوڕی عبد العزیز رحمه الله لەگەڵ وەلیدی کوڕی عبدالملك دا ئەوەبوو کاتێ وەلید ویستی کوڕەکەی خۆی (عبد العزيز) بکاتە خەلیفەی دوای خۆی لە باتی سلیمانی برای - عمر ئامۆژگاری کرد کە شتی وانەکات؛ وعمر هەڵوێستێکی مەردانەی نواند لەو بارەوە و پێ ی ووت: ئەی ئەمیری باوەڕداران ئێمە لەیەك کاتدا بەیعەتمان بەهەردوکیان داوە و چۆن ئەو لادەبەین وواز لە تۆدە هێنن؟! ئەوە بوو وەلید زۆر تورە بوو ویستی هەر بەزۆر قەناعەتی پێبکات بۆ ئەو

---

١ - أثر العلماء في الحياة السياسة، لا ١٦٤.

كاره وه دهڵێن خستویهتی ڕۆژێك و دهرگای لێ داخستوه ڕهمی دهرگاكهشی به قوڕ ههڵچنیوه و بۆماوهی سی ڕۆژ بهبێ خواردن و خواردنهوهی هێشتویهتیهوه تا خوشكهكهی و خیزانهكهی وهلید كهوتنه بهین و دهرگاكهیان شكاند دهبینن له هۆش خۆی چووه و ملی لار بۆتهوه.[1]

چوارهم: عمر لهسهردهمی خهلیفه سولیماندا

لهسهردهمی خهلیفهی سولهیماندا ههڵێكی باش هاته پێشهوه بۆ عمری كوڕی عبد العزیز، وه ئاسهوارهكانیشی له زۆر لاوه دهر كهوتبو، ههر كه سولهیمان بووبه خهلیفه خێرا عمری له خۆی نزیك كردهوه و بواری فراوانی پێدا، پێ ووت: وهك دهبینی ئهم بهرپرسیارێتی یهكهوته سهرشانمان و بهڕیوهبردنیشی ههڵسوڕاندن و زانیاری یهكی زۆری دهوێت، ههرشتێك دهبینی چاكه و بهرژهوهندی گشتی ی تێدایه پێمان بڵێ با جێ بهجێ بهكهین.[2]

كردی به وهزیری ڕاوێژكاری خۆی و بهردهوام له ماڵهوهو لهسهفهردا هاوڕێی بووه، سولهیمانی وای دهبینی، كهله گهوره و بچوكدا پێویستی بهر پرس و ڕاكانی ئهو ههیه و ههردهم دهیووت: ئهگهر ئهم پیاوهم له دهست دهربچێت ئیتر ووا نازانم كهسێ: شك ببهم له مهسهلهفقهی و شهرعیهكان دا هاوكارم بێت.[3]

له شوێنێكی تردا پێ ی دهڵێت: ئهی باوكی حهفس، هیچ كارێك دڵگرانی نهكردووم و هیچ شتێكیش ناڕهحهتی نه كردووم، یهكسهر تۆم هاتۆته وه خهیاڵ.[4]

١. هۆكارهكانی نزیك كردنهوهی عمر له سوله یمان.

بهڕای من ئهوهی وای كرد له سولهیمان بواری تهواو بدات به عمری كوڕێ عبد العزیز (رضي الله عنه) بۆ دهست تێوهردانی دهوڵهت دهگهڕێتهوه بۆ كۆمهڵێك هۆكار، لهوانه:

---

١ ـ سير أعلام النبلاء (٥/ ١٤٨، ١٤٩)، أثر العلماء في الحياة السياسة، لا ١٦٧.
٢ ـ أثر العلماء في الحياة السياسة، لا ١٦٨.
٣ ـ المعرفة و التأريخ الفسوى (١/ ٥٩٨)
٤ ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن حكم)لا ٢٨.

أ- کەسایەتی سولەیمانی کوڕی عبد الملك؛ چونکە هیچی لەوەلیدی برای نەدەکردوو نەش دەچووە ژێرکاریگەری والی یەکانی، بەڵکو سولەیمان زۆر پێچەوانەی ئەم شتانە بوو، هەروەك کاریگەریەکی بەرپرسی لەسەر نەبوو.

ب- سولەیمان لەو باوەڕەدا بوو لە عمر خاوەنی کۆمەڵێ تێڕوانینن وڕای جوان و ژیرانە بوو.

ج- هەڵوێستی عمر لە کاتێکدا وویستی سولەیمانی برای کە نارگیر بکات بۆ کوڕە کەی خۆی و ئەم کارەی وەك سوپاسێك وابوو لەسەر ئەو کارەی عمر ، (الذهبي) ئامازەی بۆ ئەم لایەنە کردوەو پاش باس کردنی ڕووداوەکەی عمر، دەڵێت: ئا بەو چەشنە سولەیمان سوپاسی عمری کرد لەپاش خۆشی دەست نیشانی کرد بۆ خەلافەت.[1]

٢. کاریگەری عمر لەسەر سولەیمان:

عمر(رضي الله عنه) کاریگەری گەورەی هەبوو لەسەر سولەیمان و ئەوەش بووبە هۆی ئەوەی کۆمەڵێك بڕیاری بەسوود و چاکی پێ دەربکات، گرنگترینیان عەزل کردنی حەجاج و هەندێ لە والی یەکانی تر وەك: خالید (القسری) والی مەککە و عثمانی کوڕی حیان والی مەدینە.[2]

یەکێکی تر لەو بڕیارانە: گەڕانەوەی نوێژەکان بۆ کاتەکانی خۆیان، (إبن عساکر) لە سەعیدی کوڕی عبد العزیزەوەو دەگێڕێتەوە کە وەلیدی کوڕی عبد الملك نوێژی نیوەڕۆ و عەسری دوا خستوە لە کاتەکانی خۆی، کاتێ سولەیمان چووە سەر حوکم بوو بە خەلیفە لەسەر ڕای عمر بڕیاری دا کە نوێژەکان مردوون زندویان بکەنەوە[3].

ئەو کۆمەڵی کاری گرنگی ترکە (الذهبي) هێناویەتی و دەڵێ: هەندێ کاری مەزنی تر لە عمری کوڕێ عبد العزیزەوە سودی وەردەگرت.[4]

---

١ ـ سير أعلام النبلاء (٥/ ١٤٩).

٢ ـ أثر العلماء في الحياة السياسة، لا ١٦٩.

٣ ـ التأريخ ديمشق لە أثر العلماء في الحياة السياسة وەرگیراوە لا ١٧٠.

٤ ـ سير أعلام النبلاء (٥/ ١٤٩).

٣. عمر(رضي الله عنه) نا هێڵێ سو له یمان کاربه وەسیەتی باوکی بکات:

عمر ی کوڕی عبد العزیز دەربارەی مافی هەندێ لە کچە کانی عبد العزیز لە نەوەی عبد الملك لەمیراتی عبد الملك دا. لەگەڵ سولەیمان قیەی کرد، بەڵام سولەیمان پێ ی ووت: عبد الملك وەسیەتی نامەیەکی نوسیوە و تیایدا بێ بەشی کردوون، ماوەیەك پشت گوێ ی خست و دواتر دووبارەی کردەوە، سولەیمانیش پێی ووت: عبدالملك وەسیەت نامەیەکی نوسیوە تیدا بێ بەشی کردوون، ماوەیەك پشت گوێ ی خست دوای دووبارەی کردەوە، سولەیمانیش وای زانی باوەڕی پێ نەکردووە و وەسیەتنامەی وا نی یە، بۆیە بە خزمەتکارەکەی ووت: ئەو نامیەی عبدملك م بۆ بهێنە، عمریش ووتی: ئایا قورئانە ئەی ئەمیری باوەڕداران؟ ئەیوبی کوڕی سولەیمان ووتی: هەندێکتان هەندێ قسە دەکەن نێزیکە لەسەری بدرێ لەسەر ئەو قسانە؛ عمریش ووتی: جا خۆ کاری خیلافەت بکە وێتە دەستی تۆ موسڵمانان زۆر زیاتر تووشی بەڵا دەبن، سولەیمانیش سەرزەنشتی ئەیوبی کرد، عمرەیش ووتی: ئەگەر بە نەفامی ئەو قسەیەی کردوە، ئێمە نەرم و نیانی خۆمان لێ دەبوورین.[١]

ئەمەش یەکێکە لە هەڵویستە بە غیرەتەکانی عمر، لە ووتەی حەق لەشەوێنی خۆیدا و ئەمەش بەسەروەریەکی عمر دادەنرێت، سلیمان وای دانابوو وەسیەتنامەی باوکی شەرعێکە ودروست نی یە پشت گوێ خستنی، بەڵام عمررحمه الله بەئاگای هێنایەوە و بۆی ڕوون کردەوە کە کتێبێك کە شایستەی دەسکاری و گۆڕان نەبێت تەنها قورئانی پیرۆزە و بەس، ئابەو جۆرە سەرکەشی وا لە خاوەنەکەی دەکات کەبە جۆرێکی لی ڕادە بەدەر باو باپیری بەگەورە سەیر بکات، باو باپیرێك کە شتێکی وا بۆ نەوەکانیان بنوسن نا ڕەوای تێدا بێت و بشزانن، کە نەوەکانیان بەبێ تێ ڕامان وورد ببنەوە جێ بە جێ ی دەکەن ئیتر با پێچەوانەی قورئان و سونەتیش بێت.

---

١ ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن حكم)لا ٣١.

هــەروەك هەڵوێــستی ماردانــەی ســولەیمان بــەدی دەكــەین كەسەرزەنــشتی كوڕەكەی كرد لەسەر ئەوەی لەسەر ووتەی هەق هەڕەشەی لـە عمـر كـرد، ئەمـەش مانای وایە سولەیمان ڕەوشتی بەرز بووە زۆر گەڕاوەتەوە بۆدی هـەق كاتـێ بـۆی ڕۆشن بوو‌بێـەوە.[1]

٤ـ سولەیمانی بەدڵ نی یە لە شێوەی ماڵبەخشیندا:

ســولەیمانی كـوڕی عبـد الملـك چـوو بـوو مەدینـەی پڕلـە نـور و لـەوێ مـاڵ و سامانێكی زۆری بەخشیوە بەسەر دانیشتوەكەیدا، و پاشان بـە عمـر ی كـوڕی عبـد العزیزی ووت: ڕات چۆنە بەرامبەر ئەو كارەی كردمان ئـەی (أبـا الحفـص)؟ ئـەویش لەوەلامـدا ووتــی: دوەلەمەنـدەكانت دەوڵەمــەنتر كـرد و هەژارەكانیـشت هــەژارتر كرد...[2]

ئەمـەش هەڵسەنگاندنێكی جوانـە لەلایـەن عمـرەوە بـۆ كارەكـانی ســولەیمان، چـونكە لەبەرئـەوەی نەشـارەزا بـوو بـە وردەكایـەڕكانی شـەریعەت لـە بـواری مـاڵ بەخـشیندا بۆیـە ئـەو هەمووپارەیـەی بـەبێ هـیچ هۆیـەك سـەرف كـردو خاوەنـە شەریعەكانی خۆی لێ بێ بەش كرد،[3] ئابەو جۆرە عمرڕحمه الله بـۆی ڕوون كـردەوە كـە جیـاوازی گـەورە هەیـە لـە نیـوان خێركـردن و نێـوان گەیانـدنی پـارە بـە خـاوەنـە نەشایستەكانیان.

٥ـ هانی سولەیمان دەدات بڕیارە ستەمان هەڵوەشێنێتەوە:

ســولەیمان و عمـر پێكـەوە لـە بیابانـدا دەگـەڕان؛ و هــەورێك هـات و دەنگـی هەورەبرسكە یەكی گەورەی لێ هات و سولەیمان ترسی لێ نیـشت، عمـریش ووتــی: ئەمەدەنگی بارانی پڕ لەنیعمەتە، ئەی دەبێ دەنگی سزا چۆن بێـت؟ و ســولەیمان لەویدا بە عمری ووت: ئەوە (١٠٠) هەزار درهەمە بە ئـارەزووی خـۆت بیبەخـشەوە،

---

١ ـ التأريخ الإسلامي (١٥/ ٣١،٣٠).
٢ ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن حكم)لا ٣١.
٣ ـ تأريخ الإسلامي (١٥/٢٩).

عمریش پێ ووت: ئەی ئەگەر شتێك لەوە باشتر بکەیت چۆنە؟ سولەیمان ووتی: ئەوشتە چی یە؟ کۆمەڵێك کەس بۆئەوە لەگەڵت هاتوون تا مافیان بۆ وەرگریتەوە، بەلام نەیان توانی بگەن پێت و بگەنە خزمەتت، ئەویش دانیشتن و هەموو ئیش و کارەکانی بۆ ڕاپەڕاندن و مافەکانی گێڕاوە بۆ خاوەنەکانیان.[1]

ئابەو جۆرە عمر رحمه الله لە فقهی پێویستی گەورە لە پێویستی بچوکەوە مافی گەڕاندنەوە بۆ خاوەنەکانیان لە ماڵبەخشین خێرکردن گەورەترە.

٦ـ دنیا خۆی دەخواتەوە:

سولەیمانی کوڕی عبد الملك لە گەڵ عمر ی کوڕی عبد العزیز دا لە ماڵ دەردەچن بۆ سەردانی کێڵگەکەی سولەیمان، کە جۆرەها ئەسپ و حوشترو مەڕو ماڵات و شت و مەك و پیاوانی خزمەتکاری لێ بوو، سولەیمان پرسی لە عمر: دەربارەی ئەمانە چی دەڵێیت؟ ئەویش ووتی: وا دەبینم ئەم دونیایە هەندێکی تری دەخوات، تۆش بەرپرسی لەهەموو ئەوانە، کاتێ نزیك بوونەوە لەکێڵگەکە قەلە ڕەشێك هات و خواردنێکی لە چادرەکەی سولەیمان فڕاندو قیڕەیەکی کرد و ڕۆی، سولەیمان پێ ووت: ئەم قەلە ڕەشە چی ووت ئەی عمر؟ ووتی: نازانم، ووتی: گومانی چی دەبەیت کەوتوبیەتی؟ ووتی: وەك ئەوەی بڵێت: من لە کوێ وە هاتووم؟ ئەم خواردنە بۆ کوێ دەبەم؟ سولەیمانیش ووتی: چ پیاوێکی سەیریت! عمریش ووتی: لەمن سەیرتر ئەوکەسەیە خوا دەناسێت، کەچی گوێڕایەڵی ناکات، و شەیتانیش دەناسێت، کەچیبەقسەی دەکات.[2]

٧ـ شکات لێکراوەکانت لە قیامەتدا:

کاتێ سولەیمان و عمر لەسەر کێوی عەرەفە وەستا بوو، خەلیفە زۆر سەرسام بوون بەزۆری خەڵکەکە و، عمریش پێ ی ووت: ئەمانە ئەمڕۆ میلەتی تۆن و تۆش

---

١ ـ سیرة عمر بن عبد العزیز لا ٣٣.

٢ ـ البدایة والنهایة(١٢/ ٦٨٥).

سبەی بەرپرسی لێان لە ڕوایەتێکدا: ئەوانە شکات لێکەرت دەبن لەڕۆژی قیامەتدا، سولەیمانیش دەستی کرد بە گریان ووتی: خوایە داوای کۆمەکی لە تۆ دەکەم.[١]

٨ـ عمر ڕێز لە کوڕە زای علی کوڕی (أبو طالب)ئەبی تاڵب دەگرێت:

زەیدی کوڕی حەسەنی کوڕی عەلی، کاتی خۆی هاتبو بەدەم داواکاری وەلیدی کوڕی سولەیمانەوە لەمەسەلەی لابردنی سولەیمان، ئەمەش لە ترسی وەلید بوو، کاتێ سولەیمان بوو بەخەلیفە، نامەی نارد بۆ مەدینە تاپرسیار لەوەلید بکات بۆ مەسەلەی ئەو نامەیەی کەباسی ڕەزامەندی مەدینەییەکان لەکات لەلابردنی سولەیمان ـ و ئەگەر دانی پێدانا ئەوا نامەکەم بۆبنێرەوە ئەگەر نکۆڵی لێ کرد، ئەوا لەبەردەمی میمبەری پێغەمبەر ﷺ سوێندی بدە.

کاتێ دانی نابە کارەکەیدا و والی نوێش نامەکەی ناردەوە بۆ لای سولەیمان، سولەیمانیش پیاوێکی نارد بۆ مەدینە، تا بە والی بڵێ(١٠٠)دار بدە لە یەزید بەپێی پەتی بیبات بەڕێگادا.

عمریش ئەو کابرایەی گل دایەو ووتی: جارێ مەڕۆ تاقسەیەك لەگەڵ ئەمیری باوەڕداران دا دەکەم لەو بارەیەوە، بەڵکو قانەعاتی پێ بهێنم تاوەکو واز لەو نامەیە بهێنێ وازیش لەسزا دانی یەزید بهێنێ.

پیاوەکە نەڕۆیشت و لەو کاتەدا سولەیمان نەخۆش کەوت عمریش کابرای بانگ کردوو پێ ووت: ئەمیری باوەڕداران نەخۆشە جارێ مەڕۆ، کاتێ سولەیمان بەو نەخۆشیە کۆچی دوایی کرد عمر خۆی بوو بەخەلیفەو داوای نامەکەی کردوو دڕاندی.[٢]

عمر بەردەوام و بەدرێژایی خەلافەتی سولەیمان هەر لێ دوورنەکەوتەوە ئامۆژگاری کردوو لەڕاپەڕاندنی کارەکانیدا هاوکاری و بەشداری کردووە.[٣]

---

١ ـ سيرة عمر بن عبد العزيز لا ٣٣.

٢ ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن حكم)لا ٣١.

٣ ـ أثر العلماء في الحياة السياسة، لا ١٦٩.

دکتۆر یوسف(العش) دەڵێت: سەرەتای سیاسەت و هەنگاوە چارەسەریەکانی عمر هەر لەسەرەتای خەلافەتی سولەیمانەوە دەستی پێ کرد، بەڵێ، سولەیمان لە هەندێ لە سیاسەتەکانیدا بەهەڵەدا دەچوو و هەندێ کاری دەکرد، کەلەوانەیە عمر بەدڵی نەبوویێت، بەڵام عمری کوڕی عبدالعزیز نواندنی هێزو زەبری پێ باش نەبوو لە دەوڵەتەکەی سولەیماندا، بەڵام سیاسەتی عمر نەگۆڕ بووە، ئەو لە مەدینە چۆن حوکمی موسڵمانی دەکرد، لە دیمەشق هەر بەو جۆرە حوکمی دەکرد، بەڵام ئەوەندە هەبوو لە دیمەشق کاری گەورەترو زیاتری لێ دەهات، بەڵام ئەوەی بەلایەوە گرنگ بو بێت ئەوەبوو کە نەهێڵێت ستەم و ناڕەوایی و ناهەقی بکرێت.[1]

لەژیانی عمردا ئەوە تێبنی دەکەین کە فقیهی پلەپلە (التدرج)و فەرمان بەچاکەو بەرگری لە خراپەی بەکارهێناوە لە بواری گەڕانەوەی مافەکان و نەهێشتنی ستەمەکان، بەڵام کاتێ گەشتە ترۆپکی خەلافەت ئەو کارانەی زۆربە خەست ترو قوڵ تر ئەنجام داوە لە داد پەروەری و یەکسانی و دژایەتی ستەمکردن دا، چونکە وەك خەلیفە سنوری کاری فراوان بووە، ئەوکاتی خۆی ئامۆژگاری مامە عبدالملیکی خۆی کردووە قیامەتی بیر خستۆتەوە لەگەڵ ئەو توند و تیژی و ستەمکاری یەیدا، هەرگیز لەسەردەمی وەلیدی ئامۆزایشدا کەمتەرخەمی نەنواندوە.

بەپێ توانایش لەسەردەمی سولەیماندا هەنگاوی چاکسازی زیاتری ناوە، لەسەردەمی خیلافەتی خویشیدا هەلی گەورەتری بۆ هەڵکەوت، بۆیە ئێمە ناڵێن: کودەتای دروست کرد، بەڵکو ئەتوانین بڵێن: کە توانی دەوڵەت بخاتە خزمەتی شەریعەتی ئیسلامیەوە لە هەموو لایەنەکانی ژیاندا ئیتر با بنەماڵەی خەلیفە کانیش تییایدا زرەرمەند بوبن ئەوەش بە هۆی ئەوەی کەسامانی بێ سنورو دەست ڕیشتنی تەواوی لێ گرتنەوە و، عمر ئەو کارەی بە مافی ئەممەتی ئیسلام دەزانێ و دەبێت هەمووی بگەڕێنرێتەوە بۆ (بیت المال) یان بۆ خاوەنە ئەسڵیەکانیان.

---

١ ـ الدولة الأموية ، يوسف العش لا ٢٥٤.

پێنجەم: خەلافەتی عمری كوڕی عبدالعزیز

یەكێك لە چاكەكانی سولەیمانی كوڕی عبد الملك ئەوە بوو، كە گوێ گرت بۆ ڕەجائی كوڕی حیوة الكندی، كە پێشنیاری كرد لە نەخۆشی یەكەی سەرەمەرگیدا، كە عمری كوڕی عبدالعزیز بكاتە خەلیفەی لە دوای خۆی، ئەو ئامۆژگاریەش زۆر خاوین بوو بەشی شەیتانی تێدا نەبوو.[1]

(إبن سیرین) دەڵێت: خوای گەورە ڕەحم بە سولەیمان بكات، سەرەتای خەلافەتی بە زیندو كردنەوەی نوێژەكان دەست پێكرد، كۆتایەكەشی بەدانانی عمری كوڕی عبدالعزیز بە خەلیفەی دوای خۆی، و لەساڵی ٩٩ی كۆچیدا وەفاتی كرد و عمری كوڕی عبدالعزیز نوێژی لەسەر كرد و لە مۆرەكەی نوسرابوو(أؤمن بالله مخلصاً) واتە: باوەڕم بە خودا هەیە.[2]

ئەو ڕیوایەتانە كەباس لەبەسەرهاتی دانانی عمر دەكەن وەك خەلیفەی داهاتوو لەلایەن سولەیمانەوە، لەسەردەمی سولەیماندا هەندیكێانم باسكردووە، هەروەها (إبن سعد) لە(طبقات)دا بەم جۆرە هێناویەتی:

لەسوهەیلی كوڕی ئەبی سەهلەوە ڕیوایەتیكردووە و دەڵێت: لە ڕەجائی كوڕێ حیوەم بیستوە دەیووت: ڕۆژی جومعە بوو، سولەیمان دەستی جلی كەشخەی لە ئاوریشم دوراو لەبەر كرد،[3] سەریرێكی ئاوێنەكەی كردوو وتی: وڵلاهی من پادشایەكی گەنجم! ، بەرەو مزگەوت دەرچوو بۆ ئەوەی نوێژی هەینیان بۆ بكات هەركە نوێژەكەی بۆ كردن نەگەڕایەوە و هەر لە مزگەوت نەخۆش كەوت، كاتێ نەخۆشیەكەی زۆری بۆ هێنا و نامەیكی نوسی و تیایدا ئەیوبی كوڕی خستە شوێنەكەی خۆی ـ كە لەو كاتەدا منداڵێك بوو باڵغ نەبوو بوو ـ منیش پێم ووت ئەی

---

١ ـ عصر الدولتين الأموية والعباسية، لا ٣٧.

٢ ـ سير أعلام النبلاء (١١٢/١١١/٥).

٣ـ پێغەمبەری خوا حەرامی كردووە لەسەرپیاوانی ئومەتی ئیسلام ئاوریشم لەبەربكەن و ئەو كارەشی خەلیفەكان كرد ویانە ناشەرعی بووە یەك لە دوای ئەك تێی كەوتوون. (وەرگێڕ)

ئەمیری باوەڕداران ئەوە چی دەکەیت؟ ئەوەی سودی هەیە لەناو قەبردا بۆ خەلیفە ئەوەیە پیاویکی صالح هەڵبژێریت بۆ دوای خۆی ببێتە خەلیفە. سولەیمانیش ووتی: کوڕە نامەیەکە نوسیومەو دوایی نوێژی إستخارەی بۆ دەکەم خۆ کۆتا ڕەئیم نی یە.

یەك دوو ڕۆژ مایەوە، پاشان نامەکەی دڕاند و منی بانگ کرد ووتی: ئەی چۆنە داودی کوڕم دابنێم؟ ووتم: ئەو لێرە نی یەو لە قوستەنتینیە یەو نانزانی ماوە یان مردووە، ووتی: ئەی ڕەجا تۆ کێ بە باش دەزانی؟ منیش ووتم: تۆ ناوی خەڵکی بڵێ، دەمویست ئەو کەسە بڵێ کە خۆم بەدڵم بوو، ووتی: ئەی عمری کوڕی عبدالعزیز چۆنە؟ وڵلاهی من وای دەناسم، کە پیاوێکی زۆر چاك و خواناس و موسڵمانە، ئەویش ووتی: دەی هەروایە، بەڵام وەڵلاهی ئەگەر دایبنێم ئەو ە کوڕانی عبد الملك ناهێڵن بە ئاسنی سەرۆکایەتیان بکات و، ئاژاوەی بۆ دروست دەکەن، مەگەر کەسێ لەوان دوای ئەو دیاری بکەم، ویەزیدی کوڕی عبد الملك لێرە نیە، ووتی: زۆر چاکە ئەو دیاری دکەم ، چونکە ئەو بێ دەنگ و ڕازیان دەکات، منیش ووتم: باڕای تۆ بێت.

دەڵێ: بەدەستی خۆی نووسی رحمه الله ئەمە نوسراوی سولەیمانی کوڕێ عبد الملك، بۆ عمری کوڕی عبدالعزیز، من ئەوم داناوە ببێتە خەلیفە لەدوای خۆم، دوای ئەویش یەزیدی کوڕی عبدالملك، گوێگر و گوێڕایەڵ بن، لە خوا بترسن، ناکۆکی نەکەوێتە نێوانتان، تا دوژمنانتان تەماحتان تێ نەکەن، نامەکەی مۆر کرد.

ناردی بە دوای بەڕێوبەری پۆلیس دا ـ کەعبی کوڕی حامیە ـ ئەویش ئامادە بوو پێ ووت: فەرمان دەربکە هەموو کەس و کارەکەم کۆ ببنەوە، پاش ئەوەی هەموو کەس و کارەکەم کۆبونەوە، سولەیمان بە ڕەجائی ووت: ئەم نامەیەم بەرە بۆیان، ئاگاداریان بکە، کە ئەوە نامەی منە، فەرمانیان پێ بدە، کە بەیعەت بکەن بەو کەسەی کەمن دامناوە.

دەڵێ: ڕەجاء وای کرد کاتێ ڕەجاء ئەم قسانەی بۆ کردن وتیان: گوێمان لێ یەو گوێڕایەڵین، ووتیان: دەچنە ژوورەوە سلاو لە ئەمیری باوەڕداران دەکەیت، ووتی: زۆرباشە.

کاتێ چوونە ژوورەوە سولەیمان پێ ووتن: ئەم نامەیە- ئاماژەی بۆ نامەکەی ناو دەستی ڕەجاء کرد- پەیمانی منە، گویگرو گوێڕایەڵی بن، ئەوەی من دیاریم کردوە بەیعەتی خۆتانی پێ بدەن، دەڵێ: هەرهەموویان یەك یەك بەیعەتیان دا، پاشان نامەکەی دەرهێناو مۆرەکەی پێشاندان.

رەجاء دەڵێ: کاتێ لێ بوونەوە عمری کوڕی عبدالعزیز هاتە لام و پێ ووتم: ئەی (أبا المقدام) لە نیوان من سولەیماندا پەیوەندی دۆستایەتی بەتینمان هەبوو، ئەو لەگەڵمندا زۆر باش بوو، زۆر دەترسم ئەم کارەی بەمن سپاردبێت- سویندت دەدەم بە خوا لەبەر خاتری ڕێزو خۆشەویستیەی نیوانمان - ئەگەر منی دەستنیشان کردوە با ئێستا فریا بکەوم و برۆ بۆلای و خۆم ڕزگار بکەم و ، ڕازی بکەم کە یەکێکی تر دابنێت، چونکە ئەترسم کار لەکا ربترازێت و ئەوکاتە نەتوانم خۆم لەم بەرپرسیایەتیە دەرباز بکەم.

ڕەجائیش ووتی: نەخێر، وەڵلاهی یەك پیتی ئەو نامەیەت پیشان نادەم،دەڵێ عمر بە توڕەیی یەوە هەستاو ڕۆیشتە دەرەوە.

رەجاء دەڵێت: لە دەرەوە هشامی کوڕی عبد الملکم پێ گەیشت ووتی: ئەی رجاء نێوان من و تۆ دۆستایەتی و خۆشەویستی یەك هەی، پێم بڵێ: ئایا منی دیاری کردووە؟ ئەگەر منی دیاری کردووە ئەو زانیم؟ ئەگەر کەسی تریدیاری کردبوو ئەوا باقسەکی تێدا بکەین، وێنەی من ناتەواوی تێدا نی یە و باوەڕناکەم لەم کارە بێ بەشم بکەن، دەی پێم بڵێ: خوا شاهید بێ لای کەس ناوت نابەم، ڕەجاء دەڵێ: سەرێکم بادا، ووتم: وەڵلاهی یەك پیتت بۆ نادرکێنم، ئەویش ڕۆیشتە دەروەو بەڕێگاوە دەشتەکانی دابەیەکدا و دەیووت: ئەگەر بەمنی نەدەیت ئەی بەکێ دەدەیت؟ ئایا لە بنەماڵەی عبدالملك دەری دەکەیت؟ دەی ساوەڵلاهی من وەك چاوی بنەماڵەکەی عبدالملك وام.

چوومە ژوورەوە بۆ لای سولەیمانی کوڕی عبدالملك، دەبینم وا خەریکە دەمرێت، هەرکە مردن ناڕەحەتی دەرکرد ڕوویم دەکردە قیبلە بە هۆش خۆی

دەهاتــەوە دەی ووت: هێـشتا کـاتم مـاوە ئـەی ڕەجـاء، چـیم لێ دەکـەیت وام لێ بکە(أشهد أنَّ لا إله إلاّ الله واشهد أنَّ محمداً عبده ورسوله) دەڵێ: ڕوویم کردە قیبلەو گیانی دەرچوو، منیش دەستم هێنا بەچاوەکانیداو بەپـەردەکی سـەوز داپۆشـی و دەرگاکەم داخست، خیزانەکەی جوابی ناردبوو لەتەندروستی دەپرسی، منیش ووتم: خەوتووەو خۆی داپۆشیوە نوێنەرەکـەی سـەیرێکی سولەیمانی کـرد داپۆشـرابوو، دڵنیا بوو لەوەی خەوتوە و گەڕایەوە بۆلای خێزانەکەی سولەیمان و دڵنیای کردەوە کە خەوتووە.ڕەجاء دەڵێت: کەسێکم لەبەر دەرگـا کـە دانـاوە خـۆم ڕۆیـشتم و پـێم ووت: نە هێڵێت کەس بچێتە ژوورەوە بۆلای خەلیفە، منیش ڕۆیشتم و جوابم نارد بۆ بەڕیوبەری پـۆلیس کـەعبی کـوڕی حامـد العـسی و هـەموو بنەماڵـەی خەلیفـەی بـۆ کۆکردمەوە، لەمزگەوتی (دابق) کۆبوونەوە ووتم: ئادەی بەیعـەت بدەنـەوە، وویتـان چیە دووبارە بەیعەت بدەینەوە!

منیش ووتم: ئەمە ئەمیری باوەڕدارانە و بەیعەت بدەن بـەو کەسـەی ئـەو دیـاری کردووە دەی، ئەوانیش دووبارە بەیعەتیان دایەوە، یەك یەك تا تـەواو بـوون، ڕەجـاء دەڵێ: جوان بۆم دەرکەوت کە دوای مردنیشیان بەیعـەتیان نـوێ کردەوەبۆیـە پـێم ووتن: فەرموون بچنە لای هاوڕێکەتان چـونکە گیـانی سـپاردووە، هـەموویان بەیـەك دەنگ ووتیان: (إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّآ إِلَيْهِ رَٰجِعُونَ).

منیش نامەکەم کردەوە بۆم خوێندەوە و کاتێ گەیشتمە ووشەی (عمری کـوڕی عبدالعزین) هشام خۆی پێ نەگیرا و هاواری کرد: هەرگیز بەیعەتی پێ نادەین.

دەڵێ: ڕەجائیش پێ ووت: وەڵلاهی ئەدەم لە گەردنت و سەرتە دەپەڕێنم، دەی هەستە بەیعەتی پێ بدە، ئەویش هەستاو بە خۆڕاکێـشان و نابـەدڵ بەیعـەتی پێـدا، منـیش دەسـتی عمـرم گـرت و بردمـە سـەرمینبەرەکەو پـێی نـاخۆش بـوو بۆیـە هەردەیووت:(إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّآ إِلَيْهِ رَٰجِعُونَ) وە هیشامیش لەبەر ئەوەی خەلیفەیی بـۆ ئـەو نەبوو دەیووت: (إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّآ إِلَيْهِ رَٰجِعُونَ)، کاتێ هیشام گەیشتە لای عمر ووتی: (إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّآ إِلَيْهِ رَٰجِعُونَ)مەبەستی ئەوەیە، کە ئەم کارە دەرچووە لەنەوەی عبدالملك بۆ

لای تۆ، عمریش ووتی: بەڵێ: (إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّآ إِلَيۡهِ رَٰجِعُونَ)دەکەم وا من توشی ئەم کارە کراوم پیشم ناخۆشە.[١]

(أبو الحسن الندوی) لەسەر ئەم هەڵوێستە گەورەیەی ڕەجائی کوڕی حەیوە دەڵێت:ڕەجاء چاکە یەکی وای تۆمار کردە لە ئیسلامدا، نەمدیوەهیچ هاوڕەیەکی خەلیفەو پاشاکان بەئەندازەی بەسوودو کەڵك بووبن بۆپادشاکان لەم پیاوە،هەلی دەست کەوت و قۆستی یەوە خزمەتێکی گەورەی پێشە کەش بەئیسلام کرد.[٢]

دەی ڕەحمەتی خوا بڕژێ بەسەر ڕەجائی کوڕی حیویوەدا کە بەرنامەیەکی جوانی داڕشت بۆ هەموو ئەو کەسانەی هاوڕی یەتی خەلیفە و پادشاکان دەکەن، کە چۆن دەبێت سەری ئیسلام بەرزکەنەوە و هەل بقۆزنەوە بۆ خزمەت بەئاینی خواو خوای عزوجل و قیامەت بخەنەوە بیریان.

١ـ نەخشەی عمر بۆ ئیدارەی دەوڵەت لە دو توێی یەکەمین ووتاریدا:

عمر(رضي الله عنه) سەرکەوت بۆ سەر مینبەر، لەگەڵ یەکەمین دیداریدا لەگەڵ ئوممەت لە دوای وەرگرتنی پۆستی خیلافەت، ووتی: ئەی خەڵکینە، من تووشی ئەم کارە گەورەیە کراوم بەبێ ئەوەی ڕام وەرگیرا بێت، یان حەزم لێ کردبێت یان ئوممەت هەڵی بژاردبم، من ئەوا ئەو بەیعەتەم گەڕاندەوە بۆتان کە خرا بووە ئەستۆم، خۆتان کەسێك هەڵبژێرن، خەڵکەکەش بەیەك دەنگ هاواریان دەکرد: ئەوا هەڵمان بژاردیت ئەی ئەمیری باوەڕداران، تۆش بە پیرۆزی و خۆشی یەوە سەرۆکایەتیمان بکە...ئا لیرەدا هەستی کرد دەرباز بوون نیە لەو بەر پرسیاریەتیەی تیوەی گلاوە.

بەردەوام بوو لەسەر ووتارەکەی وتیایدا نەخشەو سیاسەتی کاری بۆ ئەممەت ڕوونکردەوە،[٣] ووتی: پاشان... پاش پێغەمبەرەکەتان پێغەمبەری دیکە نایەت،

---

١ ـ التأريخ الطبری(٧/٤٤٥)، الطبقات(٥/ ٣٣٥ـ ٣٣٨).

٢ ـ رجال الفكر و الدعوة للندوي (١/٤٠).

٣ ـ عمربن عبدالعزيز و سياسته في رد المظالم، ماجد فيصل لا ١٠٢.

پاش هاتنه خوارەوەی قورئان هیچ کتێبێکی تر دانابەزێت، و ئەوەی حەلاڵی کردووە، قیامەت قیامەت حەلاڵەو من فەرمان دەرکەرنیم، بەڵکو فەرمان جێبەجێ کەرم و، من شەرع جێ بەجێ دەکەم، من بیدعەو شتێ نوێ دا ناهێنم[1] بەڵکو جێ بەجێ کەرم و، شوین کەوتەم، وەکەس بۆی نی یە لە شتێکدا سەرپێچی خوای تێدا بێت بەقسەی کەس بکات وەمن چاکترتیتان نیم، من یەکێکم هەر وەك ئێوە ئەوە نەبێت کەبار من لەباری ئێوە قورس ترە.

ئەی خەڵکینە هەرکەسێ دەیوێت هاوڕێ یەتیمان بکات بابە(٥) مەرج بێتە پێشەوە، لە پێویستی ئەوکەسانەی ئاگادارمان بکاتەوە، کە خۆیان ناتوانن بگەن پێمان، لە کاتی خێرو چاکە دا پشتگیریمان بکات، کاری خەیریشمان بۆ دەستنیشان بکات، تا بیکەین، لە لاماندا لە پشتە ملە غەیبەت و باسی خەڵکیان بۆنەکات، کارێکێش پەیوەندی بەوەوە نی یە با توخنی نەکەوێت.

ئامۆژگاریتان دەکەم بە تەقوای خوا، چونکە تەقواو لە خوا ترسان بەباری هەمووشتێکن، لە تەقوای خوا باشتر هیچ شتێك نی یە، بۆ قیامەتتان کار بکەن، چونکەهەر کەسێك بۆقیامەتی کار بکات خوای ـ عزوجل ـ کاری دونیای بۆ ئاسان و مسۆگەردەکات، کە ژیانی نهێنی خۆتان چاك بکەن خوا ژیانی ناو خەڵکتان چاك دەکات، مردنتان لەبیر بێ و خۆتانی بۆ حازر بکەن پێش یەخەتان پێ بگرێت. مردن هەموو چێژو خۆشی یەکان دەتەپێنێت...

ئەم ئوممەتە لە خوای ـ عز و جل ـ لە پێغەمبەرەکەیﷺ لە کتێبەکەیدا ناکۆکیان نی یە، بەڵکو دینار و درهەم نێوانی تێك داون و، من وەڵڵاهی بە ناڕەوایی بەشی یەك بەکەس نادەم، بەناڕەوایش کەسی لێ بێ یەش ناکەم.

پاشان بەدەنگێکی بەرزتر هاواری کرد تا خەڵکی زیاتر ببیستن، ووتی: ئەی خەڵکینە، هەرکەسێ گوێ ڕایەڵی خوا بکات دەبێت گوێ ڕایەڵی بکرێت، هەرکەسێکیش سەرپێچی خوا بکات دەبێ بەقسەی نەکرێت، دەی ئێوەش

---

١ ـ مەبەستی شتی تازە نا ئاخنمە ناو ئاینی ئیسلام.

گوێڕایەڵیم بکەن تا گوێ ڕایەڵی خوا دەکەم و ئەگەر سەرپێچی خوام کرد لەسەر ئێوە نی یە گوێڕایەڵیم بکەن، ئەگەر هەریم و ناوچەکانی وەك ئێوە گوێڕایەڵ بوون ئەوا من ئەمیریتان دەکەم و ئەگەر ئەوان مانە جەڕێیان دەکرد ئەوە من گەورەیی ئێوە ناکەم،[1] ئەوەی ووت و دانیشتەوە.

ئابەو جۆرە بە یەعتی خەلافەت بە عمری کوڕی عبدالعزیز درا لەو ڕۆژەدا کە ڕۆژی جومعەی (١٠)مانگی سەفەری ساڵی ٩٩ی کۆچی.[2]

لەم ووتارە سیاسی یەی عمرەوە نەخشەی کاری دەوڵەتی نوێمان بەرچاو دەکەوێت لەوانە:

أ - پابەند بوونی با قورئان و سوننەتەوە، ئەو ئامادەنی یە بۆ گوێ گرتن لە دەمەقاڵە لەمەسەلە شەرعی و ئاینی یەکاندا، چونکە ئەو حاکمێکی جێ بە جێ کارە، ئاینی ئیسلامیش زۆر ڕۆشنە لەلایەن حەڵاڵ و حەرامە وەو هەموو بیدعە و داهێنانی لە ئایندا ڕەدکردەوە...

ب - ڕێگەی واڵاکرد لەبەردەم هەموو کەسێکدا کە بیەویت لێ ی نزیك بێتەوەو ببێتە هاوڕێ ی بەڵام بەو(٥)مەرجەی کەلە لەوتارەکەدا دیاری و هەرەکەسێك ئەومەرجانەی تێدا نەهاتنە دی نابێ لێ ی نزیك ببێتەوە، چونکە زۆرباش دەیزانی هاوڕێ و دروست بیتانەی ئەمیر چ ڕۆڵێکی هەیە لەسەر ئەمیر لەسەر میللەتێکیش و چ لەسەر شێوازی حوکمڕانی یەکە وای بەباش زانی خەڵکەکە لەوە ئاگارداری بکاتەوە کەسەر قاڵی نەکەن و وبهێڵن حوکمی میللەت بکات لە ژێر ڕۆشنایی شەریعەتی خوادا، بەبێ ئەوەی بەیەکجاری دوریان بخاتەوە، چونکە ڕەوایە بۆ هەموو ئەوانەی ئینە پێشەوە بەمەرجێ یارمەتی دەروهاوکاری بن لەکاری خێردا و لەگەیاندنی پیداویستی هەژاراند.[3]

---

١ - الطبقات(٥/٣٤٠)سيرة عمر بن عبدالعزيز(إبن الحكم)لا ٣٥-٣٦. لەگەڵ هەندێ جیاوازیدا.

٢ - عمری کوڕی عبدالعزیز (إبن عبد الحكم) (٥/ ٣٤٠).

٣ - البداية والنهاية (١٢/ ٦٥٧).

ج ـ خەڵکەکەی ئاگادار کردەوە لەترسناکی دنیا ئەگەر خراپەی تێدا بکەن و داوای لێ کردن، تا نهێنی یەکانی خۆیان بەخاوەێنی بهێڵنەوە و لەمردنیش بترسن و پەندی لێ وەربگرن.

د ـ بە لێنێکی لەسەر خۆی فەرزکرد، کە هیچ شتێك نەدات بە کەسێك مافی خۆی نەبێت و، هیچ شتێکیش ناگرێتەوە لە خاوەن مافەکان، ئەویش مافی ئەوەی پێدان، کە گوێ ی بکەن، تا ئەو گوێ ڕایەڵی خوا دەکات و ئەگەر سەرپێچی خوای کرد، گوێڕایەڵی نەکرێت.

ئەمە بوو هێڵەکانی سیاسەتی عمر و، لەیەکەمین ووتاریدا و ڕشکارانە پێش کەشی کردن لە مزگەوتدا و، ئەم نامەیەشی بەدرێژی و لەسەر دووانەوە ناردی بۆ یەکە یەکەی هەرێمەکان، کە بە دووشێواز بۆی دەناردن:

١ـ نووسی بۆ کار بەدەستەکانی و ئەوەی بۆ ڕوون کردنەوەکە دەبێت چۆن هەڵس و کەوت بکەن لە ژیانی تاکە کەسی و ژیاننیان لەگەڵ میللەتدا، دواتر بەیارمەتی خوا لەسەر ئەم خاڵە دەدوێنن.

٢ـ نووسی بۆ ئەمیرو بەرپرسەکانی ناوچەکان و نەخشەی سیاسی کاری بۆکێشان و چونیەتی هەڵس و کەوتکردنی دیاری کردن لەگەڵ گەلدا وەك مەسڵمان یان وەك ناموسڵمانەکان، کە لە و ناوچانەدا دەژیان و، عمر لەم نامەیەدا وەك شارەزاو پسپۆڕێکی بواری شەرع و بنچینەی ئیسلام قسەی دەکرد لەگەڵیاندا.[١]

٢. سور بوونی لەسەر کارکردن بە قورئان و سوننەت:

ئەوەی نەخشە و پلانی سیایی عمر جیا دەکاتەوە ئەوەیە، کە زۆر سوربو لەسەر ئەوەی، کە کار بە قورئان و سوننەت بکرێت، زانست و زانیاری لەناوگەلدا بڵاو بکرێتەوە و لەئاینی ئیسلام تێ بگەیەنرین و لەسوننەتی پێغەمبەر شارەزا و ئاشنا بکرێن، عمریش ئەوکارانەی لەو ڕوانگەیەوە دەکرد کەباش دەیزانی کاری سەرەکی خەلیفە پاراستنی ئاین و بەڕیوەبردنی سیاسەتی وڵاتە.[٢]

---

١ ـ الاحكام السلطانية والولايات الدينية لا٥.

٢ ـ الأحكام السلطانية والولايات الدينية لا٥.

ئەو وای دەبینی، کە گەورەترین ئەرکی سەرشانی ئەوەیە بنەماکانی ئاینی ئیسلام بەگەل ئاشنا بکاتەوە هانیان بدات، تا کردەوەی پێ بکەن و دەگێڕنەوە سەری، لەیەکێ لە ووتارەکانیدا ووتویەتی: ئیسلام کۆمەڵێك سنرو و شەرع و سوننەتی داناوە هەرکەسێ کاریان پێ بکات ئەوە بە تەواوتی باوەڕ دارە، ئەوە بەنیوە ناچل کاریان پێ بکات ئەوە باوەڕکەی ناتەواوە، ئەگەر بژیم ئەزانم چۆن فێرتان دەکەم و واشتان لێ دەکەم کاری لەسەربکەن و ئەگەر مردیشم خۆ من بە تەمانیم بەردەوام هاوڕێتان بم.[1]

هەروەها دەڵێت: ((هەموو داهێنراوێك ـ بدعە ـ لەسەردەستی مندا خوابیمرێنێت و هەموو سوننە تێکیش لەسەر دەستی مندا زیندووی بکاتەوە ئیتر بالەسەر حسابی پلەپلە گوشتی من بێت تا دەگاتە دوا هەناسەم، لەپێناو خوادا هێشتا کەمە)).

لە شوێنێکی تردا دەڵێت: ((سوێند بە خوا لەبرەئەوە نەبێت کە سوننەتێ زیندوو بکەمەوە، یان مافێك بگێڕمەوە بۆ خاوەنەکەی حەزم نەدەکرد هەناسەیەك بژیم)).

لەبەر ئەم هۆیانە بوو، کە عمرڕحمه‌الله بە پەلە دەستی کرد بە جێ بەجێ کردنی ئەم کارە گەورە و گرانە و زانایانی بەناو دەوڵەتی ئیسلام دا بڵاو کردەوەو، تا هەموو خەڵکی لە ئیسلام و شەرعی خوا وسوننەتی پێغەمبەرﷺشارەزا بکاتەوە... هانی والی و کاربەدەستەکانی هەموو هەرێمەکانی دەر هەریمەکانی، تا ئەو پەڕی توانا هەوڵ بدەن زانست و زانیاری بڵاو بکەنەوە.

لە نامەکانیدا کە دەینارد بۆ کاربەدەستەکانی پێ ی دەووتن: فەرمان بدەن بەزاناو دانا و لە ئیسلام و شەرع و تێگەیشتوەکان کەزانست و زانیاریەکەیان بکەینەوەوە بەردەوام باکۆڕ و وانەیان هەبێت.[2]

نامەی تری دەنوسی بۆ هەندێ لە کاربەدەستەکانی پێ دەووتن: پاشان فەرمان بدە بەسەر ئەهلی عیلم زانستدا کە زانستەکانیان بڵاوبکەنەوە لە ناو

[1] ـ سیرة عمری بن عبدالعزیز (إبن عبد الحکم).لا ٦٠.
[2] ـ سیرة عمری بن عبدالعزیز (إبن عبد الحکم). (٧٣).

مزگەوتەکانیانـدا، چـونکە سـوننەتی پێغەمبـەرﷺ مرێنـراوە.[١] هـەروەك فـەرمان دەردەکرد بۆ سەرجەم وولآتە یەکگرتوەکانی ئیسلام تا مووچەی تایبەت ببڕنەوە بۆ زاناکان تا خۆیان یەکلابکەنەوە بۆ بلآکردنەوەی زانست.[٢]

ئیش و کاری زاناکانی تەنها لە بلآو کردنـەوەی زانـست و زانیـاری قـورغ نـەکرد، بـەڵکو هەنـدێ لەهەریمـەکانی دایـە دەسـتی هەنـدێ لـە زاناکـان و هەنـدێکی تریـان بەمەسەلەی داد وەری و دادگاوە خەریك دەکرد، ئەمـە لەگـەڵ هانـدانی تـەواوی بـۆ زانایاو بانگخوازەکان، تابانگەوازی ئیسلامی بلآوبکەنـەوە و مەشـخەڵی جیهـاد بـەرز ڕابگرن.

ئەم گرنگی دانە تایبەتی یەی عمر رحمه الله بـەم بوارانـەی وای لێ کردبـوو لەبەرنامـەو پڕۆگرامی دەوڵەتدا لە خەلیفەکانی پێش خۆی و پاش خۆی جیا بـوو، چـونکە ئـەو تەنها خەلیفەیەك بوو، کە پێ ی وابوو بلآوبونەوەی تێ گەیشتنی ئیسلامی و زانینی شەرع و ڕۆشنبیرکردنی جەماوەر فاکتەرێکی سەرەکیە لە سەقامگیر بوونی وولآت و بلآوبوونەوەی ئاشتی و نەهێشتنی سەرکەشی و کودەتا کردن و هەروەها هۆکارێکی گرنگیشە بۆ پاراستنی مێشکی لاوەکانی ئوممەتی ئیسلام لەوەی ڕیچکەو بیرۆکـەی لارو ڕوخێنـەرەکان کـاری تـێ بکـەن و پاشـتریش لـە فەڵـەق بخاتـە نـاو ڕیزەکـانی میللەت، وەك ئەوەی خەواریج[٣] و کەسانی تریش کردیان.

٣. ڕاوێژ لە دەوڵەتەکەی عمری کوڕی عبد العزیزدا :

خـوای –عـز و جـل– دەفـەرموویێت: ﴿ وَٱلَّذِينَ ٱسۡتَجَابُواْ لِرَبِّهِمۡ وَأَقَامُواْ ٱلصَّلَوٰةَ وَأَمۡرُهُمۡ شُورَىٰ بَيۡنَهُمۡ وَمِمَّا رَزَقۡنَٰهُمۡ يُنفِقُونَ ﴾ الـشوری: ٣٨، واتـە: ئـەم کەسـانەی هـاتوون بەدەم بانگـەوازی خـواوە نوێـژ ڕیادەکـەن و کاراکانیـان بەڕاپرسـی و ڕاوێـژ کـردن

---

١ ـ سيرة عمر بن عبد العزيز (إبن جوزي)لا ٧٦.

٢ ـ البداية وانهاية، لە کتێبی أثر العلماء في الحياة السياسة لا ١٧٩ وەرگیراوە.

٣ ـ أثر العلماء في الحياة السياسية(١٨٠).

دەکەن و لەو سامانەیشی پێمان بەخشیون لێ ی دەبەخشن.

عمری کوڕی عبدالعزیز زۆر گرنگی دەدا بەکاراکردنەوەی بنەمای ڕاوێژکردن لەماوەی خیلافەتەکەیدا، دەربارەی شورا دەڵێت: ڕاوێژ کردن و گفتو گۆکردن دەروازەیەکی ڕەحمەتە، کلیلی نگیّ‌ی و بەرەکەتە، هەرگیز ڕاو بۆچوونەکان لەگەڵ ئەودوانە دا بە هەڵە ناچن، سوربوون خاودەکەنەوە.[1]

یەکەمین هەنگاوێك بۆ ئەو مەستە ئەوکاتە بوو، کە وەلیدی کوڕێ عبدالملك کردی بە ئەمیری شاری مەدینە خێرا ئەنجومەنێکی ڕاوێژکاری لەزاناو دانا و خواناسەکانی ناوشار هەڵبژاردو بەردەوام بێ پرسی ئەوان هەنگاوی نەدەنا.[2]

دەی کەسێك لەئاستێکی بەرپرسیاریەتی کەمدا بتوانێت بە بنەمای شورا بخاتەوە گەر ئەو بێگومان شایانتر بێت بەجوانترین و تەواوترین شێوە کاری پێ بکات ئەگەر ئاستی بەرپرسیاریەتی یەکەی بەرز تر بوویەوە بۆ کارێکی زۆر گەورەتر کەسەرکردایەتی گشتی موسڵمانانە، بنەمای شورا هەر لە یەکەمین ڕۆژی خیلافەتی بەئاشکرا دیار بوو، کەبەخەڵکەکەی ووت: ئەی خەڵکینە، من تووشی ئەم کارە گەورەکراوم، بەبێ ئەوەی ڕأی خۆم یان داواکاری خۆم یان وویستی موسڵمانی لەسەر بوبێت، من ئەوا واز لە بەیعەتە دەهێنم پێم دراوە، ئێوە بە ئارەزووی خۆتان یەکی بکەن بە گەورەی خۆتان، هەموو خەڵکەکەش بەیەکدەنگ ووتیان: ئەوا هەڵمان بژرادیت ئەی ئەمیری باوەڕ داران، بە تۆڕازین و دەی تۆش سەرکردایەتیمان بکە بەفەڕو بەرەکەتەوە.[3]

ئابەو شێوەیە عمری کوڕی عبد العزیز توانی ئەو داب و نەریتە نامۆیەی هێنرا بووە ناووڵاتی ئیسلام کە یاسای هەڵبژاردنی سەرۆکی کرد بوو پشتاو پشت و بنەماڵە، ـ ئەو کردیە بەیاسای شوراو دایەوە دەستی گەلی موسڵمانان، هەر بەوەش

---

١ ـ أدب الدنيا والدين ماوردي لا(١٨٩).

٢ ـ النموذج الإداري المستخلص من ادارة عمرى بن عبدالعزيز٢٨٣.

٣ ـ سيرة و مناقب عمرى بن عبدالعزيز، لا ٦٥.

ڕازی نەبوو، کە موسڵمانان هەڵبێژێرن، بەڵکو هەر لە یەکەم ووتارەکەیدا ئەوەشی دەبڕی کە دەبێ هەرێمەکانیش ڕایان لەسەر ئەوە هەبێت و دەڵێت: بە چواردەوریشتاندا کۆمەڵێ شارو هەرێم هەیە ئەگەر ئەوانیش وەك ئێوە بەیعەتیان بەمن دا ئەوا باشە، بەڵام ئەگەر ڕازی نەبوون پێم ئەوا من گەورەتان نیم، پاشان دابەزیە خوارەوە.[١]

نامەی نارد بۆ هەموو هەرێمەکان - الأمصار- هەر هەموویان بەیعەتیان پێ دا، بۆ ئەم مەبەستە نامەی نارد بۆ یەزیدی کوڕی مولهیب و داوای وەرگرتنی بەیعەتی لێ کرد و پاش ئەوەی لەنامەکەدا بۆی ڕوون کرد بوویەوە کە بەهیچ شێوەیەك من حەزم لەم پۆستە نەکردوە، ئەویش خەڵکەکەی بۆ کۆکردەوە و بەیعەتی لێ وەرگرتن بۆی.[٢]

بەمەدا ڕوون دەبێتەوە، کە عمر رحمه الله هەر بەوە ڕازی نەبوە، کە ئامادەبووانی پایەتەخت دەنگی پێ بدەن جوابیشی نارد بۆ سەرجەم هەریمەکان بۆ ئەنجام دانی ئەو مەبەستە.

لەو هەڵوێستەی عمر ئەم خاڵانەی خوارەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە:

أ- عمر ئەوەی دەرخست کەسەرجەم خەلیفەکانی ئوممەوی بە شێوەیەکی ناشەرعی هەڵبژێراون کە بەیاسای پشتاو پشت و کوڕاو کوڕ!.

ب - کەسێك لەگەورەترین شت کە خیلافەتە ئەم بنەمایە جێ بەجێ بکات، ئەوە زۆر ئاسایی ترە، کەلە شتەکانی تردا جێ بەجێ دەکات.

ج - عمر رحمه الله ڕاوێژی دەرکرد بەزاناکان و داوای ئامۆژگاری لێ دەکردن، وەك: سالمی کوڕی عبدالله و محمدی کوڕی کعب القضبي ورجاء کوڕی حەیوە و کەسانی تریش و دەڵێت: ((من تووشی ئەم کارە کراوم، و ڕاوێژم بۆ بکەن)).[٣] هەروەك چۆن

---

١ ـ البداية وانهاية(١٢/ ٦٥٧).
٢ ـ تأريخ الطبري له (النموذج الإداري والمستخلص من عمر لا ٢٨٥.
٣ ـ سيرة ومناقب عمر بن عبدالعزيز لا ١٦.

پرس و ڕای دەکرد بەژێر مەندو عاقڵەکان بۆ ئەو دوومەسەلەیە.[١]

عمرﷺ هەوڵی دا دارو دەستەو چواردەورەکەی کەسانی چاك بن، بۆیە هەر کە بەرپرسیاریەتی وەرگرت خێرا زاناو لە خواترس و شەرع زانەکانی لە خۆی نزیك کردەوە، ئەوکەسانەشی دوور خستەوە کەبەرژەوەند پەرست و دونیا خۆربوون هەر بەوەشەوە نەوەستا کە چوار دەورەکەی چاك وپاك بکاتەوە، بەڵکو پێ ووتن: ئەگەر منیش لامدا ڕاستم بکەنەوە.

بە عمری کوڕی موهاجیری ووت: ئەگەر منت بینی لە حەقم لادا ئەوە ملیوانی کراسەکەم بگرە و ڕام بکێشە و ڕام وەشێنە بڵێ: ئەی عمر، چی دەکەی؟[٢]

ئەم ڕێڕەوەش، کە عمر گرتیە بەر هۆکارێکی سەرەکی بوو بۆ سەرخستنی پرۆسە چاکسازی و نوێ خوازی یەکەی، چونکە چوار دەورە پاکەکەی پشتیان دەگرت و هاوکاری بوون لە ڕاست کردنەوەی هەنگاوەکانی و دروستی بڕیارەکانی.[٣]

یەکێ لە هۆکارە سەرەکیەکانی سەرکەوتنی عمری کوڕی عبدالعزیز لە هەڵگرتنی ئەو بەرپرسیاریەتیە گەورەدا دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ئەهلی عیلم و چاکەی لە خۆی نزیك کردەوەو دڵی پێیان دەکرایەوەو ئەمەش بو بەهۆی ئەوەی خێرو بێری گەروە ڕژا بەسەر ئیسلام و موسڵماناندا.

٤. داد پەروەری لە دەوڵەتەکەی عمردا:

خوای گەورە دەفەرمووێ: ﴿إِنَّ ٱللَّهَ يَأْمُرُ بِٱلْعَدْلِ وَٱلْإِحْسَـٰنِ﴾[النمل: ٩٠]، واتە: خوای ـ عز وجل ـ فەرمان دەدات بە داد پەروەری و چاکە کردن.

لە ئایەتێکی تردا دەفەرمووێت﴿يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ كُونُوا۟ قَوَّٰمِينَ بِٱلْقِسْطِ شُهَدَآءَ لِلَّهِ وَلَوْ عَلَىٰٓ أَنفُسِكُمْ أَوِ ٱلْوَٰلِدَيْنِ وَٱلْأَقْرَبِينَ ۚ إِن يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا فَٱللَّهُ أَوْلَىٰ بِهِمَا فَلَا

---

١ ـ النموذج الإداري لا ٢٨٥.

٢ ـ أثر العلماء في الحياة السياسة لا ١٧٥ـ ١٧٧.

٣ ـ هەمان سەرچاوە لا ١٨٧.

تَتَّبِعُواْ ٱلْهَوَىٰٓ أَن تَعْدِلُواْۚ وَإِن تَلْوُۥٓاْ أَوْ تُعْرِضُواْ فَإِنَّ ٱللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا﴾ النساء: ١٣٥، واته: ئه‌ی ئه‌وكه‌سانه‌ی باوه‌ڕتان هێناوه به‌په‌ری تواناو به‌داد په‌روه‌ری و یه‌كسانی به‌به‌رپابكه‌ن، له‌به‌ر خوا ئه‌گه‌ی ر دژی خۆتان دایك و باوك و خزمه‌كانتان بێت....

داد په‌روه‌ری دوو شێوازی هه‌یه:

شێوازی نه‌هێشتن: ئه‌م جۆره هه‌موو ئه‌و هه‌نگاوانه ده‌گرێته‌وه بۆ نه‌هێشتنی سته‌م و ناداد په‌روه‌ری وبوارنه‌دان به خواردنی ماف و شكاندنی حورمه‌تی ناموس و سامانه‌كان، لابردنی هره‌سته‌مێك، كه كرابێته سه‌ریان و گه‌ڕانه‌وه‌ی ماف بۆیان و سزادانی ئه‌وكه‌سه‌یش كه سته‌مه‌كه‌ی ئه‌نجام داوه.[1]

شێوازی چاكی ـ الإجابية ـ ئه‌مه‌ش تایبه‌ته به ده‌وڵه‌ته‌وه، هه‌ستێت به پاراستنی مافی تاكه تاكه‌ی كۆمه‌ڵگا، مسۆگه‌ر كردنی بژێوی ژیانیان، تا وایان لێ دێت ناتوانای پشت گوێ خراو، لاوازی واز لێ هێنراو هه‌ژاری بێ هیوا، ترساوێكی هه‌ڕه‌شه‌لێكراو نه‌مێنێت، ئه‌مه‌ش له‌كارو پێویستی یه كانی حاكمه له ئیسلامدا.[2]

عمری كوڕی عبدالعزيز رحمه الله هه‌ستا به به‌رپاكردنی ئه‌م پایه مه‌زنه و ئه‌م بنه‌ما ترسناكه به جوانترین و ته‌واو ترین شێوه، وای بۆ ده‌ڕوانی كه به‌رپرسیاریه‌تی و ده‌سه‌ڵات ئه‌وه‌یه هه‌ستی به دابین كردنی مافه‌كانی خه‌ڵكی و ڕازی بوون به‌و مه‌رجانه‌ی له كاتی به‌یعه‌تدان هه‌یانبووه، هێنانه‌دی به‌رژه‌وه‌ندیه ڕه‌وا كانیان، و (خلیفه) كرێكاره له‌لای ئوممه‌ت و ده‌بێت هه‌موو داوا كاری یه ڕه‌واكانیان بهێنێته دی به‌پێ ی مه‌رجه‌كانی ده‌نگ دان ـ البیعه ـ.[3]

عمر رحمه الله هه‌میشه حه‌زی به‌وه‌ده‌كرد، كه زیاتر و زیاتر بزانێ‌ده‌رباره‌ی پێشه‌وای داد په‌روه‌ر و ڕه‌وشته‌كانی، ئه‌و كارانه‌ی، كه‌پێویسته خۆی پێ بپارێزێته‌وه، بۆیه

---

١ ـ عمری بن عبدالعزیز خامس الخلفاء الراشدین عبد الستار الشیخ لا ٢٢.

٢ ـ نظام الإسلام محمد مبارك لا (٤٥، ٤٦).

٣ ـ عمری بن عبدالعزیز الخلیفة الخامس لا ٢٢٣.

نامەی نووسی بۆ (حەسەنی بەسری)و لەوبارەیەوە پرسیاری لێ کرد، ئەویش لەوەڵامدا پێ ی ووت: پێشەوای دادپەروەر ئەی ئەمیری باوەڕدارن وەك باوکێکی بەسۆز وایە بۆ کوڕەکەی، تا منداڵن هەوڵیان بۆ دەدات، کە گەورەش بوون فێریان دەکات، لەژیاندا هەردەستی پێانەوەیەو و پارەیان بۆ هەڵ دەگرێت بۆپاش مردنیشی.

وێنەی پێشەوای داد پەروەر ئەی ئەمیری باوەڕداران وەك دایکێکی چاك و بەسۆز وایە، کە زۆر بە بەزەییە لەگەڵ کۆرپەکەیدا، ناڕەحەی هەڵیدەگرێت، بەناڕەحەی دەیبینێت و بەمنداڵی گۆشی دەکات، شەونخونی لە پێناودا دەکێشێت لەگەڵ ئارامی ئەودا بەئارامە، جارێ شیری دەداتێ و جارێ لێ ی دەگرێتەوە، زۆر دڵخۆشە بەلەش ساغی یەکەی، خەفەتبار دەبێت بە ئێش و ئازارو سکاڵاکانی.

وێنەی پێشەوای داد پەروەرو ئەی ئەمیری باوەڕداران وەك سەرپەرشتی کاری هەتیوان وایە، خاوەن گەنجینەی هەژاران، منداڵە ساواکانیان گۆش دەکات.

وێنەی پێشەوای دادپەروەری ئەی ئەمیری باوەڕداران وەك دڵ وایە لەنێوان ئەندامەکانی لەشدا بەساغی ئەو ئەوانیش ساغ دەبن و بەتێکچونی ئەو ئەوانیش تێك دەچن.

پێشەوای دادپەروەری ئەی ئەمیری باوەڕداران نوێنەرێکە لەنیوان خواو بەندەکانیدا، و گوێ بۆ قسەی خوا دەگرێت و پاشان دەیدات بە گوێ ئەواندا، بۆ خوا دەڕوانێت و، پاشان بەوانیشی پێشاندەدات خۆی دەداتە دەستی خواو، پاشان ئەوانیش دەداتە دەستی خوا، ئەی ئەمیری باوەڕ داران ئەو کارەی پەروەردگار داویەتی یە دەستت، وەك ئەو بەندە یە مەبە، کە گەورەکەی متمانەی پێ کردوە و ماڵ و منداڵەکانی خۆی داوەتە دەستی، کەچی ئەو دەیانفەوتێنێ وسەرگەردانیان دەکات، هەموویان هەژارو دەخات وسامانەکەشیان لەناو دەبات.[1]

---

١ ـ عمری بن عبدالعزیز ـ عبد الستار الشیخ ل ٢٢٤.

أ- لابردنی ستەم لەسیاسەتی عمردا:

* ئەمیری باوەڕ داران لە خۆیەوە دەست پێ دەکات.

بۆ جێ بەجێ کردنی ئەو پرۆگرامەی بۆ خۆی داڕشتبوو بۆ گەڕانەوەی مافەکانی بۆ شوێنی خۆیان لابردنی ئەوکارانەی بەزوڵم و ستەم کرابوون عمررحمه الله لە خودی خۆیەوە دەستی پێ کرد. (إبن سعد) دەڵێت: کاتێ عمری کوڕی عبدالعزیز ویستی زوڵم و ستەمەکان هەڵبگرێ ووتی: جێگاری خۆیەتی سەرەتا لە خۆمەوە دەست پێ بکەم.[١]

ئەم کارەشی وای لێ کرد بووە سەرمەشق و ڕەچەشکێتن بۆ خەڵکانی تر، هەرچی هەبوو لەزەوی و زارو شت و مەك تەنانەت ئەنگوستیلەیکی دەستی، کە نقمێکی گەورە بوو - کاتی خۆی وەلیدی کوڕێ عبد الملك لەو سامانانەی کەلە هەریمی ڕۆژئاواوە بۆی هاتبوون بەخشیبویە عمر- وازی لە هەمووشت هێناو هەمووی خستە خەزێنەی موسڵمانان.[٢]

ئەم هەنگاوەشی نا، تا هیچ گومانێ لەدڵەکاندا نەهێڵێتەوە و بۆ خۆیشی دڵنیایی تێدا بوو کە هەموو ئەو شتانەی هەیەتی بۆنی حەرامیان لێ نەیەت تەنانەت ئەوشتانەی کە بەوەڕەسە بۆی مابوونەوە، بەتایبەتی ئەو چیرۆك و بەسەرهاتانەی کەباسیان لەوە دەکرد لەسەردەمی خەلیفەکانی ئەمەویدا چ ناهەقی گەلێگ ڕوویدا، ئەوەندە بەڕاستی بوو لەم بوارەدا تەنانەت ڕووکەشی شمشێرەکەی لە زیوو بو، لای برد بەئاسن ڕووکەشی کردەوە و عبدالعزیزی کوڕی خۆی دەگێڕێتەوەو دەڵێ: شمشێرەکەی باوکم بەزیو ڕووکەش کرابوو، بۆیە لای برد و ڕووکەشی ئاسنی کردەوە.[٣]

واز هێنانەکانیشی لەسامەنەکانی - بەشێوازی جۆراو جۆر بوو، یان ئەوە بوو - ئەگەر حەڵاڵی خۆی بوایە - ئیشی پێیان نەبووایە وەك: خزمەتکارەکانی و جل و

---

١ - الطبقات (٣٤١/٥).

٢ - هەمان سەرچاوە.

٣ - هەمان سەرچاوە(٣٥٥/٥)، عمر وسياسته في رد المظالم لا ٢٠٥.

بەرگ و عەتر و بۆنە خۆشەکانی و هەمووشتە زیادەکانی دەفرۆشت، پارەی ئەوشتانەی گەیشتە(٢٣) هەزار دینار هەمووی خستە پێناوی خوا ـ السبیل ـ [١] وەیان دەی گەڕاندەوە بۆ خاوەناکانیان وەك ئەوەی بەزەوی یە قەدەغەکراوەکانی خۆی کرد کە خۆی (بنی ئوممەیە) بەدیاری پێیان دابوو.

(إبن جوزی) لە (إسماعیلی کوڕی حەکیم)ی ڕیواتکردووە دەڵێت: کاتێ خەڵکەکە لای عمری کوڕی عبدالعزیز بڵاوەیان لێ کرد و ئەویش ڕۆیشتەوە بۆ شکاندنی سەرخەوێك ـ قیلولە ـ هەر ئەوندەی زانی جار چیەك هاوار دەکات و دەڵێت: ((وەرن بۆ نوێژی جەماعەت))و هەموو: بەتەواوی تێك چووین و گومانی ئەوەمان برد لە جێ یەکەوە شتێکی گەورە ڕووی دابێت.

جویرەی یە دەڵێت: کەچی هەر ئەوە بوو عمر موزاحیم ی بانگی کرد ووتی: موزاحیم ئێمە هۆزەکەمان ـ بنی ئوممیە ـ پارەو سامانێکی زۆریان پێداوین، وسوێند بە خوا مافی ئەوەیان نەبوو بیدەن بە ئێمە و ئێمەش مافی ئەوەمان نەبوو لێیان وەربگر، و ئەو پاڕانە بوون بەهی من و منیش جگە لە خوا کەس بەسەرمەوە چاودێر نە بووە.

موزاحیمش پێ ووت: ئەی ئەمیری باوەڕداران دەزانیت چەند کورت هەیە؟ کە هەموویان ئاوان و ئاوان ـ واتە دەست کورتن ـ دەڵێ: عمر ئاو لە چاوەکانی هاتە خوارەوە و فرمێسکی نەدەوەستایەوە دەیووت: ئەیاندەمە دەستی خوا؟!

پاشان موزاحیم هاتە دەرەوە و چوو بۆلای عبد الملکی کوڕی عمر، کە بۆ قەیلولە کردن ڕاکێشا بوو، هەستایەوە و بە(مزاحیم)ی ووت: چی تۆی هێناوە ئا لەم کاتەدا؟ ئایا شتێك ڕووی داوە؟ ووتی: ئەو ڕووداوە چی یە؟ و (مزاحم)یش مەسەلەکەی بۆ گێڕایەوە ئەیش پێ ی ووت: ئەی تۆ چی وەڵامی باوکمت دایەوە؟ مزاحم ووتی: ووتم: ئەی ئەمیری براوا داران چەند کوڕت هەیە؟! چەندێ وهەندێ ـ دەست کورتن ـ عبدالملك ووتی: ئەی ئەو چی پێ ووتیت؟ دەڵێ: چاوی پڕ بوو لە

---

١ ـ هەمان سەرچاوە(٥/٣٥٥)، عمر وسیاسته في رد المظالم لا ٢٠٥.

ئاو و دەستی کرد بەگریان و ووتی: ئەیاندەمە دەستی خوای تەعالا، عبد الملکیش ووتی: تۆ وەزیرێکی خراپیت ئەی موزاحیم.

پاشان بە خێرایی خۆی گەیاندە بەردەرگای باوکی و داوای چوونە ژوورەوەی کرد، دەرگاوانەکەیش ووتی: دەی بۆ ڕەحمێکی پێ ناکەن لە هەموو شەو ڕۆژدا ئەم سەعاتەی هەیە تیایدا کەمی بحەوێنێتەوەو عبد الملکیش ووتی: ڕێگام بدە هەی قوڕم ساق، عمر گوێ لە گفتوگۆکەیان بوو ووتی: ئەوەکێ یە؟ ووتی: (عبدالملك)ە، عمر ووتی: ڕاێگای بدەن بابێتە ژورەوە، چوە ژورەوە و عمر ڕاکشا بوو، بۆ سەرخەوی (قەیلولە) ووتی: خێرە وا لەم کاتەدا هاتوویت؟ (عبدالملك) ووتی: (مزاحم) هەندێ شتی بۆ باس کردووم، عمریش ووتی: ئەی ڕای تۆ چی یە لەو بارەیەوە؟ ئەویش ووتی: ڕام وایە جێ بەجێ بەکەیت.

دەڵێ: عمر دەستەکانی بەرزکردەوەو، پاشان ووتی: سوپاس بۆ ئەو خوایەی وای کردوە لەنەوەکانی من کەسانێك هەن هاوکارم دەبن لە ئیش و کاری ئاینەکەمدا، بەڵێ کوڕی خۆم کاتێ نوێژی نیوەڕۆم کرد، تۆ هەستە و بڕۆسەر مینبەرەکە بە ئاشکرا و لەبەرچاوی هەموو خەڵکی سامانەکەت بگێڕەوە.

عبدالمکیش ووتی: ئەی ئەمیری باوەڕ داران: چاکی دەڵێت: دەڵێت: ئەگەر دوای بخەیت بۆ نیوەڕۆکی دەڵێت: نیەتت نەگۆڕێت، عمریش ووتی: خەڵکەکە ئێستا بڵاوەیان لێ کرد وەو چونەتەوە بۆ قەیلولە، عبد الملکیش ووتی: جارچی یەکەت باهاورا بکات(وەرن بۆ نوێژی کۆمەڵ)، ئەو کاتە هەموو خەڵکی کۆدەبنەوە، جار چیەکە جاڕی داو ووتی: (الصلاة جامعه)، واتە: وەرن بۆ نوێژی جەماعەت.

دەڵێ: منیش بەرە مزگەوت ڕۆیشتم و لەوێ عمری کوڕی عبدالعزیز هات و سەرکەوتە سەر مینبەر، حەمد و سەنای خوای کرد و، پاشان ووتی: پاشان... ئەوە هۆزی ئێمەیە- مەبەستی ئومەوی یەکانە- بەخششی زۆریان داوە پێمان، سوێ، بەخوا مافی ئەم هەمووشتەمان نەبوو ئەو هەمووشتەمان بدەنێ، ئێمەش مافی ئەوەمان نەبوو لێیان وەربگرین، هەموو ئەوشتانە دراوە من یەك کەسیش چاودێر نەبوو بەسەرمەوە، دەی ئەوا من ڕدەم کردەوە و لە خۆم و بنەماڵەکەماوە دەستم

پێ کردوە، ئادەی نامەکە بخوێنەرەوە.

گۆزەیەکیان هێناو ئەو نوسراوانەی تێدا بوو دەڵێ: موزاحیم هەمووی خوێندەوەو کاتێ تەواو بوو دایە دەستی عمر کەمەقەسێکی بەدەستەوە بوو لەسەر مینبەرکە دانیشتبوو، دەستی کرد بە پارچە پارچەکردنی نووسراوەکان، پاشتر موزاحیم وەرەقەیەکی تری دەرهێنا و خوێندی یەوە لەپاش تەواو کردنی دایە دەستی عمرو، عمریش خەریکی دڕاندنی بوو، پاشتر نوسراوێکی تری دەرهێنا و عمریش لێ ی وەردەگرت و دەی دڕاند و بەوشێوەیە بەردەوام بوون، تا بانگی نیوەڕۆی فەرموو.[1]

لەو ملك و قەردەغانەی کاتی خۆی بە خشرابوون ن بەعمر، واعمر گەڕاندیەوە بۆ(بیت المال)، کەژی وەرس لە ولاتی یەمەن و چەند قەدەغەیەك(قاغە) لەمامە.[2] و ئەمەو لەگەڵ زەوی (فەدەك)و (خەیبەر)[3]و سوەیدا، هەموویان گەڕاندنەوە بۆ خەزێنە تەنها (سوەیدا)نەبێت، عمر(ﷺ)دەیووت: هەرچیم هەبوو هەموویم گەڕاندنەوە بۆ موسڵمانان تەسوەیدانەبێت، کە زەویەکە من بەپارەو مووچەی خۆم هێ‌اوەتەوە بەرهەم و بچوکترین مافی موسڵمانای بەسەرەوە نی یە،لەو پارەیەم، کە(٢٠٠)دینار بوو لەگەڵ موسڵماناندا وەرم دەگرد چکم کردوە.

زەوی فەدەك دەکەوێتە باکور شاری مەدینە، ساڵانە نزیکەی (١٠,٠٠٠)دیناری خێردەدا یەوە، کاتێعمرﷺ خیلافەی کەوتەدەست، هەواڵی ئەوزەوی یەی پرسی و لێ ی ورد بوویەوە و پاشان باسی ئەو زەویەی کرد لەسەردەمی پێغەمبەری پێغەمبەری خواداﷺو، پاش ئەویش لەسەردەمی ئەبوبەکری صدیق و عمر و عثمانداﷺ... لەسەر ئەوە نامەی نوسی ئەبو بەکری کوڕی عەمری کوڕی حەزم و پێ ووت: پاشان، من زۆر ورد بوومەتەوە لەزەوی یەکەی فەدەك و بۆم دەرکەوتووە کە بە من نابڕێت و نیازم کردوەە بیگەڕێنمەوە سەر شێوازی سەردەمی پێغەمبەر و

---

١ ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز لا (١٠٧ ، ١٠٨).

٢ ـ عمر بن عبدالعزیز سیاسته في رد المظالم(٢٠٧٠).

٣ ـ هەمان سەرچاوە.

أبو بكر و عمر و عثمان، واز لەو بەنامانە بهێنم کەدوای ئەوان کاری لەسەر کراوەو بۆ ئەو بەستە بیگەڕێنەوە و بیدە دەستی کەسێك لە موسڵمانان کە بەرهەمی بێنێت، والسلام.[1]

(کەتیبە)کە قەڵایەك بوو لە قەڵاکانی خەیبەر، کاتێ عمر بوویە خەلیفە نامەی نارد بۆ کاربەدەستەکەی بەشاری مەدینەوە، کە ئەبو بەکری کوڕی محمدی کوڕی عەمر بوو پێ ووت: بەدوادا چونێکی کەتیبەکەم و بزانە لە پێنج یەکەکەی پێغەمبەری خوا بووە یان موڵکی تایبەتی پێغەمبەرﷺ خۆی بوو؟

ئەبو بەکریش پرسیاری لە عەمرەی کچی عبد الرحمن کرد و ئەویش ووتی: پێغەمبەر خواﷺ کاتێ سوڵحی کرد لەگەڵ (بەنی ئەبی الحقیق) ـ (نەتئە و شەق)ی کرد بە پێنج بەشەوە و کەتیبە یەکێك بوو لەو پێنج بەشە، عمری کوڕی عبد العزیزیش گەڕاندیەوە بۆ شێوازی سەردەمی پێغەمبەری خواﷺ.

ئەو زەویەشی گەڕاندەوە بۆ ئەو پیاوە میسری یەی لەکاتی خۆی عبدالعزیز باوکی لەشاری حەلوان بە ناڕەوا لێ ی وەرگرتبوو، ئەو خانوەشیکە عبدالعزیزی کوڕی مەڕوان کاتی خۆی لە ڕەبیعی کوڕی خاریجەی کڕی بوو، کە هەتیوێك بوو خۆی گەورەی کردبوو، عمر گەڕاندی یەوە بۆ ڕەبیعە پاش ئەوەی بۆی دەرکەوت، کە لەشەرعدا دروست نی یە سەرپەرشتیار مۆڵکی هەتیوەکانی ژێردەستی خۆی بکڕێتەوە.

پاشن هەموو ئەوداهاتەی لەکەژی وەرسەوە لە یەمەن دەستی کەوت، گەڕاندیەوە بۆ(بیت المال)لەگەڵ ئەو دەست کورتی پێویستی زۆرە خۆی و ماڵ و منداڵی بەو پارانە، بەڵام ژیانی ئەو دونیای بەلاوە مەبەست بوو، نەك ژینی کورتی دنیا، هەروەك فەرمانی دابە موزاحیم، کە هەموو ئەوداهاتانەی ساڵانە لە بەحرەینەوە بۆی دەهات بیگێڕێتەوە بۆ خەزینەی موسڵمانان.[2]

---

١ ـ الطبقات(٣٨٩/٥)و عمر وسياسته في النظام (٢٠٨).

٢ ـ الطبقات لا ٢١٢.

ئا بەو شێوەیە عمرﷺ لە خۆیەوە دەستی پێ کردو خۆی کردە سەرمەشق و ڕەچە شکێن لەو بوارەدا لەبەرچاوە، گەلەکەی و هەموو ئەو موڵکانەی گێڕایەوە بۆ خەزێنەی موسڵمانان کە بۆنی ئەوەیان لێ دەهات بەناڕەوا گەیشتبێت بەو ویان گومانی هەبوو لەوەی بە تەواوی حەلاڵی ئەوبێت، هەمووی گەڕاندەوەبۆ خاوەنەکانیان،ئەمەش لە ڕوانگەی دەست گرتنی بەوە بوو بە بنەمای زوهید و دنیا نەویستی و باوەڕی تەواوی بەوەی کە گەڕاندەوەی ئەو شتانەی بەزوڵم گەیشتبوو بەو بەشێکە لە تەقوا و لە خواترسان و، دانانی شتەکان لە شوێنی خۆیاندا.

هەرکە بەتەواوی ڕزگاری بوو لە هەموو ئەوشتانەی گومانی لێیان هەبوو، کەمافی ئەوەی تێیدا بێت ـ ناوڕی دایەوە بەلای خێزانەکەیدا ـ فاطمەی کچی عبدالملك ـ کە خاوەنی ئاڵتون و جەواهیر بوو، پێ ووت: ئەمە چۆن گەیشتە دەستی تۆ؟ ووتی: ئەمیری باوەڕداران پێ بە خشیووم.

عمریشﷺ پێ ی ووت: یان ئەوەیە دەی خەیتەوە (خەزێنەی موسڵمانان) یان ڕوخسەتم بدە لێت جیا ببمەوە، چونکە پێم خۆش نی یە من و تۆ و ئەو خشڵ و گەوهەرانە لەیەكماڵدا بین.[1]

عمرﷺ زۆر لەسەر خۆ هۆکاری ئەمەی بۆ ڕوونکردەوە و پێ ووت: ئەزانم مەسەلەی ئەم خشڵ و زێڕو زیوەو ئەزانم باوکت چی لێ کردووە، دەی ڕێگام پێ دەدەی بیخەمە ناو دارە مەیتێك و لەو پەڕی (بيت المال) دابنێم و پارەی تر سەرف بکەین ئەگەر پێویستمان بووسەرفی بکەین، ئەگەر پێش تۆ مردم ئەوا پێت بدەنەوە، فاطمەش ووتی: چۆنت پێ خۆشە وای لێ بکە.

عمرﷺ پێش فاطمە گیانی سپاردو یەزیدی برای فاطمە بوو بە خەلیفەو دووبارە خشڵەکەی بۆ ناردەوەو، بەلام فاطمە وەری نەگرتەوەو ووتی: من هەرگیز شتێك وەرناگرمەوە، کە پێشتر بە خشیبێتم، بەلام یەزید دابەشی کرد بەسەر خێزانەکانی خۆی و خێزانی کوڕە کانیدا.[2]

---

١ ـ الطبقات لا ٢١٢.

٢ ـ سيرة عمربن عبدالعزيز(لإبن عبدالحكم) لا(٥٢ ، ٥٣).

* گەڕاندنەوەی موڵکە ناڕەواییەکانی بەنی ئوممەیی یە:

ئەگەر عمر رحمه الله لەگەڕانەوەی ئەو موڵك و سامانەی دا لـە خـۆی و خێزانەکـەی و ئامۆزاکانی و خاڵۆزاکانی و براکانی یەوە لە بنەماڵەی ئەوممەوی دەسـتی پـێ کـرد، لەگەڵ بە خاك سپاردنی سولەیمانی کوڕی عبدالمکی ئامۆزایدا شتێکی زۆر سەرسوڕ هێنەری بینی، ئەویش ئەوەبوو دەبینی خەلیفەکانی پـێش خـۆی، کـە هـەموو، یـان مـام و ئـامۆزای بـوون - زۆری دیمـەنی زیـادە ڕەوی و ئیـسرافیان هێنـاوە بەسـەر خەلیفەدا کە لەسەردەمی پێغەمبەری خوادا ﷺ شـتی وانـە بـووە یـان لەسـەردەمی خەلیفـە ڕاشـیدیەکاندا، مـاڵ و سـامانێ:ی بـێ شـوماریان خـەرج دەکـرد لـەپێناوی ئەوەدا، کە لەبەرچاوی میللەت بە گەورەو جێگاری شانازی دەربکەون.

لەو دیمەنانە: ئەسپ سوارانی خیلافـەت کـەپێك هـاتبوون لـە کۆمـەڵێکی زۆر لـە ئەسپ و ئێستر و گوێدرێـژو هـەر وولاخێکـی کەسـێك سەرپەرشـتی دەرکـد کەسـێك ڕەشۆکەی گرتبوو.

هـەرە لـەو دیمەنانـە: کۆمـەڵێك چـادرگەو ژور و فـەرش و ژێـر خـەر کـە ئامادەکرابوون بۆ خەلیفەی نوێ، و چاوی هەڵتەقی بوو هەموو بەو هەمووە دەسـتە جل و بەرگە نوێ یە و شوشە عەترو کرێنمانەی، کە برمردنی خەلیفەی پێشو هەموو دەبنە موڵکی ئەو، بـەبێ ئـەوەی قەترەیـەك ئـارەقی لـە پێنـاودار شـتبێت، هـەموو ئەمانەش کە لەوکاتەدا گەلێك پیویستی بەو سامانانە بوو تا پێداویستی موسڵمانانی پێ دەربکات بەو شێوەیەی کە خواو پێغەمبەرەکەی ڕوونیان کردۆتەوە.

بۆیە ئەم شتگەلە جوانەی درایە دەست خێـرا هـەمووی دایەدەسـتی مـوزاحیم و ووتی بێی: هەموویان بفرۆشە و پاراکە بخەرە ناو خەزێنەی موسڵمانان.[١]

عمـر رحمه الله سیاسـەتێکی دیـاری کـراو نەخشەبۆکێـشراوی هـەبوو لەمەسـەلەی گەڕاندنەوەی پارەو موڵکی بنەماڵەی ئومەوی یەکان ڕابۆیە لەپاش بەخاك سپاردنی سـولەیمان هـەموو هاتنـەوە خزمـەت خەلیفـەی نوێیـان وەك عادەتیـان لەگـەڵ

---

١ ـ عمر بن عبد العزيز وسياسته في رد المظالم لا ٢١٣.

خەلیفەککانی پێشتردا، بۆئەوەی هەر لەوکاتەوە لەو مەسەلەیە لەو کاتەوەی ئاگاداریان بکات، ئەوەبوو عبدالملك نەیهێشت بێتە ژوورەوە و بەباوکی ووت: فەرمانت بەچی یە؟ ئەویش ووتی: پێیان بڵێ باوکم سەلامتان لێ دەکات، پێتان دەڵێت: ﴿قُلْ إِنِّيَ أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ﴾(الزمر: ١٣).

پاشتر جارێکی تر داوای لەباوکی کرد، کە زووبکات لە جێ بەجێ کردنی لێ سەندەوەی مولك ماڵی ئومەوەی یەکان، کە بەناڕەوا دەستیان کەوتبوو عمریش پێ ووت: ئەم هۆزو بنەماڵەی تۆ ئەم شتانە، یان گرێ گرێ دەست کەوتووەو هەرکاتێ بمەوێت هەوڵ بدەم لێیان بسەنمەوە دەترسم بەیەکجارو پێکەوە هەڵتەقێن پێمانداو جەنگ و خوێن ڕشتن بەرپا بکەن دژمان.

دەی وەڵڵاهی لەناوچوونی دنیا مەبەلاوە ئاسان ترە لەوەی بەهۆی منەوە ئەوەندی کەڵەشاخ گرفتێك خوێن بڕژێت، ئەی تۆ عبدالملك باوە ڕازی نیت کە باوکت هەموو ڕۆژێك سوننەتێك زیندو دەکاتەوە و- بیدعە- یەك گوڕدەنێ - تابزانیت خوا چی دەکات لەنێنان ئێمەو ئەواندا و خوایش باشترین حوکم ڕایانە.[1]

پاشان زیاتر سیاسیەتەکانی خۆم لەم بارەیەوە ڕوون کردەوە، کاتێ (عبد الملك)ی کوڕی پێ ی ووت: چی ڕێ لێ گرتبوویت و ناهێڵی ئەوێ دەتەوێت جێ بەجێ ی بکەیت؟ دەی سا وەڵڵاهی زۆر ئاسایی لەلام من و تۆپێکەوە لە مەنجڵێکدا بکوڵێنن. عمر پێ ی ووت: تۆیش؟ ووتی: بەڵێ.

عمریش ووتی: سوپاسی بۆ ئەو خوایەی ڕۆڵەیەکی وای پێ داووم، کە پێشتگیر و هاوکارمە لە ئیش و کاری ئاینەکەمدا، بەڵام ئەگەر ئەوەی تۆ دەیڵێت جێ بەجێ بکەین لەوە دڵنیانیم کە بەدڵیان بێت، ئەگەر بە دڵشیان نەبوو ناچارم دەکەن پەنابەرم بۆ شمشێر، دەی خێر نی یە لە چاکەیەکدا بەشمشێر بهێنریتەکایەوە، کوڕی خۆم من خەڵکی وردە وردە ڕادەهێنم و ئەگەر تەمەنیش ڕێگاری نەدام ئەوە داوا دەکەم لەخوا ئەو خواستانەم بێنە دی، چونکە خوا دەزانێت من نیازم چی یە.[2]

---

١ ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز، إبن الجوزي لا (٢٦٠ـ ٢٦٣).

٢ ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز، إبن الجوزي لا(٢٦٢ـ٢٦٣).

ئابەو شێوەیە عمر رحمه الله سیاست و ڕێزی پڕلە حیکمەت و ژیرانەی گرتەبەر بۆ هێنانە دی ئەو ئاواتانەی، بۆجێ بەجێ کردنیشی گەورەترین و ترسناکترین ڕێگای گرتە بەر کە ئەوەبوو لەخۆیەوە دەستی پێ کرد و پاشان خانەوادەی خۆی پاشتر بنەماڵەکەی کە خاڵۆزاو ئامۆزاوانی بوون و کۆی کردنەوە و داوای لێ کردن کە هەرچی یەکیان بە ناڕەوا پێدراوە بیگێڕنەوە بۆ خاوەنەکانیان.[١]

هەر لە ڕۆژانی یەکەمی خیلافەتدا بەتەواوەتی بەنی ئومەیەی ڕووت کردەوە لە زۆربەی موڵك و سامانەکانیان، کە لەڕۆژانی ڕابردوودا گەشەی کردبوو، چونکە بنەماڵەی فەرمان ڕەواکان بوون...))، وا ئەمڕۆماڵەکانیان لێ دەسەنرێتەوە و دەخرێتەوە(بیت المال)و دادپەروەری ڕێرەوی خۆیدەگرێەوە؛ سامانی موسڵمانان واد دەگەڕێتەوە بۆ موسڵمانان، تایبەت نابێت بە کۆمەڵێکەوە یان حیزبێکەوە و خەڵکی تری لێ بێ بەش بکرێت، و ماڵ و سامانەکانیش لە هەموو جۆرەکان بوون، بەهەموو شێوازێك هۆکارێك کۆکرا بوونەوە، عمر رحمه الله لەبەنی ئوممەیەی سەندەوە و هەموو تاپۆکانیشی دڕاندن و گەڕاندنیەوە بۆ شوێنی دروستی خۆیان:

لەوانە: موڵکی بەناڕەوا دەست کەوتوو، خەڵات و دیاری، موڵکی تابیەتی و جیاو زەوی وزار و قەدەغەکان، هەر هەمووی کرا بە پارە و کۆکرایەوە کە لە مەزەندەی عمر دا لایەکی سامانی هەموو ئوممەت بوو بەنیوەی (بیت المال)دادەنرا.[٢]

چەند ڕۆژێکتێ تێپەڕی و (بەنی ئوممەیە)بینیان وا لە هەموو موڵك و سامانێك بێ بەش کران جگە لەوەندە نەبێت کە مافی ڕەوای خۆیان بو، دەستیان بە دروستکردنی هاشەو هوشە دژی ئەم سیاسەتەی عمر کرد و نەیاری تەواوی خۆیان ڕاگەیاند، ئەی وەڵامی عمر چی بوو؟.

(دەی وەڵڵاهی ئاواتە خوازم لەسەر زەویدا ناعەدالیەتێك نەمێنێ من نەگێڕمەوە شوێنی خۆی و ئاواتە خوازم هەرناعەدالەتی یەك ڕاست کەمەوە لەبەرامبەرەیدا پارچە یەك لە لاشەم بمێنێت و ئازاری تەواو بچێژم و پاشانیش وەك خۆی لێ

---

١ ـ عمر بن وسیاسته في رد المظالم ٢١٥.

٢ ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز لإبن الجوزی لا ١١٥.

ببێتەوە، یەك ناعەدالەتی نەمێنێت ڕاستم نەکردبێـەوە لـە دەروونـی خـۆم دەپرسم دەربارەی).[١]

بەڵام نەوەکانی بەنی ئوممەیە بێ هیوا نەبوون و چۆکیان دانەدا دەربـارەی ئـەم مافانـەی ئومـەتی ئیـسلام، کـەهیچ ڕۆژێـك لـە ڕۆژان نـەهاتووە بـە خەیاڵیانـدا بـەو شێوەیە لێیان بسەنرێتەوە، بـۆ ئـەو مەبەسـتە کۆبوونـەوە داوایـان کـرد لـە کـوڕە گەرەی وەلید کرد کە دەمڕاستیان بـوو تـا لـەو بارەیـەوە شـتێك بـۆ عمـری کـوڕێ عبدالعزیز بنوسێت.

ئەویش نامەی نوسی بۆی ووتی: پاشان... تۆڕێڕەوی هەموو خەلیفەکانی پـێش خۆتت فەرامۆش کرد و لە پڕۆگرامی ئەوان لات داوکارەکانیانت ناونا ـ ناعەدالـەتی ـ مظلمة ـ کەئەمەش بە چاوی سوك سـەیرکردنی خۆیـان و سیاسـەت و کارەکانیانـە، جنێویشە بۆ ڕۆڵەکانی دوای خۆیان، ئەوکارەش مافی تۆ نی یە، ئەوەی خوا ویـستی بگەیەنرێت تۆ بچڕاندت، هەڵوێـستی نـاڕەوات نوانـد لەگـەڵ خزمانتـدا، هـەمووپارەو موڵك و سامانی پاش ماوەی قورەیـشی یـەکان مافـەکانیانت داگیر کـرد بەسـتەم و ناڕەوا خستتەوە خەزێنـەکانی خـۆت، دەی لـەخوا بترسـە ئـەی کـوڕی عبـدالعزیز و بگەڕێرەوە بۆلای، ئەگەر ئاوا ستەم و نان بڕاوی بهێنی بەسـەر خزمەکانتـدا گومـان مەبە ئەو کورسی یەت تاسەر بـۆ بمینتـەوە، سـوێند بەوکەسـەی محمـدیﷺ کـردە خاوەنی پەیام و کەڕامـەت، بـەم کـارەت تـۆ خـۆت لـە خـوا دوور دەخەیتـەوە، کـە خۆیـشت بـە بەلاسـەیری دەکـەیت، دەی هـەر وایـشە، دەی کـەمی لـە ئـازەزوات و نابەدڵی یەکانت وەرە خوارەوە)[٢].

لەم نامەیدا ناڕەزانی نەوەکانی ئوممەیی یە دەردەخات بەرامبەرە کارەکانی عمر:

* پێـچەوانەی خەلیفـەکانی پـێش خـۆی کـردوە و بەسـوك و ناتـەواو سـەیری کردووەن.

---

١ ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز(إبن عبد الحكم) (١٤١ـ ١٥١).

٢ ـ عمر بن عبدالعزیز، صالح العلی لا ١٩٤.

* بە خراپ سەیرکردنی ڕۆڵەکانی دوای خۆیان.
* کارەکانی ناڕەوان و لەگەڵ هەقدا یەك نا گرنەوە.
* نان بڕاو کردنی بنەماڵەکەی هەڕەشەیەکە بۆ پۆستەکەی وەك خەلیفە.

بێ گومان ئەم کارەی عمر کوڕی عبد العزیز هەڕەشەیەك بوو ڕووبەڕووی بنەماڵەی ئوممەی یەکان دەبوویەوە هیزو دەستەڵاتی لاواز دەکردن، وایان لێ دەکردن هەنگاوی تر بگرنەبەر، کە هەڕەشە بێت بۆ خەلیفەی سەرحوکم، ئەمەش جێگاری مەترسی گەورەی چ خۆی و چ بۆ ئەسڵی خیلافەت.[1]

وەلامی عمر رحمه الله بۆ ئەم نامەیە زۆر توند بوو، هەموو وشەیەکی وەك بڵێسەیەکی ئاگر وابوو: ((وەیل بۆ خۆت و بۆ باوکیشت، ئای کەشکات لێ کەر ماف خوارونتان زۆرە لەڕۆژەی قیامەتدا، .. خۆت بگرە پە لەمە کە، ئەگەر تەمەن ڕێگا بدات و مافەکان هەموو بگرمەوە شوێنی خۆیان... ئەوکاتە ئاورێك لە تۆ و بنەماڵەکەت ئەدەمەوە، گۆڕەپان سپی دەکەمەوەلەسەر بەڵگەی ڕوون و ئاشکرا، ئەی ئەوانەی بە درێژایی ژیانتان هەقتان پشت گوێ خستووە)).[2]

* بنەماڵەی ئومەوی یەکان پەنا بۆ گفتوگۆی ئاشتیانە دەبەن:

پاش ئەوەی ڕۆڵەکانی ئەمویی یە بێ هیوا بوون لە خۆگرتن بەرامبەر ئەم نەیاری یەیەکگرتووەیان وزانیان سودی نی یە، پەنایان برد بۆ شێوازی دانشتن و گفتو گۆو لەیەك حالی بوونی نەرم ونیان، بەڵکو بەو هۆیەوە بگەنە ئەو مەبەستەی خۆیان پێان خۆشە و قسەی لەگەڵدا بکەن و خزمایەتی وسیلەی ڕەحمی بخەنەوە بیر.

ئەویش بەم شێوازە وەلامی دانەوەو ووتی: (سامانی تایبەتی خۆم لە خزمەتتاندایە، بەلام موڵك و سامانی گشتی موڵکی هەموو موسڵمانانە و ئیوەش یەکێکن لەوان، وەڵڵاهی ئەگەر کار وای لێبێت هەموو سەر زەووی ئەم بۆ چوونەی ئێوەیان هەبێت، منیش دنیایەك سزای خوایان بەسەردا دەبارێنم).[3]

---

١ ـ عمر بن عبدالعزیز، صالح العلی لا ١٩٥.

٢ ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز (إبن عبد الحکم)لا ١٤٧ـ ١٥١.

٣ ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز(إبن الحکم)، لا ١٤٧ـ ١٥١.

جارێکیان هیشامی کوڕی عبدالملك دەڕواتە لای، پێ دەڵێت: ئەی ئەمیری باوەڕداران من نوێنەری خزمەکانتم بۆلات، هاتووم ئاگادارت بکەم لەوەی، کە لە ناخیاندایە، ئەا دەڵێن: تۆچی دەکەیت لە حوکمەتەکەتدا ئازاد بەو بیکە، بەڵام واز بێنە لەو حوکم فەرمانانەی، کە خەلیفەکانی پێش تۆ داویانە، عمر هەر لەوێدا وەڵامی دەداتەوە و دەڵێت: ئەگەر دوو کتێبم بۆ بهێنی یەکێکیان لە معاویە و ئەوی تریان لە عبدالملکەوە بێت: کار بەکامیان بکەم بەڕای تۆ؟ ووتی: بەوەی پێشتریان. عمریش وەڵامی دایەوە: دەی من هیچ کتێبێك لە کتێبەکەی خوا پێشتر نابینم و منیش چ کاری ئێستام و چ کاری خەلیفەکانی پێش خۆم لەسەر ئەو کتێبە پێڕەو دەکەم.[1]

* بنەماڵەی ئومەوی یەکان ئەم جارە پوری فاتیمەی عمر دەنێرن:

کاتێ پیاوان دەستە وەستان بوون لەوەی عمر نەرم بکەن و بۆلای خۆیان ڕای بکێشن ناچار بوون پەنا بەرن بۆ فاطمەی کچی مەڕوان، ئەم پورەی عمر زۆر ڕێزدار و خاوەن کەسایەتیەکی گەورە بوو، لە هەموو کاتێکدا بۆی هەبوو بچێت بۆ لای خەلیفەکان و هیچ داواکاری و پێداویستی ڕەد نەکراوەتەوە، زۆر ڕێزیان لێ دەگرت و بەگەروە سەیریان دەکرد، عمریش پێش خیلافەت بەو شێوەیە بۆی دەڕوانی، کاتێ فاطمە هات بۆ لای ڕێزی تەوای لێ ناو پشتی یەکی پێداو لەلای خۆی داینیشاند، فاطمەیش ووتی:

خزمەکانت سکاڵات لێ دەکەن و واباست دەکەن، کە تۆ لە خێرو بێری پێش خۆت بێ بەشت کردوون، عمریش ووتی: هیچ مافێکم لێ زەوت نەکردوون مافی خۆیان بوو بێت هیچ مافیکیشم لێ نەسەندوون، کە مافی خۆیان بوبێت.

فاطمەش وتی: من دەمبینین باسیان دەکردیت،من زۆر دەترسم لەدژت هەڵسن و ڕۆژێکی ڕەشت بەسەر بهێنن.

---

١ ـ هەمان سەرچاوە، لا ١١٨ـ ١١٩. ملامح الانقلاب الإسلامي في خلافة عمر بن عبدالعزيز د. عماد الدين خليل، لا ١١٧ـ ١١٨.

عمریش ووتی: ((کل یوم أخافه ـ دون یوم القیامه ـ فلا وقانی الله شره))، واتـه: ئەگەر جگە لەڕۆژی قیامەت لەڕۆژێکی تر بترسم، دەی خوا لەشەڕو خراپەی ئەو ڕۆژە نەم پارێزێت.

پاشان دوای کرد ـ یەك دینـاری (ئاسن) و ئاگیرێك و مەقەڵەیەکی بۆ بهێنن و کاتێ بۆیـانی هێنـا سکڵەکانی گـەش کـردەوەو دینارەکـەی خسـتە نـاوی تاسـور بوویەوە، پاشان دینارەکەی گرت بەدەستی یەوە و بەپوری ووت: پورێ گیـان ئایا دڵت بۆ برازاکەت ناسوتێ ـ واتە بخرێتە ناو ئاگری دۆزەخەوە.

ئەم دیمەنە کاریگەرە کاری کردە سەر دڵ و دەرونی پوری فاطمەو لای کـردەوە بۆ لای عمر داوای لێ کرد لەسەر ووتەکانی بەردەوام بێت.

ئەویش دەسـتی کـرد بەقـسە وەك بڵـێ ی تابلۆیـەکی ڕەنگـین لـە داد پـەروەری ئیسلام بنەخشێنێ تا بتەقێتەوە و خێرو بێری بۆ هەمووان بێت، ووتی:

خوای تەعالان محمدﷺی ناردووە تاڕەحمەت و بەزەیی بێت بـۆ هـەموو خـەڵکی سەر زەوی، بۆ ئەوەی نەناردووە تا ببێتە سزاو ناڕەحەتی بۆیـان و، پاشـان خـوای گەورە گەڕانەیەو بۆ لای خۆی لەپاش خۆی ڕووبارێکی سازگاری بۆ بەجێهێشتن، تـا بەیەکـسانی وئـاوی لێ بخۆنـەوە، لـەپاش ئـەویش أبـوبکر ڕوبارەکـەی وەك خـۆی هێشتەوە پاش بەردەوام ئەو ڕوبارە ئاوی دەبەخشیە تینوان، تا یەزیـد و مـەڕوان و عبدالملك و وەلید و سولەیمانی کوڕێ درایە دەستی مـن ئاویـان لێ دەخـواردەوە تـا خیلافەت گەیشتە دەستی مـن و ڕووبارەکـە بـە وشـکی درایـە دەسـتی مـن و ئـاوی نەدەبەخشی یە خاوەنەکانی و منیش بە نیازم ئەو ڕووبارە سەر لەنوێ وەك جـاران لێ بکەمەوە.

فاطمة ووتی: بەسیە، من تەنها ویستم قسەیەکت لەگەڵدا بکەم، مادام تـۆ نیـازی ئەوەت هەیە، دەی من هەرگیز هیچ ناڵێم و گەڕایەوە لایان هەواڵەکەی بۆ گێڕانەوە.[1]

لەڕیوایەتێکی تردا هاتوە، کە فاطمة پاش ئـەوەی لـەلای عمر هاتـە دەرەوە بـە (بنی ئومەیی یە)ی ووت: خۆتان بـە خۆتـان کـرد، ئیـوە لەنـەوەکانی عمـری کـوڕی

---

١ ـ الکامل في التأریخ (٣/ ٢٧٠).

خطابتان خواست، وا ڕۆڵەیەکی وەك باوانی لە دایك بوو)... و هەموویان بێ دەنگ بوون.[١]

* (بنی ئوممەیە) یەك ڕیزی نەیاری تێك دەدەن:

خێرا ئەو کۆبونەوەیەو یەکڕیزیەیان تێك چوو و بڵاوەیان لێ کرد، دوای ئەوەی بێ هیوا بوون و بۆیان دەرکەوت، کە عمر زۆر بەڕاستیەتی لە گەڕاندنەوەی سامانی وولات خزمەتی گەل، ئیتر ووتیان: دوای ئەمە هیچ شتێك کەڵکی نی یە.

پاشا ئەوە هەریەکەیان ویستیان بە تەنها هەوڵ بدەن بۆ وەرگرتنەوەی سامانی لەدەست چوویان، بەڵام عمر توانی بەرامبەر کۆمەڵێکی زۆر بوەستێت و بە ئارەزووی ئەوان نەکات، ئیتر زۆر ئاسانە یەك یەك بێ دەنگ بکات وتێیان بگەیەنێت کەپارە و سامانی ئوممەت شتێك نی یە، کە بەقسەی لەسەر بکرێت هیچ ڕۆژێك لە ڕۆژان.[٢]

أـ گەڕاندنەوە مافەکان بۆ خاوەنەکانیان:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله هەروەوە نەوەستا کە ماڵ و موڵکەکانی (بنی أُمیه)وەربگرێتەوەو بیخاتەوە(بیت المال)، بەڵکو هەنگاوێکی تری ناو لەناو ئوممەتی ئیسلامیدا ڕای گەیاند، کە کێ هەر سکاڵایەکی هەیە لەسەر ئەمیری هەرێمێکم، یان تاکێکی بنەماڵەی ئومەیی یە یان ستەمێکیان لێ کردبێت، با بێتە پێشوەو بە بەڵگە بیسەلمێنێت تا مافی بۆ بگێڕینەوە ... ئیتر کۆمەڵێکی زۆر سکاڵانامەیان پێشکەش کرد و، بەڵگەکانیان خستە ڕوو، عمریش پاش لێکۆڵینەوە یەك یەك موڵکەکانی پێدانەوە لە کێڵگەو زەوی و ژار و ماڵ و سامان.[٣]

جارێکیان والی بەسەر پیاوێ:ی نارد بۆلای عمر کوڕی عبدالعزیز، تا سکاڵای خۆی بکات لەوەی کەزەویەکانی داگیر کراوان و عمریش زەویەکەی بۆگێڕایەوە و

---

١ ـ الكامل في التأريخ (٣/ ٢٧١).

٢ ـ ملامح الانقلاب الاسلامی في خلافة عمر، لا١١٩.

٣ ـ ملامح الانقلاب الاسلامی في خلافة عمر، لا ١٢٠.

پیشی ووت: چەندت سەرف کردوە لەبەسرە تا گەیشتوتیە لای من؟ کابرایەکەش ووتی: ئەی ئەمیری باوەڕداران تۆ دەربارەی کرێ ی ڕێگەکەم دەپرسیت، کە هەموو زەویەکەت بۆ گێڕامەوەتەوە، عمر وەڵامی دایەوە: من مافەکەی خۆتم بۆ گێڕایتەوە، پاشان فەرمان دەدات(٦٠)دەرهەمی بدەنێ لەباتی مەسروفی ئەم سەرو ئەوسەری ڕێگا.[1]

(إبن موسی) دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز بەردەوام تامرد هەر موڵك و سامان دەگێڕایەوە بۆ خاوەنەکانیان.[2]

ڕۆژێك کۆمەڵێکی موسڵمانان هاتنە خزمەتی عمر و سکاڵایان لەسەر (روحی کوڕی ولیدی کوڕی عبدالملك) تۆمار کرد، کە گوایە کۆمەڵی دووکانی لێ زەوت کردووەم، شایەتیان هێنا بوو لەسەر، عمریش فەرمانی دابە(روح)، کە دوکانەکانیان بۆ بگێڕێتەوە و داوای تاپۆکەی وەلیدی نەکردو (روح)یش هەڕەشەی لێ کردو عمریش پاسەوانەکەی خۆی ئاگادار کرد، کە شوێنی (روح) بکەوێت بزانێت دەیداتە و، یان نا ئەگەر نەیدایەوە بدات لەملی و، (روح)یش لەگیانی خۆی ترساو خێرا دوکانەکانی هەموو گێڕایەوە بۆ خاوەنەکانیان.[3]

زەویەکیش کە هەندێ لەعەرەبە دەشتەکیەکان زیندوویان کرد بوویەوە پاشتروەلیدی کوڕی عبدالملك لێ ی سەندبوون و بەخشیبوویە یەکێ لە خزمەکانی، عمر رحمه الله لێ سەندەوە گێڕایەوە بۆ خاوەنەکانی خۆی ووتی: پێغەمبەری خوای ﷺ فەرموویەتی: ((من احیا ارضا میتة فهي لە))*، واتە: هەرکەسێ زەویەکی مردوو زیندو بکاتەوە ئەوە دەبێتە ملکی ئەوی، پێغەمبەری خوا ﷺ (بیت المال)ی زۆر خۆشویستووە هەموو مافەکانی بۆگێڕاوەتەوە، جارێك ووتی: بە فاطمەی کچی علی کوڕێ أبو طالیب رضي الله عنه: (ئەی کچی علی، وەڵلاهی لە هەموو سەرزەویدا کەسم

١ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز، لإبن عبدالحکم، لا ١٤٦، ١٤٧.

٢ ـ الطبقات(إبن سعد)(٣٤١/٥).

٣ ـ سیرة عمر(إبن الحکم)، لا ٦٠.

* صحیح جامع الالباني ژ ٢٧٦٦.

ئەوەندەی ئێوە خۆش ناوێت ئەی (آل بیت)، ئیوەم لە هەموو کەس و کارەکانی خۆم زیاتر خۆشم دەوێت).[١]

ب ـ لابردنی هەموو والی و کاربەدەستە ستەم کارەکان:

کاتێ عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله بوو بە خەلیفە، دەستی کرد بە لابردنی هەموو ئەو والی و فەرمانڕەوا و کاربەدەستانەی کەستەمیان لە موسڵمانان کردبوو، لە پۆستەکانیان لای بردن، یەکێ لەوانە: (خالدی کوڕی ریان)، کە بەر پرسی گشتی پاسەوانەکانی سولەیمانی کوڕی عبد الملك بوو بە فەرمانی سولەیمان دەیدا لە ملی هەرکەسێك ئەو بیویستایە و لەباتی ئەودا(عەمری کوڕی موهاجیری ئەنصاری) دانا، بە خالیدی ووت: ئەی خالید ئیتر ئەو شمشێرە لە خۆت بکەرەوە، ئەی پەروەردگارم من لەبەر خاتری تۆ خالیدم لە کار دوور خستەوە، دەی خوایە هەرگیز بەرزی نەکەیتەوە، پاشان بە عەمری ووت: وەڵلاهی ئەی عەمر تۆ چاك دەزانیت هیچ پەیوەندیەکی خزمایەتی لەنێوان من و تۆدا نی یەجگە لەپەیوەندی خزمایەتی ئیسلام، بەڵام بینیومیت زۆر قورئان دەوردەکەیتەوە و بینیومیت لە جێگەیەکدا نوێژت کردوە وات زانیوە کەس ناتبینێت و هەروەها چاوم پێت کەوتوە چەند جوان نوێژ دەکەیت ئەم شمشێرە بگرە و بیەبە بەرپرسی یەکەمی پاسەوانەکانم.[٢]

ئابەو جۆرە بەرپرسە ستەمکارەکانی لابرد، ئەمەش شێوازی بووە لە هەڵبژاردنی والی و قازی و نوسەرەکان و...هتد، دەگەڕابە دوای کەسێکی شیاو و صالح دا چ لەبواری خواناسی یان لەبواری دەستپاکیدا و کاتێك ڕەخنەی گرت لەیەکێك لە والی یەکانی خۆی و بەدار حەیزەرانەکەی دەستی ئاماژەی بۆ ناوچاوی کابرا کرد و پێ ی ووت: ئا ئەمەت منی خەڵەتاند، واتە: زۆر سوژدە بردنەکانت، ئەم نیشانەیەش لە ناوچاوەوە نیشانەی زۆر نوێژ کردن و خواناسینە، خۆ عمررحمه الله بەڕواڵەتی کەس نەخەڵەتاوە، بەڵکو خستونی یە تە ژێر تاقیکردنەوە وە، بۆیە

---

١ ـ سیرة و مناقب عمر(إبن الجوزي)، لا ١٣١. السیاسة الإقتصادیة المالیة لعمر بن عبد العزیز، لا ٤٥.

٢ ـ سیرة عمری بن عبدالعزیز (إبن الجوزي)، لا ٥٠.

جارێکیان پیاویکی بینی زۆر نوێژی دەکرد، ویستی تاقیبکاتەوە تا بزانێت شیاوە بیکات بە والی جێگایەك، بۆ ئەو مەبەستە کابرایەکی نزیکی خۆی بۆ نارد و ئەویش چوو بۆلای و پێ ووت: فلان کەس تۆچاك دەزانیت من دەستم دەڕوات لەلای ئەمیری بڕواداران، چیم بۆ دەکەیت ئەگەر ڕازی بکەم بتکات بە والی وڵاتێك؟ کابرا ووتی: مووچەی یەك ساڵم دەدەمەتۆ، پیاوەکەی عمر گەڕایەوە و هەواڵی تاقیکردنەوەکەی بۆ گێڕایەوە و ئەویش وازی لێ هێنا، چونکە لە تاقیکردنەوەکەدا دەرنەچوو.[١]

یەکێکی تر لەوانەی ، کە ئەمیری بڕواداران لای بردن (أسامە)ی کوڕی (زید التنوجی)بوو، کەبەرپرسی دارایی میسر بوو، زۆر ستەمکار بوو، جۆرە سزایەکی میسریەکانی دەدا، کە پێچەوانەی سزاکانی قورئانی پیرۆز بوو، لەومەسەلە خیلافیانەدا، کە زاناکان لەسەری کۆك نەبوون و بەتەواوی لێپێچینەوە تێدا نەدەکردو یەکسەر دەستی دەبڕی، عمر فەرمانی دەرکرد بۆی، کە هەرساڵەو لەهەرێمێك زیندان بکرێت و کۆت و زنجیریش بکرێ تەنها کاتی نوێژەکان بیکەنەوە، لەمیسر ساڵی یەکەمی تەواو کرد و ساڵی دووەمیش لەفەلەستینی زیندانی کرا، پاش ئەوە عمر لە دونیا دەرچوو زەیدی کوڕی عبدالملك هاتە سەر کورسی خیلافەت و گێڕانەوە سەرکارەکەی لە میسر!.[٢]

عمر رحمه الله نامەی ناردو تێدا ـ یەزیدی کوڕی ئەبی موسلیم لەوالێتی ئەفریقیا لابرد، کاربەدەستێکی خراپ بووە و بەجۆری سەیری سوڵتانی کردوە وەك خوا ـ لە هەموو گەورەو بچوکێکدا گوێڕایەڵی کردوە ئیتر باستەمیشی تێدا بوو بێت لەگەڵ ناهەقی، ئەم پیاوە بەدەم زیکرو یادی خواوە سزای خەڵکی داوە و فەرمانی دەدا بەگرتنی کۆمەڵی کەس و لەبەردەمیدا سزایان بدەن و ئەویش دەیووت: (سبحان الله والحمد لله) کوڕەکە بزانم چۆنیان لێ دەدەیت، شوێنی سزادانەکەی لەلەشیاندا دیاری دەکرد، پاشان دەیووت: (لا إله إلا الله والله اکبر)ئەی کوڕەکە بزانە چۆن دەدەیت

---

١ ـ فقه عمری بن عبدالعزیز د. محمد شفیر(١/٩١).

٢ ـ سیرة عمری بن عبدالعزیز (إبن الحکم)،لا ٣٢.

لەئەو شوێنەی و ئەوشوێنەی بۆ دیاری دەکرد، ئەوحاڵەتەش بەخراپترین حاڵەت دادەنرێت و نامەی نارد بۆعەزل کردنی.[1]

ئابەو جۆرە عمر بەردەوام بوو لەلابردنی والی یەستەم کارەکان و دانانی پیاو صالحان لە جێگەیاندا و ـ بەویستی خواـ دواتر باسی هەڵس کەوتی عمر لەگەڵ والی یەکانیدا دەکەین لە بابی (فقه عمر)دا.

ج ـ لابردنی ستەم لەسەر (موالی)[2]یەكان:

مەوالی یەکان لە پێش سەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیز دا ڕووبەڕووی جۆرەها ئەشکەنجە دەبوونەوە، ئەوەشیان، کە موسڵمان دەبوو سەرانەی لە سەرنەدەکەوت، هەروەك قەدەغە کرابوو لەسەریان کۆچ بکەن لەجێ یەك بۆ جێ یەکی تر وەك مەوالی یەکانی عیراق و میسر و خۆڕاسان.

لەسەردەمی (عبدالملك)داو لەسەردەمی حەجاج دووچاوی ستەمی گەورە هاتن و ئەوکەسەی موسڵمان دەبوو جیزیەی لەسەر لانە دەبردن نەیدەهێشت لەلادێکانی خۆیانەوە، بۆ شوێنەکانی تر کۆچ بکەن، هەر هۆی ئەوەش بوو، کە لە داخاندا بەشداریان کرد لەشۆڕشەکەی(إبن الأشعث)دا لەدژی حەجاج، لەمیسرو خۆراسانیش هەر بەو شێوەیە بوو.

هەرکە عمر چووە سەر حوکم هەموو ئەو ستەمانەی لەسر هەڵگرتن و نامەی نارد بۆ کاربەدەسەکەی و پێ ی ووت: هەرکەسێ لەمەوالی یەکان موسڵمان دەبێت لە جولەکەو گاورو ئاگرپەرست ی ناوچەی جەزیرە ئیتر تێکەڵی موسڵمانانی بکەو لەو ناوچەیەی خۆی دوری بخەرەوە و حسابی موسڵانیان بۆ بکە، و تێکەڵی موسڵمانیان بکەو دڵنەواییان بکە جگە ماڵو زەویەکانیان، چونکە ئەوە (فەیئ) موسڵمانانە، بەڵام ئەگەر پێش ئەوەی ناوچەکەیان ڕزگار کرابێت موسڵمان بووبن ئەوە (فەیئ)نی یە، بەڵکو موڵکی خۆیانە و ئەوە فەیئ خوایە بۆ هەموو موسڵمانان.[3]

---

١ ـ سيرة عمرى بن عبدالعزيز(إبن عبدالحكم)، لا ٣٢، ٣٣.

٢ ـ موالی: ئەوکەسانەن، کە پێشتر ئەهلی ذیمە بوون و موسڵمان بوون، وەرگێڕ.

٣ ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز، لا ٧٨، ٧٩.

نامەشی نارد بۆ کاربەدەستەکەی لە میسر(حەییانی کوڕی شورەیح) پێ ی ووت: سەرانە هەڵگرە لەسەر هەرکەسێکی ئەهلی (ذمة)کە موسڵمان دەبن، خوای تەبارەك و تەعالا دەفەرموویت: ﴿فَإِن تَابُوا۟ وَأَقَامُوا۟ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتَوُا۟ ٱلزَّكَوٰةَ فَخَلُّوا۟ سَبِيلَهُمْ ۚ إِنَّ ٱللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ﴾، واتە: ئەگەر گەڕانەوەو نوێژیان کردو زەکاتیان دا ئەوا وازیان لێ بهێنن، چونکە خوا لێبوردەو بەبەزەیی یە.

بەڵام ئەم کاربەدەستە نامەی نووسیەوە بۆ عمر و پێ ی ووت: پاشان... موسڵمان بوون زیانی داوە لە کەم بوونەوەی جیزیە وسەرانە و تەنانەت من(٢٠)هەزار دینارم لە حارث ی کوڕی نابتە قەرز کردووە بۆ مووچەی ئەهلی دیوان، مەگەر ئەمیری باوەڕداران خۆی بیبژێرێت.[1]

وەڵامی عمریش بۆی بەم شێوەیە بوو: پاشان... نامەکەتم پێ گەیشت، من کاتی خۆی تۆم کرد بە بەرپرسی سەربازی میسر ئەشمزانی کە ناتوانیت، من فەرمان داوە بەسەر نێرراوەکەمدا، کە (٢٠)قەمچی بدات لەتەوقی سەرت، سەرانە(الجزیە)هەڵگرە لەسەر هەرکەسێك موسڵمان دەبێت، خوا لەناوت بەرێت بۆ خۆت و بۆ چوونت، خوای گەورە محمدی ناردووە بۆ ڕێنموینی و هیدایەت، نەك بۆ پارە کۆکردنەوەو جیبایەت، بەتەمەنم عمر شایەنی ئەوەنی، خوا بۆی بکردایە، هەموو خەڵکی لەسەردەستی ئەودا موسڵمان ببونایە.[2]

لە ڕیوایەتی(إبن سعد)دا هاتووە: پاشان... خوای گەورە محمدی ناردوە وەك بانگ خوازێك، نەك بۆ پارە چنینەوە، ئەگەر نامەکەمت پێ گەیشت و ئەهلی (ذیمە) هەموو هاتنە ناو ئیسلامەوە سەرانەیان شکاند، ئەوا شتەکانت کۆکەرەوە وەرەوە).[3]

---

١ ـ الخطط، منفریزی(١/٧٨). وعمر بن عبدالعزیز وسیاسته في رد المظالم، لا ٢٣٣.
٢ ـ الخطط ـ مقریزی(١/٧٨). و عمر بن عبدالعزیز وسیاسته في رد المظالم ٢٣٢.
٣ ـ الطبقات إبن سعد(٥/٣٨٤).

خۆ ئەم کاربەدەستەی میسر تەنها نەبوو لەم کارەیدا، کە داوای کرد لە عمر تا سەرانە بسەنێ لەوانەشی کە موسڵمان دەبن، ئەوەتا کاربەدەستەکەی کوفەیش کەناوی ـ عبدالحمیدی کوڕی عبدالرحمن ـ بوو هەمان داواکاری هەبوو، کە پێ ووت: ڕێگەمان بدە تا ئەوسەرانە زۆرەیەیی کەلە سەریانە با لێیان بسەنین لە جولەکەو گاورو مەجوسەکان ئەوانەی کە موسڵمان دەبن.

وەڵامی ڕونی عمری پێگەیشت، کە پێ ی ووت:نامەت بۆ ناردم دەربارەی جولەکەو گاورو مەجوسەکانی خەڵکی حیرە، کە گوایە سەرانەیەکی زۆریان لەسەر کەڵەکە بووە، داوام لێ دەکەیت، کە دوای موسڵمان بوننیان هەر لێیان بسەنم، (دەی گوێ بگرە) خوای تەعالا محمدﷺ ناردووە بەبانگخواز بۆ لای ئیسلام و بۆ پارە وەرگرتنی نەناردوە، هەرکەسێ لەو گەلانە موسڵمان دەبن ئیتر جگە لە زەکات سەرانەیان لەسەر نی یە، میراتەکەشی بۆ خزمەکانی دەبێت ئەگەرلەناو خۆیاندا میراتی یەکتری بەرن، ئەگەر وەرەسەیەنەبو ئەوە میراتەکەی دەخرێە (بیت المال)ەوە دابەش دەکرێت بەسەر موسڵماناندا، هەر ڕووداوێکیشی بەسەردا بێت وئەوە لە (بیت المال)ی موسڵمانان بۆی دەبژێردرێت و خوێنی دەدرێت، والسلام).[1]

هەروەك نامەیەکیشی پێ گەیشت لەلایەن ـ والی شاری بەسرەوە، کە ناوی ـ (عدی کوڕی ارطاة)بوو نووسیبوی: پاشان...خەڵکێکیی زۆر هاتونەتە نێو ئیسلامەوە بەو بۆنەیەوە داهاتمان نەماوە) عمریش﷬ لە وەڵامدا بۆی نوسی: لەنامەکەت تێ گەیشتم، سا وەڵڵاهی ئاواتە خوازم هەموو خەڵکی موسڵمان ببونایە تاوای لێ دەهات من و تۆ ناچار دەبوین بچین زەوی بکێڵین و ڕەنجەشانی خۆمان بخۆین).[2]

هەروەها ئەو یاسایانەی هەڵوشاندەوە ، کە هەندێ لە والی یەکان بەتایبەت حەجاج دایهێنابوو کەنابێت مەوالی لە دێکەی خۆیان باربکەن بۆ جێ یەکی تر،عمر ڕێگەی دان بەئارەززی خۆیان بۆ تۆی باردەکەن بیکەن. ئیتر هەموو مافەکانی

---

١ ـ الخزاج لابي يوسف، لا ١٤٢.

٢ ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن جوزي)، لا ٩٩،١٠٠.

خۆیان پێ درایەو دڵنیایی و ئارامی جارێکی تر گەڕایەوە بۆیان لە چێژو تامی یەکسانی و دانانیان بە هاوەڵاتی نمرەیەك بەهرەمەند بوون.[١]

د ـ لابردنی ستەم لەسەر (أهل الذمة):

(أهل الذمة) هەموو ئەو ناموسڵمانانە دەگرێتەوە لەسەر ئاینی خۆیان دەمێنەوە، بەڵام لەژێر سایەی دەوڵەتی ئیسلامی دەژین و لەسەردەمی (عبدالملك) دا هەزار دیناری تری لەسەر سەرانە کەی خەڵکی (قبرص) زیاد کرد، کە کاتێ خۆی معاویە(ڕەزای خوای لێ بێت) ڕزگاری کردو پاشان لەگەڵیان ڕێك کەوت لەسەر(٧٠٠٠)دینار، کەساڵانە بیدەن و چاکیش بن لەگەڵ موسڵمانان و هەرەشەیش لە دوژمنە ڕۆمانیەکان بکەن.

خەڵکی (قبرص)یش بەردەوام بەوچەشنەیان دەکرد تاسەردەمی (عبدالملك)و ئەویش هەستا بەزیاد کردنی(١٠٠٠)دینار لەسەریان واتە کردی بە هەشت هەزار و بەو شێوەیە مایەوە تاسەردەمی (عمری کوڕی عبدالعزیز)و ئەویش بەیەکجاری لەسەری هەڵگرتن.[٢]

هەروەك سەرانە زیاد کرابوو لەسەری (ئەهل الذمة)ی عیراق و عمر ئەوەشی لەسەر لابردن لەو ڕوانگەیەوە ئەمەی کرد وەك پابەند بوونی بەسیاسەتی خۆشەویست کردنی ئیسلام و لابردنی ستەم و ناعەدالەتی لەسەر نا موسڵمانەکانی ژێر دەستی وڵاتی ئیسلام بۆ ئەوەی چێژ لەبەختەوەری ژیان لەژێر سایەی شەریعەی ئیسلامی لێبوردەدا وەربگرن.

ئەوەی ئەمە دەسەلمێنێت ئەو نامەیەی بوو، کە ناردی بۆ کار بەدەستەکەی بەسەر شاری بەسرەوە (عدی کوڕی أرطأة) پێ ی ووت: پاشان... خوای تەبارەك و تەعالا سەرانەی لەسەر ئەو کەسانە داناوە، کە ڕازی نابێت بێتە ناوئیسلام و

---

١ ـ عمر بن عبدالعزیز وسیاسته في رد المظالم، لا ٢٣٤.

٢ ـ فتوح البلدان، لا ١٥٩.

بەسەرکەشــی خۆیــان لــەناو کوفردادەمێنێتــەوە و خۆیــان زەرەر مەنــد دەکــەن، سەرانەیش هەڵگرە لەسەر ئەوکەسانەی ناتوانن بیدەن، و وازیان لێ بهێنە باخەریکی کشت و کاڵ بن، چونکە ئەوە زۆر ڕۆڵی هەیە لە چاك کردنی گوزەران موسڵماناندا و بەهێز بوونیان بەرامبەر دوژمنەکانیان.

جوان سەیر بکە وورد بەرەوە لە (أهل الذمة) و بزانــە کامیــان پــیر بــووەو تــوانی ئیشی نەماوە کاسبی بۆ ناکرێـت، تۆڵــە لــە (بیـت المـال) مووچــەی بــۆ دیـاری بکــە تاژیانی پێ بگوزەرێنێ، چونکە کەسێك لە موســڵمانان بەندەیــەکی هــەبێت و بــچێت بەساڵدا و توانای کاری نەمێنێت لەسەریەتی بیژێنێت و خزمەتی بکات تــامردن یــان تا ڕزگاری دەکات لەبەندەیی، لە عمری کوڕی خطابەوە بیــستوومە، کــە دای بــەلای پێــاوێکی پــیردا لــە (أهــل الذمــة) وە نەوەســتاوە، بــەڵکو فــەرمانی دەردەکـرد هــاو کاریشیان بکەن. دەستی پان کردبوویــەوە بــۆ ســواڵ کــردن، عمــر پــێ ی ووت: بــێ ویــژدان بــووین لەگەڵتــدا ، کــەتا لاو بوویــت ســەرانەمان لێ ســەندوویت کەچــی لــە پیربوونتدا پشت گوێمان خستوویت! پاشان لــە خەزێنــەی موســڵمانن مووچــەی بــۆ بڕیەوە تا بەجوانی پێ ی بژی.[١]

تەنانەت سیاسەتی عمری کوڕی عبداعزیز لــەلابردنی ســتەم و ناڕەحــەتی یــەکان لەسەر (أهل الذمة) تا نامەی نارد بۆ کاربەدەستەکەی بەسەر کوفەوە و پێ ی ووت: ورد بەرەوە و بزانە کەسێك لە (أهل الذمة) ناتوانێت زەویەکەی ئاوەدان بکاتەوە تۆ لە (بیـت المـال) کۆمــەکی بخــەرە بەردەســتی تازەویــەکانی بخاتــەوە گــەڕ، چــونکە ئەوانمان بۆ ساڵ و دووساڵ ناوێت.[٢]

هەروەك لەپێش سەردەمی عمردا(أهل الذمة)تووشی ستەم و ناڕەوایی هاتبوون و کچەکانیان کرابوونە کەنیزەیەك لــە ناوچــەی (لیواتــە)لــە ئــەفریقیا، بــەڵام عمــر ئــەم ستەمەی لەسەر لابردن.

---

١ ـ الأموال (أبي عبيدة) لا ٧٥.

٢ ـ الأموال (أبي عبيدة).لا ٣٢٠.

(إبی عبیده) دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز دەربارەی (لەواتیە کچەکان)نووسیبووی: هەرکەسێ هەرکامیانی دەست دەکەوێت ئەوە نرخیان نی یە، بەڵکو نرخی ئەوەیە، کە ناو سیان حەڵاڵ دەکەن بۆ خۆیان،پاشان ووتی: هەرکەسێ یەکێ لەو کچانەی لایە بابچێت و لەباوکی بیخوازێت و ئەگەر ڕازی نەبوون، با بیگەڕێنێتەوە بۆ کەس و کارەکەی.

(أبو عبیده)دەڵێت: (کچە لەواتیەکان) تاقمێك بوون لە بەربەری یەکان، وا دەزانم پەیمان نووسرابوو لەگەڵیاندا و هەر ئەوانەیشن، کە (إبن شهاب) باسی لێوەدەکات، کە عثمانی کوڕی عفان رضي الله عنه سەرانەی لەبەربەرییەکان سەندووە، پاش ئەوەی ئاژاوەیەکیان دروست کرد ئیتر ئافرەتانیتان کرا بەکەنیزەك، عمریش بەو شێوەیەی کردو نامەی نارد بۆ ئەو مەسەلەیە.[١]

عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله فەرمانی دەرکرد بۆ والی و کاربەدەستەکانی تا بەبەزەیی و نەرم نیان و بە سۆز بن لەگەڵ خەڵکیدا، نەیهێشتووە سزای بەسرەیی یەکان بدرێت بۆ ئەوەیی (خەراج) یان لێ بسەنن، کاتێ والی یەکەی عمر شاری بەسەرەوە، (عدی کوڕی ارطأة) نامەی بۆ نووسی ووتی: کەسانێك هەن لەلای ئێمەو بەئاسانی سەرانە وخەراجەکانیان نادەن مەگەر بەوە نەبێ کە بیانگرین و هەندی سزاو ئەشکەنجەیان بدەین.

عمریشرحمه الله وەڵامی دایەوە ووتی: پاشان سەیرە و زۆریش سەیرە، کە تۆ داوای ئەوە دەکەیت ڕێگات بدەم ئەشکەنجەی خەڵکی بدەیت، وەك ئەوە وابێت من قەڵغانی تۆبم لە ئاگری دۆزەخ، وا دەزانیت ڕازی بوونی من لە تورە بوونی خوا دەتپارێزێت، هەر کەنامەی منت پێ دەیشت هەرکەسێك بەشێوەیەکی جوان داهاتی زەویەکانی بۆ هێنایت لێ ی وەربگرە و ئەوەشی ملە جەڕێ کرد سوێندی بدە، چونکە سوێند بە خوا ئەوەباشترە کە ئەوان بەناپاکی یەکەیان وەربگەڕێنەوە بۆ لای خوا نەك ئێمە بەسزادانی ئەوانەوە بگەڕیینەوە، والسلام.[٢]

---

١ ـ فتوح البلدان ل٢٢٦، ٢٢٧.

٢ ـ الخراج ابي يوسف، ١٢٩.

هەروەها عمر هەموو ئەو زەوی و خانو و کەنیسانەی لێیان داگیر کرابوو بۆ ی گەڕاندنەوە.[١] وەیکێ تر لەو ستەمانەی بەناڕەوا لە (أهل الذمة) کرابوون لایبرد، ئەویش ئەوە بۆ هەر موسڵمانیك هەبوو هەرکاتێ پێویستی بەکارێك هەبووو بە ئەوانی بکاتت و ژێر باریان بخات مادەم لەبەندەکانی ڕێکەوتنامەکەدانە هاتبێت.[٢] نامەی نارد بۆ کاربەدەستەکانی و پێ ی ووتن: کاری ژێر بارخستن و بەکارهێنانی (أهل الذمة) واز لێ بهێنن، چونکە دەچێتە خانەی ستەمکاری یەوە.[٣]

ئابەو جۆرە عمری کوڕی عبدالعزیز هەموو جۆرەکانی ستەمی لەسەر (أهل الذمة) هەڵگرت و بەوشێوەیە جارێکی تر دڵئارامی و دڵنیایی و سکونەتی گێڕایەوە بۆ ناو دڵەکانیان، بۆی ڕوون کردنەوە کە دەتوانن بە هەموو دڵنیایی و بێ خەمی یەکەوە لەژێر سایەی دەوڵەتی ئیسلامیدا ژیان بەسەربەن، بچوکترین ستەم و پشتگوێ خستن و بەسوك سەیرکردن نابینن، مافی خۆیان دیاری یە و ئەوەشی لە سەریانە دیاری یە لەودەستوورو یاسایەدا قورئانی سوننەتی پێغەمبەرە ئازیزەکەی دایانڕشتووە.[٤]

٥ـ بەرپاکردنی داد پەروەری لەناو خەڵکی سەمەرقەندا:

کاتێ هەواڵی چوونە سەر حوکمی عمری کوڕی عبدالعزیز گەیشتە وولاتانی (ماوراء النهر) واتە: وڵاتەکانی ژێر دەستی ڕوسیا، هەموو کۆبوونەوەو بە (سلیمانی کوڕی (أبی السرّی) یان ووت: (قتیبە) ناپاکی لەگەڵدا کردووین و بەزوڵم و ناڕەوا وولاتی لێ داگیر کردووین، وا ئەمڕۆ خوا داد پەروەری و یەکسانی گێڕاوەتەوە ـ بەدانانی عمر ـ ڕێگامان بدە باوەفدێکمان بڕۆین بۆ لای ئەمیری بڕوا داران و سکاڵای

---

١ ـ عمر بن عبدالعزیز وسیاسته في رد المظالم، لا ٢٤٥.

٢ ـ هەمان سەرچاوە.

٣ ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز(إبن الحکم)، لا ٨٣.

٤ ـ عمر بن عبدالعزیز وسیاسته في رد المظالم، لا ٢٤٨.

ستەم لێکراویمانی بخەینە بەردەست، ئەگەر مافی خۆمانبێ دەمان داتەوە، ئێمەش زۆر پێویستمان پێ یەتی.

سولەیمانیش ڕێگای دان و ڕۆیشتن بۆ لای عمر و عمریش نامەیەکی پێدان بۆ سولەیمان و تیایدا نووسی: خەڵکی سەرمەقەند، سکاڵای ئەوەیان بۆ هێناوم کەستەمیان لێ کراوەو قتیبە - سەرکردەی سوپای ئیسلام بووو لەو ناوچانەدا - هەڵی کوتاوە سەریان و لە زەویەکانیان دەری پەڕاندوون، ئەگەر ئەم ئەگەر ئەم نامەیەت پێ گەیشت خێرا باقازی دانیشێ و لەمەسەلەکەیان بکۆڵێتەوە و ئەگەر وابووو ئەوان باسی دەکەن ئەوە سوپای ئیسلام لەناوچەکەیان بکەرەدەرەوە و بگەڕێنەوە ئەو ناوچەیەی کەپێشتر لێی بوون.

سولەیمانیش قازی یەکەی خۆی دانا بۆ لێکۆڵینەوە و لەئاکامدا حوکمی دا بە وەی سوپای ئیسلام ناوچەکەیان چۆڵ بکەنەوە، لەو کاتەدا خەڵکی - زوند - بەیەک دەنگ هاواریان کرد: بەڵکو ڕازین بمێننەوە لەناو ماندا و سەرلەنوێ جەنگمان ناوێت، بەو شێوەیە ڕازی بوون.

ئەهلی (الرأی) ووتیان: بەڕاستی ئێمە لەگەڵ ئەو سەربازانەدا تێکەڵیمان کردوەو تێکەڵیان کردوین و ئەوان لە ئێمە و ئێمەش لەوان دڵنیاییت، ئەگەر دادوەریەکە لەبەرژەوەندی ئێمە بوو ئەوە دەبێت دوبارە پێکەوە بجەنگێنەوەو کێش دەڵێت: کێ سەر دەکەوێت و خۆ ئەگەریش لەبەرژەوەندی ئێمە نەبو ئەوە ڕقو کینەمان بۆ گەلەکەمان دە خولقێنین، بۆیە ڕازی بوون و وازیان لەشکاتەکەیان هێنا.[1]

ئایا کام یەکێ لە دەوڵەتە پێشکەوتووەکانی سەدەی بیست و یەک ئاوا لەبەردەم هەق و داد پەروەریدا سەردادەنوێنێت؟ ومافەکە دەگێڕێتەوە بۆ ئەو لایەنەی کە تێك شکاوە؟! ئایا کام حاکم و کام سەرکردە تا ئەمڕۆلە هەموو دنیادا ئاوا گوێ بگرێت بۆ هاواری ستەملێکروان ئەوانەی مافیان زەوت کراوە، وەك ئەو بەدەمەوە هاتنە خێرا یەی عمری کوڕی عبدالعزیز؟

١ - تأريخ الطبري(٧/ ٤٧٢).

بەڵکوعمر ئەو پیاوە بوو، کە خۆی تەرخان کردبوو بۆپشتگیری کردنی هەق و داد و یەکسانی لە هەموو گۆشەیەکی ئەم زەویەدا، بەبێ ئەوەش شەریعەت و ئاینی خوا هێزو پێزو ماناو مەبەستەکانی خۆی وون دەکات.[١]

ئەمەش نمونەیەکی باڵایە لە داد پەروەری عمر، لەم بەسەر هاتەشدا ئەم خاڵانە تێ بێ نی دەکەین:

+ خەڵکی ئامادەییان هەیە سکاڵا پێش کەش بکەن و لە مافی خۆیان داکۆکی بکەن هەرکاتێ بزانن فەرمانڕەوایەکی داد پەروەر گوێیان بۆ دەگرێت، بڕوانە لەو ستەم لێکراوانە، کەچۆنبەدرێژای حوکمی وەلید و سولەیمان ئەو بارەیان قبوڵ کردەوە، تا پاش هاتنی خەلیفەی عادل و داد پەروەر مەسەلەکەی خۆیان خستە بەردەس دەوڵەتی ئیسلام.

+ عمری کوڕی عبدالعزیز کێشەکەی پشت گوێ نەخستن، بەڵکو بەرزی کردەوە بۆ دادگای شەرعی، ئەمەش نمونەیەکی ملکەچ کردنە بۆ ئیسلام و خۆدەربازکردنە لە ئارەزووپەرستی، خۆ دەیتوانی وەك زۆرێك لەبەرپرسەکان بکات، دەست بکات بە نامە ناردن و تیایدا هەڕەشە و گوڕەشە بکات و داوا بکات سەری ئەو تاوانبارانەم بۆ بهێنن و پاشان کۆمەڵێ سزای گونجاویان بدات بەسەردا، بەڵام عمر وانا کات، بەڵکو خۆی تەرخان کردوە بۆ لابردنی زوڵم و ستەم و بەرپاکردنی عەدل و داد یەکسانی، ئەمەش نایەتەدی تەنها بە پەیڕەوی کردنی شەرع و گەڕانەوە بۆی.

+ئەو هۆزە چاریان نەما هەر، کە نامەکەی عمری کوڕی عبدالعزیزیان پێ گەیشت و تیایدا بۆ ژێر مەند و گەورەکانیان دەرکەوت، کە لە هەردوو حاڵەتەکەدا هەر ئەوان خەسارۆمەندن ئیتر حوکمیان بۆ بدرێت یان دژیان بدرێت و، بەڵام گرنگ ئەوە بوو هەستیان کرد بەداد پەروەری و یەکسانی حوکمی ئیسلامی.[٢]

---

١ ـ ملامح الإنقلاب الإسلامي في خلافة عمر بن عبد العزيز، لا ٦٨.

٢ ـ التأريخ الإسلامي(١٥، ١٦/ ٦٢).

و ـ بەڵگەی زۆری ناوێت بۆ گەڕانەوەی مافەکان بۆ خاوەنەکانیان:

چونکە عمر باش دەیزانی، کەئەمیرو والی یەکانی پێش خۆی زوڵم و ستەمی تەواویان لەو خەڵکەی ژێردەستیان کردوە هەر کەسێك سکاڵا دەکات لە ئەوپەڕی ڕاستی وەیەتی، بۆیە زۆر دەکۆڵیەوەو داوای بەڵگەو شایەتی زۆری لێ نەدەکردن، بەڵکو بەکەمی بەڵگە ڕازی دەبوو، هەرکە سەیری سکاڵاکەی بکردایەو بۆی دەربکەوتایە بۆنی ڕاستگۆیی لێ دێت خێرا مافەکەی بۆ دەگێڕایەوە و زۆر ماندووی نەدەکرد لەگەڕان بە دوای بەڵگەو شایە و شتی تردا.

(إبن الحکم) باسی دەکات کە (أبو الزناد)دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز قبوڵی سکاڵای کردوە بەکەم ترین بەڵگەوە، هەرکاتێ بۆی دەربکەوتایە، کە لەڕاستی یەوە نزیکە ترە کاری لەسەر دەکرد و زۆری لێ نەدەکرد بە هێنانی کۆمەڵی بەڵگەو شایەت و شتی تر، چونکە ئەیزانی هەموویان ڕاست دەکەن و چی دەربارەی ئەو والیانە بگوترایە ڕاست بوو، چونکە زوڵمی زۆریان کردبوو، تاوای لێ هات (بیت المال) عیراق هیچی تێدا نەماو تاپی بوو، لەشامەوە پارەو سامانیان بۆ هێنا و پریان کردەوە.[1]

چەند جوانە ئەوکارەی عمری کوڕی عبدالعزیز! چەند جوانە تا دەکرێت شت لەسەر خەڵکی ئاسان بکرێت! چونکە کورت کردنەوەی کات و بازایەنەدانی هەوڵەکانی تێدایە،[2] هەر وەك چۆن لەم کارەی عمرەوە بنەمایەکی گرنگ دەردەهێنین لەبنەماکانی لێپێچینەوە لە کێشە دادوەری یە ئاسایی یەکان و لە نێوان بنەمای لێپێچینەوە لە دادوەری یە ئیدارا یەکاندا، عمری کوڕی عبدالعزیز دای هێنا، چونکە لەهەندێ حاڵاتدا هێنان بەڵگەی مەلموس و شایە وەك مەحاڵ وایە، بەڵکو ئەوندە بەسە ئەگەر زوڵمەکە زۆر ئاشکرا بوو لەلای دادوەرەکە، ئەوە حوکمی خۆی دەربکات و بەهەندێ بەڵگەی کەم.[3]

---

١ ـ سيرة عمر بن عبد العزيزإبن الحكم لا ١٠٦ـ ١٠٧
٢ ـ فقه عمر بن عبد العزيز(٥٥٨/٢).
٣ ـ الطبقات الكبرى لابن سعد(٣٤٥/٥).

ز ـ لابردنی باج ـ المکس ـ:

لەبەر ئەوەی باج سەندن ستەم و بەسوك سەیرکردنی تێدا بوو، چونکە سەرانە و باج لە خەڵکی دەسەنرێت بەبێ بوونی هۆیەکی شەرعی، لەبەر ئەوەی کەسەکە ئەگەر مسوڵمان بێت زەکاتی لەسەرە و ئەگەر (أهل الذمة)یش بێت(جزیە)و دەیەك و داهاتی لەسەرە، بۆیە عمر بەرگری کرد لەوەی باج لەکەس بسەنرێت، هەروەك چۆن لە محمدی قەیسە وە هاتووە کە ووتویەتی: کاتێ عمری کوڕی عبدالعزیز هاتە سەرحوکم باجی لەسەر هەموو زەوی و زار و دوکان و خانوویەك لابرد و سەرانە ـ جزیە ـ یشی لە سەر مسوڵمان لابرد.[1]

هەروەها عمر رحمه الله نامەیەکی نارد بۆ والی بەسرەو پێ ووت: ((لەسەر خەڵکی هەڵگرە... و باج وەر گرتن، چونکە بە تەمەنم ئەوە(مکس) نی یە، بەڵکو (بخس)ە واتە سوکایەت کردنە بەخەڵکی ـ خوای گە ورەش دەفەرموێت: ﴿وَلَا تَبۡخَسُواْ ٱلنَّاسَ أَشۡيَآءَهُمۡ وَلَا تَعۡثَوۡاْ فِي ٱلۡأَرۡضِ مُفۡسِدِينَ﴾ هەر کەسێك زەکاتیماڵەکەیدا لێ وەربگرە و ئەوکەسەیشی نەیدا دەیدەینە دەستی خوا.[2]

نامەیەکیشی نارد بۆ کاربەدەستەکەی لە فەلەستین کەناوی ـ عبدالله ی کوڕی عەوف بوو پێ ی ووت: سواری ئەسپەکەت ببە و بڕۆ بۆ ئەو خانووەی کە پێ ی دەڵێن: (المکس) واتە: باجی خانوویەرە ـ و بیر و خێنە و پاشان خۆڵ و بەرد و دارە کەیش بدە بەدەم دەریاوە با تۆزیشی نەمێنێ.[3]

بەمەی پێشودا بۆمان دەردەکەوێت کە مەبەست لە مەکس ئەو پارەیە کە دوکانداروکان دەسەنرێت لە بازاڕدا، هەر ئەوانەش دەگرێتەوە، کە گومرگ وەردەگرن و دەیخەنە سە رئەوشت و مەك و کالآیانەی لە دەرەوە دێنە وولآتە وە و لەم سەردەمەی خۆماندا و عمری کوڕی عبد العزیزیش ئەوەی بەستەم و ناڕەوا لە قەڵەم دەدا.[4]

---

١ ـ نظام الحكم في الشريعة والتأريخ الاسلامي(٢/ ٥٦٥).
٢ ـ هەمان سەرچاوە(٥/ ٣٨٣).
٣ ـ سيرة عمر بن عبد العزيز لابن الجوزي لا ١١٣.
٤ ـ فقه عمر بن عبد العزيز د. محمد شقير(٢/ ٥٦١).

بەڵگەیشی ئەو ئایەە پیرۆزەی قورئانە کە دەفەرموێ: ﴿وَلَا تَبۡخَسُواْ ٱلنَّاسَ أَشۡيَآءَهُمۡ وَلَا تَعۡثَوۡاْ فِي ٱلۡأَرۡضِ مُفۡسِدِينَ﴾ واتە: شت و مەکی خەڵکی کەم و بێ نرخ مەکەن و لە وڵاتیشدا خراپە و گەندەڵی بەپارمەکەن.

ئەمڕۆ حکومەتەکان لەسەر خوێن و ئێسقانی گەلەکەیان دەستەڵاتەکەی خۆیان ڕاگیر کردوە و باجیان لەسەر هەموو شتێك داناوەو کرێ لە هەموو کەس دەسەنن چ دوکان بێت یان خانوو یان هتد....هەر بە بەمەشەوە ناوەستن، بەڵکو وەك خۆیان دەبوایە لە دەرەوەی وڵاتەوە هەموو کاڵاو شمەك و پێداویستی یەکی وڵاتەکەیان بهێنایەوە بەنرخێکی هەرزان بیاندایە بەهاوڵاتیان، بەڵکو وەك ئەوش ناکەن، ئەگەر سەرمایەدارێك هەستێت بەگرێ بەست لەگەڵ کۆپانیایی وڵاتێکداو بیەوێت شت بێنێتە وڵاتەوە حوکمەت زۆر بەخێرا ئەوەندە گومرگی لەسەر دادەنێ، کە کابرایی بازرگان و سەرمایەدار ناچاردەکات، کە ئەویش نرخی شتەکان بەرزکاتەوە بیخاتە سەر هاوڵاتی هەژارو داماو.[١]

ح ــ گەرانەوەی داگیرکراوەکان و دەرکردنی زەکات لێیان:

عمری کوڕی عبدالعزیز بڕیاری هەرچی شتێکی خەڵکی دەستی بی سەردا گیراوە خراوەتە (بیت المال) بدرێتەوە بە خاوەنەکانیان تەنها زەکاتی یەك ساڵیان لێ دەربکەن.[٢]

مالیك کوڕی ئەنەس لە (أیوب السجتانی)یەوە دەگێڕێتەوە، کە: عمری کوڕی عبدالعزیز هەموو داگیرکراوەکانی (بیت المال)ی گێڕایەوە بۆخاوەنەکانیان، ئەوانەی مابوونەوەو فەرمانی دەرکرد زەکاتی هەموو ساڵ کانی لێ دەربکەن، بەڵام پاشتر نامەیەکی تری بۆ ناردن و تیادا ووتی: لەمەسەلەکە زیاتر قوڵ بومەوە دەبینم مالێکی (ضمار)ە[٣] تەنها زەکاتی یەك ساڵی لێ دەردەکرێت.[١]

١ــ ووتەی وەرگێر.

٢ــ فقه عمر بن عبد العزیز د. محمد شقیر(٢/ ٥٦٦).

٣ــ (ضمار) ئەوماڵەیە خاونەکەی بەتەمای نەماوە.

عەمری کوڕی مەیمون دەڵێت: والی یەك لە سەردەمی (عبدالملك)دا دەستی گرت بەسەر سامانی پیاوێکدا، کەناوی ـ أبو عائیشةـ بوو، کە بە(٢٠)هەزار مەزەندە دەکراو خستیانە (بیت المال) لەسەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیزدا کوڕی ئەو پیاوە هات و سکاڵای بەرزکردەوە، عمریش نووسی بۆ مەیمون، کە ماڵەکەی بۆ بگێڕنەوەو تەنها زەکاتی ئەم ساڵی لێ دەربکەن، خۆ ئەگەر ماڵێکی(ضمار) دەبوایە نەبوایە زەکاتی هەموو ساڵەکانم لێ دیاری تایبەتی دانابوو بۆ هەرکەسێك دەبێتە دەلیلی کاری خێر، یان ڕێگرتن لە خراپەو تاوانێك، یان ئاژاوە بکات بۆ جێگایەك ستەم لێکراوێکی لێبێت و خاوەنەکەی نەوتوانێت هاواری خۆی بگەیەنێت.

بۆ ئەوبەمەستە نامەیەکی نووسی و فەرمایشتی دەرکرد، کە لەوەرزی حەج کردن و شوێنە گشتی یەکان و بۆنەو ئاهەنگەکاندا بخوێنرێتەوە، کەتیاندا هاتبو:

پاشان ... هەرکەسێك هەواڵی ستەم لێکراوێکیان پێ بگەینێت، یان هەرکارێك خێرو بەرژەوەندی تاکێك، یان کۆمەڵێکی تێدا بێت، لە نێوان ٢٠٠تا٣٠٠ سەد دیناری پێ خەڵات دەکەین، بەپێ ی کارەکەی و ناڕەحەت بوونی لەو پێناوەدا، ڕەحمەتی خوا لە هەرکەسێك بە ئەرکی نازانێت ناڕەحەتی قبوڵ بکات بوە هیوایەی خوای گەورەمافێك بگرێتەوە بۆخاوەنەکەی،یان ناڕەواییەك لەگۆڕ بنێت، یان بەرپا بکات.[٢]

چێژو خۆشی وەردەگرت لە چەرمەسەریەکانی هێنانەدی دادپەروەری و بەختەوەری بوونی خەڵکی لە ژێر سێبەریدا، لەو بارەیەوە دەڵێت: ((والله لوددت لو عدلت یوماً واحداً وأن الله تعالى قبضني))[٣] واتە: وەڵاهی ئاواتەخوازم تەنها یەك ڕۆژ داد پەروەربم ئیتر خوای تەعالا گیانی بکێشامایە.

لەماوەی زۆر کەمی خەلیفایەتی یەکەیدا داد پەروەری یەکی بێ وێنەی بەروبووم داری هێنایە کایەوە، بەڵام دەڕوونە بەرزو بڵندەکەی هەر بۆ زیاتری دەڕوانی،

١ـ الطبقات الكبرى لابن سعد(٥/ ٣٤٢).

٢ـ هەمان سەرچاوە لا پەڕە ٢٢٧.

٣ـ تذهيب الأسماء واللغات(٢/٢٣).

ئەوکارانەی دەیکردن بەکەمی دەزانی و دەیووت: ئەگەر(٥٠) ساڵیش لەناوتاندا بمێنەوە هێشتا ناتوانم بەتاوەتی دادپەروەری بەرپا بکەم.[١]

تەنانەت گیانلەبەرانیش بێ بەش نەبوون لە دادپەروەری و لابردنی ناهەقی و ستەمکاری، فەرموون لەگەڵ چەند دیمەنێك لەوبارەیەوە:

+ بەکار هێنانی لەغاوی قورس و نەقیزە سەر ئاسنی* قەدغە کردبوو عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله هەمیشە ئەوەی دووپات کردەوە، کە بە ڕەحم و بەزیی بن لەگەڵ گیان لەبەراندا، هەرگیز سزاو ئەشکەنجەیان نەدەن، ئەبویوسف دەڵێت: عبداللهی کوڕی عمر دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله ئەوەی قەدەغەکردبوو، کە سەری ئەو قەمچی یانەی بەکار دەهێنرێت لەگەڵ گیانلەبەراندا ئاسنی پێوە بکرێت، قەدەغەشی کردبوو لەغاوی قورس بکرێتە دەمر وڵاخەوە.[٢]

+ وڵاخ و باری قورس لێنانیان:

هەواڵی پێگەیشت، کە کەسانێك هەن باری قورس لە وڵاخەکانیان دەنێن، کە زیاتر لە توانای خۆیان، ئەمەش لە شاری میسر ڕویدابوو، بۆیە نامەی نووسیبوو بۆ والی یەکەی و قورسترین ئاستی باری وڵاخی بە(٦٠٠) رطل دیاری کرد بۆی، داوای لێ کر ئەم بڕیارە لەناو خەڵکدا بخوێننەوە و جێ بەجێ ی بکات.[٣]

ئەم شتانەی پێشتر باسمان کرد نمونەیەك بوون لەهەوڵ و تێکۆشانی عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله لەپێناو بەرپاکردنی ئەو دادو یەکسانی یەی، کە قورئانی پیرۆزو سوننەتی پێغەمبەرەکەی ﷺ داوای دەکەن، دژایەتی کردنی ستەم و ناهەقی تا سەر ئێسقان و گەڕاندنەوەی ماف بۆ خاوەنەکانیان.

١ــ تأريخ إبن عساكر لة عمر بن عبدالعزيز، عبدالستار الشيخ لا ٢٢٧ وەرگێڕاوە.

* نەقیزە: ئەو دارەیە، کە وڵاخدار هەڵیدەگرێت و لەوڵاخەکانی دەدات بەسوکی لەڕێگادا بۆ ئەوەی خێرا تر بڕۆن - وەرگێڕ -

٢ــ مصنف إبن أبی شيبة(١٢/ ٣٣٢).

٣ ــ فقه عمر بن عبد العزيز د. محمد شقير(٢/ ٥٧٥)

٥ــ یەکسانی:

خوای تەعالا دەفـەرموێت: ﴿يَـٰٓأَيُّهَا ٱلنَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَـٰكُم مِّن ذَكَرٍ وَأُنثَىٰ وَجَعَلْنَـٰكُمْ شُعُوبًا وَقَبَآئِلَ لِتَعَارَفُوٓا۟ ۚ إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِندَ ٱللَّهِ أَتْقَىٰكُمْ﴾الحجـرات: ١٣، واتـە: ئـەی خەڵکینـە ئێمە ئێوەمان لە نێرو مێ یەك دروست کردوە، پاشـان کردومـانن بەکۆمەڵـە گـەل و هۆزێك بۆ زیاتر یەکتر ناسین، بەڕاستی بەڕێزترینتان لای خـوا ئـەو کەسـانەن زیـاتر تەقواو لەخوا ترسانیان هەیە.

پێغەمبەری خوایش ﷺ فەرموویەتی: ((أيها الناس، ألا أن ربكم واحد، وأن أباكم واحد، ألا لافضل لعربي على أعجمي، و لاعجمي على عربـي، و لا أحمـر علـى أسـود، ولا أسود على أحمر إلاّ بالتقوى)) واتە: ئەی خەڵکینە، پەروەردگارتان یەکە، لە یەك باوکیشن، کەواتە هیچ عرەبێك لە عەجەمی زیاتر و هـیچ عەجـەمێکیش لـە عـەرەبی زیـاتر نـین، پێـست سـورەکانیش هیـچیان لـە ڕش پێـست زیـاتر نـی یـە، ڕەش پێستەکانیش هیچیان لە سـورەکان زیـاتر نـین، مەگـەر بـە تـەقواو لـە خـوا ترسـان نەبێت.

عمری کوڕی عبدالعزیزؒ لە دەوڵەتەکەیدا ئەم بنەما ئیسلامی یە مەزنـەی جـێ بەجێ کردوە، یەکـەمین هـەنگاوێك نـای بـۆ جـێ بـەجێ کردنـی ئـەم بنەمایـە، ئـەو سوێندە بوو، کە خـواردی ووتـی: وەڵاهـی دەبێـت خـۆم و خـەڵکی لـە یـەك ئاسـتی بژێویدا بژین.[1]

لەو بارەیەوە دەڵێت: یان وەڵاهی ئاواتە خوازم لە منەوە و لە نزیکەکانی منــەوە دەست پێ بکەن، کە من لەوانم، تاوامان لێ دێت ژیـانی ئێمـەو ئێـوە وەك یـەکی لێ بێت، بەڵام وەڵاهی ئەگەر لەمە زیـاتر مەبەسـتێکم هەبوایـە زمـانێکی پـاراوم هەیـەو بەهۆکارەکانیشی زۆر شارەزام.[2] هیچ کەسێك لـە ئێـوە پێویـستی یـەکی خـۆیم پـێ

١ــ النموذج الإداري المستخلص لا ٢٩٧.

٢ــ سيرة عمر بن عبدالعزيز(إبن الحكم)، لا ٨٣.

ناگەینێت، من لە خۆی زیاتر پێم خۆش نەبێت ئەو پێداویستی یەی بۆ تەواو بکەم بەپێ ی توانام.[١]

عمر رحمه الله یاسای یەکسانی لەناو خەڵکدا جێ بەجێ کرد، چ لە بواری مافەکاندا، یان لە هەرگۆشەو لایەنێکی ژیاندا، لە دابەش کردنی پۆستەکان و دیاری کردنی بەرپرساندا هیچ جیاوازی یەکی نەکردوە لە نێوان یەکێك و یەکێکی تردا، هەرگیز شتێکی بە یەکێك نەداوە، کە مافی خۆی نەبوبێت.

هەستا بەیەکسان کردنەوەی ئەمیرو ئەشرافی بەنی ئومەیی یە، لەگەڵ خەڵکەکەی ترداو هەمو بەخشش و ماڵە تایبەت یەکانی لێ سەندنەوەو مووچەکەی کردنەوە بە ئەندازەی موچەی خەڵکی و کاتێ لەو بارەیە قسەیان لەگەڵدا کرد، ئەویش لە وەڵامدا ووتی: پارەی خۆم بەشی هەمووتان ناکات، پارەی - بیت المال - یش تەنها مافی ئێوە نی یەو ئێوەش وەك هەموو موسڵمانێکی تر مافتان هەیە تیایدا وەك مافی دوورترین کەس.

سیاسەتی دارایی عمر لەسەر بنەمای یەکسانی دامەزرابوو، ئەوە خەزێنەی موسڵمانە و موڵکی گشتی یە، بۆ هەر یەکە وەك خەڵکانی تر دەستی بۆ بەرێت، تایبەت نی یە بە لایەنێکی دیاری کراوی ناو خەڵکی.

لەو کارانەی، کە دەیویست بنەمای یەکسانی جێ بەجێ بکات تیاندا، ئەوەبو کاتێ بینی، کە ئەمیرەکانی بەنی ئومەیە خاوەنی زەوی و زارێکی زۆر بوون، هەموویشی قەدەغەی خۆیان بوو، هەموو موسڵمانانی لێ بێ بەش بوو.

عمر ووتی: زەوی قدەغەکراو حەڵاڵی هەموو موسڵمانانە... سەرکردەش وەك هەموو موسڵمانێکی تر وایە، خوا باران بۆ هەموو بەندەکانی دەبارێنێت، هەمویاندا تیایدا یەکسانن.[٢]

١ـ تأريخ الطبرى لة النموذج الإدارى لا ٢٩٧ وەرگیراوە.

٢ ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن الحكم)، لا ٨٣.

هەروەك یەكسانی خستە نێوان موسڵمانان و ئەو جولەكەوگاورانەی موسڵمان دەبوون لە ئەهلی جزیە، ئەو ساردو سڕیەی نێوان هەردوو شكاند... ووتی: هەر جولەكەیەك، یان گاوریان، یان مەجوسی یەك موسڵمان ببێت و ئاوێتەی موسڵمانان بێت لە هۆزەكەی خۆی بپچڕێت ئەوە دەبێت تێكەڵی بكەن و دڵنەوایی بكەن.[١]

(إبن سعد) دەگێرتەوە دەڵێت: عمری كوڕی عبدالعزیز رحمه الله عەرب و مەوالی بەیەك چاو سەیر دەكرد لە ڕۆزی و موچەو بەخششین دا، بەلام تەنها(٢٥) دیناری بڕیبویەوە وەك موچە بۆ مەوالی یەكان.[٢]

لە بواری یەكسانی موسڵمانان لە بەردەم دادگاو حوكمی شەرعدا بە شێوەیەكی گشتی، لەم بوارەشدا ئەو بەڵگەمان بەسە، كە موسڵمانێك دێت وبێ ترس لەبەردەم ئەمیری باوەڕداراندا شكات لە عبدالعزیزی باوكی دەكات، دەڵێت: ئەی ئەمیری باوەڕداران ـــ عبدالعزیز ـــ مەبەستی باوكی عمر ـــ كاتی خۆی زەویەكی لەمن سەندوە بە زۆرم و ستەم! عمریش بەبێ هەڵچون و توڕەبوون، زۆر لەسەرخۆ بە ڕویەكی خۆشەوە پێ ی ووت: ئەزانم شەریكم هەیە لەوێ، ئەم قازی یە لەنێوان بێت، عمر چوو بۆ لای دادوەرەكە، ئەویش حوكمی كرد لەدژی عمر، عمریش پێ ی ووت: دەی مەسروفی زۆرمان تێدا كردوە، قازیش وتی: دەی سودی لێ وەرگرتووە لە باتیدا ئەمە لە باتی ئەو، عمریش وتی: بەدادوەرەكەی ئەگەر ئابەم شێوەیە حوكمت دەنەركردایە هەرگیز نەمدەهێشت لە حوكمەتەكەمدا كاری داد وەری بكەیت، فەرمانی دەركرد زەویكە بگەڕێنێتەوە بۆ كابرای میسری.[٣]

عمری كوڕی عبدالعزیز رحمه الله زۆر سەنگی دادەنا بۆ بنەمای یەكسانی لە نێوان موسڵماندا، تەنانەت لە مەسەلە گشتی یەكانیشدا، لەوانە فەرمانی دەركرد، كە هیچ كەس تایبەت نەكرێت لە نزاو دەعای خێرداو باقی موسڵمانانی لێ بێ بەش بێت، بۆ ئەو مەبەستە نامەی نووسی بۆ ئەمیر جەزیر و پێ ی ووت: بیستومانە كۆمەڵێ لە

١ــ سیرة عمر بن عبدالعزیز (إبن الحكم)، لا ٧٩.
٢ــ الطبقات(٥/ ٢٧٥).
٣ــ عمر بن عبدالعزیز وسیاسته فی رد المظام. لا ٢٩٨.

چیرۆك خوانەکان لەپێش چیرۆکەکانەوە هەندێ صلوات دەنێرن بۆ ئەمیرەکانیان، لەگەڵ صلاوات دانیان لەسەر پێغەمبەری خوا ﷺ! ئەگەر نامەی منت پێ گەیشت، فەرمان بدە بە چیرۆك خوانەکان، کە لەسەرەتاوە صلاواتێکی تایبەت لە سەر پێغەمبەری خوا ﷺ بدەن و، پاشان دوعای خێر بۆ سەر جەم موسڵمانەکان بکەن و کەسی لێ بەش نەکەن، واز لە شتی تر بهێنن.[١]

لەوەوە بۆمان دەردەکەوێت، کە تاچ کاتێك عمر لە خەمی ئەوەدا بووە جیاوازی کۆمەڵاتی نەمێنێت و خەڵکی یەکسان بن و کەس لەکەس زیاتر نەبێت، تەنانەت ناهێڵێ دووعاشمان بۆ کەسانێکی تایبەتی بکرێت و باقی ئوممەتی ئیسلامی بێ بەش بکرێت، چونکە موسڵمانان هەموو وەك یەك پێویستیان بە دوعایە وە کۆمەکی پەروەردگارە، خوای تەبارەك وە تەعالاش دەوڵەمەندە بەشی هەمووی دەدات.[٢]

ئەوە پرۆگرامی یەکسانی یەی، کە دروشمەکەی هەڵگرتبوو، تەنهای دروشم نەبوو، وەك لە پێڕەوی ناخۆی حیزب و لایەنە دونیانی یەکاندا دەنوسرێت بەبێ ناوەڕۆك و کردەوە.

عمر رحمه الله هەر لە خۆیدا جێ بەجێ ی کرد، بۆ نموونە جارێکیان لە شاری مەدینە پیاوێك جنوێی دابە عمرو عمریش بەجۆرێ هەڵس وکەوتی لەگەڵ کرد ئەوەی جنێو بەکسێکی ئاسایی درابێت، دەگێرنەوە پیاوێك لە شاری مەدینە حوکمێکی بەسەردا دراوە، دیاربوو ـ بۆیە کاتێ والی شاری مەدینە (ئەبوبەکری کوڕی محمد)بوو بەر نوێژی بۆ کردن ـ ئەم پیاوە شمێشرەکەی هەڵکێشاو نوێژەکەی بە خەڵکەکە بڕی، ئەبو بەکریش نامەی نارد بۆ عمر و هەواڵەکەی بۆباس کرد، ئەویش لەو بارەیەوە نامەیەکی نوسی بۆ ئەبو بەکر، ئەویش بە دەنگی بەرز نامەکەی عمری خوێندەوە، پیاوەکەش زۆر تورەبوو جنێوێکە دا بە ئەمیری باوەڕداران و نامەکەی و ئەوەشی نامەکەی هێناوە، ئەبو بەکریش لە سەرەتاوە نیازی کرد بدات لە ملی و بیکوژێت،

١ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز ابن الجوزی ل٢٧٢.

٢ـ النموذج الإداری المستخلص من إدارة عمر. ل ٢٩٩,

بەڵام خۆی گرت و هیچی نەکردو بەندکردنی ڕازی بوو، بۆیە نامەی نارد بۆ عمر و لەو هەواڵە تێ گەیاند و عمریش نامەی بۆ نوسی و تیادا ووتی: ئەگەر ئەو پیاوەت بکوشتایە منیش تۆم دەکوشتەوە لە باتی ئەودا، ئەی نازانی کەس ناکوژێت بەتاوانی جنێودان بەخەڵکی جگە لە پێغەمبەری خواﷺ، کاتێ ئەم نامەیەم دەگاتە لات بیخەرە بەندی خانەوە، موسڵمانان لە خراپەی بپارێزە، لەهەموو دەرکەوتنی هیلالێکدا واتە(١٥) ڕۆژ جارێك ـ دوای تەوبەو پەشیمانی لێ بکە، ئەگەر پەشیمانی دەربڕی ئازادی بکە.[١]

عمر رحمه الله هەربەو خۆیەوە نەوستا لە جێ بەجێ کردنی بنەمای یەکسانی و جیاوازی دروست نەکردن لە کەسێکەوە بۆ کەسێکی تر، بەڵکو فەرمانیشی دەرکرد بۆ والی و کار بەدەستەکانی لەو بارەیەوە ئامۆژگاری کردن، نمونەی ئەوە ئەو نامەیە، کە ناردی بۆ والی مەدینە و تیایدا پێ ی وت: بڕۆرە ناو خەڵکی و تێکەڵیان بکە و لە کۆڕرو کۆبونەوەکنیاندا دانیشە و قسەی خۆشیان لەگەڵدا بکە، هەرگیز یەکێکت لە لا خۆشەویست ترو لە پێشتر نەبێت لە کەسانی تر، کەس نەڵێت فلان لە خانەوادەی ئەمیری باوەڕدارانە، چونکە ئەمڕۆ لە بەرنامەی مندا خانەوادەی ئەمیری بڕوا داران و کەسانی تر وەك یەك وان، بەڵکو گومانی ئەوەش دەبەم ئەگەر بەرەبەرەکانیمان لەگەڵدا بکرێت کەسانی تر هەن لە پێش ئێمەوەن.[٢]

ئەمەبوو هەندێ لەو هەڵوێستانەی عمر، هەر چەندە جیا جیان، بەڵام بە هەموویانەوە ئەو مانایە دەبەخشن، کە عمر زۆر خەمی ئەوەی بووە بنەمای یەکسانی جێ بەجێ بکات لە دەوڵەتەکەیدا.[٣]

١ــ سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن الحكم)، لا ١٤٢.

٢ــ الطبقات (٥/٢٤٢) النموذج الإداري لا ٢٠١

٣ــ النموذج الإداري لا ٢٠١

٦ـ سەربەستی یەکان لە دەڵەتی عمری کوڕی عبدالعزیزدا:

بنەمای ئازادی و سەربەستی لەوبنەماسەرکی یانە بوو، کە دەوڵەتەکەی عمری لە سەر دامەزرابوو، ئەم بنەمایەش واتە دابین کردنی سەربەستی بۆ خەڵکی بەگشتی لە چوار چێوەی شەریعەتی ئیسلامیدا، کە هیچ دژایەتی یەك نە بێت لە نێوانیاندا، عمر گرنگی داوە بە هەموو شێوەکانی سەربەستی مرۆڤایەتی و لەو شێوە جیاجیانەدا، ئەوانەی جێگیر کرد، کە لەگەڵ ڕێنمونی یەکانی ئیسلامدا یەکیان گرتەوە، ئەوەشی لەگەڵ ئیسلامدا یەکی نەگرتایەتەوە ئەوەی دەهێنایەوە سەر شێوازی سروشتی خۆی لەگەڵ ڕێمنونی ئیسلامدا دەی گونجاند، فەرموون لەگەڵ هەندێ لەو سەبەرستیانەی عمری کوڕی عبدالعزیز بە خشیبوی بە کۆمەڵگە:

أـ ئازادی فکری و ڕادەربڕین:

عمر رحمه الله زۆر سوربووە لە سەر ئەوەی بنەمای ئازادی بیرو باوەڕ لەناو کۆمەڵگەد بچەسپێنێت، سیاسەتیشی بەرامبەر گاور وجولەکە بریتی بوو لە بەڵێن بردنەسەر بەوەفایی و پابەند بوون بە ڕێکەوتنامە و بەرپاکردنی داد پەروەری لە گەڵیاندا، هەڵگرتنی ستەم لەسەریان تەنگاو نەکردنیان لە بواری بیروباوەڕ و ئاینانەوە، ئەمەش لە ژێر ڕۆشنایی ووتەی خوای گەورە، کە دەفەرموێت:﴿لَآ إِكۡرَاهَ فِي ٱلدِّينِۖ﴾ واتە: لە هەڵبژاردنی ئایندا زۆر کاری نی یە.

عمر رحمه الله شێوازی قسەی خێرو بانگەوازی دەگرتە بەر لە گەڵ پادشاکانی هیندستان و ئەو هۆزانەی، کە موسڵمان نەبوون، یان لە ئیسلام دەرچوو بوون، لەمەو لایش بەدرێژی (إن شاء الله)لەسەر ئەمە دەدوێین.

عمر هەرگیز ڕۆژێ لە ڕۆژان زۆری نەکردوە لە گاورەکان، تا موسڵمان بن.

لایەنی سەربەستی فیکری لە سەربەستی ڕادەبڕین داخۆی دەبینێتەوە پانتایەکی گەورەی دەوڵەتەکەی عمری گرتبویەوە، تەنانەت لە گەڵ والی و کار بەدەستەکانیشدا ڕەخساندبووی، بەجۆرێ، کەبواری ڕەخساندبوو بۆ هەموو ستەم لێکراوێك، کە شکات و سکاڵای خۆی بکات بەبێ ترس و بەوپەڕی ئازادی و سەر

بەستی یەوە وازی هێنابوو لە خەڵکی، کە چی دەڵێن بیلێن، قاسمی کوڕی محمدی کوڕی ئەبو بەکری صدیق ﷺ ڕاستی ئەمەی دەربڕی و ووتی: ئەمڕۆ دێنە گۆ هەموو ئەوانەی پێشتر نەدەهاتنە گۆ[١] ئەگەر پێچەوانەی شەرع نەبن.

ب - سەربەستی سیاسی: عمر ﷺ ئەو سەربەستی سیاسی یەی ئیسلام فەراهەمی هێناوە بۆ موسڵمانان بەر جەستەی کرد لە دوڵە تەکەیدا، کە ئەو بنەمایەش دەڵێت: نابێت گوڕێرایەڵی کەس بکەیت لە هەرشتێکدا، کە سەرپێچی خوای تێدا بێت، ئیتر با ئەو کەسە ئەمیر بێت، یان والی، یان هەر بەر پرسێکی تر، عمر هەر لە یەکەمین ڕۆژی خەلافەتی یەوە ئەوەی ڕاگەیاند کە سەر بەستی فەرمان بە چاکە و بەرگری لە خراپە دەداتە هەموو دانەیەکی کۆمەڵگەی ئیسلامی و دژیایەتی واقعی ستەمکار بکەن، ئیسلام ڕازی نابێت بەبێ دەنگی بەرامبەر زوڵم و ستەم.

ڕۆژێکیان وتارێکی دا وتی: بێ وەیی بۆ کەس نی یە لە سەر پێچی کردنی سوننەتدا، گوێ ڕایەڵیش بۆ کەس نی یە لە سەرپیچی کردنی پەروەردگاردا، ئێوە بەوکەسەی لە دەستی زوڵم و ستەمی ئەمیرەکەی هەڵدێت پێ ی دەڵێن: یاخی، بەڵام خۆی لەڕاستیدا باسی سەرەکی ئیمامە ستەمکارەکەیەتی.[٢]

گەورەترین بەڵگە لەسەر ئەوەی عمری کوڕی عبدالعزیزدا سەربەستی سیاسی تەواوی دابوو بەگەلی موسڵمان ئەوەبو، کە بەراستەو خۆ پاش هەڵبژاردنی بە خەلیفە، رووی کردە جەماوەرە موسڵمانەکەو پێ ی وتن: من لە خلافەت واز دەهێنم و سەربەستی دەدەم بە ئێوە بە ئارەزووی خۆتان کەسێکی گونجاو بکەن بە ئەمیری خۆتان.

١ـ الطبقات لِأبن سعد(٥/ ٢٤٤).
٢ـ سيرة عمر لابن الجوزى لا٢٤٠

سەربەستی سیاسی لە دوو خاڵدا خۆی دەبینێتەوە:

١ـ هاوەبەشی کردنی خەڵکی لە هەڵبژاردنی سەرۆکداو ئەوەش لە ڕێگەی ئەهلی(حەل و عەقد) و بەیعەت دانی موسڵمانان و ڕەزامەندیان.

٢ـ دەربڕینی بۆچون و ئامۆژگاری بۆ بەر پرس و فەرمان ڕەواکان، ڕەخنەگرتن لە کارەکانیان و ئیدانەکردنیان بە پێوەری ئیسلام[١] عمر ئازادی سیاسی لەم دوو بوارەدا کار پێ دەکرد و سەربەستی دایە دەستیان لە هەلبژاردنی خەلیفەدا پێش قسەی خێرو ئامۆرژی.[٢]

ج ـ ئازادی تاکەکەسی (الحرية الشخسية): عمررحمه الله زۆر هەولّی دەدا تا ئازادی بگەرێتەوە بۆ هەموو تاکە تاکەیەکی کۆمەڵگەی ئیسلامی، دەیبینی کۆسپ دروست کراوە لە ڕێگەی ئازادی کۆچکردندا، کە ئەمڕۆ پێ ی دەڵێن: (سەربەستی هاتوچۆ)، ئەویش کۆمەڵێ ڕێ و شوێنی گرتەبەر بۆ ئازادکردنی هەرکەسێك، کە بیەوێت بۆ هەرکوێ بگوازێتەوە.

لەوبارەیەوە دەڵێت: دەربارەی کۆچ کردن ئێمە سەربەیتی تەواو دەین بە هەرکەسێك و بۆ هەرکوێ دە چێت و بۆ دەشتەکەیەکیش هەیە، کە مەڕو ماڵات بفرۆشێت و بڕاتە شار، دەتوانێت لە لادێ یەوەکەوە کۆچ بکات بۆ جیهاد و کوشکتاری دوژمنانمان، هەرکەسێکیش وابکات ئەوە چاوی لە کۆچەریان کردەوەو پاداشت و دەستکەوتی ئەوانی بۆ هەیە.[٣]

هەروەك لە یەکێ لە نامەکانیدا، کە بۆ کار بەدەستێکی خۆی ناردبوو، ووتی: دەرگای کۆچ کردن بکەرەوە بۆ ئەهلی ئیسلام.[٤]

تەنانەت لە شتانێکیشدا ڕەچاوی ئازادی کردووە، کە کەم کەس هەیە بیری لێ

١ــ النموذج الإداری المستخلص من إدارة عمر. لا ٢١٢

٢ــ هەمان سەرچاوە.

٣ــ سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن الحكم)، لا ٧٩

٤ـ هەمان سەرچاوە لا ١٨٨

دەکەنەوەو گرنگی پێ دەدەن، ئەویش دووشتە:

١ـ خێزانەکەی، هاورێکەی تەمەنی ـ فاطمەی کچی عبدالملك ـ ئەو کچە پاشا بەناز پەروەردەیە، بواری ئازادی و سەربەستی بۆ دەرەخسێنێت هەر لە یەکەمین ڕۆژی دەست بەکار بوونی یەوە پێ ی دەڵێت: فاطمە، یان لایەنی من هەڵبژێرە ـ چۆنم دەوێت وابژین بۆ خوا ـ یان ئازاد بەو خۆت سەربەستی لەلای من دەمێنیەوە، یان لێم جیا دەبیتەوە، چونکە دەیزانی ژیانی تێك دەچێت، بە ووتەی دنیای یەکان ژیانی یەك پارچە دەبێتە دۆزەخ! ئەویش لایەنی عمری هەبژارد و پاداشتی ڕۆژی قیانی ویست، لەم کارەشیدا چاوی لە مامۆستای مرۆڤایەتی کرد ـ محمد مصطفی ﷺ ـ، کە هەموو خێزانەکانی سەرست کرد لە نێوان هەبژاردنی دنیاو خۆشیەکانی، یان ڕەزامەندی خواو ڕۆژی قیامەت و هەموویان قیامەتیان هەڵبژارد و داوای جیابوونەوەو ـ طلاقیان ـ نەکرد.[١]

٢ـ هەرچی جاری یەی هەبوو، کە عادەتی خەلیفەکانی پێشوو بوو هەریەکەیان کۆمەڵێ جاریەو خزمەتکاری کچیان هەبوو، ـ لەگەڵیان کۆدەبوونەوەو چێژیان لێ وەردەگرن ـ بەڵام عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله هێنانی داینان و سەرپشکی کردن لەمانەوە، یان ئازاد بن بڕۆن بەئارەزوی خۆتان بژین و خۆیان بە تاواوی سەر بەست بن و ئەمیش لەکەنیزەکی ئازادیان دەکات.[٢]

(إبن عبدالحکم) دەگێڕێتەوە: عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله جاریەکانی خۆی کۆکردەوەو ئازادی پێدان لەوەی دەمێننەوە، یان دەڕۆن، چونکە کارێکی گەورەم بۆ هاتۆتە پێش ـ کە خەلافەتە ـ ئەترسم نەتوانم مەیلتان پێ بدەم ئەوانەتان بە ئازادبوون ڕازی دەبن ئازادی دەکەم، ئەوەشتان دەمێنتەوە بەتەمای هیچ نەبێت لێم، ئەوانیش دەستیان کرد بەگریان و بێ هیوا بوون لێی.[٣]

١ـ ووتەی وەرگێڕ.

٢ـ النموذج الإداری المستخلص من إدارة عمر. لا ٢١٠

٣ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز (إبن الحکم) لا ١٢١

ح ـ ئازادی بازرگانی و کاسبی کردن:

وەك باسێك لە سەربەستی ئابووری و ئازادی بازرگانی کردن و بەکار هێنانی خەڵکی سەرمایەکانیان لەهەر پرۆژەیەکی قازانج داردا سەربەستن و بابگەڕێن بەناو زەویداو لەخێرو فەزڵی خوا بەهرەمەندترین و چ لەووشکانی،یان چ لە دەریا.

لە نامەیەکدا، کە بۆ کاربەدەستانی خۆی ناردبوو ئەم ئازادی و سەربەستی یە ئابوری یەی بۆ هەموو تاکێکی کۆمەڵگە سەلماند، پێ ی ووتن ڕێگر مەبن لە بەردەم سەرمایەدار و دەوڵەمەندو کاسبکاراند، کە هەوڵی قازانج دەست مایەی زیاتر بدات، نووسی بۆ یەکێ لە والی یەکان پێ ی ووت: (لە گوێ ڕایەڵی کردنی پەروەردگار ئەوەیە، کە هەموو خەڵکی بانگ بکەن بۆ لای موسڵمان بوون ... ڕێگری کەس نەکەن لە خستنە گەڕی پارەوە سامانیان لە بازرگانیدا چ لە دەریادا، یان لە ووشکانی، نە بەرگریان لێ بکەن، نە دوشیان بخەن لە کارەکەیان.[١]

هەروەها نوسی: دەریایش وا دەبینم هەروەك ووشکانی یە خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿اللَّهُ الَّذِي سَخَّرَ لَكُمُ الْبَحْرَ لِتَجْرِيَ الْفُلْكُ فِيهِ بِأَمْرِهِ وَلِتَبْتَغُوا مِن فَضْلِهِ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ الجاثیة:١٢، هەرکەسێك دەیەوێت لە ڕێگای دەریاوە بازرگانی بکات ڕێگای بدە، وا نازانم بۆمان هەبێت ببینە ڕێگر لە نێوان خەڵکی و دەریادا، چونکە ووشکانی و دەریایی بەخشتی خوایە بۆ مرۆڤەکانی فەراهەم هێناوە تاسود مەند بن لە خێر و بێری، دەی ئیر چۆن بۆمان هەیە ڕێگربین لە نێوان بەندەکانی خواو بژێوی ژیانیان.[٢]

لە جێ یەکی تر دەڵێت: پردی زۆر لێ بدە تا خەڵکی لێ ی بپەڕنەوەو بەبێ ئەوەیمەسروفەکەیشی بخەیتە سەرکەس، چونکە کاربەدەستە گەندەگەڵەکان زۆر نایاسیان کردوە، کە کەسیش پێ ی نەووتوون کاری وابکەن.[٣]

لە لایەك سنووردار کردنی سەربەستی بازرگانەکان و دانانی نرخ لەسەر

١ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز (إبن الحکم) لا ٩٤.

٢ـ هەمان سەرچاوەلا ٩٨.

٣ـ الإدارة الإسلامیة عمر کرد لا ١٠٥.

شمەکانیان لە سەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله دەستکاری نرخی نەکرد، أبو یوسف دەڵێت: عبدالرحمنی کوڕی شەوبان لە باوکی یەوە بۆی گێڕاینەوە، کە ووتی: وتم بە عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله ئەی ئەمیری باوەڕداران نازانم هۆی چی یە وا نرخی کاڵاکان لە سەردەمی تۆدا بەرزبۆتەوە کەچی لەسەردەمەکانی پێش تۆدا هەرزانتر بووە ؟عمریش ووتی: دەی فەرمانڕەواکانی پێش من(ئەهلی ذمة)یان بەکار دەهێنا زیاتر لە توانای خۆیان، ناچاریان دەکردن هەرچی شتیان هەیە بخەنە بازارو بیفرۆشن، بەڵام من زۆر لە کەس ناکەم لە توانای خۆی زیاترم ناوێ لێ ی، خەڵکی چۆن دەیانەوێت، با بەو جۆرە شتەکانی بفرۆشێت، منیش پێم ووت: ئەی چۆنە نرخی شمەك و کاڵاکان دیاری بکەیت، عمریش ووتی: ئەوکارە مافی ئێمە نی یە و پەروەدگار نرخ دادەنێت وبەس.[1]

ئەم سیاسەتە ئابوریەی عمری کوڕی عبدالعزیز بەرهەمی هەبوو، چ گەڕاندنەوەی مافەکان بۆ خاوەنەکانیان، چ سەربەست کردنی خەڵکی بۆ بازرگانی و کاسبی ڕێك و پێك، بە جۆرێ هەلی کارکردن و بەرهەم هێنانی ڕەخساندبوو بۆ هەموویان، هەموو ئاستەم و بەربەستەکانی لە بەردەمدا لابردبوون، ئەمەش ئاسایی یە، کە جموجوڵی بازرگانی دروست دەکات و سەرمایەی خەڵکی بەرەو زیاد بوون دەڕوات و دواتریش زەکاتی زیاتر دەترێت بە(بیت المال) ئەمەش وا دەکات چینە هەژارەکان ببوژێنێتەوە، کەمێ هەست بە خۆشی ژیان بکەن و بتوانن شتەکان بکڕن، بەم کارەش بازرگانەکان کاڵاکانیان لە فرۆشتن و کڕینی بەردەوامدا دەبێ، ئەمش وادەکات بازرگان زیاتر شمەك بهێنێ و جوڵەی بازرگانی زیاد بکات و دواتر ئابووری وڵات بەرەو بووژانەوە بڕوات و ژیانی خەڵکی خۆش ببێت.[2]

١ـ سيرة إبن الحكم لا ١٠٢

٢ـ السياسة الإقتصادية والمالية لعمر بن عبدالعزيز لا٤٨.

بەشی دووەم

گرنگترین سیفاتەکانی عمر و مەشخەڵە نوێ گەریەکەی

یەکەم: گرنگترین ڕەوشتەکانی

کەسایەتی عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله بریتی یە لە کەسایەتی سەرکردەیەکی سەرنج ڕاکێش، خاوەنی کۆمەڵێك سیفاتی ڕەبانی بووە، لەو سیفاتانە:

باوەڕی بتەو و دامەزراوی بە خوای پەروەردگار و گەورەیەکەی هەبووە، باوەڕی بە پاشە ڕۆژو گەڕانەوە بۆ قیامەت، ترسانی لە خوای گەورە، بونی زانستێکی دەوڵەمەند، متمانەی تەواوی بە خوا، سەرمەشقی، ڕاستگۆی، لێ هاتووی، ئازایەتی، پیاوەتی، دونیا نەویستی، خولیای قوربانی دان، نەرم و نیانی، گوێگرتن بۆ ئامۆژگاری، لەسەر خۆی، ئارامی و ورە بەرزی، لێزان، ئیرادەیەکی بەهێز، دادپەروەری، بەتوانا لەچارسەرکردنی کێشەکاندا، توانای نەخشەدانان و ئاراستەکردن وڕێکخستن و چاودێری کردن، کۆمەڵێ سیفاتی تریش.

بە هۆی ئەو کۆمەڵە ڕەوشتە خوایانەی، کە پەروەردگار پێ ی بەخشی بوو توانی هەستێت بە بەرپاکردنی پرۆژە مەزنە چاکسازی یەکەی و نوێ کردنەوەی زۆرێك لە ئاسەوارەکانی سەردەمی خەلیفە ڕاشیدەکان، کە بەهۆی هاتنی کۆمەڵێ پاشای کورسی دۆستەوە لە ناو چووبوون و لە بیرکرابوون، توانی زاڵبێت بەسەر هەموو گرێ و کۆسپەکانی ڕێگادا، هەوڵ بێ وێنەکەی بەرەوبومی خۆی بەخشی چ لە ئاستی تاك، یان کۆمەڵگەیان، یان دەوڵەت.

تاوای هات ئەم بەرنامە چاکسازی و نوێ خوازیەکەی عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله لە سەردەمی خۆیدا بوو بەمەشخەڵێك و نەوەکانی دوای خۆی لە کاری سەر لە نوێ هێنانەوەی ئیسلامدا چاویان لێ کرد، ئەوەتا نورالدین الزنگی لەسەر هەمان

هەنگاوەکانی عمر کاری خۆی دەکرد و توانی سەرکەوتنێکی مەزن بۆ ئومەتی ئیسلامی دەستەبەر بکات بەسەر گاورە داخ لە دڵەکاندا، ئەمەش دوای خوا دەگەڕێتەوە بۆ مامۆستا لێ هاتووەکەی، کە ناوی(الشیخ أبی حفض عمر محمد الخضر) بوو لە ساڵی ٥٧٠ی کۆچیدا گیانی بەخوای خۆی سپارد، کە هەستا بە نووسینی ژیانی عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله وناردی بۆ(نورالدین الزنکی) و داوای لێ کرد هەنگاو بە هەنگاو بە شوێن پێدکانی ئەو دابڕواتەوە لە کاری بانگەواز و جیهادا.

گرنگترین سیفەتەکانی عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله ئەمانەبوون:

١- زۆر زۆر لە خوای گەورە ترساوە:

گەورەترین پاڵنەرێك، کە پاڵی پێوە دەنا بۆ ئەو ڕەوشتە مەزنە، ئەو باوەڕە پتەوەی بوو بە ڕۆژی دوای و ترسانی لە خواو شەیدایی بەهەشت، ئەگەر ئەم باوەڕ پتەوەیشی نەبوایە، کە عمری کوڕی عبدالعزی پێ ناسرابوو، هەرگیز نەیدەتوانی ئابەو جۆرەو لاوێکی وەك عمر، کە هەموو شتێکی لەبەر دەست دابوو لە دەسەڵات و سەربەستی و پلەو پایە و سامانی زۆر بێ ئەندازە، شەیتانیش بەو هەموو وەسوەسەو فێڵبازیەوەیەوەو نەفسی بەدکاریش بە هاندانەکانی یەوە بۆ خراپە ــ ئا بەو جۆرە بەوردی لێپرسینەوە لەگەڵ دەروونی خۆیدا بکات و ڕاوەستێت لە سەر ڕێگای ڕاست.[1]

زۆر شەیداو تینووی بەهەشت بوو، دونیای پشت گوێ خستبوو لە پێناو قیامەتدا، باوەڕی تەواوی هەبوو بەو وتە خوای عزوجل، کە دەفەرمووێت:﴿يَٰقَوْمِ إِنَّمَا هَٰذِهِ ٱلْحَيَوٰةُ ٱلدُّنْيَا مَتَٰعٌ وَإِنَّ ٱلْءَاخِرَةَ هِىَ دَارُ ٱلْقَرَارِ﴾غافر: ٣٩) واتە: ئەی هۆزەکەم ئەم ژیانەی دنیا خۆشی یەکی کاتی و قیامەت ژیانی حەوانەوەهەتا هەتایی یە.

١ــ رجال الفكر الندوی و لە النموذج الإداری - وەرگێڕاوە ـ لا٠١٤٠.

عمر رحمه الله بەسروشتە پاکەکەی خۆی و بیروباوەڕە خاوێنەکە یەوە هەستی بەوە کردبوو، کە دوارۆژی موسڵمان گرنگە مرۆڤ لە پێش چاوی بگرێت و لە دونیا زیاتر هەوڵی بۆبدات و لەو بارەیەوە نامەی نووسی بۆ (یەزیدی کوڕی مولهیب)و پێ ی ووت: ئەگەر حەزم لە ژن بکردایە، یان ماڵ کۆکردنەوەم مەبەست بوایە، چونکە ئەوەی لە دەستی مندا بووە لە دەستی هیچ کەس کەسدا نەبووە، بەڵام ــ ئەوەی توشی بووم بەرپرسیاریەتی و خەلافەت ــ لێپرسینەوەی گەورە، موحاسەبەی توندی لەسەرە، مەگەر بۆ کەسێك خوا ڕەحمی پێ بکات.[1]

عمر رحمه الله زۆر ترسی خوای گەورەی لە دڵدابوو، فاطمەی خێزانی بۆمان دەگێڕێتەوەو دەڵێت: سوێند بە خوا نوێژو ڕۆژوویەکی وای نەبووە لە سنور بەدەر، بەڵام وڵڵاهی کەسم نەدیوە وێنەی عمر بێت لە خوا ترساندا، لەناو جێگەکەیدا یادی خوای دەکرد، لە ترساندا وەك چۆلەکە ڕادەچڵەکی و باڵە فیزی دەکرد، تاوامان لێ دەهات بڵێین: سبەینێ خەڵکی بێ خەلیفە دەمێننەوە.[2]

مەکحول دەڵێت: ئەگەر سوێند بخۆم سوێندم ناکەوێت، کە نەم دیوە کەسێك وێنەی عمری کوڕی عبدالعزیز دنیانەویست و لە خواترس بێت.[3]

لەبەر ئەو لە خوا ترسانەی بوو، کە هەمیشە گریان و فرمێسکی حازر بوو، جارێکیان پیاوێك دێتە خزمەت عمر و لەو کاتەدا مەقەڵی یەکی لەبەر دەمدا بوو، عمریش پێ ی ووت: ئامۆژگاریم بکە؟ ئەویش ووتی: ئەی ئەمیری باوەڕداران سودی چی یە بۆتۆ؟ ئەگەر هەموو خەڵکی بخرێنە ناو بە هەشتەوە، ئەگەر تۆ بخرێتە ناو ئاگرەوە، یان چ زیانێکی هەیە بۆ تۆ، ئەگەر هەموو خەڵکی بخرێنە ناو ئاگری دۆزەخ، ئەگەر تۆ لەناو بەهەشت دابیت، دەڵێ: عمر ئەوەندە گریا[4] تا بەتکەی فرمێسکەکەی مەقەڵی یەکەی کوژاندەوە.

١ــ تأریخ الطبری لة النموذج الإداری لا ١٤٠.

٢ــ سیرة عمر بن عبدالعزیز (إبن عبد الحکم) لا ٤٢.

٣ ــ تأریخ الخلفاء سیوطی لا٢٢١.

٤ــ سیرة عمر لابن الجوزی لا ٩٠.

هەموو ترسێکی عمرﷺ لە ڕۆژی قیامەت بووە، هاواری دەکردە خواو دەیووت: ئەی پەروەردگارم ئەگەر ئەزانیت من جگە لە ترسی ڕۆژی قیامەت ترسێکی تر لە دڵمدا هەیە، هەرگیز ترسم نەشکێنێ.[1]

ڕۆژی قیامەت، ئەو ڕۆژە ترسناکەیە، کە گۆڕانکاریەکی ڕیشەیی لە ژیانی عمردا دروست کرد، ئەو ڕۆژەبوو، کە دەربارەی دەیوت: دووچاربوون بە دواڕۆژێکەوە ئەگەر ئەستێرەکان دووچاری بوونایە هەموو دەکەوتنە خوارەوە، ئەگەر کێوەکان دووچاری بونایە دەتوانەوە،ئەگەر زەویش دوچاری ببوایە لەت و پەت دەبوو، ئایا نازانن لە نێوان بەهەشت و دۆزەخدا ماڵێکی تر نی یە، ئێوە هەردەبێت بەرەو لای یەکێکیان بڕۆن.[2]

بەڵێ ترسان لە خوای گەورە، تێڕوانینی ئاشکرا بۆ ژیان و نەمان و نەمری، هەست کردن بەڕۆژی لێپرسنەوە، کاریگەری دیمەنەکانی بەهەشت و دۆزەخ وادەکات لە فەرمانڕەوا و بەرپرسەکان، کە بلەرزن لە ترسی ئەوەی بە ئەندازەی موویەك لە بەرنامەکەی پەروەردگارن لابدەن.[3]

تێگەیشتن و هەست کردن بە بوونی ڕۆژی قیامەت و باقی سیفاتە بیروباوەڕی یەکانی تر وا دەکات لە سەرکردە، کە هیچ هەنگاوێك نا نێت و هیچ لێدوانێك نادات و هیچ کارێك ناکات، بەڵکو پەیوەستی دەکات بە ڕەزامەندی خواوە.

بەڵام بە داخەوە لەلایەن زۆرێ لە سەرکردەکانی ئەمڕۆوە هەوڵیان نەداوە ئەو باوەڕە لە دڵیاندا بچەسپێنێنن و ئەوەش بناغەی هەموو سەرکەوتنێکەو دەبێت ئەم سیفەتانە لە سەرکردەکاندا هەبن، گەورەترین سیفاتی عمری کوڕی عبدالعزیز ئەو باوەڕە دامەزراوەی بوو بەخواو بەڕۆژی دوایی، ترسانی لە ڕادەبەدەریشی لە خوای عزوجل و ڕۆژی ترسناکی قیامەت.[4]

١ـ تأريخ الخلفاء سيوطى لا٢٢٤.

٢ـ سيرة عمر لابن الجوزى لا ٣٢

٣ـ ملامح الإنقلاب عمادالدين خليل لا ٤٥.

٤ـ النموذج الإدارى لا ١٤٢.

٢ــ دنیا نەویستی ــ الزهد ــ:

عمـری کـوڕی عبـدالعزیزرحمه الله لـە ڕێگـەی ژیـانی لـە خزمـەت قورئـانی پـیرۆز و ڕێمونیەکانی محمد الأمینﷺ و بیرکردنەوەی سەرەنجامی پوچی ئەم دونیایەیە، کە جێگای تاقیکردنەوە یە، کێڵگەیەکە بۆ دواڕۆژ، یان لێ کردبوو، کـە زاڵبێـت بەسـەر دونیـاو نـەخش و نیگـارو جـوانی و بـاق و بریقەکانیـدا، بـە جـوانی بـوو بەملکـەچ و گوڕایـەڵی پـەروەردگاری چ لـە ڕواڵـەت و چ لـەدڵ و دەروونیـدا، گیـشتە کۆمەڵـە ڕاستیەك لە دڵیدا جێگربوون و وایان لێ کرد پشت لە دونیا هەڵبکات، لەو ڕاستیانە:

أ ـ یەقینی تەواوی پەیدا کردبوو، کە مرۆڤ لـەم زەوی یـەدا شـێوەی غەریبێکـە، یان ڕێبواری ڕێ، وە پێغەمبەری خواﷺ فەرمویەتی: ((کن فی الدنیا کأنك غریب أو عابر السبیل))[1] لە دنیادا وە غەریب، یان وەك ڕێبوار بژی.

ب ـ ژیانی ئەم دنیایە لەلای پەروەردگار هیچ کێش و نرخی نـی یـە، مەگـەر بـۆ گـوێ ڕایـەڵی پـەروەردگار بـەکار بهێنرێـت، لـەم بارەیـەوە پێغەمبـەری خـواﷺ فەرموویەتی: ((لو کانت الدنیا تعدل عند الله جناح بعوضـة مـا سـقی منهـا کـافراً))[2] واتە: ئەگەر ژیانی دونیا بەئەندازەی باڵی مێشولەیەك لـەلای خـوا سـەنگی هەبوایـە نەیدەهێش کافر ئاوی لێ بخواتەوە.

ج ـ کـورتی ژیـانی دنیـاو تـەواو بـوونی وەك پێغەمبـەری خـواﷺ دەفـەرموێت: ((بعثت أنا والساعة کهاتین وأشـار إلی الـسبابة والوسـطی))[3] واتـە: نێـوان هـاتنی مـن هاتنی ڕۆژی دوایی وەك ئەم دووپەنجەیـە وایـە، ئامـاژەی کردپـەنجـەی شـایەتمان و پەنجە بەرزەی تەنیشتی.

د ـ ڕۆژی دوایی یەکە بەردەوام دەمێنێتەوە و جێ حەوانگەی مرۆڤە.

لەبەر ئەم هۆیانـە وکۆمـەڵێ هـۆی تـر عمـری کـوڕی عبـدالعزیز پـشتی لـە دونیـا

١ــ الترمذی کتاب الزهد ژ ٢٣٣٣.حدیث صحیح

٢ــ الترمذی ژ (٢٣٢٠).

٣ــ مسلم کتاب الفتن و أشراط الساعة ژ ١٢٣ ــ١٢٥.

هەڵکرد، یەکەمین پلەی دونیا نەویستی ئەوەیە مرۆڤ خۆی لە حەرام بپارێزێت، پاشان لە شتە حەڵاڵەکان و پەرزترین پلەی زوهدیش ئەویە خۆ دور گرتنە لە شتی زیادە، کە بە نەبونیشی زیان ناکەیت.[١]

مەسەلەی دونیا نەویستی عمر پەیوەند بوو بە کتاب و سوننەتەوە، بۆیە وازی لە هەموو کارێك هێنابوو، کە سودی بۆ ڕۆژی دوایی نەبوو بێت، دڵی خۆش نەبوو بەگەورەترین شتی، کە خەلافەت بوو ــ هەرگیز دڵتەنگ نەدەبوو بە لەدەست چوونی شتێکی دونیایی، وازی لە خۆشی و ڕابواردنەکانی هێنابوو، هەموو خەمێکی لەلای ڕۆژی دوایی بوو، ئەوەی لە لای خوای (عزوجل) بۆ باوەڕدار ئامادەکراوە.[٢]

مالیکی کوڕی دینار دەڵێت: خەڵکی دەڵێن مالیکی کوڕی دینار دنیا نەویستە، بەڵکو دنیانە ویستی ڕاستەقینە عمری کوڕی عبدالعزیز بوو، کە دنیا هاتە بەردەستی و ئەو وازی لێهێنا.[٣]

إبن عبدالحکم دەڵێت: کاتێ عمری کوڕی عبدالعزیز بوو بە بەرپرس و فەرمان ڕەواو پشتی لە دنیاویستی هەڵکردو وازی لە هەموو خۆشیەکانی هێناو خواردنی چێشتی جۆراوجۆری لابرد لەسەر خوانی خۆی، هەرکاتێ خواردنێکی بۆ دروست بکرایە بەشتێ دایان دەپۆشی، ئەگەر حەزی لێ بکردایە دەستی دەکرد بەخواردنی.[٤] هەرگیز گوێ ی بۆ خواردن و جۆرەکانی نەداوە، تەنها ئەوە نەبێت برسێتی و تێنوێتی خۆی پێ لابردبێت.

مەسروفی ڕۆژانەی خۆی ماڵ ومناڵەکەی تەنها(دوو) دەرهەم بووە، وەك دەگێڕنەوە ــ لە ساعی کوڕی زیاد کە: ڕۆژانە عمر دوو دەرهەمی بۆ ماڵ و مناڵەکەی خەرج دەکردووە.[٥]

---

١ ــ النموذج الإداري المستخلص من إدارة عمر. لا ١٤٨.

٢ــ الأثار الواردة عن عمر بن عبدالعزيز في العقيدة(١/ ٤٦).

٣ــ حلية الأولياء(٥/ ٢٥٧).

٤ــ سيرة عمر (إبن الحكم) لا ٤٢.

٥ــ الآثار الواردة عن عمر بن عبدالعزيز(١/ ١٥٥).

هەرگیز جگە جل و بەرگی زبر هیچی کەی لەبەر نەکردوە، وازی لەجوانی و باق و بریق و ڕەنگاو ڕەنگەی خەلیفەکانی پێش خۆی هێنابوو، فەرمانی دا هەمووی بفرۆشن گشت پارەکەی خستە خەزێنەی موسڵمانان.[١]

هەر بەو شێوەشی کرد لەگەڵ کەنیزەك و خزمەتکارەکانیداو هەرچی کەنیزەك بوو، ئەگەر داگیرکرابوون گێڕانی یەوە بۆ خاوەنەکانیان، هەرچی خزمەتکاریشی هەبوو هەمووی دابەش کردن بەسەر ناسیاو نەخۆش و کەم ئەندامەکاندا، دژی هەموو زیادە مەسرەف کردن و کەشخەیەتی یەك بوو.[٢]

هەرچەندە هەندێ لە نووسەران زیادە ڕەوی دەکەن لە مەسەلەی دونیانەویستی عمردا، بە تایبەتی لە بابەتی ـ ژن هێناندا ـ إبن عبدالحكم دەڵێت: فاطمەی خێزانی ووتویەتی: لەوەتی بوو بە خەلیفە تەنها سێ جار خۆی شۆردوە لەبەر لەش گرانی ـ جنابة ـ هەتا گەیشتە پەروەردگار، دەڵێن: تامردوە خۆی بۆ لەش گرانی نەشۆردوە، هەر چەندە ئەمانە دژی ئەوەن، کە عمری کوڕی عبدالعزیز زۆر حەزی کردوە دەست بگرێت بە سوننەتەکانی پێغەمبەرەوەو جێگای باوەڕ[٣] نی یە، کە واز لە سوننەت هێنابێت و بکەوێتە زوڵم ناهەقی کردن بە خێزانی، چونکە ژن نەهێنان و واز هێنان لە ڕابواردن لەگەڵیاندا هیچ پەیوەندی یەکی بە زوهدی ئیسلامی یەوە نی یە، شتێکی نامۆیە بەکۆمەڵگەی ئیسلامی، ئەوە هەندێ لەو تاقمانەی لە ئیسلام دەرچوون شانازی پێوەدەکەن و بە زوهدی ئیسلامی دادەنێن، لەو بارەیەوە کۆمەڵێ سەرگوزشتە دەهێنن، کە ئەگەر وردبێتەوە لێ ی بۆت دەردەکەوێت، کە هیچ پەیوەندی یەکی بە زوهدەوە نی یە، لەو بارەیەوە قسەو ئامۆژگاری سەیرو سەمەرەیان هەیە، لەوانە:

* هەرکەسێ وازلەژن و خواردنی خۆشی بهێنێت کەرامەت لەسەر دەستی دەردەکەوێت!

١ـ الآثار الواردة عن عمر بن عبدالعزيز(١/ ١٥٥).

٢ ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز لا ٥٠

٣ـ هەمان سەرچاوە لا٥٠

* هەركەسێ ژنی هێنا ئەوە دنیاویستی هێناوەتە ماڵی خۆیەوەو لە ژن هێنان خۆتان بپارێزن!

* پیاو ناگاتە پلەی ڕاستگۆیان ـ الصدیقین ـ تا واز لە ژن لە ژنەكەی نەهێنێ، وەك بێوەژنی لێ بكات، منداڵەكانیشی وەك هەتیو خۆی بەرزكاتەوە بۆ پلەكانی وتەكان.

* ڕزگاریان نابێت، ئەوكەسەی بەبێ جێگەی ژن خەوی لێ نەكەوێت.

* هەركەسێك ژنی هێنا ئەوە حیسابی دنیا پەرستی بۆ بكە.[1]

ئەمەو چەندان ووتەی سەیر و سەمەرەی تر، كە بەگشت شێوەیەك پێچەوانەی ئیسلامە، كە ئاینی وەسەت و ناوەندی یە، ئێغەمبەری خوایش ﷺ فەرموویەتی: ((فمن رغب عن سنتی فلیس منی))[2] واتە: هەركەسێ لە ڕێرەو سونەتی من لابدات لە من نی یە، واتە: بەشوێن كەوتەی من دانانرێت.

كەواتە بەگشتی زوهدو دنیانەویستی عمری كوڕی عبدالعزیز لە ژێر ڕۆشنایی قورئان و سوننەتدا بوە هەرچی ڕیوایەتێك دەگێڕنەوە لێ ی و دژی ئەو دوو كانیاوە ساف و سازگارە بێت، ئەوە هەڵبەستراوەو جێگای متمانە نی یە.

زوهدو و دنیانەویستی عمری كوڕی عبدالعزیز، كە لە پەیدا كردن و كۆكردنەوەی پارەوساماندا لەوە دابوو، كە ئەو پڕاوپڕ پێچەوانەی خەلیفەكانی پێش خۆی بوو، پێچەوانەی بەر پرس و فەرمانڕەوكانی ئەمڕۆشە، كە بە لاتی دەچنە سەر حوكم و قاڕونی واز لە پۆستە، كە دەهێنن![3]

كاتێ چووە سەر حوكم (٤٠٠) هەزار دیناری هەبوو، بەلام كاتێ چووە سەر كورسی حوكم و لە پاش وەفاتی تەنها(٤٠٠) دیناری لێ بەجێ ما وخۆ ئەگەر تەمەنی درێژتر بۆایە ئەو بڕەش كەمی دەكرد[4]، بە درێژایی ژیانی مووچەی لە (بیت المال)

١ـ الطبقات للشعرانی (١/٢٤)

٢ـ فتح الباری علی صحیح البخاری (٩/ ١٠٤)

٣ـ ووتەی وەرگێڕ.

٤ـ حلیة الأولیاء(٥/ ٢٥٧)

وەرنەگرتووە.[١]

عمر رحمه الله لە زاهید و دنیانەویستەکانی سەردەمی خۆی بووە، ئەگەر نەهێڵن زاهیدترینتان بووە، هەموو جارێ دەیوت: دنیا ئەوندە خۆشی تێدا نی یە بە ئەندازەی ناخۆشی یەکانی، خۆشی کەم و خەفەتی زۆر.[٢]

دەربارەی زوهدەکانی زۆری لێ دەگێرنەوە(شیخ أبو حفض عمر بن محمد الخضر العلاء) نزیکەی (٢٨) ڕیوایەتی لەسەر هێناوەتەوە.[٣]

زوهدی عمر گەیشتبووە ئاستێك، کە زۆر ئەستەمە کەسی پێ بگات لەو کەسانەی لە ناو ژیانی خۆش و (های لایف) دا چەقیوون لەم سەردەمە خۆماندا کە مادەپەرستی هەموو کون قوژبنێکی ئەم ژیانەی گرتوتەوە، تاوای لێ هاتووە پێوانەی کەسایەتی یەکان بەوە دەکرێت، کە چەندی هەیە و چۆن دەژی، سەرکردە و فەرمانڕەواکانی ئەمڕۆ، ئەگەر وەك عمر رحمه الله زاهیدو دنیانەویست نابن خۆ ئەوەندە بەسە بۆیان هەڵپەهەڵپە نەکەن و سامانی خەڵکی بۆ خۆیان و لایەنگریان حەلاڵ نەکەن و، هەوڵ بدەن بەنانی حەلاڵ و کاسبی پاك خۆیان بژیێن و بتوانن حەزە دنیایی یەکانیان کەمێ سەرکوت بکەن، تا ئەوانیش وەك عمریان لێ بێت و بە تەمای شتێکی زۆر گەورەترین لە دونیای هیچ تیا بەسەر و کاتی و چاویان بەبەهەشتی بەرین بێت.[٤]

کۆتایی بەباسی زوهدی عمر بەڕوداوێك دەهێنمەوە، کە جارێکیان بە(موزاحیم)ی ووت: حەزم لە حەج کردنە، پارەوشتت لە لایە؟ ئەوش ووتی: (١٥ــ ١٦) دینارێکم لە لایە، عمریش ووتی: دەی ئەوە کەی بەشم دەکات، کەمێ مانەوە، پاشان موزاحیم ووتی: ئەی ئەمیری باوەڕداران خۆت حازربکە بۆ حەج، چونکە

١ــ سیرة عمر بن عبدالعزیز (إبن الجوزی) لا ١٨٦.
٢ــ النموذج الإداری المستخلص من إدارة عمر.
٣ــ الکتاب الجامع لسیرة عمر بن عبدالعزیز(١/٢٦٦ــ ٢٧٨)
٤ــ مدارج السالکین (٢/ ٣٤٠)

حەفدەهەزار دینارمان لە ئالی مەڕوانەوە بۆ هاتووە، عمر ووتی: بیخەرە خەزێنەی موسڵمانانەوە، چونکە ئەگەر حەڵاڵ بێت بەشی خۆمانمان لێ بردەوە، خۆ ئەگەر حەرامیش بێت، ئەوپڕژەمان بەسە، کە بەرمان کەوتووە لێ ی (واتە با حەجیشی بەسەرەوە نەکەین).

موزاحیم دەڵێت: کاتێ عمر هەستی کرد زۆر پێم ناخۆ شبوو، کە ئەو پارەیە بەکار ناهێنێ لە حەڵاڵدا پێ ی ووتم: بێ قەزابی موزاحیم! قورس نەبێت لەلات ئەم کارەم، من لەبەر خاتری خوا دەیخەمە (بیت المال) من خاوەن دڵ و دەرونێکم کەسێکی بەرز بینم حەز لە شتێکی بەرزتر دەکەم، تاوام لێ هاتووە حەز لە بەرزترین پلەو مەقام دەکەم، ئەمڕۆ شێت و شەیدای بەهەشت بووم.[١]

٣ـ بێ فیزی عمری کوڕی عبدالعزیز ـ تواضع ـ:

خوای گەورە دەفەرمویت: ﴿ وَعِبَادُ ٱلرَّحۡمَٰنِ ٱلَّذِينَ يَمۡشُونَ عَلَى ٱلۡأَرۡضِ هَوۡنٗا ﴾ الفرقان: ٦٣ واتە: بەندە ڕاستەقینەکانی خوا ئەوانەن، کە لە سەرخۆ بەسەر زەویدا ڕێ دەکەن.

إبن قیم دەڵێت: بە شێوەی لە سەرخۆو نەرم نیان بەویقارەوەو بەبێ فیزی بەسەر زەویدا ڕەدەبن.[٢]

پێغەمبەری سەروەرمان ﷺ دەفەرمویت: ((إن الله أوحى إليّ أن تواضعوا حتى لا يخفر أحد على ولا يبغى أحد على أحد))[٣] واتە: خوای ـ عز وجل ـ نیگای بۆ کردووم، کە دەبێت ئەوەندە بێ فیز بن تاواتان لێ دێت کەستان پۆست بەسەر کەستانەوە لێ نەدەن و کەسیشتان دەست درێژی نەکە سەر کەسی ترتان نەکەن.

ئەم ڕەوشتە جوانە یەکێك بوو لە ڕەوشتە بەرزەکانی عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله

١ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن عبد الحكم) لا ٦٣.
٢ـ مدارج السالكين(٢/ ٢٤٠).
٣ـ مسلم ژ ٢٨٦٥.

زوهـدو دنیانەویستی بـەرەو تـەوازع و بـێ فیـزی بـرد؛ چـونکه مـەرجی زوهـدی ڕاستەقینه تەوازع و بێ فیزی یه بۆ خودا.[١]

عمر رحمه الله له هەموو لایەنەکانی ژیانیدا تـەوازع و بـێ فیـزی نوانـدوه، ئەمـەش زۆر پێویـسته بـۆ سـەرکردەیەك لـە خـوا ترسـی و ئومێـدەواری بەهەشـت، بـشیەوێت گەلەکەی گوێڕایەڵی فەرمانەکانی بن.[٢]

هەر بێ فیزی یەکانی عمر جارێکیان پیاوێك بانگی کرد ووتی: ئـەی جـێ نـشینی خوا لەسەر زەویدا، عمر ووتی: بێ دەنگ به شـتی وانـەڵێت، مـن کـاتی خـۆی بـاوك دایکم ناویان ناوم عمر، ئەگەر بەو ناوه بانگـت بکردبمایـه وەڵامـم دەدایـەوه و، مـن کاتێ نازناوم بۆ خۆم دانا(أبا الحفص)م پێوتراوه، ئەگەر بـەو نـاوه بانگـت بکردایـه وەڵامم دەدایتەوه، کاتێ منتان کرد بەسەرگەورەی خۆتان و پێتان ووتم: ـ ئـەمیری باوەڕداران ـ ئەگەر بەوناوەوه بانگت بکردبمایـەه وەڵامـم دەدایتـەوه، بـەڵام بـانگ کردنم به جێ نشینی خوا لەزەوی دا! من ئەوکەسەنیم، بەڵکو جێ نشینەکانی خـوا لەسـەر زەوی، داود، پێغەمبـەرمان صلى الله عليه وسلم و هـاو وێنـەکانیان[٣] مەبەسـتی لـەو ئایەتـه پیرۆزەیه، که دەفەرموێت: ﴿يَٰدَاوُۥدُ إِنَّا جَعَلۡنَٰكَ خَلِيفَةً فِي ٱلۡأَرۡضِ﴾ ص: ٢٦.

هەر له بێ فیزیەکانی، ئەوه بوو قەدەغەی کردبوو لەسەر موسڵمانان له حزووریدا ڕابووه ستن، دەیووت: ئەگەر ئێوه به پێوەبن منیش بـه پێـوه دەبم، ئەگـەر ئێـوه دانیشن من دادەنیشم، بەڵکو خەڵکی لەبەردەمی پەروەردگاری جیهاندا ڕادەوەستن، هـەموو جـارێ بـه پاسـەوانەکانی خـۆی دەووت: ئێـوه دەستپێـشخەری مەکـەن لـه سڵاوکردنتان لێمان، بەڵکو ئێمه دەبێت سەرەتا سڵاوتان لێ بکەین.[٤]

زۆر بـێ فیـز بـووه، تەنانـەت لـه چـاك کردنـەوەی قەنـدیل و چـراکانی خۆیـدا،

١ـ عمری بن عبدالعزیز الرحیلی لا ١٥٠.

٢ـ عمری بن عبدالعزیز ی (الرحیلی) لا ١٥٠.

٣ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز (إبن عبد الحکم) لا ٤٦.

٤ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز (إبن عبد الحکم) لا ٣٤ـ ٣٥.

شەوێکیان کۆمەڵێك کەسی لە لا بوو بۆکارێك، لەو کاتەدا چراکەی کوژایەوە، خۆی هەستا ڕۆیشت چاکی بکاتەوە، پێیان ووت: ئەی ئەمیری باوەڕداران بۆ بەئێمەنالێیت بۆت چاك بکەینەوە؟ عمر ووتی: دەی من چیم زەرەر کرد! ڕۆیشتم هەر عمری کوڕی عبدالعزیز بووم، هاتیشمەوە هەر عمری کوڕی عبدالعزیز بووم.[١]

بێ فیز بووە تەنانەت لەگەڵ کەنیزك و خزمەتکارەکانیدا، جارێکیان بە کەنیزکەی خۆی ووت: کەمێ باوەشێنم بکە، دەڵێ: باوەشێنی هێناو دەستی کرد بە باوەشێن کردنی، کردنی بەم باوەشێ کردنەوە چاوەکانی چوونە خەوە، عمر بەئاگا هاتەوە بینی وا کەنیزکەکە دەم و چاوی سور هەڵگەڕاوە و ئارەقێکی زۆری کردوە و خەوی لێ کەوتووە، عمریش رحمه الله باوەشێنەکەی هەڵگرت و دەستی کرد بەباوەشێن کردنی کەنیزەکەکە، کەنیزکەش بەخەبەر هاتەوە دەستی گرت بە تەوقی سەریەوە هاوێرێکی کرد، عمریش پێ ی ووت: ئێ چی بووە؟ تۆش وەك من مرۆڤیت، وەك منیش گەرمات دەبیت، حەزم کرد کەمێ باوەشێن بکەم، وەك چۆن تۆمنت باوەشێت کرد.[٢]

بە سروشتی خۆی حەزی لەقسەکردن نەکردووە، لەگەڵ ئەوەشدا زانایەکی زمان پاراو قسە زانان بووە ئەمەش لە ترسی ئەوەی نەفسی شانازی بەخۆیەوە بکات، یان خەڵکی وا گومانی پێ بەرن، هەردەم دەیووت: قسە ناکەم لە ترسی ئەوەی شانازی بەخۆمەوە نەکەم.[٣]

پیاوێك هاتە لای پێ ی ووت: ئەی ئەمیری باوەڕداران خەلیفەکانی پێش تۆ خەلافەت جوانی کردبوون، بەڵام تۆ خەلافەتت جوان کردوە، وەك شاعیر دەڵێت:

وإذا الدر زان حسن وجوهكان للدُّر حسن وجهك زينا.

١ـ هەمان سەرچاوە لا٣٩٧.

٢ـ أخبار أبا الحفض للاجرى لا ٨٦,

٣ـ هەمان سەرچاوە لا ٨٤.

بەڵام عمر پشتی لێ هەڵکرد[١] پیاوێکیش پێ ی ووت: خوا پاداشتی خێرت بداتەوە لە باتی ئیسلام، عمریش ووتی: بەڵکو خوا پاداشتی خێری ئیسلام بداتەوە لە باتی من[٢]، پیاوێکیش هاتە خزمەتی عمری کوڕی عبدالعزیز ئەویش لەناو کۆمەڵێك کەسدا دانیشتبوو و ووتی: سەلامت لەسەر بێت ئەی ئەمیری باوەڕداران، عمریش فەرمووی: با سڵاوەکەت گشتی بێت هەمووان بگرێتەوە.

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله ئابەوجۆرە ژیاوە، باڵی سۆزی ڕاخستووە بۆ باوەڕداران، خۆی بەرز ڕانەگرتوە لەناو بەندەکانی خودا، خەلیفایەتی نەیگۆڕێ و لوت بەرزەکەی نەکرد، بەڵکو زیاتر بێ فیزو خاکی بوو، خۆی چرای خۆی چاك دەکردەوەو لەسەر زەوی دادەنیشت لەناو خەڵکیدا نەی هێشتووە پۆلیس و پاسەوانەکانی لە پێشی یەوە بڕۆن، زۆر توڕەدەبوو لە هەرکەسێك بەگەورە سەیری بکردایە، یان سڵاوی تایبەتی لێ بکردایە لە ناو خەڵکیدا، ڕازی نەبووە خۆی لە خەڵکی جیابکاتەوە لە خواردندا، لە خواردنەوەو جل و بەرگ و وڵاخەکەیدا.[٣]

٤ـ خۆپاراستنی لە گوناه ـ الورع ـ:

یەکێکی تر لەو سیفەتانەی عمری پێ ناسرابوون ئەو خۆپاراستنەی بوو لە گوناه، وەرع واتە: دورکەوتنەوە لە هەر شتێك زیانی هەبێت، ئیتر هەموو حەرامەکانی خواو ئەو شتانەیش، کە بۆنی حەرامیان لێ دێ ـ الشبهات ـ چونکە زیان بەخشن، هەرکەسێك خۆی لە (شبهات) بپارێزێت ئەوە ناموس و ئاینەکەی دەپارێزێت، هەرکەسێك خۆی لە ـ الشبهات ـ نە پارێزێت بێ گومان دەکەوێتە ناو حەرامەکانەوە، وەك ئەو شوانەی مەڕەکانی لە نزیکی قەدەغەکراوێکەوە بلەوەڕێنێت و گومانی ئەوە دەکرێت، کە بکەونە ناویەوە.[٤]

١ـ سیر أعلام النبلاء(٥/ ٢٦)

٢ـ سیر أعلام النبلاء(٥/١٤٧)

٣ـ الطبقات(٥/٣٨٤).

٤ـ عمر بن عبدالعزیز عبد الستار الشیخ لا ١٢٣.

(ورع) لە بنەڕەتدا بەوە دەوترێت، کە خۆ لە گوناه بپارێزێت، بەڵام پاشتر مانای واز هێنان لە هەندێ حەڵاڵیان بۆ داتاشیوە.[١]

وەك بەڵگە لەسەر ئەوەی عمر دیاردەی خۆپاراستن لە هەندێ حەڵاڵ بۆنی حەرامی لێ بێت، دەگێرنەوە، کە عمر زۆر حەزی لە هەنگوین کردووە ڕۆژێك داوا دەکات لە خێزانی، کە هەنگوینی بۆ بهێنێ، بەڵام هەنگوینیان نەبوو، بەڵام پاش کەمێك هەنگوینیان بۆ پەیدا کرد زۆر زۆر خۆش بوو لە لای و بە خێزانی ووت: ئەمەتان لە کوێ بوو؟ووتی: دوو دینارم دا بە خزمەت کارەکەم و سواری وڵاخی نامە بردنکە بوو ڕۆیشت بۆی کڕین.

عمرﷺ سوێندی خوارد، دەبێت ئەو هەنگوینەم بۆ بهێنن، ئەوانیش هیزەکەیان هێنا، کە هەنگوینەکەی تێدا بوو ناردی بۆ بازاڕ فرۆشتیان بە زیاتر لە دوو دینارو دوو دیناری خێزانەکەی دایەوەو پارە زیادەکەشی خستە خەزێنەی موسڵمانانەوە، ووتی: تۆ وڵاخی موسڵمانان بەکار دەهێنی بۆ حەزێکی عمر![٢]

دووبارە نموونە لەسەر وەرعی ئەمیری باوەڕداران ئەوەیە، کە خزمەتکارێکی هەبوو چەند جارێك لە مەنجەڵێکدا ئاوی گەرمی بۆ دەهێناو ئەویش دەستنوێژی پێ گرت،ڕۆژێ بەخزمەتکارەکەی ووت: ئەوە ئاو دەبەیت بۆ چێشتخانەی موسڵمانان و بە ئاگری ئەوێ ئەم ئاوەم بۆ گەرم دەکەیت؟ ووتی: بەڵێ، خوا چاکت بۆ بکات، عمر ووتی: هەموو شتێکت لێ تێك داوین، پاشان فەرمانی دا بە موزاحیم، کە مەنجەڵەکەی بۆ پڕ بکات لە ئاو، پاشان بیخاتە سەر ئاگر بزانێت چەند داری تێ دەچێت و ژمارەی ڕۆژەکانیش چەند بووە، کە ئەو خزمەتکارە لەوێ ئاوەکەی گەرم کردووە، پاشان بە ئەندازەی ئەو ڕۆژانە داری کڕی و خستی یە چێشتخانەی موسڵمانان.[٣]

١ــ الفتاوی(١٠/ ٦١٥).

٢ــ أخبار أبی الحفص للاجری لا٥٤

٣ــ سیرة عمر بن عبدالعزیز (إبن عبد الحکم) لا ٤٠.

نمونەیەکی تر لەسەر خۆپاراستن و(ورع)ی عمر ئەوەبوو، کە هەرگیز دیاری لە کاربەدەستەکانی خۆی وەرنەگرتووە، یان لە(أهل الذمة)، ئەمەش لە ترسی ئەوەی نەوەك سەر بۆ بەرتیل خواردن بکێشێت، لە عەمری کوڕی موهاجیرە دەگێڕنەوە دەڵێت: جارێك عمری کوڕی عبدالعزیز زۆر حەزی لە سێو کردوە، دەیووت: ئای کەمێ سێومان هەبوایە، چەند بۆن و تامی خۆشە، پیاوێکی خزمی خۆی سێوێکی بە دیاری بۆ نارد، کاتێ سێوهێنە گەیشتە لای عمر پێ ی ووت: چەند بۆنی خۆشە بەڵام ئەی خزمەتکار لایبە ـ نایخۆم ـ بە خاوەنەکەشت بڵێ: عمر زۆر سڵاوت لێ دەکات و پێت دەڵێت: دیارییەکەت گەیشت زۆر سوپاست دەکەم، منیش ووتم: ئەی ئەمیری باوەڕداران، ئەوە ئامۆزاتە و لە بنەماڵەی خۆتانە، خۆ ئاگاداریشیت، کە پێغەمبەری خوا ﷺ دیاری وەرگرتووە، بەڵام خێری وەرنەگرتووە، عمریش ووتی: بێ قەزابی یاخوا! دیاری بۆ پێغەمبەر دیاری بووە، بەڵام ئەمڕۆ بۆ ئێمە بەرتیلە.[1]

نمونەیەکی تریش ئەوەیە، کە عمر رحمه الله بۆ خۆی ڕەوا نەزانیوە ئەو عەترانە بۆن بکات، کە لە هەرێمەکانەوە دەهاتنە خەزێنەی موسڵمان لە پایتەخت، کاتێ عەترێکی زۆریان لە بەر دەستیدا دانا خێرا دەستی برد لوتی خۆی گرت، پێیان ووت: ئەی ئەمیری باوەڕداران خۆ ئەوە تەنیا بۆ نەو هیچی تر، عمریش ووتی: عەتر تەنها بە لوت سودی لێ وەرناگیرێت.[2]

هەروەها موڵکی دەوڵەتی بەکار نەهێناوە بۆ بەرژەوەندی تاکە کەسی خۆی، دەڵێن چرای (بیت المال)ی بە کار نەهێناوە بۆ ئیش و کاری دەوڵەت و و هەرکاتێ ئیشەکان تەواو بونایە دەی کوژاندەوەو بۆ کاری خۆی چرای ماڵی خۆی بەکار هێناوە.[3]

مێژوونووسەکان نمونەی زۆریان باس کردوە لە(عمر)دا، لەلای ئەو خۆپاراستن لە سامانی موسڵمانان با لەشتی زۆر بچوك و کومیشدا بێت، ئەوە دەچێتە خانەی

١ـ سيرة عمر لابن الجوزي لا ١٩٧.

٢ـ هەمان سەرچاوە لا٢٠٠.

٣ـ كتاب الورع لابن أبي الدنيا لا ٧٤.

خۆپارستن لەو شتانەی بۆنی حەرامیان لێ دێت، خۆی لـە(شبهات) زۆر پاراستوە.[١] ئەمەش لە پێناوی پارێزگاری لە ئاینەكەی، لەلای ئەوهەموو مەسەكان لە سێ شت بە دەر نەبوون وەك خۆی دەڵێت:

١ـ مەسەكە بە ئاشكرا لە دروستە بێ خەم ئەنجام بدە.

٢ـ مەسەلەكە گوناهێكی ئاشكرایە لێ ی دوور بكەوێتەوە.

٣ـ مەسەلەیەك تیا ماویت نازانیت كامیانە خۆتی لێ بپارێزە.[٢]

عمر‌رحمه الله تەنانەت لە قسەو گوفتاریشدا خـۆی لـە گونـاه پاراستووە، بـۆ نمونـە دەربارەی جەنگی سەفین پرسیاریان لێ كردوە، ئەویش لە وەڵامدا ووتویەتی: ئـەوە خوێنێك بوو خـوا دەسـتی ئێمـەی لێ پاراسـتووە دەی حـەز ناكـەم زمانیـشی تێـوە گلێنین.[٣]

بەمەدا روون دەبێتەوە، كە عمر خۆپارێز(وارع)بووە لە هەموو شتێكی ژیانیدا، لە خواردن و پێداویستی و حەزو سامانی موسڵمانانـدا، ئەمەش لە باوەڕی پتەو هەست كردن بە لێپرسینەوەی ڕۆژی قیامەت دروست دەبێت، تەنانەت وەرعی گەیشتبووە ئاستێك كە پێش مردن گۆڕی خۆی كڕی، تا لەدنیا هیچ شتێكی نەبێت بە خۆڕایی و لە میشی دەستی كەوتیبێت.[٤]

٥ـ لەسەرخۆی و لێبوردەیی و چاوپۆشی:

ئەم سێ ڕەوشتەی سەرەوە لە ژیانی عمری كوڕی عبدالعزیز دا بەرجەستە بووە، شێخێكی خەناصیرەكان دەگێرتەوەو دەڵێت: عمری كوڕی عبدالعزیز كوڕێكی هەبوو لە فاطمە، ڕۆژێك لەگەڵ منداڵاندا یاری دەكرد و منداڵێك سەری شكاندند و دەست و پێوەندەكان كوڕەكەی عمر و ئەوكەسەیشی سەری شكاند بردیان بـۆ مـاڵی فاطمـە،

١ـ الآثار الواردة فی عمر بن عبدالعزیز في العقیدة(١٦٤/١).

٢ـ العقد الفرید(٣٩٧/٤).

٣ ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز(إبن الجوزي) لا ١٩٥.

٤ـ النموذج الإداری المستخلص من إدارة عمر لا ١٥٦.

عمر له ماڵێکی دراوسێ بوو گوێ ی له دەنگه دەنگ کەبوو، هاتەدەروەو ئافرەتێك هات بەرەو ڕوی ووتی بەعمر: ئەمه کوڕی منه باوکی نی یه، عمریش ووتی: موچەی بۆ بڕاوەتەوە؟ ووتی: نەخێر، عمر فەرمانی دەرکرد، که بیخەنه لیستی مناڵه موچه وەرگرەکانی (أهل ذمة)، فاطمەی خێزانی پێ ی ووت: ئەو سەری کوڕەکەی تۆی شکاندوه کەچی تۆ ئاوای لێ دەکەیت، خوا ئاواو ئاوای لێ بکات، دەی بۆ جارێکی تر سەری کوڕەکەی تریشت دەشکێنێت، عمر له سەر خۆیەکەوە ووتی: ئێوە زیڕەتان پێ کردبوو.[1]

له إبراهیمی کوڕی عەبلەوە دەگێرنەوە دەڵێت: ڕۆژێکیان عمر زۆر زۆر توڕەبوو لەپیاوێك و فەرمانی دەرکرد بیهێنه بەردەستیو بەجۆرێ هێنایان جل و بەرگیان له بەردا نەهێشتبوو، به گوریس بەستوویانەوەو قەمچی یەکیشیان هێنا، عمر ووتی: بەرەڵای بکەن بابڕوات و پاشان ووتی پێ ی: بەڵام بابزانێت، من ئەگەر توڕەنەبومایه ئەمزانی چۆن ئەشکەنجەم دەدایت و ئەم ئایەتەی خوێندەوە: ﴿وَٱلۡكَٰظِمِينَ ٱلۡغَيۡظَ وَٱلۡعَافِينَ عَنِ ٱلنَّاسِۗ﴾آل عمران:١٣٤.

عبدالملك دەگێرنەوە دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز به مەبەستی قەیلول کردن بۆ ماڵەوە گەڕایەوە، له ڕێگا پیاوێك هاته ڕێگای و(طومار)ێکی لول دراوی بەدەستەوە بوو، لەوە ترسا، که پاسەوانەکان نەهێڵن قسەی لەگەڵدا بکات ناچار (طومار)ەکەی فڕێ دا بۆ عمر، عمریش لای کردەوە بۆ لای و کێشای بەڕوومەتیدا خوێن هاته خوارەوە، دەڵێ: بینیم خوێن له دەم و چاوی دەهاته خوارەوە له بەر خۆرەکه وەستا بوو، له وێدا نه جوڵا تا (طومار)ەکەی خوێندەوەو کارەکەی بۆ جێ بەجێ کرد و بەرەڵای کرد.[2]

دەگێرنەوە: پیاوێك قسەی به عمری کوڕی عبدالعزیز ووت، ئەویش وەڵامی نەدایەوە، پێیان ووت: چی وای لێ کردیت وڵامت نەدایەوە؟ ئەویش له وەڵامدا

١ــ سیرة عمر بن عبدالعزیز(إبن الجوزی) لا ٢٧کتاب الجامع لسیرة عمر بن عبدالعزیز(٢/٤٢٣).

٢ــ حلیة الأولیاء(٥/٢١١)

ووتی: لە خوا ترس دەمی بەستراوە.[١]

حاتەمی کوڕی قودامە دەڵێت: لەو کاتەدا، کە عمری کوڕی عبدالعزیز ووتاری دەدا پیاوێك هەستایەوەو پێ ی ووت: شایەتی دەدەم تۆ یەکێکی لە فاسقەکان! عمر پێ ی ووت: بە چیدا ئەزانیت؟ پیاوەکە ووتی: تۆ شایەتی درۆت داوەو شایەتیت لێ وەر ناگرین.[٢]

دەگێرنەوە پاش ئەوەی عمری کوڕی عبدالعزیز بوو بە خەلیفە، بەرە بەیانێك لەگەڵ پاسەوانەکەیدا بەرەوە مزگەوت کەوتنە ڕێ و لە ڕێگا پیاوێك خەوتبوو، عمر چاوی پێ نەکەوت و قاچی لێ هەڵکەوت، کابرا بەخەبەر هات و ووتی: ئەرێ شێت بوویت؟ عمریش ووتی: نەخێر، پاسەوانەکەشی ویستی لێ ی بدات، عمر پێ ی ووت: وازی لێ بهێنە، چی کردوە؟ تەنها پرسیارێکی لێ کردم ووتی: تۆ شێتیت؟ منیش ووتم: نەء.[٣]

دەگێڕنەوە عمری کوڕی عبدالعزیز لە هەستایە سەر پێ و دەستی کرد بە قسە پێ ووتنی و زۆر تورەی کرد، عمریش پێ ی ووت: هێ ی تۆ کابرا ئایا دەتەوێت کارێکم پێ بکەیت شەیتان لە خشتەم بەرێت و دەسەڵاتی خۆمت بەسەر دا جێ بەجێ بکەم ئەمڕۆ و سبەینێش - ڕۆژی قیامەت ـ تۆ وام لێ بکەیتەوە؟ دەی بڕۆ خوا لە منیش و لە تۆش خۆش ببێت.[٤]

دەڵێن منداڵێکی عمری کوڕی عبدالعزیز بەگریانەوە هاتەوە لای بۆ لای عمرو ئەویش لێ ی پرسی: چی بووە؟ ووتی: خزمەتکارەکە لێ ی دام، خزمەتکارەکەیان هێناو عمر لێ ی پرسی: تۆ لێت داوە؟ ووتی: بەڵێ، عمریش ووتی: قەیناکە بڕۆ،

١ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز (إبن جوزی) لا(٢٨) مەبەستی عمر ئەوەبوو لە پێداویستی لە خوا ترسەکان، کە دەمیان بگرن و دەم نەخەنە دەمی هەموو لارێك.

٢ـ کتاب الجامع لسیرة عمر بن عبدالزیز (٢/ ٤٢٤)

٣ـ هەمان سەرچاوە(٢/ ٤٢٥).

٤ـ کتاب الجامع لسیر عمر بن عبدالزیز (٢/ ٤٢٥).

ئەگەر سزای خەڵکم بدایە لەسەر ڕاستگۆی سزای تۆم دەدا، دەی بڕۆ، هیچی تری پێ نەگوت.

ئەگەر بمانەوێت هەموو ڕوداوەکانی ژیانی لە بواری لە سەر خۆیی و لێبووردەیی یەکانی یەوە باسی لێوە بکەین زۆری دەوێت، بەڵام (مشتێك نمونەی خەروارێکە)

٦ــ ئارامی و خۆگری عمری کوڕی عبدالعزیز:

لە ڕەوشتەکانی تری عمر رحمه الله ئارامی و خۆگری و، سوپاس گوزاری بوو، دەگێڕنەوە کاتێ عبدالملکی کوڕی دەمرێت دەچێتە سەر گۆڕەکەی و دەڵێت: قوڵی مەکەن، چونکە لەسەرەوە بێت چاکترە لەوەی لە خوارەوە بێت.[1]

دەگێرنەوە کاتێ عبدالملك ی کوڕی عمرو سهل ی کوڕی عبدالعزیزی برای و موزاحیمی یاوەری لە دونیا دەردەچن، پیاوێك لەخەڵکی شام ووتی: وەڵاهی ئەمیری باوەڕداران توشی بەڵاو تاقیکردنەوەیەکی گەورە هاتووە، کوڕەکەی دەمرێت، کە وەڵاهی کەسم نەدیوە بۆ باوکی خۆی ئەوەندەی عبدالملك بۆ باوکی چاك بێت، سەهلی برای مرد، وەڵاهی برام نەدیوە بۆ برا ئەوەندەی سەهل بۆ عمر چاك بوبێت، باسی موزاحیمی نەکرد، عمری کوڕی عبدالعزیز پێ ی ووت: ئەوە بۆ لە موزاحیمدا بێ دەنگ بویت؟ دەی وەڵاهی لەو دوانە دورتر نەبووە لێم، سێ جار ووتی: ڕەحمەتی خوات لێ بێت ئەی موزاحیم، وەڵاهی زۆر شتی دنیات واز لێ هێنا، باشترین وەزیر بوویت بۆ کاروباری ڕۆژی قیامەت.[2]

حەفسی کوڕی عمر دەڵێت: کاتێ عبدالملك ی کوڕی عمر مرد لەسەر گۆڕستان عمر زۆر وەسفی چاکەی دەکرد، مەسلەمەش ووتی: ئەگەر بمایە دەتکرد بە والی و بەر پرس؟ عمر ووتی: نەء، مەسلەمەش ووتی: ئەی ئەم وەسفە چاکەی بۆ دەکەیت؟! عمر ووتی: من لەوە دەترسام، کە بە جۆرێ خۆشم دەویست، کە وەك

١ــ هەمان سەرچاوە.

٢ــ كتاب الجامع لسير عمر بن عبدالزيز (٢/ ٤٣٧).

خۆشەویستی کوڕ لە بەر چاوی باوکیدا بێت.[١]

عمر رحمه الله لەسەر مینبەر ووتاری دەداو دەیووت: کەسێ توشی هەر ناڕەحەتی یەك بێت و بڵێت: (إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّآ إِلَيۡهِ رَٰجِعُونَ) ئەوە ئەجرو پاداشتی لەلای خوا زۆر لە نەهامەتی یەکەی گەورەترو باشترە.دەڵێ: (ڕازی بوون کەمەو ئارام گرتن پاڵپشتی باوەڕدارە) دەڵێ: (هەرکەسێ بەبێ زانست کردەوەیەك ئەنجام بدات ئەوە خراپەی لە چاکسازی یەکەی زیاتر دەبێت).[٢]

عمر رحمه الله لە ژیانیدا لەسەر هەموو ناڕەحەتیەکانی ئارامی گرتووە و خۆی دەڵێت: وەڵاهی بۆیە لەسەر ئەم کورسی خەلافەتە دانیشتووم تەنها لەبەر ئەوەیە، کە دەترسم کەسێ لەسەری دانیشێ، کە شایستەی نەبێت، ئەگەر بمزانیایە خەڵکی بە قسەم دەکەن ئەوا دەم دایە دەستی کەسی شایستەی خۆی، بەڵام هەر چۆنی ببێ ئارام دەگرم و خۆم دەگرم، تا بزانم خوا چی دەکات، یان دەروویەك دەکاتەوە.[٣]

٧ـ هەنگاوی پڕ متمانە(الحزم):

لەو کاتەدا، کە عمری کوڕی عبدالعزیز چووە سەر حوکم و پۆستی خەلافەتی وەرگرت لە هەموو کاتەکانی تر زیاتر پێویستی بەکەسێك هەبوو، کە سوربوون و بڕیاری یەلاکەرەوەو بە جەرگانە دەربکات، بەتایبەتی پێویستی دەکرد کۆمەڵێك والی و کار بەدەست لابرێت و نەرمی نەنوێنرێت بەرامبەر پێویستیانە خەواریج و لەسنور دەرچووان وتێك دەرانی ئاسایش و خوێنرێژان

سستی نە نواندن لەو مەسەلانەی، کە پێویستن بۆ خزمەتی بەرژەوەندی گشتی، چاك کردنەوەی ئیش و کارەکانی موسڵمانان، جا ئەم هەنگاوانە پڕ لە متمانەی عمر

١ـ هەمان سەرچاوەو هەمان لاپەڕە. مە بەستی عمر ئەوە بوو، کە ئەوەندەی خۆش بوێت، کە لە خۆشەویستیدا لە موسڵمانان جیایی بکاتەوە و بەرپرسیاریەتی وشتی تری پێ بدات. وەرگێڕ.

٢ـ کتاب الجامع لسیر عمر بن عبدالعزیز(٢/ ٢٤٨).

٣ـ النموذج الإداری المستخلص من إدارة عمر ـ لا ١٤٤.

شێوازە جۆراوجۆرو چەندان بواری گرتبوویەوە، وەك هەنگاونانی بوێرانەی لەگەڵ ئەمیرو والی و پیاو ماقوڵانی بنی ئومەیی یە، لەگەڵ ئەو کەسانەی، کە دەیان ویست دووبەرەکی بخەنە ناو موسڵمانان و دەرچوون لە ڕێگەیان و ئاژاوەنانەوەو خوێن ڕشتن و چەندان کاری تر.

یەکەمین ئاماژەی هەنگاونانی بە جەرگ و پڕ متمانەی بەرامبەر بنەماڵەی مەڕوان کاتێ پێ ی ووتن: هەرچیتان وەرگرتووە بۆم بگێڕنەوە، ناچارم مەکەن کارێ بکەم پێم ناخۆش بێت و کارێکتان بەسەر بێنم پێتان ناخۆش بێت، کەسیان وەڵامیان نەدایەوە، ئەویش ووتی: دەی وەڵامم بدەنەوە، پیاوێك لە ناویاندا هەستایەوە ووتی: وەڵاهی دەست هەڵناگرین لەو سامانەی لە باپیرانمانەوەماوەتەوە بۆمان، نەوەکانمان هەژار ناخەین و باو باپیرانمان بێ سفەت ناکەین، مەگەر سەرمان لە لاشە بکەیتەوە.

عمریش ووتی: وەڵاهی ئەگەر لە بەر ئەوە نەبێت، کە ئەزانم هەر بەو کەسانەی، کە من مافەکانیان بۆ دەگێڕمەوە دژیایەتی من دەکەن، هەر ئیستاکە سەرو چاوتانم دەهێنا خوارەوە، بەڵام من لە ئاژاوە و ناکۆکی دەترسم، ئەگەر خوای گەورە بمهێڵێت مافی هەموو ماف خوراوێك دەگێڕمەوە بۆی(إن شاء الله).[1]

ئەگەر نیازی کارێکی بکردایە بێ گومان دەیبردە سەر، جارێکیان نامەیەکی لە هەندێ بنەماڵەی مەڕوانەوە پێ گەیشت زۆر توڕەبوو بە جۆرێك وەك بڵێی گڕی گرتبوو، پاشان ووتی: خوا دەزانێت ڕۆژی بمێنم بۆ بنەماڵەی مەڕوان دەمێنم، وەڵاهی ئیتر باسەبڕینیشیان لەسەر دەستی مندا بێت! کاتێ وەڵامی عمریان بیست هەموو بێ دەنگ بوون، چونکە دەیانزانی چی بوێت دەیباتە سەر، بکەوێتە سەر هەرکارێك دەیباتە سەر.[2]

لەگەڵ ئەو کەسانەی، کە دەیان ویست ڕیزی موسڵمانان لەت بکەن و دژیان بووەستن، شێوازی گفتوگۆ و ئاشتیانەی دەگرتەبەر، ئەو کەسانەیش(خەواریج)

١ــ العقد الفريد(٥/ ١٧٣).

٢ــ نموذج الإداري المستخلص من إدارة عمر لا ١٥٨.

بوون، کە دژی (بنی أُمیة) وەستابوون بەڕابەرایەتی (شوذوب الخارجی) لە ساڵی ١٠٠ی کۆچیدا، تا بزانێت چی وای لێ کردوون بەوکارە هەستن و بزانێت بەلەگەڵیان دانیشتن بکات، بیانهێنێتەوە ناو بازنەی باقی موسڵمانانی گوێڕایەڵ، بەڵام ئەو لەسەر خۆیی یەیدا هەنگاوی بویرانەو پڕمتمانە ناوە، بەرامبەریان کاتێ مەسەلەکە گەیشتۆتە ئەوەی خۆێنی خەڵکیان ڕشتووە و خراپەیان بەرپا دەکرد، بۆ ئەو مەبەستە نامەی نووسی بۆ کار بەدەستەکەی عیراقی پێ ی ووت: نەیان جوڵێنێت نەیانخەیتە جەنگ مەگەر ئەوان دەست بکەن بەخوێن ڕشتن و خراپەو ئاژاوە نانەوە، ئەگەر وایان کرد ئەوە تۆش خۆتیان بۆ ساز بکە، بەڵام پیاوێکی ولێهاتوو بەسوپایەکەوە بنێرە بۆیان، ئەو قسانەی بۆ بکە، کە من بۆم کردوویت.[1]

ئاو بەو جۆرە بووە لە جێ بەجێ کردنی هەموو ئەو کارانەیدا، کە دەیویست بیانکات و هەموو کارێکی پێویستی لە ئاستێکی بەرزی گرنگی پێدان و هەست پێ کردندا ئەنجام دەدا، ئەو لێبڕان و قسە بردنە سەرانەی ڕۆڵی چاکیان هەبوو، لە بەڕێوەبردنی کارەکانداو جێ بە جێ کردنی ئەو هەنگاوانەی، کە دادو یەکسانی و ئارامیان بۆ کۆمەڵگە دەگێڕایەوەو ئاسەوارەکانی سەردەمی خیلافەتی ڕاشدینیان زیندوکردەوە.[2]

٨ــ داد پەروەری:

ڕەوشتی دادپەروەری لە ڕەوشتە ئاشکرا و دیارەکانی عمری کوڕی عبدالعزیز بوو، پێشتر باسی دادم کردوە لە دەوڵەتەکەیدا و سیاسەتەکانیم ڕوون کردووە لە بواری هەڵگرتنی ستەمەکانی پێش خۆی، هەموو زاناکان لەسەر ئەوەن، کە عمری کوڕی عبدالعزیز لە پێشەوایانی دادپەروەری یە، یەکێکە لە خەلیفەکانی ڕاشدین و پێشەوایانی هیدایەت.[3]

١ــ تأریخ الطبری (٧/ ٤٥٩)

٢ــ نموذج الإداری لا ١٦٢.

٣ــ البدایة والنهایة لە النموذج الإداری لا ١٦٣ وەرگیراوە.

لەوانەیە ئەم دادپەروەریەی عمر لەوە سەر چەشمەی گرتبێت، کە باوەڕی بتەوی بەوە هەبوو، کە داد پـەروەری یەکێکـە لـە بنـەمای کارەکـانی خـوا لـە بونـەوەردا، لەوەش تەواو دڵنیابوو، کە دادپەروەری بەرهەمێکی سروشـتی بـاوەڕە، یەکێکـە لـە ڕەوشتە بەرزەکانی ئەو باوەڕدارانەیە، کە حەزدەکەن هـەق سـەربکەوێت، هـەروەك عمر خۆی لە سەردەمی خەلیفەکانی پێش خۆیدا ژیابوو، دەیزانـی چ ناهەقیـەکیان کردووە بە خەڵکی. ئەمانە لەسەرووی هەمووشیانەوە ئەوەیـە، کـە خـوای عزوجـل فەرمانی داوە بەداد پـەروەری و چاکە کـاری و بنـەمای سـەرەکی هـەموو ئـاینێکی ڕاست و دروسـتی دانـاوە، ئـێ ئیـسلامیش خـۆی ڕۆڵـی سـەرەکی هـەبووە لەگەشـە کردنی خۆشەویستی عمر بۆ داد پەروەری و زیندوکردنەوەی بەهاکانی.[1]

فەرموون لەگەڵ نمونەیەك لە دادپەروەری عمر، کە پێشتر باسم کـرد نـەکردووە، ئـەویش ئـاجوری دەگێڕێتـەوە دەڵێـت: پیاوێـك لـە (أهـل ذمـة) لـە شـاری حیمـسی (سـوری)هـات بـۆ لای عمـر پـێ ی ووت: ئـەی ئـەمیری بـاوەڕداران داوات لێ دەکـەم قورئانەکەی پەروەردگار جێ بەجێ بکە، عمریش ووتی: چی بووە؟ پیاوەکە ووتـی: عەباسی کوڕوی وەلیدی کوڕی عبدالملك زەویەکـەی لێ داگـیر کـردووم، لـەو کاتـەدا عەباسیش لەوێ دانیشتبوو، بە عەباسی ووت: ها عەباس تۆ چی دەڵێیـت؟ عـەباس ووتی: ئە میری باوەرداران وەلیدی کوری عبـدالملك پـی ی داوم وتاپوشـی کـردووە لەسەرم، عمریش ڕووی کردە (ذمی) یـە کـەوپی ی ووت:هاتۆچـی دەڵێیت؟ ووتـی: ئەی ئەمیری باوەرداران مـن ووتم کتێبەکـەی خـوا شـایانترە کـاری پـێ بکـەیت، تـا نوسـراوەکەی وەلیـدی کـوڕی عبـدالملك، عمـریش بەعەباسـی ووت: دەی عـەباس زەویەکەی بۆ بگێڕەوە، ئەویش زەویەکەی ـ ناچار ـ بۆ گێڕایەوە.[2]

یەکێکی تر لە هەڵوێستە پڕ لە دادەکانی عمـر رحمه الله ئەوەیـە، کـە حەکـەمی کـوڕی عمری (الرعینی) باسی دەکات و دەڵێت: بـە چـاوی خـۆم بینـیم مەسـلەمەی کـوڕی

١ـ نموذج الإداری لا ١٦٣، ١٦٤.

٢ـ أخبار أبی حفص لا ٨٥

عبدالملك ی کوڕی مەڕوان لەگەڵ خەڵکی (دیراسحاق) دا لە ناعورە[١] لە بەر دەمی عمری کوڕی عبدالعزیز وەستابوون، عمر بە مەسلەمەی ووت: لەسەر دۆشەکەکە دامەنیشە بەرامبەر نەیارەکانت لەبەر دەممدا، بەڵکو یان تۆش وەك ئەوان بەچۆکدا بکەوە لەبەر دەممدا، یان بریکارێك بگرە بۆخۆت، ئەویش وەکیلێکی گرت، لە ئاکامدا ناعورەیشی لێ سەندەوە بۆ خەڵکی (دیراسحاق).[٢]

ئەمەش نمونەیەکی زۆر کەمە لە دەریایی ئەو هەموو ڕیوایەتانەی باس لە داد پەروەری عمر دەکەن.

٩ـ لالانەوەو پاڕانەوەی عمر و گیرابوونی دوعاکانی:

عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله زۆر دەپاڕایەوە ودەکڕوزایەوە لەبەردەمی خوادا، هەردەم دەیووت: ئەی پەروەردگار تۆ دروستت کردووم فەرمانت پێ داوم و بەرگریشت لێ کردوم، پەیمانیشت داوە پێم کەپاداشتی چاکەم بدەیتەوە لەسەرگوێڕایەڵی و فەرمانەکانت و ترساندویشمت لەسزای سەختت ئەگەرقەدەغەکراوەکانت بشکێنم دوژمنێکت بەسەردازاڵ کرووم کەلەناو سنگمدا داتناوە لەناوخوێنم داهاتو چۆدەکات ئەگەر نیازی گوناهێك بکەم هانم دەدات ئەگەرنیازی چاکەیەك بکەم ساردم دەکاتەوە وبێئاگابم ئەوبێ ئاگانابێت من شتم لەبیر بچیت ئەوە شتی لەبیر ناچێت حەزو ئارەزووانم لە لا شرین دەکات دەمخاتە ناو شتە گومانایەکانەوە (شبهات) وە ئەگەرتۆ لای نەدەی لێم سەرشۆرم دەکات دەی خوایە لوتی بشکێنی نەهێلی دەستی بڕوات بەسەرمدا بەهۆی(ذکر)و یادی تۆوە دەم کوت و بەندی بکەم و منیش بێمە ڕیزی پارێزرانەوە - معصومین - ولاحول ولا قوه الا بالله.[٣]

١ـ ناعورە ناوچەیەکە (٨) میل لەحەلەبەوە دوورە.

٢ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز (إبن الجوزی) لا ٩١.

٣ ـ الکتاب الجامع لسیرة عمر بن عبدالعزیز (١/ ٣٤١).

هەروەها دەیووت: ((اللهم أصلح من كان صلاح لامة محمدﷺ، اللهم أهلكْ من كان هلاكه صلاح لامة محمدﷺ)).[١] واتە: ئەی پەروەردگار چاکی بکەی ئەو کەسەی بە چاکبوونی ئەو ئوممەتی محمد چاك دەبێت، پەروەردگارم لەناوی بەرە ئە کەسەی بەلەناو بردنی ئوممەتی محمدﷺ چاك دەبێت.

دەیووت: (ئەی پەروەردگارم بێ وەییم پێ ببەخشە، تا تامی ژیانم بچێژم، لەئاکامدا لێم ببورە، تا گوناه زیانی نەبێت بۆم و، لەهەموو ناڕەحەتی یەك بمپارێزە، تا دەم گەینێتە بەهەشتەوە بەسۆزو بەزەیی خۆت ئەی بەسۆزترین و بەبەزەیی ترین کەس.[٢]

ئەی پەروەردگارم خۆشەوست ترین مەسەلە لەلای تۆ کە(یەکتا پەرستی)یە گوێڕایەڵیم کردویت، لە بێزراوترین مەسەلەش لەلای تۆ، کە هاوبەش پەیداکردنە سەرپێچیم نەکردویت،) دەی هەرچی لەو نێوانە داکراوە لێم خۆش ببە.[٣]

هەروەها دەیوت: خوایە پەنا دەگرم بە تۆ لەوەی سپڵەم بەرامبەر بەخشەکانت، یان سپڵەیی بنوێنم دوای لەدەس چونیان، یان لەبیریان بکەم و باسیان نەکەم.[٤]

زۆرجار دەیووت: ئەی پەروەردگارم ڕازیم بکە بە کارەکانت، کارەکانیشم لێ پیرۆز بکە، تاوام لێ دێ حەز بەپێشخستنی شتێك نەکەم، کە تۆ دوات خستبێت، یان حەز بە دواخستنی شتێك، کە تۆ پێشت خستبێت.[٥]

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله دوعاکانی گیرا بوو، (ابن عبدالحکم)، دەڵێت: (ابن ریان) جەلاد و شمشێر وەشێنی تایبەتی وەلیدی کوڕی عبد الملك بوو، کاتێ

---

١ ـ الكتاب الجامع لسيرة عمر بن عبدالعزيز لا ٣٤٢.
٢ ـ هەمان سەرچاوە لا ٣٤٣.
٣ ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن جوزى) لا ٢٣٠.
٤ ـ الكتاب الجامع لسيرة عمر(١/ ٣٤٣).
٥ ـ الكتاب الجامع لسيرة عمر لا (١/ ٣٤٣).

عمر‌رحمه‌الله بووبە خەلیفە وتی: من کارە لارو تۆەهاتەکانتم لە بیرە، پاشان ووتی: ئەی پەروەردگارم من لەسەر کار لایدەبەم و تۆش هەرگیز بەرزی نەکەیتەوە، ئیتر لەو کاتە بەدوا یەك ڕێزی نەماو باس و خواسی بەیەکجاری لەقوفڵە وە کوژایەوە)).[1]

عمر‌رحمه‌الله کاتێ ئەمیری شاری مەدینە بوو ڕۆیشت بۆ حەج و لە ڕێگای پێیان ووت: لە مەککە زۆر بێ ئاوی یە، ئەویش لە خوا پاڕایەوە و، خوایش دووعاکەی گیرا کردو هەموویان ئاویان خواردەوە.[2]

کاتێ لەگەڵ (غیلانی قەدەری)دا گفتوگۆی دەکردو وتو وێژکەوتە نێوانیان و دەستی بەرزکردەوە بۆلای پەروەردگار ووتی: ئەی پەروەردگار ئەگەر ئەم غیلانە لەسەر هەقە ئەوە باشە ئەگەر لەسەر هەق نی یە ئەوە بکرێت بەدارا، ئەوە بوو دوا جار لەسەردەمی خەفەی هشام ی کوڕی عبد الملك دا لە دار درا.[3]

دووەم: مەشخەڵی نوێ خوازی لەلای عمری کوڕی عبدالعزیز

ئەوی بەوردی سەرنجی ووتەی زانایان و مێژوو نووسان و ئەوانەی گرنگی دەدەن بە بواری نوێ خوازی بۆی دەردەکەوێت، کە عمری کوڕی عبدالعزیز‌رحمه‌الله بەیەکەمین نوێ خواز دادەنرێت لە ئیسلامدا.[4]

یەکەمین کەس، کە ئەو وەسفەی بڕی بەبالای عمردا پێشەوا محمدی کوڕی شەهابی(الزهری)بوو، لەپاش ئەو پێشەوا ئەحمەدی کوڕی حەنبەل، ئەم فەرموودەیەی گێڕایەوە((ان الله یبعث علی رأس کل مائه عام من یصححُ لهذه الامة امر دینها))واتە: خوای گەروە لە هەموو (١٠٠)ساڵ جارێك کەسێك هەڵ دەخات، کە ئەم دینە ڕاست و دروست ونوێ بکاتەوە بۆ موسڵمانان)و لەپاشاندا ووتی: سەیری(١٠٠)ساڵی یەکەممان کرد دەبینین عمری کوڕی عبدالعزیز.[5]

---

١ ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز (إبن عبدالحکم) لا ٣٠.

٢ ـ البدایة والنهایة لە(الاثار الواردة) لاپەڕە (١/ ١٨٣)وەرگیراوە.

٣ ـ الشریعة للآجری(١/ ٤٣٨).

٤ ـ عون المعبود، العظیم آبادي (١١/ ٣٩٣) جامع الاصول (١١/ ٣٢٢).

٥ ـ سیرة ومناقب عمری بن عبدالعزیز ابن الجوزي لا ٧٤.

دوای ئەوانیش زاناکانی ئیسلام یەك لە دوای یەك عمریان بەیەکەمین نویَ خواز داناوە و هەندیَ لە ئەهلی عیلمش فەرموویانە ئەو فەرموودەیە مەبەستی لە عمرو هاو وێنەکانی یەتی، کە پێغەمبەری خودا دەفەرموێت: ((ان الله یبعث علی رأس کل مائه عام من یصحح لهذه الامة امر دینها))[١].

گومانی تێدا نی یە، کە عمری کوڕی عبدالعزیز شایستەی ئەوەیە ئەم فەرموودەیە بیگرێتەوە، چونکە ئەو زانا بوو، کردەوەکار بوو، هەموو ئاوات و مەبەست و خەمی شەو ڕۆژی زیندوو کردنەوەی سوننەتەکان و لە گۆڕنانی بیدعەو شتە تازەکان بوو، کە هێنراوەنەتە ناو ئیسلامەوە و سڕینەوەی و شکاندنی هەڵگرانی بەزمان و بەدەست.[٢]

(ابن حجر العسقلانی)دەڵێت: ئەو سیفاتانەی، کە پێویستن تازە بکرێنەوە تایبەت نەکراوە بەکومەڵی کاری خێرەوە، زەروریش نی یە هەموو ڕەوشتە چاکە کان لەوکەسەدا دەبیَ دی، مەگەر ئەو سیفەتانە هەمووی لەعمری کوڕی عبد العزیزدا هاتنە دی، ئەو لەسەری سەد ساڵی یەکەمدا بە هەموو سیفاتە جوانەکانەوە بگرە پێشکەوتنیشی لەو بوارەدا دەرکەوت، واحمد بەڕاستی ئەوە دەردەبڕێت، کە زاناکان ئەو فەرموودەیە دەربڕن بەبالاَی عمردا، بەڵام ئەو کەسەی دوای ئەو هات ئیمام شافیعی بوو، هەرچەندە ئیمامی شافعی سیفاتی جوانی زۆری تێدا بوو، بەڵام ئەو بەکاری جیهاد و حوکمڕانی و بەرپاکردنی دادپەروەری هەڵنەساوە.[٣]

هەندیَ لەزانایان پێیان وایە، کە نوێخوازی تەواو بەکەس ناوترێت، جگە لە (محمد المهدی)، کە لە ئاخر زەماندا دەردکەوێت، تا ئێستا لەناو ئوممەتی ئیسلامدا لە دایك نەبووە، هەرچەندە عمری کوڕی عبدالعزیز نزیك بوو بگاتە پلەو پایەی نوێخوازی ئەگەربیتوانیبایە خلافەت بگێڕێتەوە بۆسەردەمی خەلیفەی ڕاشیدەکان و لەڕێگەی شوراوە هەڵبژێرانایەتەوە.[٤]

---

١ ـ المجدون في الاسلام للصعدي و ٧.

٢ ـ الاثار الواردة عن عمر في العقيدة(١/ ١٧٧).

٣ ـ فتح الباري (١٣/ ٢٩٥).

٤ ـ موجز تأريخ تجديد الدين للمودودي لا ٦٩.

جیاوازی نی یە، عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله بەنوێخوازی ڕاستەقینەی تەواو دابنرێت ،یان نا؟چونکە کارە مەزنە نوێ خوازیانەی پێ ی هەستاوە و ئەو ماندوبوونەگەورەیەی کێشاویەتی لەپێناو هێنانە دی ژیانی موسڵمانەتی بۆ ناو کۆمەڵگەو خاوێن کردنەوەو پاك کردنەوەی، ئیسلامی کردەوە، وەك سەردەمی پێغەمبەری خوا ﷺ و خەلیفە ڕاشیدەکان لێ کردەوە و ئەو کارەشی وای لێ دەکات، کە بخرێتە ڕیزی نوێخوازانەوە، کە تا ئێستاش زەمانە شتی وای دووبارە نەکردۆتەوە.

ئەو پلەو پایە مەزنەی، کە خیلافەت بوو یارمەتی دا ئەو کارە ئەنجام بدات، بۆ ئەوەی گەورەیی ئەو کارە نوێخوازیەی عمرمان بۆ دەربکەوێت و ئەندازەی ئەو گۆڕانکاری و کۆدەتا گەورەیەی هاتبوون بەسەر خەلافەتی ئیسلامدا.

لەوانەیە لەڕاستی لا نەدەین ئەگەر بڵێین تەنها لادانێك ڕوویدا بێ لەو کاتەدا لەشێوازی حوکمڕانیدا بوو، کە پاشتر ئاکامی زوڵم و ستەم گەندەڵی لێ کەوتەوە، بەڵام ژیانی موسڵمانان بەگشتی هێشتا پرشنگی پێغەمبەرایەتی پێوە دیار بوو کاریگەری لەسەری هەبوو، ئایین دەستەڵات داری بوو یەکەم بەسەر دڵەکانەوە.[1]

١ـ چاکسازی یەکانی عمرو کارە نوێخوازی یەکانی:

ا ـ یاسای شورا: پێشتر باسی ئەوەمان کرد، کە عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله لەیەکەمین ووتاریدا پاش وەرگرتنی کاری خیلافەت ئەوە بوو پاش سوپاس و سەنای پەروەردگار ووتی: ئەی خەڵکینە، من تووشی ئەو بەرپرسیاریەتی یە بووم بەبێ ئەوەی ڕای خۆمی لەسەر وەرگیرابێت، یان داوام نەکردبێت، یان حەزم لێ کردبێت دەی ئەوا من بەیعەتە دەردەچم و خۆتان سەرپشك بن کێتان بە دڵە هەڵبژێرن)).

لەو کاتەدا خەڵکەکەش بەیەك دەنگ هاواریان کرد: ئەوا تۆمان هەڵبژارد ئەی ئەمیری باوەڕداران، بە تۆ ڕازین، کارمان بگرە دەس بەنگینی و پیرۆزی و

---

١ ـ عمر بن عبدالعزيز (الندوی)لا ١٠.

بەرەکەتەوە)).[١]

ئاب بەو کارەی، عمر هەستا بەئەنجام دانی یەکەمین کاری نوێخوازی، بەجۆرێ خۆی لەپاشای خۆسەپێن ڕزگار کرد، زۆری لێ نەکردن قبوڵی کەسێك بکەن، کە خۆیان هەڵیان نەبژاردووە، بەڵکو کارەکەی دایەوە دەستی خۆیان و کردەوەی بۆ شوراو ڕاوێژکاری.[٢]

ب ـ سەیر کردنی وەك سپاردە: لە زۆر لاوە پێمان گەیشتووە، کە عمر رحمه الله زۆر سوور بوو لەسەر ئەوەی بەترسناکی ئەمانەتەوە بڕوانێتە ئەوکارە و بەگەورە و ترسناك و پڕ لێ پرسینەوە و ئەرکی قورس ی دابنێت، هەر لەسەرەتاوە لێیان پرسی، ئەوە چی یە؟ بەغەمبار دێیتە بەرچاومان؟ لەوەلامدا ووتی: ئەم کارەی بەسەرمندا سەپاوە شایانی هەموو غەمباری یەکە، چونکە یەك کەس نی یە، لەم ئوممەتە کەمن نەمەوێت مافی خۆی بۆ بگێڕمەوە، ئیتر سکالا بەرزکاتەوە، یان نا؟[٣]

هەر لەو ووتارەیدا ووتی: من باشترین کەستان نیم، بەلام بارم لەهەمووتان قورس ترە.[٤] هەموو جارێ داوای لەکاربەدەست و والی یەکانی دەکرد، کە خاوەن دین و لێهاتووو هەڵبژێرن بۆ بەرپرسیارێتی کاروباری موسڵمانان، نامەی نارد بۆ یەکێ لەکاربەدەستەکانی و پێ ی ووت: یەك بەر پرسیاریەتی موسڵمانان ناگرێتە ئەستۆ مەگەر بەجوانترین شێوەو دڵسۆزانە بژی لەگەڵیاندا و ئەسپاردەی دراوەتەوە دەستت بە چاکترین شێوە ئاگاداری بە.[٥]

سیاسەتی خۆپاراستنی لەسیاسەتی پاراستنی سامانی موسڵمانان ـ دەوڵەت ـ لەشتی بێ هودە و إیسرافدا ـ تەنها لەسەر خۆی پێویست نەکردبوو، بەڵکو ئەمەشەی داوا دەکرد لە کاربەدەست و والی یەکانی، بۆ ئەو مەبەستە نامەی نووسی

---

١ ـ سيرة ومناقب عمر ابن عبدالعزيز ابن جوزي لا ٧٤.

٢ ـ التجديد في الفكر الاسلامي. د. عدنان محمدلا ٧٩.

٣ ـ سير أعلام النبلاء(٥/ ٥٨٦).

٤ ـ هەمان سەرچاوە.

٥ ـ تأريخ الطبري له التجديد في الفكر الاسلامي لا٨١.

بۆ ئەبو بەکری کوڕی حەزم پێ ی ووت: نووکی قەڵەمەکەت باریك بکەرەوە- واتە ورد بنووسە- و دێرەکانیش لەیەکتر ی نزیك بکەرەوە - واتە دێر مەپەڕێنە - چونکە من زۆرم پێ ناخۆشە سامانی موسڵمانان بەفیڕو و بێ هۆدە خەرج بکرێت.[١]

سیاسەت و هەڵسوکەوتی حوکمڕانی لەگەڵ گەلەکەیدا زۆر بەرحم و بەبەزەیی بوە و ژیانی خۆشی بۆ دەستە بەرکرد بوون و لە سواڵ و دەست پانکردنەوە ڕزگاری کرد بوون، هەرچی لەمیزانیەی (بیت المال) زیاد بوایە بەشی دەکرد بەسەر نەداراندا،[٢] (٣)درهەمی بڕیەوە بۆ هەژارەکانی شاری بەسرە، بۆبەساڵاچووەکانیش (٥٠)درهەم.[٣]

داوای دەکرد لەوالی وکاربەدەستەکان هاوکاری ئەو کەسانە بن، کە نیازی حەج کردنیان هەیە، مەسروفی بگرنە ئەستۆی خۆیان.[٤] نامەی نووسی بۆ کاربەدەستەکان و پێ ووتن: شوێنی حەوانەی زۆر دروست بکەن لەناوچەکەتاندا هەرڕێبوارێکی موسڵمان بەناوتاندا تێپەڕدەبێ شەو ڕۆژێك میدوانداریان بکەن و ، خزمەتی وڵاخەکەیان بکەن، ئەگەر نەخۆشیان هەبوو ئەوە دوو ڕۆژ و دووشەو خزمەتیان بکەن، ئەگەر پارەشی لێ بڕا ئەوەندی پێ بدەن، کەبگاتە وە ناوچەکەی خۆی).[٥]

تاوای لێ هات لەسەردەمی عمردا کەس نەمابوو زەکات وەربگرێت، لەوبارەیەوە عمری کوڕی ئەسیر دەڵێت: وەڵڵاهی عمری کوڕی عبدالعزیز نەمرد، تاوای کردبوو لەخەڵکی، کە پیاوێك پارەو سامانێکی زۆری دەهێنا بۆ(بیت المال)و دەیووت: خۆتان چۆنی بەباش دەزانن وا سەرفی بکەن، کەچی ئەوەندە خەڵکی دەوڵەمەند بوو بوون، کەس نەبوو وەری بگرێ و کابرا هەموو پارەکەی بردەوە بۆماڵ).[٦]

---

١ - سير أعلام النبلاء(٥/ ٥٩٥).
٢ - تأريخ الطبراني التجديد في الفكر الاسلامي لا ١٨.
٣ - تأريخ الطبراني(٧/ ٤٧٤).
٤ - هەمان سەرچاوە.
٥ - هەمان سەرچاوە.
٦ - سير أعلام النبلاء(٥/ ٥٨٨).

لەم دەوڵەتەدا ڕێزو حورمەتی موسڵمانان لەسەرووی هەموو شتێکەوە بوو، بۆ ئەو مەبەستە نامەی نارد بۆ کاربەدەستەکانی و پێ ی ووتن: بەپارەی دەوڵەت دیلی موسڵمان ئازادبکەن، ئیتر باخەزێنەکەشتان خاڵی ببێتەوە).[١]

تا ئەمڕۆش ئەو دەوڵەتە بنکە ئابووری بتەوەی عمر دروستی کرد بەڵگەیەکی مێژوویی یە بۆ ئەوکەسانەی گومانیان هەیە لە دروست بوونی ڕێسایەکی ئابووری ئیسلامی، بەڵگەیەکی ڕوون و ئاشکرایە لەسەرەوەی، کەشەریعەتی ئیسلام بەتەنها خۆی دەتوانێت ژیانێکی خۆش و بەختەوەر بۆ خەڵکی سەرزەوی بەگشتی فەراهەم بێنێت چ لە دونیا، چ لە لەقیامەتدا.[٢]

ج ـ بنەمای داد پەروەری:

لەبواری دادپەروەری عمر، کەس شانی نەدەدا لەشانی زۆر بەرز بوو، بەڕاستی دەتوانم بڵێم داد پەروەری بەویراسەت بۆی مابۆوە لەباپیرە عمری کوڕی خطاب یەوە رضي الله عنه لەسەر سکەی پارەی نوسیبووی: ((خوا فەرمانی داوە بە وەفاداری و داد پەروەری)).[٣] فەرمانی دەرکردبوو، کە سزای (حدود)بەسەر کەس دا جێ بەجێ نەکرێت، گەر پاش ئاگاداری ئەو)).[٤]

نامەی نارد بۆ ئەمیری خۆراسان(جەراحی کوڕی عبدالله)و پێ ووت: ئەی کوڕی دایکی جەراح هەرگیز قەمچی نەدەیت لەموسڵمانێك، یان کەسێکی (أهل الذمة) مەگەر بە هەقی خۆی، ئاگات لە تۆڵە بێت، چونکە تۆ دەگەڕێنێتەوە بۆلای کەسێك ئاگای لەناپاکی چاوەکان و نهێنی دڵەکان هەیە، نامەیەکت دەدەنە دەست بچوکترین، تا گەورەترین گوناهی نەپەڕاندووە هەمووی لەسەر تۆمار دەکرێت، لەگەڵ (أهل الذمة)دا زۆر بە ویژدان بە فەرمان دەربکە کەس دەستدرێژیان بۆ

---

١ ـ سيرة عمر ابن جوزي لا ١٢٠.

٢ ـ خامس خلفاء الراشدين عمر بن عبدالعزيز لا ٤١.

٣ ـ التجديد في الفكر الاسلامي لا ٨٥.

٤ ـ سير أعلام النبلاء(٥/ ٥٨٨).

نەکات وسوژدەگایان تێك نەدەن.

نامەی نار بۆ کاربەدەستێکی تری و پێ ی ووت: هیچ کەنیسەو هیچ دیر و هیچ ئاگردانێك تێك مەدەن، کە لەسەری صولّح و ئاشتەواییان کردوە.[١]

باج و دەیەك لابرا و سەرانە نەما، کە حکومەتەکانی پێشوو سەپاند بوو با، خەلّکی سەربەست بکە لە کاری بازرگانیدا چ لە دەریا و چ لە ووشکانیدا، خۆت بەری بکە لە ناهەقیانەی بەنی ئوممەیە کردوویانە، خۆت بەری بکە لەو کارەکانی حەجاج و نەهێلّی کاربە دەستەکانی دوای ئەو بەسەر کارەکانی ئەودا بڕۆنەوە).[٢]

د ـ زیندو کردنەوەی ((فەرمان بەچاکەو بەرگری لەخراپە)).

وورده ورده خەلافەتی ئیسلامی لەو مەبەستەی لای دەدا، کە لەپێناویدادروست بوو بوو، کە ئەویش پارێزگاری بوو لەئاینی ئیسلام، عمر ئەم مەبەستەی یندوو کردەوە و ئالاّکەی سەر لە نوێ بەرزکردەوەو ڕێزی خۆی پێدایەوەو لەپێش هەموو شتێکەوە حسابی بۆ کردبوو.

ئەوەی وای کرد لە عمر کەسەر کەوتووبوبێت لەم کارە مەزنەی دا ئەو ترسە گەورەیەی بوو لەخوای عزوجل ومەبەستی سەرەکی ڕەزامەندی ئەو بوو، هەروەها یارمەتی پشتگیری گەورە زانایانی ئەو سەردەمە ڕۆلّیان هەبوو لەسەرکەوتندا.[٣]

عمری کوڕی مەیمون دەلّێت: زاناکان لە خزمەت عمری کوڕی عبدالعزیز دا قوتابی بوون.[٤]

دروسی ئایندارى و خاوێنی بیرو باوەڕەکە کاریگەری سەرەکیان هەبوو لە سەرکەوتنی نوێخوازی و چاکسازی یەکانیدا، جەنگی دژی ئارەزووکاری و بیدعە

---

١ ـ سیر أعلام النبلاء(٥/ ٥٨٨).
٢ ـ سيرة ومناقب عمر (١٠٧، ١٠٨).
٣ ـ التجديد في الفكر الاسلامی لا ٨٥.
٤ ـ سیر أعلام النبلاء(٥/ ٥٨٨).

چێی ڕاگەیاند بوو و زۆر توند بوو لەگەڵ هەڵگرانیاندا،[١] لەمەولا (انشاء الله) بەدرێژی باسی لێوە دەکەین.

(الامام لاوزاعی) لە عمرەوە دەگێڕێتەوە، کە وتوویەتی: ((هەرکاتێ کۆمەڵێکت بینی بەدزی یەوە و بەبێ ئاگاداری موسڵمانان بەگشتی و بەچپە خەریکی شتێکن ئەوە دڵنیا بە خەریکن گومڕایی دادەمەزرێنن).[٢] و هەموو جارێ دەیووت: ژیان چ نرخێکی هەیە ئەگەر سوننەتێك زیند وو نەکەیتەوەو بیدعەو داهێنراوێك نە مێنێت.[٣]

گرنگی یەکی لە ڕادە بەدەری هەیە بە چینە جیاجیاکانی خەڵکی و ئاین و عیباداتیان، هانی کاربەدەستەکانی خۆی دەدا، کە پێش هەموو کەس لەمزگەوتدا جا ئامادەی توێژی کۆمەل بن و بۆی دەنووسین: ((خۆتان بەهیچ شتێکەوە خەریك نەکن لەکاتی نوێژەکاندا، چونکە هەرکەسێك نوێژەکانی بفەوتێنێت ئەوە زۆر ئاسی یە لەلای فەرمانی تری ئیسلام بفەوتێنێت).[٤]

کەسایەتی بەرزو سیاسەتی پڕ لەداد و خواناسی عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله کاری کردبووە سەر چینەکانی کۆمەڵگا حەزو ئارەزووەکانیشی بەرەو چاکە و خواناسی هێنا بوویەوە.[٥]

(طبري) لە مێژووەکەیدا دەگێڕێتەوەو باس لە راوردێکی جوان دەکات لە نێوان عمرو خەلیفەکانی پێش خۆی و دەڵێت: وەلیدی کوڕی عبدالملك بەسروشی خۆی حەزی لە خانووی جوان و کارگەو بیناسازی کردەوەو هەر ئەم کۆشکەکەی ڕازاندۆتەوەو، بۆیە گەلەکەیشی چاویان لێ کردەوە وەك ئەو حەزیان لە خانووبەرە بووە ڕۆژانە کابرا بگەیشتایە بەهاوڕێ یەکی دەربارەی خانووبەرەو کۆشك پرسیاری

---

١ ـ التجديد في الفكر الاسلامى(لابن الجوزي) لا ٨٦.
٢ ـ سيرة ومناقب عمر ابن عبدالعزيز ابن جوزي لا ٨٣.
٣ ـ التجديد في الفكر الاسلامى لا ٨٦.
٤ ـ سيرة ومناقب عمر ابن عبدالعزيز ابن الجوزي لا ٢٢١.
٥ ـ التجديد في الفكر الاسلامى لا ٨٦.

لێ دەکرد، بەڵام هەر کەسەردەمی سولەیمان هات، چونکە حەزی بە ژن هێنان خواردنی بەلەزەت بوو، ئەو خوەی کاری کردبووە سەر میللەت و کەسێ بگەیشتایە بەکەسێکی تری دەربارەی ژن هێنان و کەنیزەك و ئەم جۆرەشتانەپرسیاری لێ دەکرد، بەڵام هەر، کە سەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیز هاتە پێشەوە ـ چونکە خواناس و قورئان خوێن و شەو نوێژ گەر بوو- کاری کردبۆە سەر گەلەکەی و کاتێ کەسێك دەگەیشستە هاوڕێکەی پرسیاری لێ دەکرد: ئەم شەو چەند ڕکەعات شەو نوێژت کرد؟ چەند ئایەتت لەبەر کردوە؟ کەی ختمەکەت تەواو دەکەی؟ کەی ختمەکەت تەواو کرد؟ لەم مانگەدا چەند ڕۆژ بەڕۆژوو دەبیت؟.[١]

عمر رحمه الله هەر بەوە نەوەستا، کە پابەند بوو بەئیسلامەوە و بەرپاکردنی ئاین لە دەوڵەتەکەیدا، بەڵکو گرنگیشی داوە بەو گەلانەی یشی، کە موسڵمان نەبوون و هەوڵی داوە بانگیان بکات بۆ لای ئیسلام و نامەی ناردوە بۆ پاشاکانی هندستان؟ و (ماوراء النهر)و پەیمانی پێ دابوون، کە ئەگەر موسڵمان ببن وەك موسڵمانانی تر سەیر دەکرێن و هەموو مافێکیان لەگەڵ ئەواندا دەبێت، بەو بۆنەیەوە زۆرێکیان موسڵمان بوون و ناوی خۆیان گۆڕی بۆ ناوە ئیسلامی یەکان.[٢]

لەوکارانەی ، کە وەك خزمەت کردن بە ئیسلام کردنی، فەرانی دەرکر زانستە ئیسلامی یەکان بنووسرێینەوە و بەتایبە زانسی فەرموودە، و لە داهاتوودا زیاتر لەسەر ئەم لایەنە دەڕۆین، هەموو ئەم کارە مەزنانەو ئەم پڕۆژە بزورگانەی ئەنجام داوە لەماوەی کورتی خەلافەتیدا، بووبە گەوهەرێك بۆئوممەتی ئیسلام، بووبە مانگێك لەتاریکایی شەودا ڕێبواران بتوانن ڕێبازی نوێخوازی و چاکسازی بگرنە بەرو ڕێگای بۆ ئاچوخ کردن.[٣]

---

١ ـ تأريخ الطبري (التجديد في الفكر الاسلامى) لا ٨٧ وەرگیراوە.

٢ ـ خامس الخلفاء الراشدين عمر بن عبدالعزيز لا ٣٠.

٣ ـ التجديد في الفكر الاسلامى لا ٨٧.

٢ـ مەرجەکانی نوێخوازی:

لە ڕێگەی ژیانی عمری کوڕی عبدالعزیزەوە ئەتوانین کۆمەڵێك مەرج و سیفاتی کەسی نوێخواز دیاری بکەین:

١ـ ناسراوبێت بە بیرو باوەڕی پاك و تەواوی پرۆگرامی:

یەکەمین کارو ئیشی نوێخواز ئەوەیە، کە دووبارە ئیسلام بەرەو کانیاوە سازگارەکەی بگەڕێننەوە و لەهەموو ئەوشتانەی تێ ی ئاخنراوە پاك بکرێتەوە، ئەم کارەش ناکرێت مەگەر لەسەر دەستی یەکێکدا، کە خۆی لەسەر ڕێبازی خاوێنی پێغەمبەری خوا ﷺ بێت و هاوەڵە بەرێزەکانی و کۆمەڵی ڕزگار بوو ئەوانەی کە پێغەمبەری خوا ﷺ باسی کردون، کە دەبن(٧٣) بەشوە و تەنها یەك بەشیان لەسەر ڕاستی یەوە، ئەو بەشەش ئەوەیە زیاتر چاکتر پابەند و پرۆگرامی پێغەمبەری خواوە ﷺ.[١]

ئەم مەرجەش لە عمری کوڕی عبدالعزیز دا بەرجەستە بوو وەك لە داهاتوودا باسی لێوە دەکەین.

ب ـ دەبێت زانا نابێت و توانای ئیجتیهادی هەبێت:

ئەم مەرجە لە عمری کوڕی عبدالعزیز دا هاتبوە دی، ڕووبەڕووە ئەو گێرەو کێشانە بویەوە، کە لەسەردەمەکە دا ڕوویان داو هەوڵیشی دا چارەسەریان بۆ دۆزێتەوە، لەڕاستیدا: مەرجەکانی (ئیجتهاد) کردن بەو شێوەیەش نارەحەت نی یەکە لە کتێبەکە فیقهی و ئوصولی یەکاندا هاتووە، بەجۆری باسیان کردوە، کە مەحاڵە ئەو مەرجانەی لەکەسێکدا بێتەدی و بەجۆرێ، کە دایان ناوە دەبێت هەموو زانستەکانی بزانێت وەك ـ نەحوصرف و زمان و بەلاغەوزانستی شەرعی و وەك تەفسیر و فەرموودە و ئوصول فقه و زانستی قورئان زانستی فەرموودە و سیرە و هەردوو عیلمی (منطق و علم الكلام) و کۆمەڵێ شتی تریش، کە زۆر نارەحەتە

---

١ ـ التجدید في الفکر الاسلامی لا ٤٦.

لەکەسێکدا بێتە دی.[١]

لەڕساتیدا، ئیجهاد کردن زۆر خۆش و ئاسانە، بۆ هەرکەسێك توانای تێڕوانینی و تێگەیشنی هەنبێت، و نوێخوازیش مەرجە، کە مەبەستەکانی شەرع بزانیت و بتوانیت لێیان حاڵی ببێت و ئەحکامی نوێیان لێ هەڵبگوزێت و شارەزا بێت بەسەردەمەکەی و تێگەیشتووبێت لە واقعیەکەی.[٢]

(المناوی) دەڵێت: لەسەر نوێخوازەکە: بەڵگەی پێ بێت و پشتگیری سوننەت بێت و توانای ئەوەی تێدا بێت، کە (متشبهات) بگرێتەوە بۆلای (محکمات)، توانای دەرهێنانی حوکمی شەرعی هەبێتن لە دەقەکانی قورئان و ماناو ئامازەکانی لە دڵێکی وریاو مێشکێکی بەکارەوە.[٣]

مەوروردی دەڵێت: یەکێ لەو سیفەتانەی دەبێت لە نوێخوازدا هەبێت ئەوەیە دەبێت خاوەنی مێشکێکی ساف و تێڕوانینێکی ورد و تیژو بیری دروست بێت، توانایەکی بێ وێنە لەمانەوە لەنێوانێکی ڕوندا لەنێوان پشت گوێ خستن - افراط - و ڕۆچوون - تفریط - دا و ڕەچاوکردنی مام ناوەندی لەو نێوانەدا و هێزی بیرکردنەوەی دوور لە کاری گەری ڕوداوەکانی سەردەم و، دەمارگیری کەچەندان ساڵە جێگیر بووەن ئازایەی یەکی وای دەوێ، کە بەهۆیەوە بتوانێ لەگەڵ ئەو ڕۆژگارە لار بووەدا لادراوەدا هەنگاو بنێت و شانشانێنی لەگەڵدا بکات.[٤]

ج ـ دەبێت هەردوو بواری فیکری و هەڵس و کەوتی بگرێتەوە:

چونکە گەڕانەوە و ڕاستکردنەوەی فیکری خەڵکی گەورەترین کاری نوێخوازە، خۆ ئاشکرایشە لادان لە هەڵس و کەوتیشدا ڕوودەدات وەك چۆن لەفیکردا ڕوودەدات، بەڵکو زۆربەی لادانە هەڵس و کەوتی یەکان بەهۆی لادانە فیکری یەکانەوە ڕوودەدان.

---

١ ـ عون المعبود (١١/ ١٩٢).

٢ ـ التجدید في الفکر الاسلامی لا ٤٦.

٣ ـ فیض القدیر/ للمناوي(١/ ١٤).

٤ ـ موجز تأریخ تجدید الدین ـ مودودی لا ٥٢.

نوێخـواز هەڵدەسـتێت بەڕاسـت کردنـەوەی فیکـرو هۆشـەکان و ڕزگـاری دەکـات لەپۆخڵەواتی گومان و شـوبهەکان و، زانـسته بەسـوودەکانو وتێگەیـشتنی ڕاسـت و دروستی ئیسلام بڵاو دەکاتەوە،لەناو خەڵکیـدا لەڕێگـەی وانـە وتنـەوە و نووسـین و هەموو کارێکی تری بەردەست، پاشان دەست دەکات بەڕاست کردنەوەی ڕەوشت و هەڵس و کەوتی خەڵکی و پاك کردنەوەی دەروونیان و ڕزگار کردنیان لە هەموو ئـەو هەڵس و کەوتە باوانەی دژی شەریعەتی ئیسلامن، ڕاگەیانـدنی چـەنگ دژی بیدعـە و خورافیات ڕابگەنێت، ڕووبەڕووی گەندەڵی ببێتەوە لـە هـەموو بوارەکانـدا بەتایبـەت گەندەڵی لەشێواز ی حوکمڕانی و بەڕێوە بردنی وڵاتدا، ئابەو جۆرە نوێخـواز ووتـەو کردار لەگەڵ زانست و کرداریەك دەخاتەوە.

پێـشینەکان ئاماژەیـان بـۆ ئـەم مەرجـە کـردوەو ووتویانـە: نوێخـواز سـوننەت سەردەخات و بیدعە لەگۆڕ دەنێت.[1]

د ـ دەبێت سودو کەڵکی بۆ هەموو خەڵکی سەردەمەکەی بێت:

چـونکە نوێخـواز پیـاوی قۆنـاغێکی کـاتی یـە، بـۆ مـاوەی (١٠٠)سـاڵ بـەردەوام دەبێت، بۆیە وەك مەشـخەڵ بەدەسـتێك وایـە، کـە خـەڵکانێکی زۆر لەبـەر ڕۆشـنای یەکەیدا ڕێگا دەبڕن و ڕێگا بۆ خەڵکی ڕۆشن دەکاتەوە وتا نوێخوازێکی نوێ لە دایك دەبێتەوە، بەو جۆرە پێویستە زانست و زانیـاری یەکـەی هـەموو لایـەك بگرێتـەوە، دەبێت شوێنەواری هەوڵە چاکسازی یەکانی بەهەڵس و کەوت و فیری خـەڵکی یـەوە دیاربێت.

زۆرجاریش بەهۆی قوتابی و ئەندامە گۆش کراوەکانی بەردەستی یەوە دێتـەدی، ئەوان هەڵدەسـتن بەبـەردەوامی کاروانـە چاکسازی یەکـەی کتێـب و نووسـین و بـۆ چــوونەکانی لــەناو خەڵکـدا بــڵاو دەکەنــەوە و چــەندان قوتابخانــە ی فیکــری دادەمەزرێنن، کە هەنگاوە چاکسازی و نوێخوازیەکـەی بـەردەوا دەکـەن، تـا هـاتنی نوێخوازی دا هاتوو.

---

١ ـ عون المعبود (١١/ ٣٩١).

٣ـ فەرموودەی پێغەمبەرﷺ لەبارەی نوێخوازیەوە:

ئەو فەرموودەیەی پێغەمبەری خواﷺ کە دەفەرموێت: ((ان الله یبعث علی رأس کل مائه عام من یصحح لهذه الامة امر دینها)).[١] ئەو وانانەی لەو فەرمودەیە وەردەگیرێت:

- ئەو فەرموودەیە یەکێکە لەو فەرمودەیە موژدە ئامێزانەی، کە مانای ئەوە دەدات پێمان، کە خوای گەورە ئەم ئاینە لەفەوتان دەپارێزێت ئیتر سەردەمەکانیش دووربکەونەوە و بەڵێنی خوایی یە، کە نوێخوازە رەبانی یەکانی بۆ دەنێرێت و لەپاش خامۆش بوون سەر لەنوێ ڕۆشنی دەکاتەوە، لەقۆناغی مت بوون دەری دەهێنێتەوە، لەڕێگای ئەو ڕێنمایی و ڕووناکی یەوە، کە هەڵی دەگرن.

ئەم فەرموودەیە ووزەیەکی پڕ لە هیوا دەبەخشێتە مرۆڤی موسڵمان، لەوە دڵنیا دەبێت، کە دوا ڕۆژ هەر بۆ ئیسلامە ئیتر با هێزی شەڕو خراپەکاران زۆر بەهێزبن و ئەهلی نەفامیش لە چڵەو پۆپەی سەرکەتنشدا بت، نوورو ڕوناکی ڕۆژ هەر دەردەکەوێت، ئیتر باشەوەکانیش لەناو ڕەشایدا وون دەبن.

ئێمە لەم کاتەی ئەمڕۆماندا زۆر پێویستیمان بەپێداگرتن هەیە لەسەر ڕاڤە کردنی ئەو مانایەو، بڵاوکردنەوەی لەناو خەڵکیدا، تا شەپۆلی ئەو بێ هیوایەی،کە هەموو دەروونەکانی گرتۆتەوە بڕەوێتەوەو خۆی نەداتە دەستی سەر شۆڕی و ملکەچی، بەیانوی ئەوەی گوایە ئاخر زەمانەو هیچ هەوڵێکی چاکسازی کەڵکی نی یەو هەروەها ئیسلام لەئاوا بووندایەو وبێ باوەڕیش لەبرەودایە! ئەوەتا نیشانە بچووکەکانی قیامەت دەرکەوتن و چاوەڕوانی نیشانە گەورەکانیشی دەکەین.خاوەنی ئەم بۆ چوونە هەڵەیە بەهەڵە ڕاڤەکردنی هەندێ فەرموودە دەکەنە بەڵگەی دەستیان و جۆری مانای دەکەن، کە ئەو مانایە هەڵناگرێت.[٢]

یەکێ لەو بەڵگانە ئەوەیە، کە ئەنەس رضي الله عنه فەرموودەیەکی لەلایەن بخاری

---

١ ـ سلسلة الاحادیث الصحیحة(٢/ ١٥١).

٢ ـ التجدید في الفکر الاسلامی لا ٥٥.

ڕیوایەتی کردووە، دەفەرمویەت: ((لایأتي زمان الاّ الذي بعده شر منه حتى تلقوا ربکم)).[١] واتە: زەمانێ دێتە پێشەوە خۆزگە بە سالانی ڕابردوو دەخوازێت، تا دەگەنەوە پەروەردگارتان، واتە پار لەئەمسال باشترە.

فەرموودەی: ((بدأ الاسلام غريباً وسيعود غريباً، فطوبى للغرباء)).[٢] واتە: ئیسلام بەغەریبی هات و لەپاشەڕۆژیشدا دەبێتەوە، خۆشبەختی بۆ هەلگرانی غەریبی لەوکاتەدا.

ئیتر ئەوەیان لەیاد چوو، کە نابێت لەم فەرموودانە حالّی ببین، تا ئەو فەرموودانەی تریش نەبینین، کە مژدە ئامێز ودڵخۆشکەرن وەك فەرموودەی: ((مثل امتي مثل المطر لايدرى أوله خير أمر آخره))،[٣] واتە: ئوممەتی من وەك باران وان و نازانرێت سەرەتاکەی خێرو چاکەیە، یان کۆتایی یەکەی، (ابن القيم)یش دەڵێت: ((هۆزێك تا هۆزێکی ترو سەردەمێك ، تا سەردەمێکی تر).[٤]

بۆیە مێژووی ئیسلام کۆمەڵە سەردەمێکی بەخۆیەوە دیوە، پڕشنگدار و ڕووناك بووەوە، وەك سەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیز و نورالدین، صلاح الدین، یوسف بن پاشفین، محمد فاتح وکەسانی تریش لەسەردەمی بیست دا.

ئەوەی شایەنە لێرەدا ئاماژەی بۆ بکەین لەماناکردنی ئەم فەرموودەیە و هەموو ئەو فەرموودانەی، کەباسی مژدەی هاتنەوەی ئیسلام دەکەن، بۆسەر شانۆی ژیان جارێکی ترو، ئەو فەرموودانەش هەموویان صحیحن و لەپێغەمبەری ڕاستگۆوە دەرچوون، هەردەبێت بێنە دی وەك چۆن هەواڵی داوە، هەروەك چۆن ناڕاستەو خۆ داوای ئەوەمان لێ دەکات، کە ئوممەتی ئیسلام لەهەوڵ و تێکۆشاندا بن، تا ئەو سەرکەوتنە مژدە دراوانە بێتە دی و سەربەرزی بگەڕێتەوە بۆ ئیسلام و شوێن

---

١ ـ البخاري كتاب الفتن ژ ٦٥٤١.

٢ ـ مسلم كتاب الايمان ژ ٢٠٨.

٣ ـ سنن الترمذي ژ ٢٧٩٥.

٤ ـ مدارج السالكين لا ٥٧.

کەوتوانی و سوننەتی خوایش وایە هۆکان نایەنە دی، تا هۆکارەکان نەیەنەدی .[١]

أ ـ مەبەسی پێغەمبەری خوا ﷺ لەبڕگەی یەکەمی فەرموودەکە، کە دەفەرموێت: ((ان یبعث لهذه الامة)) ئەو کەسەی خوادەینێرێت تەنها بۆ خۆی و کۆمەڵێکی کەم نی یە، بەڵکو بۆ خاترو بەرژەوەندی ئوممەت دەژی و، خاوەنی هیمەت و ووزەیەکی بەرزە و هەموو خەمێکی خەمی ئوممەتەکەیەتی، هەموو هەوڵ و تەقەلایەکی خۆی بەشەو ڕۆژ دەخاتە گەڕ،تا ئەم ئوممەتە لەوچەقینە ڕزگاربکات و، متمانەی بۆ یە دەگێڕێتەوە بە ئوممەتکەی و دەیخاتەوە سەر ڕێڕەوی ڕاست و دروست و، خەڵکی دەبێت لەسەر هەموو گیرو گرفتێك لەو پێناوەدا ببێتە ڕێگەی و زاڵ دەبێت بەسەر هەمو ناڕەحەتی و لەمپەرەکانی ڕێ، تا دەگاتە بڵندکردنەوەی سەری ئومەت و گەڕاندنەوەی سەرکردایەتی کردنەوەی دنیا لەلایەن موسڵمانانەوە.[٢]

ب ـ بڕگەی دووەمی فەرمودەکە: ((ان الله یبعث علی رأس کل مائە سنة))لەسەری هەموو سەد ساڵێك دومانا هەڵدەگرێت یەکەم/ سەری ساڵ واتە یەکەمین ڕۆژەکانی و هەروەها سەری ساڵ واتە: ڕۆژەکانی کۆتایی ساڵ،[٣] زاناکان لەسەر ئەم دوومانایە جیاوازیان هەیە، بەڵام ابن حجر پێ ی وایە سەری ساڵە واتە ڕۆژەکانی کۆتایی ئەو ساڵەو ئەمەش ڕایەکی گونجاوە.

هەردووئیمامی گەورە (الزهري) و (أحمد کوڕی حنبل)پێیان وایە، کە سەری ساڵە و بەبەڵگەی ئەوەی، کەلەسەری ساڵی یەکەمدا عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله سەری ساڵی دووەم ئیمامی شافعی بوو، یەکەمیان لەساڵی (١٠١)ی کۆچیدا گیانی سپارد و دووەمیان لەساڵی (٢٠٤)دا گیانی سپارد و لەسەرتای سەکەدە لەدایك نەبوون ئیترچۆن نوێخوازیش بن.[٤]

---

١ ـ الاجتهاد للتجدید، عمر عبید حسنه لا ٧.
٢ ـ التجدید في الفکر الاسلامي لا ٤٦.
٣ ـ عون المعبود(١١/ ٣٨٦).
٤ ـ عون المعبود(١١/ ٣٨٦).

ج : مەرجە نوێخوازلەسەری (١٠٠)ساڵەکاندا گیان بسپێرێت؟

هەندێ لەزانایان ئەمە بەمەرج دەگرن، بەڵام ڕایەکی بەهێز نی یە، چونکە ووشەی (یبعث) واتە: دەی نێرێ نەك وەفات دە کات، مەبەستی سەرەکی ئەوەیە، کە سەری سالچی قەڕن دەبینێت و لەوکاتەشدا کردوەو نوێخوازیەکانی بەدی دەکرێت و بەچاکسازی و بەرژەوەندی گشتی ناوی دەردەکات و، مەرجیش نی یە وەفاتەکەی بکەوێتە نزیکی سەری(١٠٠) ساڵەکە، یان دەبێت زیندوو بێت، تا سەری سەدەی داهاتووە و دەڵێت.[١]

د: ئایا نوێخواز تەنیایە، یان زۆرن لەیەك کاتدا؟

ووشەی ((من یجدید لها دینها)) جێگەی پرسیار بووە لە ڕابردوودا هاتوودا و مەبەست: کە ئایا ووشەی(مَنْ) تاکێکی لێبڕاوی هەڵکەوتوە لەناو ئوممەتدا، یان ماناکەی لەوەش فراوانترە و کۆمەڵی نویخواز دەگرێتەوە لەیەك کاتدا؟

بەڵام زۆربەی زاناکان لەسەر ئەوەن، کە نوێخواز یەك کەسە و (سیوطی) ئەم ڕایەی بۆ جمهوری زانایان دەگێڕێتەوە، بەڵام کۆمەڵێکی تر لە زانایان ووتویانە ووشەی - من - لەلایەنە زمانە وانی یە دکەیەوە بۆ زیاتر لەیەك کەسە و لەو زانایانە ابن حجر وابن الاثیر و الذهبي وابن کثیر و المناوی و العظیم آبادي.[٢]

لە دوای لێکۆڵینەوە لە ووشەی - مَنَ - دەردەکەوێ، کە مەبەس لێ ی لەیەك کەس زیاترە و، چونکە مێژوو ئەوەیان بۆ ساغ کردۆتەوە، کە لەیەك کاتدا چەند نوێخواز هەبووە لەیەك کاتداو لەیەك سەردەمدیشدا، کاری نوێخواز زۆر قورس و گران و فرە لایەنەیە لەئیسلامدا و ئێ وڵاتی ئیسلامیش زۆر پان پۆرە و نارەحەتە لەسەر یەك کەس بەو کارە قورس و گرانە هەڵبستێت، بەڵکو موسڵمانەکان بەکۆمەڵ دەوتوانن چاکسازی و نوێخوازی سەرتاسەری دروست بکەن.[٣]

---

١ - التجدید في الفکر الاسلامی لا ٦١.

٢ - هەمان سەرچاوە.

٣ - هەمان سەرچاوە.

هـ : نوێخواز ئایینداری ئوممەت نوێدەکاتەوە نەك تەنها ئایین خۆی:

ئـەوەی لەفەرموودەکـەوە وەردەگیرێـت ئەوەیـە، کـە ئـەو نوێخـوازە ئاینـداری موسڵمانان نۆێ دەکاتەوەو دووبارەگـەرم و گـوڕی دەداتەوەبـەکاروانی خواناسـی و موسڵمانەتی و ڕێرەوی پێغەمبەرﷺزیندوو دەکاتەوە و خەڵکی بۆ بانگ دەکاتـەوە، نەك نوێ کردنەوەی ئاینی پیرۆزی ئیسلام خۆی، چونکەئیسلام کۆتا ئاینی خوایە و تیرو تەواوەو کۆن بوونی بەسەرداناپەت، تا کەس بیـەوێ تـازەی بکاتـەوە و دەقـی قورئـان و سـوننەت جـێگیر و بـەردەوامن و بـیرو بـاوەڕ ڕوون و ئاشـکرایە و قبـوڵی بـچووکترین گۆڕانکـاری ناکـات، بـەڵکو مەبەسـت لێ ی بەرزکردنـەوەی ئاسـتی موسڵمانانە بۆ ئاستی بەرنامەکەی خواو پەیوەست بکرێنەوە لەگەڵ ئایەنەکەیدا.[1]

١ ـ من أجل صحوة اسلامية د. قرضاوی لا ٢٦، ٢٧.

بەشی سێ یەم

گرنگی دانی عمر بەبیرو باوەڕی ئەهلی سوننەت

عمری کوڕی عبد العزیز رحمه الله گرنگی دەدا بە بیروباوڕەی ئەهلی سوننە و هەوڵی دەدا خەڵکی فێری بن وەخەڵکیش فێر بکەن و لەناو خەڵکیشدا بڵاوی بکەنەوە، و لەناو سەرچاوە ئیسلامی یەکانی بیرو باوەڕی ئەهلی سوننەدا وتەکانی بەئاشکرا لەو بارەیەوە بەئاشکرا دیارە دیارە: هەر لە بیرو باوەڕی و تەفسیر فەرمووە وفیقهە و شتی تریش.

مامۆستا حەیات ی کوڕی محمدی کوڕی جبریل زۆری لەو وتانەی عمری کۆکردۆتەوە و بەو بۆنەوەیە توانی بڕوا نامەی ماستەر وەربگرێت، زۆربەری ئەو کتێبانەی لەسەر عمری کوڕی عبدالعزیز نووسراون گرنگیان بەم لایەنە گرنگە نەداوە کە بەردەوام هەولی داوە بیرو ڕای موسڵمانان بەڕسات و دروستی وە لەگەڵ قورئان سونەتی پێغەمبەری خودا ﷺ بهێڵێتەوە.

لەگرنگترین لایەنەکانی بیرو باوەڕ، کە عمر قسەی لەبارەوە کردووە:

یەکەم: یەکتا پەرستی خوا ـ توحید الاالوهیە.

یەکتا پەرستی خودا ـ بینچینەی ئاینی پیرۆزی ئیسلامە، بەڵکو بنچینەی هەموو ئاینێکی ئاسمانایە، بەڵکو هەموو پێغەمبەران و هەموو کتێبە ئاسمانیەکان بۆ ئەو مەبەستە نێرراون، هەموو پێغەمبەرێك هەر لە ئادم عليه السلام ەوە تا دواین پێغەمبەر، کە محمد مصطفى یە ﷺ بانگەشەیان بۆ کردووە، نەك هەر ئەوە بەڵکو مەبەستی سەرەکی دروست بوونی جنۆکە و مرۆڤ یەکتاپەرستی خوایە و لە و بارەیەوە قورئانی پیرۆز دەفەرموێت: ((وما خلقت الجن والانس الاّ ليعبدون)) واتە: من جنوو مرۆڤم تەنها بۆ بەندایەتی کردنی خۆم دروستم کردووە.

سەلەفی صالّحی ئەم ئومەتە کاتی خۆی گرنگی تایبەت داوە بەم جۆرە یەکتا پەرستی خودایی یەو عمری کوڕی عبد العزیز لەم بارەیەوە بەشداری تایبەتی هەیە، پێش ئەوەی بەوردی باسی دوعاو تەبەروك و ترس و پشت بەستن و سوپاسگوزارەکانی بکەین، بابزانین یەکتا پەرسی خودایی یانی چ؟ زاناکان بەو جۆرە مانایان کردوەکە: خوای گەورە بەتەنها خۆی شایستەی ئەوەیە بپەرسترێت و هاوبەشی بۆ پەیدا نەکرێت.[١]

هەندێکی تر وای پێناسە دەکەن کە بەندایەتی کردنی خوایە، بەتەنها هاوبەشی بۆ پەیداکردنی نەکرێت و تەنها لەئەو بترسێت و ئەوت خۆش بووێت و پشت ی پێ ببەستێ.

لەبەندایەتی یە دڵی یەکانی عمری کوڕی عبدالعزیز:

١- دوعاو پاڕانەوە:

أ - جارێکیان عمری کوڕی عبد العزیز رحمه الله دای بەلای پیاوێکدا کۆمەڵێك ووردە چەوی بەدەستەوە بوو، یاری پێ دەکردن و بەدەم یاریەکەوە دەیوت: پەروەردگارم حۆریم پێ بدە لەبەهەشتدا، عمر ووتی: بەخوا ژن خواستن وا نابێت، وژن خوازێکی خراپی، بەڵکو بەردەکان فڕێ بدەو لایبە و بەدڵسۆزانە دوعاکانت دەربڕە.[٢]

لەم بەسەرهاتەوە ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت، کە عمر رحمه الله مەرجەکانی دوعا بۆ ئەو پیاوە دیاری دەکات، کە دڵسۆزی و ئامادەیی دڵ و خۆ خەریك نەکردن بەشتی ترەوە، ئەمەش قورئانی پیرۆز و سوننەت ئاماژەی بۆ دەکەن، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿فَٱدۡعُواْ ٱللَّهَ مُخۡلِصِينَ لَهُ ٱلدِّينَ﴾ غافر: ١٤.

---

١ - شرح العقيدة الطحاوية(١/٢٩).
٢ - الحلية(٥/٢٨٧).

پێغەمبەری خواﷺ فەرمویەتی: ((ادعوا الله و انتم موقنـون بالإجابـة، واعلمـوا ان الله لايستجيب دعـاء مـن قلـب غافـل لاه))،[١] واتـه: بـەجۆرێ هـاوار بکـه نـەخواو لێ بپارێنەوە، کە دڵنیان لەوەی دێت بەدەمتانەوە، هەروەها بـشزانن، کـه خـودا دوعـا قبوڵ ناکات لەدڵێك بێ ئاگاو خەریك بێت بە شتی بێ هۆدەوە.

ب ـ عمری کوڕی عبد العزیز دەڵێت: ((ئەی پەروەردگار من لە خۆشەویست ترین شتدا لەلای تۆ، کە یەکتا پەرستی یە بەقسەم کردویت، لەبێزاروترین شتیشدا لـەلای تۆ کە بێ باوەڕی یە سەرپێچیم کردوویت، دەی هەرچیم لەو نێوەندەدا کـردوە لـێم خۆش ببە.

ئا لێرەدا ئەوەتا عمری کوڕی عبد العزیز بەگوێڕایەڵی و یەکتا پەرستی یەکانی یە لەخوادە پارێتەوە و داوای شتی تری لێ دەکات دروستە، وەك چـۆن لەفـەرموودەی (٣) کەسەکەی، تا لەئەشکەوتەکەدا ڕوویدا.[٢] ئەوان لە لەڕێگای باسـکردنی کـردەوە چاکەکانیانەوە لەخوا دەپاڕێنەوە، تا دەرگای ئەشکەوتەکەیان بۆ بکاتەوە.

هەروەك موسڵمانانیش کردەوەی چاکی باوەڕیان باس دەکرد و ئەوجا داوکاریان دەخستە خزمەتی پەروەردگار، وەك خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿رَّبَّنَآ إِنَّنَا سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُنَادِى لِلْإِيمَـٰنِ أَنْ ءَامِنُوا۟ بِرَبِّكُمْ فَـَٔامَنَّا ۚ رَبَّنَا فَٱغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَكَفِّرْ عَنَّا سَيِّـَٔاتِنَا وَتَوَفَّنَا مَعَ ٱلْأَبْرَارِ﴾ آل عمران: ١٩٣.

ج ـ زەمین لەرزەیەك لەشـام ڕوویـدا، عمری کـوڕی عبـدالعزیز نـاوی نووسـی بـۆ ناوچەکەو ووتی: پاشـان... زەمـین لـەرزە شـتێکە، کـە ڕوو دەدات خـوای گـەورە لەبەندەکانی زویر بووە، نامەی نارد بۆ هەریمەکان و پێ ی وتن: لەڕۆژی ئەوەنده و لەمانگی ئەوەندا لەماڵ دەربچن، هەرکەسێ هەرچی هەیـە، بـا خێرێکـی لێ بکـات.[٣] وەك ئـــادەمعليه السلام بڵـــێن : ﴿رَبَّنَا ظَلَمْنَآ أَنفُسَنَا وَإِن لَّمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ

١ ـ سنن الترمذي (٥/ ٤٨٣) صحيح الألباني ژ ٢٧٦.

٢ ـ مسلم ژ٢٧٤٣.

٣ ـ سيرة عمر (ابن عبدالحكم)، لا ٦٤.

ﭐلْخَٰسِرِينَ﴾، الاعراف: ٢٣، بۆیە عمر‌رحمه الله فەرمانی دابەسەر هەموو ئوممەتدا لەپاش ڕوودانی زەمین لەرزەکە، کە بگەڕێنەوە بۆلای خوا و لێ ی بپاڕێنەوە خێر بکەن و دادای لێ خۆش بوون بکەن و لەماڵ دەربچن بەرەو شوێنی نوێژەو مزگەوتەکان.[1]

د: میمونی کوڕی مەهران دەڵێت: ڕۆژێك لەلای عمری کوڕی عبدالعزیز بووم دەبینم زۆر دەگری و لە خوا دەپاڕایتەوە و داوای مردنی لێ دەکات، منیش پێم ووت: بۆچی داوای مردن دەکەیت، نەکا تێك دا خوای گەورە لەسەردەستی تۆ کاری زۆر چاکی کردووە؟! سونەتی پێ زیندو کردویتەوەو بدعەی پێ لەگۆڕنای.

عمریش ووتی: دەی منیش وەك ئەو پیاو چاکانە ئەکەم کە دوای ئەوەی خوا دڵی خۆش کردو سەرگەورەیی پێ بەخشی و ئەویش ووتی: ﴿رَبِّ قَدْ ءَاتَيْتَنِي مِنَ ٱلْمُلْكِ وَعَلَّمْتَنِي مِن تَأْوِيلِ ٱلْأَحَادِيثِ ۚ فَاطِرَ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ أَنتَ وَلِيِّۦ فِي ٱلدُّنْيَا وَٱلْءَاخِرَةِ ۖ تَوَفَّنِي مُسْلِمًا وَأَلْحِقْنِي بِٱلصَّٰلِحِينَ﴾، یوسف: ١٠١.

داوای مردنی لە خوای گەورە کردو بە باوەڕەوەو بیگەینێتە لای صالحان، ئەوش سونەتی پێغەمبەرانەوەو بەیداغی صالحانە، هەروەها لەو کاتانەشدا کە ترساوە ئاژاوەو فیتنە ڕووبکاتە دینەکەی ئەم شێوەیە دوعایەی کردوە بەتایبەتی لەپاش مردنی سێ هاوکارەکەی، عبد الملك ی کوڕی خۆی و موزاحیمی هاوڕێ ی و سەهل ی برای، وەك لەهەندێ لەڕیوایەتەکاندا هاتووە.[2]

٢ـ سوپاسگوزاری:

یەحیای کوڕی سەعید دەڵێت: بیستوومە عمری کوڕی عبدالعزیز ووتویەتی: باسکردنی بەخششەکان سوپاسکردنیانە.[3]

---

١ ـ الاثار الوراده عن عمر بن عبدالعزيز في العقيدة (١/ ٢٢٠).
٢ ـ العقد الفريد (٤/٣٩٦).
٣ ـ مصنف ابن ابي شيبه (٨/ ٢٤٠).

هەروەها دەڵێت: بەخششەکانی خوا ڕاوەستا و بکەن بەسوپاس کردنی خوای تەعالا،[١] نامەی دەنارد بۆ هەندێ لەکار بە دەستەکانی و پێ دەوتن:... وەسیەتم بۆ تۆ ئەوەیە لەخوا بترسە و ، داوات لێ دەکەم سوپاس گوزاری ئەو بەخشش و ڕێزو زۆرانەی بە بە سەرتەوە، چونکە سوپاس گوزاری بەخششەکان بەردەوام دەکات و سپڵەییش لەناوی دەبات و ناهێڵێت.[٢]

٣ـ پشت بەستن بەخوا:

حەکەمی کوڕی عمر دەڵێت: عمری کوڕی عبد العزیز رحمه الله (٣٠٠) پاسەوانی هەبوو، کۆی کردنەوەو پێ ی ووتن: من لەخوایی یەوە باسەوانم هەیە کە نەیەڵن ئەجەلەم بێت تاکاتی خۆی و نایەڵن هیچم بەسەر بێت مەگەر شتی لەسەرم نووسرا بێت، دەی کەواتە کامتان دەمێننەوە(١٠) دینار پێ دەدەم و کێش پێ‌ی خۆشە بابڕواتەوە ماڵی خۆی.[٣]

کاتێ عمر رحمه الله لەگەڵ موزاحیمی هاوڕێ دا لە مەدینە دەرچوون، موزاحیم سەیرێکی مانگی کرد بینی وا لە بورجی(دوبران)دایە، پێ ناخۆش بوو ڕاستەخۆ بە عمر بڵێت، دەڵێ پێم ووت: سەیری مانگ بکە، چەند جوانە بەناوەڕاستی ئاسمانەوە دەگەشێتەوە ! عمر سەیرێکی کرد و بینی لە (دوبران)دایە و*، ووتی: موزاحیم، ئەمە ویسستت پێم بڵێت مانگ لەدوبران دایە، ئێمە لەسەر ئەساسی خۆرو مانگ لەماڵ دەرناچین، بەڵکو لەماڵ دەردەچین بەپشت بەستن بەخوای (واحد و القهار).[٤]

بەم نمونەیەدا بۆمان دەردەکەوێت، کە تا چ ئاستێکی بەرز عمر هەوڵی داوە پشت بەستنی بەخوا بێت و لەگەڵ ئەوەشدا هۆکارەکانیش بەکاردێنێت.

---

١ ـ کتاب الشکر لابن ابي دنيا لا١٩٧.

٢ ـ ذم الدنيا، لابن أبي دنيا لا ٨١.

٣ ـ سیر اعلام النبلاء(٥/ ١٣٦).

* دوبران واتە: کەوتونەتە نێوان دوو ئەستێرەوە.

٤ ـ سیرة عمر ابن عبدالحکم ٣٢.

(التوكل) واتە: پشت بەستن بەخوا لەگەڵ بەکارهێنانی هۆکار، ئەوەش یەکێکە لە بنەماکانی یەکتا پەرستی و خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿فَٱعۡبُدۡهُ وَتَوَكَّلۡ عَلَيۡهِۚ﴾ هود: ١٢٣، کەواتە هەرکەسێ پشت بەخوا ببەستێت و هۆکارەکانی واز لێ بهێنێ و ئەو کەسەیش ، کە تەنها هۆکاربەکاردەهێنێ تەوەکول و پشت بەستنیان بەخوا تەواو نی یە.[١]

٤ـ ترسان و ئومێدەواری:

لەیەزیدی کوڕی عەیازی جەعدەیەوە کە دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز نامەی نارد بۆ سولەیمانی کوڕی ئەبی کەریمە و پێ ی ووت: شایان ترین کەس لەبەندەکانی، کە خوا بەگەورە سەیری بکات و لێ ی بترسێت کەسێکە کە ئاوا وەك من دووچاری بەرپرسیاریەتی بووبێت، کەسیش وەك من لێپرسینەوەی سەختی لەسەر نی یە و، زۆر دەترسم ئەم پلەو پایەیەی منی تێیدام هۆی لەناوچونم بێت مەگەر خوا بە ڕەحمی خۆی بمپارێزێت، بیستوومە کە بەنیازیت بڕۆیت بۆ جیهاد و ئەگەر گەیشتیتە ناو گۆڕەپانی جەنگ دووعام بۆ بکە خوای گەورە شەهیدیم بکات بەنسیب، چونکە حاڵم زۆر خراپە و ترسناکیم زۆر گەورەیە، داوا دەکەم لەو خوایەی کە دووچاری کردوم بەم بەرپرسیارێی یە ترسناکەوە کە ڕەحمم پێ بکات و لێم خۆش ببێت.[٢]

ڕەبیعی کوڕی سەبرە بە عمری کوڕی عبد العزیزی ووت: کاتێ کوڕەکەی و براکەی و مورازحیمی هاوڕێ ی لەماوەی چەند ڕۆژێکدا مردن - ئەی ئەمیری باوەڕداران، تا ئێستا کەسێکم نەدیوە لەو جێگەی تۆدا بێت و وێنەی براکەت بۆ براکەی و وێنەی مزاحیمی هاورێت بۆت.

عمریش ماوەیەك کە سەری دا خستبوو، پاشان سەری هەڵبڕی ووتی: ئەو چیت ووت ئەی ڕەبیع؟ ومنیش دووبارەم کردەوە بۆی، ئەویش ووتی: نەخێر سوێند بەو

١ ـ مدارج السالكين(٢/ ١٢٥).
٢ ـ الطبقات (٥/ ٣٩٤، ٣٩٥).

کەسەی کە ئەو سیانەی ی بردەوە، ئەوەی لەلای خوایە لە ئەجرو پاداشتی ئەوسیانە لەهەموو شتێ گەورە ترە لەلام.[١]

لەقەتادەوە دەگێڕنەوە دەڵێت: عمری کوڕی عبد العزیز نامەی نارد بۆ خەلیفەی دوای خۆی و پێ ووت: ((بِسْمِ اللّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، من عبدالله عمر امیر المؤمنین الی یزید بن عبد الملك، سڵاوی خوات لێ بێت، من سوپاسی ئەو خوایەت بۆ دەکەم ، کەهیچ خوایەك نی یە جگە لە ئەو، پاشان.... لەکاتێکدا ئەمن نامەت بۆ دەنوسم نەخۆشی و ئازار زۆوری بۆ هێناوم، تۆش چاکم دەناسیت، کە پرسیارم لێ دەکرێت دەربارەی هەموو ژێر دەستەکانم، پاشای دنیاو ئاخیرەت لێپرسینەوەم لەگەل دەکات، ناشتوانم بچوکترین کردەوەی لێ بشارمەوەو خۆی دەفەرموێت:﴿ فَلَنَقُصَّنَّ عَلَيْهِم بِعِلْمٍ وَمَا كُنَّا غَآئِبِينَ ﴾الاعراف:٧.

ئەگەر خوای - بەبەزەی - لێم خۆش ببێت ئەوە ڕزگار بووم لەسەختی و نارەحەتی دورو درێژی قیامەت، ئەگەر لێشم زویر بێت دەی قوڕ بەسەرم بۆ کرێ بڕوم، داوا لەو خوایە دەکەم، کە جگە لەو خوایەی تر نی یە - تا بەبەرزیی خۆی لەئاگری دۆزەخ بمپارێزێت و بمباتە ناو ڕەزامەندی خۆی و بەهەشتەوە.[٢]

لەم وتەیەی عمرەوە ئەوەمان بۆڕون دەبێتەوە،کە ئەم پیاوە لەنێوان ترس و هیوادا ژیاوە، بێگومان کۆکردنەوەی ترس و هیوا - الخوف و الرجاء - پێکەوە لەبیروباوەڕی سەلەفی صالح بووە، ئەوەش پلەیەکی مام ناوەندە لەنێوان دڵنیا بوونی باوەڕدار لەسزای خواو بێ هیوا بوون لەبەزەیی خوا، سەلەفەی صالح ئوممەت لەخوا ترساون، بەڵام چاوەڕێی بەزەیشی بوون.[٣]

ئەوانە لەو کەسانە، کە خوای گەورە دەربارەیان دەفەرموێت : ﴿ أَمَّنْ هُوَ قَانِتٌ ءَانَآءَ ٱلَّيْلِ سَاجِدًا وَقَآئِمًا يَحْذَرُ ٱلْأَخِرَةَ وَيَرْجُواْ رَحْمَةَ رَبِّهِۦ ﴾ الزمر: ٩.

---

١ ـ المعرفة والتاريخ للفسوي(١٦١٠).

٢ ـ سيرة عمر لابن الجوزى لا ٢٤٤.

٣ ـ الآثار الواردة عن عمر بن عبد العزيز في العقيدة (١/ ٢٤٥).

دووەم: عمرو ناوە جوانەکانی خوا.

ناوە جوانەکانی خوا، بریتی لەکۆمەڵی ووشە، کە مانانی تەواوی وبێ لەکەیی دەدات بەخوا بەبێ لێچواندن ـالمماثلةـ و بەدوور ڕاگرتنی لەهەموو مانای ناتەواوی و نەنگی یەك.[١]

ناوە جوانەکانی خوا کۆمەڵێك ناون،کەخوای گەوەرەیان پێ بانگ دەکرێت و، لەقورئان و سوننەتدا هاتوون، مانای پیاهەڵدان و سەناخوانی دەبەخشن.[٢]

لەڕێگەی نامەو ووتارەکانی عمری کوڕی عبدالعزیزەوە، هەندێ لەناوە جوانەکانی خوا ڕوون دەکەینەوە، پرۆگرامی عمر رحمه الله پڕاو پڕ پرۆگرامی قورئان و سوننە بوو، هەندێ لەبیرو باوەڕەکانی ئەهلی سوننە دەربارەی ناوە جوانەکانی خوا دیاری کراون، لەژێر ڕۆشنایی کۆمەڵی ووتەی عمری کوڕی عبد العزیز رحمه الله لەوانە:

١ـ ناوە جوانەکانی خوا ئەزەلین واتە هەر بوون و هەر دەمێنن و عمری کوڕی عبد العزیز دەڵێت: گەرەترین تێنەگەیشتن لەخوا ئەوەی واگومان بەرێت زانیاری لەپێش بەدیهێنانەوە بووە، بەڵکو هەردەم خوای گەورە بەتەنها خۆی هەموو شتێکی زانیوە و بەسەر هەموو شتێکیشدا بینەر بووە پێش ئەوەی هیچ شتێك دروست بکات و پاش ئەوەش.[٣]

عمر لەم خاڵەدا ئەوەی چەسپاند، کە هەر دوو سیفەتی ـ علیم و شهید ـ بەئەزەلی ـ هەمیشەیی ـ بۆ خوا دووپات دەکاتەوە ئەهلی سوننەو جەماعەیش هەمان بیرو ڕایان هەیە.[٤]

٢ـ ناوە جوانەکانی خوای تەعالا ـ تەوقیفیە ـ واتە: قوئان و سوننە دیاریان کردوە و بۆ چوونی کەسی تێدا نی ئەمەش ڕاو بۆ چوونی ئەهلی سوننەو

١ ـ نهج اهل السنة والاشاعرة في توحيد الله (٢/ ٣٩١).
٢ ـ الآثار الواردة(١/ ٢٧٦).
٣ ـ الأثار الواردة عن عمر بن عبد العزيز في العقيدة (١/ ٣٠٤).
٤ ـ هەمان سەرچاوە (١/ ٣٠٥).

جەماعەیە، لە ووتەکانی عمردا ئەوەبەدی دەکرێت، چونکە تەنها ئەو ناوانە بۆ خودا دەچەسپێنیٚ، کە خواو پێغەمبەر ناویان هێناوە و هەر ئەوانەش ڕاستن، چونکە دروست نی یە بەناوێك خوای گەورە بانگ بکرێت، کە لە قورئانی پیروزدا لەسوننەتی پێغەمبەرﷺ نەهاتبێت.[1]

٣ـ ناوە جوانەکانی خوا وەك ناوون لەهەمان کاتدا سیفاتیشن، ناون چونکە مانای زاتێك دەگەیەنن، سیفەتیشن چونکە هەریەکەیان مانایەکی تایبەتی هەیەو لەلایەن ناوەوە هەموویان یەك ناون بۆ خوای تەعالا، بەلاّم هەریەکەو مانایەکی هەیە، وەك رحمن و رحیم و حی و هەموویان ناوی خوان، بەلاّم مانای (الحی) بەمانای (الرحمن)نایەت و دوو مانای لەیەك جیان.[2]

بیرو باوەڕی زانایانی چاکی پێشوو ـ سلف الصالح ـ دەربارەی یەکتا پەرستی لەناوە جوانەکانی خودادا، بە پێچەوانەی هەندی دەستە وتاقمی بەناو سەربەئیسلام وەك (جەهمی)یەکان بوون، کە جگە لە دوو ناو نەبێت، کە (خالق، قادر)ە،ئیتر هیچ ناوێکی نادەنە پالّی خوا، ئەمەش لەبەر ئەوە بوو، کە ئەو تاقمە گومانیان وابوو، یەکتا پەرستی هەموو شتیٚ دەخاتە ئەو لاوە، دان نان بە ناوانەدا دان نانە بەشتی پێش هاتوو ـ حادث ـ[3]

بەلاّم ئەمانە سەریان لیٚ تێك چووە، چونکە موسلّمانان بە قورئان و سوننەت بووە بە موسلّمان دەبێت واز لەهەموو داهێنان و لادان و ماناکردنێکی هەلّە ـ تأویل ـ بهێنن کە سەردەکێشێت بۆ بیٚ باوەڕی..خوای گەورەش دەفەرموێت: ﴿وَلِلَّهِ ٱلۡأَسۡمَآءُ ٱلۡحُسۡنَىٰ فَٱدۡعُوهُ بِهَاۖ وَذَرُواْ ٱلَّذِينَ يُلۡحِدُونَ فِيٓ أَسۡمَٰٓئِهِۦۚ سَيُجۡزَوۡنَ مَا كَانُواْ يَعۡمَلُونَ﴾ الاعراف: ١٨٠.

---

١ ـ الأثار الواردة عن عمر بن عبد العزيز في العقيدة (١/ ٣٠٥).

٢ ـ القواعد المثلي لا ٨.

٣ ـ منهاج السنة(٢/٥٥٦).

هەندێ لەناوەکانی خوا باس دەکەین، کە لەلەو وتارەکانی عمری کوڕی عبدالعزیز دا هاتووە لەوانە:

١- (الرب) واتە: پەروەردگار و هەمووجاری عمر بەو ناوەوە هاواری دەکرد خواو دەیوت: ((یارب انفعنی بعقلی))[1] واتە: ئەی پەروەردگار کەڵك سوود بخەرە ناو ژیریمەوە بۆم، (الرب) یەکێکە لە ناوە جوانەکانی خوا وەك خوای گەوەرە دەفەرموێت: ﴿بَلۡدَةٞ طَيِّبَةٞ وَرَبٌّ غَفُورٞ﴾ سبأ: ١٥، مانای ووشەی (الرب) واتە: سازێنەری شتەکان و، (رب الشیء) واتە: خاوەنی شت، خوایﷻ خاوەنی هەموو بەندەکانیەتی و سازێنەری کارو باریانە.[2]

٢- (الحيّ)، واتە: هەمیشە زیندوو، عمری کوڕی عبد العزیز هاوڕێیەکی هەبوو، ئاگاداریان کردەوەو، کە مردووە بەمەبەستی پرسە خۆی گەیاندە ماڵ و منداڵەکەی، ئەوانیش هەر دەگریان و هاواریان دەکرد بەسەریدا و ئەویش پێ ی ووتن: ئەم مردووەتان ڕزق و ڕۆزی ئێوەی نەداوە، بەڵکو ئەوەی ڕزق و ڕۆزی ئێوە دەدات خوایەکی زیندوو نەمرە.[3]

ووشەی (الحيّ) یەکێکە لەناوە جوانەکانی خواو لەو بارەیەشەوە قورئانی پیرۆز دەفەرموێت: ﴿ٱللَّهُ لَآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ ٱلۡحَيُّ ٱلۡقَيُّومُۚ﴾البقرە: ٢٥٥.

مانای زیندووش ئەوەیە، کە بەردەوام بووە و نەمانیشی بەسەردا نایەت، ووشەی (زیندوو) لەتەواوکاریەکانی سەرجەم سیفاتەکانی وەك(العلم) القدرە، السمع، البصرو...هتدە).[4]

٣- (الواحد القهار) عمری کوڕی عبد العزیز بە موزاحیم ی ووت: ئەی موزاحیم ئیمە بە خۆرو مانگ لە ماڵ دەرناچین، بەڵکو پشت بە خوای (واحد القهار)

---

١ - سیرة عمر بن عبد العزیز، لابن عبدالحکم لا ٦٨.
٢ - الاثار الوارد (١/ ٢٨١).
٣ - هەمان سەرچاوە(١/ ٢٨٨).
٤ - اشتقاق اسماء الله الحسنی لا ١٠٢.

دەرەدەچین.[١]

دەربارەی ئەو ناوەی پەروەردگار قورئـان دەفـەرموێت: ﴿ يَوْمَ تُبَدَّلُ ٱلْأَرْضُ غَيْرَ ٱلْأَرْضِ وَٱلسَّمَٰوَٰتُ ۖ وَبَرَزُوا۟ لِلَّهِ ٱلْوَٰحِدِ ٱلْقَهَّارِ ﴾ابراهیم: ٤٨.

مانای (واحد القهار)، واتە: تونها خـۆی خـاوەنی گـەورەیی و نـاو سـیفاتی جیـاو کاری گەورەو مەزنە لە هەموو جیهانیانـدا، هـەمووی لـەژێر دەسـتەڵاتـی ئـەو دایـە و بەبێ فەرمانی ئەو هیچ شتێك نە دەجولێت و نە لە جولەیش دەکەوێت.[٢]

٤ـ (العلي العظیم) عمری کوڕی عـب العزیـز نامـەی دەنووسـی بـۆ سـەرکردەکانی سوپا و لە کۆتایی نامەکەدا دەینوسی.... و لَا حَوْلَ ولا قُوَّةَ إِلَّا بِاللّٰهِ العلي العظـیم)[٣]

ئەو دووناوە لەناوە جوانەکانی خـوای گەورەیـە، خـوای گـەورە دەفـەرموێت: ﴿وَلَا يَـُٔودُهُۥ حِفْظُهُمَا ۚ وَهُوَ ٱلْعَلِىُّ ٱلْعَظِيمُ ﴾البقـرة: ٢٥٥، (العلـی) بلندەو لەسـەر عەرشـەکەیەتی و بـەرزە، بـەرزە چـونکە زاڵـە بەسـەر هـەقوو دروسـتکراوەکانیدا، بەرزەبەوەی کە سیفاتنی تەواوی لە خۆ گرتووە.[٤] (العظـیم)، واتـە: بەئەندازەیـەکی وا بەرزە، کـە هـەموو لوتبـەرزو دەسـتەڵاتدارەکان نـزمن لەبەردەمیـدا و لـە ئاسـتی پـەروەردگاردا هـەموو پاشـاکانی دنیـا سـەر شـۆڕن وبـێ دەسـتەڵاتت، دەی پـاك و بێگەردی بۆ ئەو خوایەیە، کە خاوەنی گەورەیی یەکی گەورەیە.[٥]

سێ یەم: بیرو باوەڕی عمر دەربارەی سیفاتەکانی خوا:

سیفەتەکانی خوا کۆمەڵە سـیفاتێکی تـەواون بـەردەوام بـە خـواوە بەنـدن وەك: (علم، حکمە، بصر، الیدین، الوجە...هتـد، کـە هـەموویان خـوای گـەورە دەربـارەی سیفاتی خۆی لە قورئاندا، یان لەسەر زمانی پێغەمبەرەکەی ﷺ بۆی باسکردووین.

---

١ ـ سیرة عمر بن عبد العزیز، ابن عبد الحکم لا ٣٢.

٢ ـ تفسیر السعدي لا ٤٢٨.

٣ ـ سیرة عمر (ابن عبدالحکم) لا ٨١.

٤ ـ تفسیر السعدي، لا ١١٠.

٥ ـ هەمان سەرچاوە.

کەواتە یەکتا پەرستی خوا لەسیفاتیدا بەوە دەبێت، کە هەموو ئەو سیفاتای خوا داویەتی بە خوێنی ئیمەش بۆی بڕیاربدرین و، ئەمەش ڕەوشتی سەلەفی صالّحی ئوممەتی ئیسلامە، کە هەموو ئەو سیفەتانەی خوا بۆ خۆی بڕیارداوە ئێمەش بیدەینە پالّی و بەپێچەوانەشەوە چی لەخۆی بەدور گرتووە وئێمەش بەو جۆرە بە دورەی بگرین لێی بەبێ پرسیار کردن لە چونیەتی و لێچواندن، یان لادانی ماناکەی، یان لەکار خستنی ماناکەی.

کەواتە ڕێرەویان لە داننان بە سیفەتەکانی خودا بەبێ لێچواندنی دروستکراوەکانی و واتە بەبێ بەکارهێنانی (تشبیه)و یان لەکار خستنی(التمطیل) وەك خۆی لەقورئاندا وفەرموێت: ﴿لَيْسَ كَمِثْلِه شَيْءٌ﴾، واتە: دوورە لە لێچواندن نموونە، ئایەتی ﴿وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾، واتە: بەرپەر دانەوە بێ باوەڕی، یان لەکارخستنی ماناکانی یەتی.[١]

ئەوەش هەندێ لەو سیفاتانەی یە، کە دیسان خوا بۆخۆی داناوە وەك عمری کوڕی عبد العزیزیش بۆ خوادای جێگیرکردوەن.

١- (النفس)، واتە: بەمانای خوا خۆی، عمری کوڕی عبدالعزیز نامەی نووسی بۆ (ضحاك)ی کوڕی عبدالرحمن و پێ ی ووت: پاشان، خوای - عز وجل - ئیسلامێکی بۆ ناردوین، کە (خۆی) پێ ی ڕزای یە، لە ڕێزداریشی کردوە لەلای بەندەکانی بەوەی، کە هیچ ئاینێکی تر قبولّ ناکات جگە لەئیسلام.[٢]

ئەمەش لەوە وەری گرتوە، کە خوای گەورە لەقورئاندا بۆ خۆی داناوە و فەرمویەتی: ﴿وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ﴾، واتە: خوا دەتان ترسێنێت لەخۆی، پێغەمبەری خوایشﷺ فەرموویەتی: ((لا أحصى ثناءً عليك، انت كما اثنتين على نفسك))[٣]، واتە: ئەی پەروەردگارم ناتوانم بە جۆرە سەنا خوانت بم وەك چۆن خۆت وەسف و سەنای خۆتت کردوە.

---

١ - مجموع الفتاوى(٣/٨).
٢ - سيرة عمر (ابن عبد الحكم)لا ٨٦.
٣ - مسلم ژ ٤٨٦.

٢- (الوجه)، واته: (دەم و چاو)و عمر نامەیەکی نارد بۆ خەواریجەکان و تیایدا ووتی: (سوێند دەخۆم بەخودا ئەگەر کوڕی من بوونایە، خوێنی هەمووتانم دەرشت لەپێناوی ڕووی خواو پاداشتی قیامەت).[١]

سیفەتی باسکردنی دەم و چاوو - وجه - لەو سیفەتە تایبەتمەندیانەیە، کە قورئان و سوننە باسیان کردووە، وەك قورئان دەفەرموێت: ﴿وَالَّذِينَ صَبَرُوا ابْتِغَاءَ وَجْهِ﴾الرعد: ٢٢. پێغەمبەری خوا ﷺ داوای لەزەت و چێژی بینینی ڕوومەتی پەروەردگار دەکات و، دەفەرموێت: ((واسألك لذة النظر الى وجهك)).[٢]

٣- (القدره)بە توانا، عمری کوڕی عبد العزیز نامەی نووسی بۆ هەندێ لە کاربەدەستەکانی ووتی: پاشان... ئەگەر جارێك توانا و دەسەڵاتت وای لێ کردیت زوڵم لەخەڵکی بکەیت، ئەوا تواناو دەسەڵاتی خوات بیر بکەوێتەوە بەسەر تۆوە، کە ئەوەی تۆ دەیکەیت دەڕوات و ئەوەی خوا دەیکات دەمێنێتەوە).[٣]

لەنامەیەکیشدا بۆ ڕەدی(قەدەری)یەکان دەڵێت: ((... توانای خوای گەورە زۆر لەوە زیاترە، کە کەسێك بتوانێت زانیاری خوا هەڵوەشێنێتەوە).[٤]

خوای گەورەیش خۆی لەقورئاندا سیفەتی توانای بۆ خۆی بڕیارداوە، ﴿إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ البقره: ٢٠.

چوارەم: ناهێڵێ گۆڕ بکرێتە مزگەوت

(اسماعیل)ی کوڕی (حکیم) لەعمر کوڕی عبد العزیز بیستووە، کە دەیووت: دواین وتەی پێغەمبەری خواﷺ ئەمەبوو: ((قاتل الله الیهود والنصاری اتخذوا قبور انبیائهم مساجد، لایبقی - أوقال - لا یجتمع دینان بارض العرب))،[٥] واتە: خوا

١ - سيرة عمر (ابن عبدالحكم)لا ٧٥.
٢ - صحيح الالباني في صحيح سنن النسائي (١/ ٢٨٠، ٢٨١).
٣ - سيرة عمر (ابن الجوزی)لا ١٢٥.
٤ - الحلية(٥/ ٣٧٤).
٥ - البخاري،١٣٣٠.

جولەكە و گاور لەناو بەرێت، كە گۆڕی پێغەمبەرەكانی خۆیانیان دەكرد بە مزگەوت، نابێ بمێنێ، یان فەرمووی - دووئاین نابێ لەزەوی عەرەبیدا كۆببنەوە. (حصینی) بۆی گێڕاینەوە، كە عمری كوڕی عبدالعزیز قەدەغەی كردوە قەبر بەخشت هەڵببەسترێت.[1]

ئەم فەرموودەیەی، كە عمر رحمه الله دەگێڕێتەوە ئەو ئاگاداریەمان بۆ ڕوون دەكاتەوە، كە پێغەمبەری خوا ﷺ بۆ ئوممەتەكەی كردووە، كە گۆڕەكان بكەن بەمزگەوت و ئەوكارەش كاری جولەكەو گاوەرو موسڵمانیش قەدەیغەی لێ كراوە چاو لەو دووتاقمە نەفرەت لێكراوو گومڕایە بكات، بەدەقی قورئانی پیرۆز، پێشتر باسمان كرد عمر بەرگری كردوە لەوەی گۆڕ هەڵبەسترێت.[2]

كاتێ وەلیدی كوڕی عبد الملك فەرمانی دەركرد مزگەوتەكەی پێغەمبەر ﷺ نوێ بكاتەوە و لەو كاتەدا عمری كوڕی عبدالعزیز رحمه الله ئەمیری شاری مەدینە بوو، پێ ی ووتبو، كە ئەو كارە بكات و ژورەكانی پێغەمبەر ﷺ و ژوورەكەی عائیشه رضي الله عنها، كە گۆڕی پێغەمبەری خواو دوو یارەكەی لێ بوو- بیخاتە سەر مزگەوتەكە، بەڵام عمر رحمه الله كۆتایی گۆڕەكانی بە دیوارێك لە مزگەوتەكە جیا كردەوە، تا نەوەك نوێژ خوێن ڕووبكاتە گۆڕی پێغەمبەرو نوێژ بكات، ئەمەش لەوكاتەدا بوو، كە دیواری مزگەوتەكە ڕووخا و بەو شێوەیە دروستی كردەوەو مزگەوتەكەی كرد بە پێنج ڕوكن.[3]

مەبەست لەوكارەش: عمری كوڕی عبدالعزیز رحمه الله ویستی بەژیرانە و حیكمەت خۆی دەرگاكان لەسەر هاوبەشی پەیدا كردن دوابخات؛ وەك چۆن لە ووتەی زۆرێك لەو كەسانەی لەسەردەمی دروستكردنەوەی بە مزگەوتەكەدا ئامادەبوون لەمەدینە، گومانیشی تێدا نی یە، كە مزگەوت كردنی گۆڕەكەی پێغەمبەریان هەر گۆڕێكی تر و قەدەغە كردنی پێغەمبەر ﷺ لەوكارە لەبەر ئەوە بوو، كە بەگەورە سەیر كردنی

١ - سیرة عمر (ابن الجوزی)لا ٢٤٦.
٢ - الاثار الواردة(١/ ٢٦٤).
٣ - هەمان سەرچاوە(١/ ٢٦٥).

گۆڕەکەی ئەویان هەر گۆڕێکی تر سەردەکێشێ بەرەو هەڵخلسکان و پاشتریش بەرەو کوفر و بێ باوەڕی وەك چۆن گەلانی پێش ئیسلام چاری بوون.[١]

عمریش رحمه الله قەدەغەی ئەوەشی کرد، کە گۆڕەکەی خۆی هەڵبستن لەدوای خۆی بۆ ئەو مەبەستە وەسیەتنامەیەکی نوسیبوو، ئەمەش لەسەر دەمێکدا بوو، کە بیرو باوەڕیان پاك و بێگەرد بووە، بە بەراورد لەگەڵ سەدەکانی دواتردا، بەڵام بە تێگەیشتنە وردەکەی لەمەبەستەکانی سونەتی پێغەمبەر ﷺ و شوێن کەوتنی بەرنامەی دروست کەبەرنامەکەی پێغەمبەرو یارە ڕاشیدەکانی بوو، خوای یارمەتی دا بوو، تاوەسیەت بکات، گۆڕەکەی هەڵ نەبەستن نەوەك بکرێتە مزگەوت، واتە فریای مەسەلەکە کەوت پێش ئەوەی تەشەنە بکات.

گومانی تێدا نی یە، کە ئەو بۆ چوونەی عمری کوڕی عبدالعزیز پڕاو پڕ جێ بەجێ کردنی ئەو فەر موودە صحیحەیە کە مسلم لە جابری کوڕی عبدالله وەدەیگێڕێتەوە، کە دەڵێت: ((نهى النبي ﷺ ان يجصص القبر وان يقعد عليه وان بنى عليه))،[٢] واتە: پێغەمبەر ﷺ قەدەغەی کردووە قەبر هەڵبەسترێت، یان لەسەری دابنیشن، یان دیواری بۆ بکرێت.

پێنجەم: مانای باوەڕ لەلای عمری کوڕی عبدالعزیز:

عەدی کوڕی عەدی دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله بۆی نوسیم: (پاشان...باوەڕ کۆمەڵێك فەرزو شەرع و حدود و سننەتن، هەرکەسێك بەتەواى ئەنجامیان بدات ئەوە باوەڕی تەواو ی هەیەو هەرکەسێکیش بەتەواى نەیانکات ئەوە باوەڕی تەواو نەکردوە، ئەگەر بمێنم بەجوانی بۆتان ڕوون دەکەمەوە، تا کردەوەیان پێ بکەن، ئەگەر مردیشم ئەوە زۆر حەزم لەمانەوە نی یە لەناوتاندا).[٣]

جەعفەری کوڕی بەرقان دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز نامەی بۆ نوسین و پێمانی ووت: (... پاشان... لقەکانی ئاین و پایەکانی ئیسلام - باوەڕ بوونە

---

١ - مسلم ژ: ٩٧.

٢ - فتح الباري على صحيح البخاري(١/ ٢٥).

٣ - فتح الباري على صحيح البخاري(١/ ٤٥).

بەخوای گەورەو بەرپاکردنی نوێژ و دەرکردنی زەکاتە و نوێژەکانتان لەوەختی خۆیدا ئەنجام بدەن).[١]

عمرﷺ ئەوەی ڕوون کردەوە، کە باوەڕ کۆمەڵێ فەرمانە وەك نوێژ و ڕۆژوو کۆمەڵێ شەریعەتە وەك بیرو باوەڕ ئیسلامیەکانی وەك باوەڕ بەخوا و فریشتەکان و کۆمەڵی(حدود)ەوەك مەی خواردنەوە وشەرواڵ پیسی، کۆمەڵێ سوننەتیشە وەك نوێژو ڕۆژوو سوننەتەکانی ولابردنی شتی سەرە ڕێگا و کۆمەڵێ سوننە گەلی تریش، ئەمانە بەهەموویانەوە باوەڕە پێکدەهێنن.[٢]

ئەمەی کە عمر ـ باسی کرد ـ ئەو ڕاستی یە یەکە قورئان و سوننەت و ووتەی سەلەفی سالحی ئوممەت ڕوونیان کردۆتەوە، باوەڕ واتە: دەربڕین بەزمان، باوەڕ کردن بە دڵ، کردەوەکردن پێ ی بەئەندامەکانی لەش).[٣]

بەڵگەیەك لەسەر ئەوەی باوەڕ واتە: دەبڕین بەزمان خوای گەورە دەفەرموێت:﴿ قُولُوٓاْ ءَامَنَّا بِٱللَّهِ وَمَآ أُنزِلَ إِلَيۡنَا وَمَآ أُنزِلَ إِلَىٰٓ إِبۡرَٰهِـۧمَ ﴾البقرە: ١٣٦. فەرموودەی پێغەمبەرەکەیﷺ،کە دەفەرموێت:((امرتُ ان اقاتل الناس حتى يقولوا لااله الاّالله فمن قال لا اله الاّالله فقدعصم منىنفسه وماله لاّبحقه وحسابه على الله)).[٤]

بەڵگەش لەسەر ئەوەی، جێگیر بوونی باوەڕ لەنێوان دڵدا ووتەی پەروەردگارە، کە دەفەرموێ: ﴿ إِنَّمَا ٱلۡمُؤۡمِنُونَ ٱلَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ ٱللَّهُ وَجِلَتۡ قُلُوبُهُمۡ ﴾ الانفال: ٢، واتە: باوەڕدارەکان هەرکاتێ خوایان خرایەوە یاد دڵیان حەشۆکە دەکات. واتە: حەشۆکە کردنی دڵی بەباوەڕ ناو هێناوە.

نامەیەکشی نووسی و تیایدا ووتی: ((داوا دەکەم لەخوا بە ڕەحم و بەزەیی و فراوانی فەزڵی خۆی، کە هیدایەت دراوان زیاتر ڕێنموونی بکات و گوناهبارانیش بخاتە سەر ڕێگای تەوبە و پەشیمانی)).[٥]

---

١ ـ الاثار الواردة(١/ ٥٤٣).
٢ ـ الاثار الواردة (١/ ٥٤٥).
٣ ـ هەمان سەرچاوە(١/ ٥٤٤).
٤ ـ مسلم ژ ٣٢.
٥ ـ الطبقات(٦/ ٣١٣).

شەشەم: باوەڕ بەڕۆژی قیامەت.

قسەکردن دەربارەی ڕۆژی دوایی زۆر لایەن دەگرێتەوەو، هەموو ئەو ڕووداوانەی دوای مردن دێنە دی وەك سزای گۆڕ و خۆشی یەکانی و زیندوو بوونەوەو لێپرسینەوە و پاداشت و سزا و بەهەشت و دۆزەخ، عمر دەربارەی ئەو بابەتانە ووتەی هیەو لەوانە:

١ـ سزای گۆڕو خۆشی یەکەی:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله بە پیاوێك دەڵێت: ((فلان کەس، دوێنێ سورەتی ﴿أَلْهَاكُمُ التَّكَاثُرُ (١) حَتَّىٰ زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ ﴾م خوێندەوە، ئایا زیارەت کەر چەندی بمێنێتەوەو، پاشان ببرێت بۆ بەهەشت، یان دۆزەخ.[1]

جارێکیان ووتاری دەدات و دەیووت: ((ئەی خەڵکینە، ئایا نابینن ئێوە شت و مەکی لەناو چووەکان بەکاردەهێنن و لەماڵی مردواندا دەژین و لەخانەو ماڵی لەناوچوواندانەکە جاران دراوسێتان بوون و، تا دوێنێ لەگەڵتاندا بوون، کەچی ئەمڕۆ لەگەڕەکی خامۆشاندان، لەنێوان ئەوەیان، تا ڕۆژی دوایی لەخۆشی و نازونیعەمتی گۆڕدان، یان تا قیامەت لەناو ناخۆشی و سزای ناو گۆڕدان).[2]

جارێکی تر لە(خەناسیرە) ووتاری دەداو دەیوت: ((هەموو ڕۆژێك ماڵئاوایی لە کەسێك دەکەن و بەخاکی دەسپێرن، گیان دەسپێرن و تەمەنی تەواو دەبێ، پاشان ئەیخەنە ناو جەرگەی زەویەوەو بەبێ پشتی دۆشەك ڕاجەکشێنن، لەخۆشەویستانی و لەهەموو شێ جیا بوویەوە، بەرەو ڕووی لێپرسینەوەو خاکنشین بو، دووچاری کردەوەکانی خۆی بوو، لە دوای خۆی زۆری بەجێ هێشتووە و، بەڵام بۆ خۆی هەژارو نەدارە.[3]

---

١ ـ الحلية(٥/ ٣١٧).

٢ ـ سيرة عمر (ابن الجوزى)لا ٢٥٩ـ ٢٦٠.

٣ ـ سيرة عمر (ابن الجوزى)لا ٢٥٩ـ ٢٦٠.

٢- باوەڕ بە زیندوو بوونەوە دابەزینی خوا بۆ ساحەی مەحشەرو لێپرسینەوە:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله لە خەناسیرە ووتاری دەدا و دەیووت: ئەی خەڵکینە، ئێوە بەهەوانتە دروست نەبوون، هەروایش وازتان لێنا هێنرێت، ئێوە گەڕانەوەیەکتان هەیە بۆلای خوا و خواش دادەبەزێتە گۆڕەپانەوەکە بۆ لێپرسینەوەو یەکلا کردنەوەی مەسەلەکان.[١]

هەروەها نامەی نووسی بۆ هەندێ لە کاربەدەستەکانی و ووتی: (.. پاشان.. لە بەر چاومە وابەندەکان گەڕانەوە و بەردەمی خواو، ئەویش ئاگاداری کرد لە هەمووشتێك، پاداشتی خراپەکارانی بەخراپە و چاکە کارانیشی بەچاکە دایەوە).[٢]

جەریری کوڕی حازم دەڵێت: ئەو نامەیەم خوێندەوە، کە عمری کوڕی عبدالعزیز نارد بووی بۆ عەدی، کە نووسیبووی: ((... وبزانە، کە کەس لە توانایدا نی یە هەموو کێشە و مەسەلەکان نێوان خەڵکی چارەسەر بکات و هیچ نەهێڵێتەوە، بەڵکو هەندێکی دوادەکەوێت بۆ ڕۆژی لێپرسینەوە- یوم الحساب -)[٣]

نامەیەکی نوسی بۆ عەدی کوڕی ارطاة ووتی: (پاشان... شەوێکێت دەخەمەوە یاد، کە بەیانی یەکەی ڕۆژی قیامەتە، ئای چ شەوێکە! ئای، کە بەرەبەیانێکە! لەسە ربێ باوەڕان زۆر قورس و نارەحەتە).[٤]

هەروەها نامەی دەنووسی بۆ هەندێ لە سوپاکانی و پێ ی دەووتن: (.. پاشان... ئامۆژگاریتان دەکەم لە خوا بترسن و بەردەوام لەگوێ ڕایەڵی ئەو دابن، هەر کەسێ حەزی لەبەهەشتە و لەدۆزەخ هەڵدێ دەی هەر ئێسا ئا لەم ڕۆژە بەتاڵانەدا، تەوبە یەکی وەرگیراو و، گوناهێکی لێ خۆش بوو، پێش ئەوەی ئەجەل بێت و تەمەنت کۆتایی بێت، ئەم کاتە بێ کاریانەیانەت بەکاربهێنە، چونکە خوا بۆیە بواری فەراهەم هێناون، تا لەڕۆژی قیامەتدا تاوانباریان بکات و هیچ پارەو

---

١ - سيرة عمر (ابن عبد الحكم)لا ٤٢.

٢ - ذم الدنيا لابن ابي الدنيا لا ٨١.

٣ - في الزُهد هناد السرى (١/ ٢٩٩- ٣٠٠).

٤ - سيرة عمر (ابن الجوزى) لا١١٥.

پول و فیدیه یەك وەرناگیرێت، فێڵ و فڕ دەوەری نامێنێت، شاراوەکان ئاشکرا دەکرێن، شەفاعەتی تکاکاران دەوریان نامێنێت، خەڵکی بەکردەوەکانیانەوە بەرەو ڕووی دەڕۆن، هەریەکە بەپێ ی کردەوەکانیان بڵاوەی لێ دەکەن بۆ ماڵەکانیان، دەی خۆشبەختی بۆ ئەو کەسانەی گوێڕایەڵی خوا یان کرد، وەیل بۆ ئەو کەسانەی سەرپێچی خوایان کرد).[1]

باوەڕ بەڕۆژی دوایی و زیند بوونەوە و ئەوەی، کە خوای - عز وجل - هەموو خەڵکی کۆدەکاتەوەو حیکمەت لەو ڕووداوە گەورەەی و ناڕەحەتی و ئاستەمی لەسەر بێ باوەڕان، لە ووتارەکانی عمری کوڕی عبدالعزیز داهاتوە و گومانی تێدانی یە باوەڕی بە ڕۆژیی قیامەت لەگرنگترین بیرو باوەڕ ئیسلامی یە.

٣- کێشانە - المیزان.

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله دەڵێت: ئایا حاڵەتی مرۆڤی مردووانتان نەدیووە؟! دەم و چاویان نەماوە، ناوی لەبیر کراوە، وەك بڵێ ی هەرگیز لەناو خەڵکیدا نەبووەو ماڵ و حاڵی ئاوەدان نەکردۆتەوەو ، دەی لەڕۆژێك بترسن، کە قورسایی زەڕەیەك کردەوە وون نابێت لەسەر کێشانە و تەرازوو دادەنرێت).[2]

دەڵێ: (.. پەنا دەگرم بەخوا شتێکتان لێ قەدەغە بکەم و خۆم نەیکەم، کاسپی یەکەم: (بجدل الشافعی) لەباوکی یەوە دەگێڕێتەوە، کە هاوڕێ ی عمر بووە دەڵێ: (مایە پوچ بێت، داماویم لەوەی ئاشکرا بێت، هەژاریم لەوی بەسەردا بێت، کەهەژارو دەوڵەمەندی بەکێشانەو پێوانەی ئەوی دی دەردەکەوێت). عمری کوڕی عبدالعزیز بینی ئایەتی ﴿وَنَضَعُ ٱلْمَوَٰزِينَ ٱلْقِسْطَ لِيَوْمِ ٱلْقِيَـٰمَةِ ...﴾ الانبیاء: ٤٧ ، کۆتایی خوێندەوە لاشەی لار بویەوە خەریك بوو دەکەوت بەلا.[3]

---

١ - سیرة عمر (ابن الجوزی) لا٢٢٥.
٢ - هەمان سەرچاوەلا ٢٣٤- ٢٤٤.
٣ - سیرة عمر (ابن الجوزی)لا ٢٥٥.

هەموو ئەم ڕووداوانەی پاش مردن وەك زیندوو بوونەوەو کۆبونەوە لەمەحشەر داو دابەزینی پەروەردگار - دابەزنێك شایستەی خوا بێت - بۆ یەکلا کدرنەوەو لێپرسینەوە، دانانی کێشانە، کە کێشانەیەکی ڕاستی و بەرجەستە یەو کردوەوەی بەندەکانی پێ دەپێورێت.[١]

(ابن مجمر) دەلێت: ئەبو ئیسحاقی زوجاجی دەڵێت: هەموو ئەهلی سونن لەسەر ئەوەن، کە لەقیامەتدا میزان و تەرازوو دادەنرێت، کردەوەی بەندەی پێ دەپێورێت، ئەو تەرازوە زمانی هەیە و دوولای هەیە بۆ کێشانی کدرەوەکانی، هەرچەندە (موعتەزیلە) ڕایەکی سەیریان هەیە لەسەر ئەو تەرازووە و دەڵێن: مەبەست لەتەرازووی کردەوەکان داد پەروەرییە، بەم ووتیەشیان پێچەوانەی قورئان و سوننەت دەکەن، چونکە خوا زۆر لەوەش گەورەترە، کە تەرازوویەك دابنێت و کردەوەی بەندەکانی بەبەرچاوی خۆیانەوە بکێشێت چاك وخراپی خۆیان ببین و شایەت بێت لەسەیان.[٢]

ئەم تەرازووەخوای یەش زۆر وورده، کەم و زیاد ناکات و،خوای گەورەش دەربارەی دەفەرموێ:﴿ وَنَضَعُ ٱلْمَوَٰزِينَ ٱلْقِسْطَ لِيَوْمِ ٱلْقِيَٰمَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْـًٔا ۖ وَإِن كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِّنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا ۗ وَكَفَىٰ بِنَا حَٰسِبِينَ﴾الانبیاء: ٤٧.

٤ـ حەوزی کەوسەر:

عمری کوڕی عبدالعزیزﷺ نامەی نووسی بۆ بەرپرسی دیمەشق پێ ی ووت: پرسیارم بۆ بکە لە (ئەبو سەلام) لەوەی، کە لە (ثوبان)ی خزمەتکاری پێغەمبەری خواﷺ دەربارەی (حەوز)ی - کەوسەر - چی بیستووە؟ ئەگرە ووتی بەڵێ بیستوومە بۆم بنێرە با بێت بۆ لام.[٣]

---

١ - الاثار الواردة عن عمر بن عبدالعزیز (١/ ٤٥٧).

٢ - فتح الباري (١٣/ ٥٣٨).

٣ - البدایة والنهایة لة (الاثار الواردة)، (١/ ٤٦٢).

لەڕیوایەتێکی تردا هاتووە، کە عمری کوڕی عبدالعزیز ناردی بەدوای - ئەبو سەلامی حەبەشیدا- ئەویش هات بۆ لای ووتی: ڕێگا زۆر هیلاکی کردم و عمریش ووتی: مەبەستمان ماندوو کردنت نەبوو، بەڵام پێم گەیوە، کە تۆ دەربارەی حەوز فەرمودەیەکت لە(ثوبان)ەوە بیستووە، حەزم کرد لەدەمی خۆتەوە بیبیستم، ئەویش ووتی: لە (ثوبان)ەوە بیستم دەیووت: لە پێغەمبەری خوام ﷺ بیستووە، کە فەرموویەتی: ((ان حوضی من عدن الی عمان بلقاء،[1] ماءه اشد بیاضاً من اللبن، و أحلی من العسل، واکوابه عدد نجوم السماء، من شرب منه شربة لم یظمأ بعدها ابداً، واول الناس وروداً علیه فقراء المهاجرین))،[2] واتە: ئەو حەوزەی من درێژیەکەی لەعەدەنەوە، تاعمانی بە لقانە و ئاوەکەی لەشیر سپی ترو لە هەنگوین شیرینترو پەرداخەکانی بەئەندازەکانی ئەستێرەکانی ئاسمانەو هەرکەسێ یەك جار لێی بخواتەوە هەرگیز تینووی نابێت، یەکەمین تاقم، کە دەچنە سەری هەژارانی کۆچەریانن.

گومانی تێدانی یە باوەڕ بوون بە حەوزی کەوسەر یەکێکە لە بیرو باوەڕەکانی ئەهلی سوننە و جەماعە، بەبەڵگەی ئەو دەقانەی ڕاستەو خۆ باسی دەکەن و تاوای لێ هاتووە لە زۆر ی فەرموودەکانیدا بووە بە (تەوا تور).[3]

٥- پردی سیرات - الصراط -:

عمری کوڕی عبدالعزیز نامەیەکی نووسی بۆ برایەکی - موسڵمانان - و پێ ی ووت: ئەی برای خۆم، تۆ زۆربەی ماوەی گەشتەکەت بڕیووە و ماوەیەکی کەمت ماوەتەوە، دەی برای خۆم ئاگات لە پەڕینەوەکان بێت، کە وەحی بۆ پێغەمبەرەکەت کراوە لە قورئاندا، کە تۆ دەبێت بەسەر - پردەکەدا بڕۆیت - بەڵام نەوتراوە، کە ئایا دەگەیتە ئەو بەرەوە، یان دەکەویتە خوارەوە؟ نەکەی دنیا

---

١ - (الاثار الواردة)، (١/ ٤٦٣).

٢ - سیرة عمر (ابن الجوزی)لا ٣٧.

٣- تەواتور:واتەژمارەیەکی زۆرجیاجیا گێڕاویانەتەوە، کە گومانی تری تیا نامێنێ. وەرگێڕ.

بتخەڵەتێنێت، دونیاماڵی ئەو کەسەیە، کە ماڵی نی یە، پارە و سامانە بۆ ئەوکەسانەی پارەو سامانیان نی یە.[١]

ئەم ووتەی عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله بەڵگەیە لەسەر باوەڕ بوون بە پردی سیرات، ئەمەش دوای ناڕەحەتیەکانی ڕۆژی قیامەت و لەو ڕۆژە دژوارەدا، کە خەڵکی دەدەن بەسەر ئەو پردەدا، کە بەسەر هەموو دۆزەخدا کێشراوە، لەموو باریکتر و لە شمشێر تیژترە، هەموو خەڵکی دەبێ بەسەریدا تێپەڕ ببن و لە یەکتا پەرستان، تا گونهباران و سەر پێچی کەران و دوو ڕووەکان، بەر چاویان تاریك دەبێت و لە موسڵمانان جێ دەمێنن بەبەر بەستێك ناهێڵن لەگەڵ موسڵماناندا بچنە ئەو بەرەوە، هەر موسڵمانەو بەپێ ی کردەوەی چاکی خۆی نووری بێ دراوە بۆ ڕۆشن کردنەوەی بەر پێ ی خۆی، دەڕۆن بەسەر پردەکەدا هەندێك وەك هەورە بروسکە هەندێك وەك با، هەندێکیش بەهەزار حاڵ دەپەڕنەوە جارێ دەستیان بەر دەبێت و جارێك قاچیان بەر دەبێت و خۆیان دەگرنەوەو پرژی ئاگریان بەر دەکەوێت.[٢]

قورئان و فەرموودەی پێغەمبەرﷺ ئەم پردەیان باسی کردوە، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَإِن مِّنكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلَى رَبِّكَ حَتْمًا مَّقْضِيًّا﴾ مریم: ٧١، واتە: هەموو یەکێکتان دەبێت بدەن بەسەر ئەو پردەدا و ئەمەش بڕیارێکی نەگۆڕی پەروەردگارتە.

هەر لە سورەتی مریم یائەتی (٧٢) دەفەرموێت: ﴿ ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوا وَّنَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثِيًّا﴾، واتە: پاشان ئەهلی تەقوا و ڕزگار دەکەین لێ ی وستەمکارانیش لە نیواندا دەهیلێینەوە.

پێغەمبەری خواشﷺ دەفەرموێت: ((لایلج النار أحد بایع تحت الشجرة))، واتە: ئاگری دۆزەخ بەری کەسێك ناکەوێت، کە لەژێر درەختەکەدا بەیعەتی داوە، لەوێدا حەفسە- خێزانی- ووتی: ئەی خوای گەورە نافەرموێت: ﴿ وان منکم الا واردها ربك

١ - سیرة عمر (ابن الجوزی)لا ٣٨.

٢ - شرح الطحاویة لا ٤٧٠. لة (الاثار الواردة)، (١/ ٤٦٨)وەرگیراوە.

حتماً مقضاً﴾، واتە هەموو کەسێك دەبێت بڕوات بەناویدا؟ پێغەمبەریش ﷺ فەرمووی: ئەی نەتبیستووە دەفەرمویێت: ((ثم نجی الذین اتقوا ونذر الظالمین فیها جثیاً))؟ واتە: ئاماژەی بەوە کرد، کە تێپەڕبوون بەسەر دۆزەخدا مانای ئەوەنی یە دەخرێتە ناوی یەوە، ووشەی (ورود)، واتە: تێپەڕین بەسەر پردی سیرات دا.[1]

کەواتە دوو جۆر تێپەڕ بوون هەیە بەسەر دۆزەخدا: یەکەم: تێپەڕ بوونی باوەڕداران بەسەر پردەکەدا بۆ ئەوە بەرەوە و عمریش ئەمەی دوایی مەبەست بوو.

٦ـ بەهەشت و دۆزەخ:

عمری کوڕی عبدالعزیز جارێکیان دەستی کرد بەگریان و فاطمەی خێزانیشی دەستی کرد بەگریان و، پاشان چی لەماڵەکەدا بوو دەستیان کرد بەگریان، کەسیش نەیدەزانی بۆچی دەگرین، پاش ئەوەی ئارامی هیوری هاتەوە بەسەریاندا، فاطمە ڕووی کردە عمرو پێ ی وت بەقوربانت بم ئەی ئەمیری باوەڕداران ئەوە بۆچی دەگریایی؟

عمریش ووتی: ئەی فاگمە بیری ئەو ساتە وەختەم کرد، کە خەڵکی گەڕانەتەوە بەردەستی خوداو دەستەیەکیان بۆ بەهەشت دەڕوات و دەستەیەکیان بۆ ناو ئاگر... پاشان هاوارێکی کرد و لەهۆش خۆی چوو.[2]

سوفیان دەگێڕێتەوە دەڵێت:ڕۆژێکیان عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله زۆر مات و بێدەنگ بوو کاتێ هاوڕێکانی قسەیان دەکرد پێکەوە، بۆ ئەو ماتی یەی پرسیاریان لێ کردووتیان: ئەی ئەمیری بڕواداران ئەوە چیە وا بێدەنگی؟

ئەویش لەوەڵامدا ووتی: بیرم لەخەڵکی ناو بەهەشت دەکردەوە، کە چۆن سەردانی یەکتریان دەکەن و، بیرم لە خەڵکی ناو دۆزەخ دەکردوە، کە چۆن هاوار و بۆڕە بۆڕ دەکەن تێدا، پاشان دەستی کرد بەگریان.[3]

---

١ ـ شرح الطحاویة لا ٤٧١.

٢ ـ الرقة والبکاء لا ٧٦.

٣ ـ سیرة عمر (ابن الجوزی)لا ١٢٥.

هەروەها نامەی نوسی بۆ هەندێ لەسوپاکانی ئیسلام و پێ ی وتن: چاك بزانن ئەگەر بەندە خوا لێ ڕازیبێت و بڕواتە بەهەشتەوەهەرچی بەڵاو نەگبەنی دونیای بەسەر دادێت گرنگ نی یە، هەر وەك بەندەیەك خوا لێ ی بڕەنجێت و بیخاتە دۆزەخەوە چ سودێکی هەیە بۆی هەموو نازو نیعمەتە و خۆش گوزەرانی یەکانی دنیای؟ خەڵکی بەهەشت هەست بەنارەحەتی یەکانی دنیا ناکەن و خەڵکیدۆزەخیش هەست بەخۆشی و لەزەتەکانی دنیا ناکەن و ئەو شتانە هەموویان هەروەك نەبووبن وایە.[1]

(فضل)ی کوڕی (ربیع) دەڵێت: لە (فضیل)ی کوڕی (عیاض)م بیست دەیووت: جارێکیان کار بەدەستێکی عمر رحمه الله سکاڵای خۆی دەکرد بۆ عمر، عمریش نامەی بۆ نووسی و پێ ی ووت: ئەی براکەم، بیر لە شەونخونی نی یە نەبڕاوەو دورودێژەکان دۆزەخ بکەرەوە، دەخیلت بم نەکەی پشت هەڵبکەیت لەوەی لەلای خوایەو لەئاکامدا بێ بەش و بێ هیوا بمێنیتەوە، هەر کە نامەکە گەیشتە ئەو پیاوە و، خوێندیەوە، بەخێرایی وڵاتانی بڕی و خۆی گەیاندەوە لای عمر،عمریش ووتی: ها خێرە بۆچی هاتویتەوە؟ کابرا ووتی: نامەکەت دڵی دەرهێنام، تا ئەو ڕۆژەی خوا گیانم دەکێشێت هیچ پۆست و بەرپرسیاریەتی یەك وەرناگرم.[2]

ئەم باوەڕەی عمر بەبەهەشت و دۆزەخ لەوەوە سەرچاوەی گرتیبوو، کە قورئانی پیرۆز دەفەرموێت: ﴿إِنَّ ٱلۡأَبۡرَارَ لَفِي نَعِيمٖ ۝١٣ وَإِنَّ ٱلۡفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٖ﴾الانفطار: ١٣، ١٤، واتە: چاکەکارەکان لەناو نازو نیعمەتی بەهەشتدا دەبن و، خراپەکارەکانیش دەخرێنە ناو ئاگری دۆزەخەوە.

یان پێغەمبەری خوا ﷺ دەفەرموێت: ((ان احدکم إذا مات عرض عالیە مقعدە بالغداة والعشي، ان كان من اهل الجنة فمن اهل الجنة، وان کان من اهل النار فمن اهل النار، يقال: هذا مقعدك حتى يبعثك الله يوم القيامة)).[3] واتە: هەر یەکە لە ئێوە

---

١ ـ سيرة عمر (ابن الجوزی) لا ١٢٥.

٢ ـ هەمان سەرچاوە لا ١٢٤ـ ١٢٥.

٣ ـ مسلم ٢٨٦٦.

بمرێت هەموو ئێوارەیەك سەرەنجامی خۆی پێ پیشاندەدرێت، ئەگەر بەهەشتی بێت بەهەشت و ئەگەر دۆزەخی بێت دۆزەخی پێ پیشاندەدرێت، پێی دەڵێن: ئەمە شوێنی خۆتە، تا ئەو کاتەی زیندو دەکرێتەوە.

٧ـ بینینی خوای گەورە لەبەهەشتدا:

عمری کوڕی عبدالعزیز نامەی نووسی بۆ هەندێ لەسەر بازەکانی و پێ ی ووتن: پاشان... ئامۆژگاریت دەکەم بەوەی لەخوا بترسە و دەس بگرە بە فەرمانەانی یەوە و ئاینەکەی لە گۆش بگرە، قورئانەکەشی بکەرە بەرنامەی ژیانت، هەر لەخوا ترسانە، کە خاوەنەکانی لەخەشم و تورەیی خوا دەپارێزێت، هەر بەو هۆیەشەوە دەبنە (ئەولیاء)و بەرزیان دەکاتەوە، هەر بەو هۆشەوە بوونەتە هاوڕێ ی پێغەمبەرران و بەو بۆنەیەشەوە ڕوویان جوان دەبێت و تەماشای پەروەردگار و خولقێنەرەکەیان دەکەن.[1]

ئەم باوەڕەی عمریش لەقورئانی پێغەمبەرەوە سەرچاوەی گرتبوو، مە خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاضِرَةٌ (٢٢) إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ﴾ القیامە ٢٢ـ ٢٣. واتە: کۆمەڵە دەموچاوێك جوان و گەشاون لە ڕۆژی قیامەتدا و بۆ خوای گەورە دەڕوانن.

(مهیب) دەگێڕێتەوەو دەڵێت: لە پێغەمبەری خوایان پرسیﷺ دەربارەی مانای ئەو ئایەتەی، کە دەفەرموێت: ﴿لِّلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ﴾ یونس: ٢٦، واتە: بۆ ئەوکەسانەی چاکە کارن چاکەو خۆشی هەیە لەگەڵ شتی تریشدا، لەوەڵامدا فەرمووی: ((اذا دخل اهل الجنة الجنة واهل النار النار يناد مناد: يا اهل الجنة، ان لكم عند الله موعداً يريد ان ينجزكموه، فقالوا: الم تبيض وجوهنا و تثقل موازيننا و تجرنا من النار، قال: فيكشف الحجاب فينظر اليه، فوالله ما اعطاهم الله شيئا احب اليهم من النظر الى ربهم عزوجل)).[2]

---

١ ـ الرد على الجهمية للدارمي.

٢ ـ مسلم ٢٩٧.

واتە: دەربارەی ووشەی (شتی زیاتریش هەیە) پرسیاریان لە پێغەمبەر ﷺ کردو ئەویش لەوەلامدا فەرمووی: هەرکاتێ بەهەشتی یەکان خرانە ناو بەهەشتەوە و دۆزەخییەکانیش فڕێ درانە ناو دۆزەخەوە، هاوار چی یەك هاوار دەکات: ئەی خەڵکی بەهەشت، خوای گەورەر پەیمانێکی تری ماوەو دەیەوێت بۆتان بەرێتە سەر، هەر هەموو وتیان: کوا چی ماوە؟ دەم و چاومان سپی و جوان بووە و کێشانەی کردەوەی چاکمان قورس کراوە و لە ئاگریش پارێزراوین، دەفەرموێت: پەردە لادەدرێت و هەموو تەماشای خوای پەروەردگار دەکەن.سوێند بەخوا هیچ نازو نیعمەتێکی پێ نە داون لەبەهەشتدا ئەوەندەی تەماشا کردنی پەروەردگار خۆش و بەچێژ بێت لەلایان.

حەوتەم: دەستگرتن بە قورئان و سوننەت و ڕێرەوی خەلیفەی ڕاشیدەکانەوە:

١ـ دەستگرتن بەقورئان و سوننەتەوە:

کاتێ عمری کوڕی عبدالعزیز رَحِمَهُ ٱللَّهُ بو بە خەلیفە نووسی: پاشان... من وەسیەتان پێ دەکەم تەقوای خواتان هەبێت و دەست بگرن بە قورئانەوە و پابەند بن بە سوننەت و ڕێنموونی یەکانی پێغەمبەرەکە یەوەﷺ.[١]

هیچ کەس بۆی نی یە لە خزمەت و قورئان و سونەتدا ڕای خۆی بسەپێنێ، یان کاری پێ بکات، بەڵکو دەبێت دەقاو دەق جێ بەجێیان بکات.[٢] (ئەوەی لەدڵمدایە بۆ ئومەتەکەی محمدﷺ ئەوەیە، کە شوێن قورئان سوننەت بکەون و لە هەواو ئارەزووات دوور بکەونەوە، کار کردن بەشتی تر جگە لە قورئان نەڕێزو نەکەڕامەی دونیاو ئاخیرەتی تێدانی یە.

باچاك بزانێت ئەوەیدەیەوێت بزانێت،کە بەخواحەزدەکەم گیانم دەربچێت و، بەلان خەڵکی لەسەر شتێکی تر جگە لە قورئانی پەروەردگار ەکەیان و سوننەتی

١ ـ سیرة عمر ابن عبد الحکم لا ٦٥.
٢ ـ هەمان سەرچاوەلا ٦٨، هەمان سەرچاوەی دوەم (١/ ٢٨٧).

پێغەمبەرەکەیان گۆشی یەکەم و شوێن شتێکی تریان ئەخەم، ئەو دوو سەرچاوەیەی، کە خەڵکانێکی پێش ئێمە لەسەری ژیان و هەر بەوشێوەیەش خوای گەورە گیانی کێشان، بێ نرخ ترین و خەمناك ترین کەس لام ئەوکەسانەن، کە دەیانەوێت پێچەوانەی ئەو ڕێبازە بن.[١]

لە شوێنێکی تردا، دەڵێت: ((خوا کۆمەڵێك فەرزو و کۆمەڵێك سوننەی داناوە هەر کەسێك کاریان پێ بکات دەگاتە سەر فرازی و هەر کەسێکیش وازیان لێ بهێنێت لەناو چووە)).[٢]

دەڵێت: ((خۆزگە خۆم و ئێوەشم وا لێ دەکرد کارتان بە قورئانی پیرۆز دەکرد، هەرکاتێ سوننەتێکم جێ بەجێ بکردایە و ئەندامێکم تیا بچوایە، تا لە کۆتاییدا گیانم دەر بچووایە)).[٣] نامەیەکی نووسی بۆ خەواریجەکان - تیایدا پێ ووتن: ((پێغەمبەری خوا ﷺ وچوار یارەکەی دوای خۆی کۆمەڵێ سوننەتیان بەجێ هێشتووە بۆمان، دەست پێوە گرتنیان دەست گرتنە بە قورئان وەو هێزو گوڕ و تینە بۆ ئاینەکەی خوا، بۆ کەس نی یە، دەستکاری کردن و گۆڕینیان، یان هەوڵ بدرێت بە پێچەوانەی یانەوە کار بکرێت، هەر کەسێ ئەو ڕێگایە بگرێتە بەر ئەوە ڕێنموێنی کراوە، هەر کەسێکیش بەتەمای سەر کەوتن بێتپێیان ئەوە بێ سەرکەوتووە، هەر کەسێکیش وازیان لێ بهێنیت و ڕێبازیکی تر بگرێتە بەر ئەوە خوا دەستی لێ بەر دەدات و دەیخاتە نێو ئاگری دۆزەخەوە، کە خراپترین شوێنە)).[٤]

ئەو ئاسەوارانەی لە عمری کوڕی عبدالعزیز نقلّ کراوە بۆمان دەربارەی دەستگرتنی بە قورئان و سوننەتەوەو ئەو پەڕی هەوڵ و تێکۆشانی لەپێناو جێگیر کردنیان، ئیتر با لەوپێناوەشدا پارچە پارچەی ئەندامەکانی لەشی لێبێتەوە، ئەوەش ، کە عمر بۆی چووە ئەسڵی ئاینی پیرۆزی ئیسلامە و باوەڕ هیچ مانایەکی

---

١ - سيرة عمر لابن عبد الحكم لا ٧١.

٢ - سيرة عمر لابن عبد الحكم لا٣٩.

٣ - هەمان سەرچاوەلا ١٣٠.

٤ - سيرة عمربن عبدالعزيز(لابن عبدالحكم) لا٤٠.

نامێنێت لەگەل ئەو کارەدا نەبێت، وەك خوای گـەورە دەفـەرموێت: ﴿ فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا ﴾ النساء: ٦٥.

پێغەمبەری خوایشﷺ لەو بارەیەوە دەفەرموێت: ((یاأیها الناس، اني قد ترکت فیکم ما ان اعتصمتم به فلن تضلوا بعدی ابداً، کتـاب الله، وسنتي))،[1] واتـە: ئـەی خەڵکینە، من دووشتم لەناودا بەجێ هێشتوون دەستیان پێوە بگرن هەرگیز گومڕاو سەر گەردان نابن: قورئانەکەی پەروەردگار و سوننەتەکانی من).

٢ـ دەستگرتن بو سوننەکانی خەلیفە ڕاشیدینەکان:

حاجبی کوڕی خلیفه (البرجمی)دەڵێت: عمری کـوڕی عبـدالعزیزم بینـی، کاتـێ خەلیفـە بـوو، ووتـاری دەداو و دەیـووت: ئـەوەی پێغەمبـەری خـواﷺ دوو جـێ نیشینەکەی دوای خۆی دایان ناوە،بۆئێمـە ئاینـەوەدەبێت کاریـان لەسـەر بکـەین و لێیان لانەدەین، ئەوەی خەڵکانی تردوای ئەوان دایان ناوە دەیدەینە دەستی خوا.[2]

عمر رحمه الله پاش ئەوەی بووبە خەلیفە نامەی بۆ نارد سالمی کوڕی عبـداللّەی کـوڕی عمری کوڕی خطاب رضي الله عنه پێ ی ووت: لەعمری کوڕی عبـدالعزیزەوە بـۆ سـالمی کـوڕی عبدالله، پاشان... من دوچـاری ئـەم کـارە گەوەرەیـە کـراوم بـەبێ ئـەوەی پرسـێك بەخۆم کرابێت و بەبێ ویستی خۆم دراوە بیەسەرمدا، خوایش باش ئەوە دەزانێـت، هەر کە ئەم نامەیەم گەیشتە دەستت خێرا ژیان و بەسەر هاتی عمری کوڕی خطـابم بۆ بنووسەوەو بۆم بنێرە لەگەڵ موسڵمانان و ئەهلی (الذمة)دا چۆن ڕفتاری کردوەن چونکە بەنیازم ئەگەر خوا کۆمەکم بێت وەك ئەو بکەم، والسلام).[3]

---

١ ـ الموطأ للامام مالك(٣/ ٩٣).

٢ ـ الحلية(٥/ ٢٩٨).

٣ ـ سيرة عمر لابن الجوزي لا١٠٨.

عەون ی کوڕی عبدالله دەڵێت: عمری کوڕی عبد العزیـز پـێ ی ووتم: ئایا عمـری کوڕی خطاب و (ابن عمر ی کوڕی)کەسێکی چاك و قبـوڵ کـراون لـەلای تـۆ؟ ووتم: بەڵێ، ئەویش ووتی: دەی ئەوان بەم شێوەیەی تۆ (الله اکبر)یان نەکردووە.[١]

لە زوهری یەوە دەگێڕنەوە ووتویەتی: پیاوێك بە عمری کـوڕی عبـدالعزیزی ووت: من بەسەر خۆشی خێزانەکەم تەلاق داوە، زوهەری دەڵێـت: عمـر پـێ ی وابـوو، کـە داری حدی لێ بدرێت و، ژنەکەشی لێ جیا بکرێتـەوە، تـا ئـەوە بـوو (أبـان)ی کـوڕی عوسمان لەباوەکی یەوە بۆی گێڕایەوە، کە (شێت و سەرخۆش طلاقیـان ناکـەوێت، عمریش ووتی: ئەتانەوێت وابکەم! کەچی ئەم پیاوە لـە (عثمـان)ی کـوڕی عفانـەوە جۆرێکی ترم بۆ دەگێڕێتەوە؟! ئیتر ئەوە بـوو داری حـەدی لەبـەر خۆشـی یەکـەی لێی داو، بەڵام خێزانەکەی دایەوە.[٢]

عمری کوڕی عبدالعزیز دەڵێت: پێغەمبەری خوا ﷺ و چوار یارەکەی دوای خـۆی کۆمەڵێ ڕێڕەو سونتەتیان داناوە، ئیش پێ کردنیان دەستگرتنە بـە پەرتووکەکـەی خوداوە و وزەیشە بۆ ئاین، بۆ هـیچ کـە س نـی یـە بیانگۆڕێـت، یـان دەسـتکاریان بکات، یان سەیری ئەو ڕایانە بکات، کە پێـچەوانەیـا نـن، ئـەوەی هیدایـەتیان پـێ وەر بگرێت هیدایەت دراە دەبێت و ئەوەی بیەوێت سەر بکـەوێت پێیـان بـێ گومـان سەر دەکەوێت، هەر کەسێکیش وازیان لێ بهێنێت و ڕێگایـەکی تـر بگرێـت جگـە لـە ڕێبـازی موسـڵمانان، ئـەوە خـوا وازی لێ دەهێنـێ و دەیخاتـە نـاو دۆزەخـەوە، کـە خراپترین جێگایە.[٣]

بەوشـێوەیە عمـری کـوڕی عبـدالعزیز دەسـتی گرتبـو بـە سـوننەت و ڕێـڕەوی پێغەمبەری خوا ﷺ و چورا جێ نیشینە ڕاشیدەکەیەوە و، شـێوەو شـێوازی جـوانی خەلافەتی ڕاشیدەینی گێڕایەوە، لەسەر ڕێڕەوەیان دەڕۆیشت، توند دەستی گرتـابو

---

١ ـ مصنف عبد الرزاق(٢/٦٦).
٢ ـ هەمان سەرچاوەلا (٤/ ٣١).
٣ ـ سیرة عمر لابن عبد العزیز لا٤٠.

پێیانەوە، لەکاتی جیاوازی و ناکۆکیدا دەگەڕایەوە سەر ڕای ئەوان و بەو شێوەیە حوکمی موسڵمانان و (اهل الذمة)ی دەکرد، هەروەك لە پەرستشەکان و مامەڵەکاندا لێیان دەرنەدەچوو.

هەموو گرنگی یەکی دابوو بەشێوازی حوکمڕانی و ڕێڕەوی دوو جێنیشینەکەی یەکەم، ابو بکر و عمر رضي الله عنهما پێ ی وابوو دەست گرتن بەسونەتەکانی ئەوانەوە وەك دەستگرتن وابووە بەسونەتی پێغەمبەری خواوە ﷺ ، هەرچەندە هەر کەمەسەلەیەکی ببیستایە لە خەلیفەی سێیەمەوە خێرا کاری پێ دە کرد وەك باسمان کرد، لەسەر ڕێڕەوی خەلیفەی چوارەم هەنگاوی دەنا لە هەڵس و کەوتی لەگەل (خەواریجەکان) بەو شێوەیە مامەڵەی لەگەڵ منداڵ و خێزان و ماڵ و سامانیدا دەکرد وەك چۆن ئیمامی عەلی کوڕی ئەبو طالیب رضي الله عنه بەو شێوەیەی کرد لەگەڵیاندا.[1]

نەك هەر ئەوەندە، بەڵکو پێ ی وابوو ئەو کەسانەشی، کە لەپێغەمبەری خوا ﷺ و ڕێڕەوی خەلیفە ڕاشیدیەکان رضي الله عنهم دەردەچێت ئەوە لە ڕێگەی موسڵمانان دەرچوون و بەو تاقمە لەناو چووەکانی دادەنان، هەرچی سوننەت و ڕێڕەی چوار یارەکە هەیە هەمووی لە سوننەتی پێغەمبەرەوە وەریان گرتووە و هەموو حەرامەکانیان حەرام دەکرد و حەلاڵەکایان حەلاڵ دەکرد.

سەلەفی ساڵح لەسەر ئەوەن، کە لەبیرو باوەڕ و حوکمەشەرعی یەکاندا پێویستە لە ڕێڕەوی جێ نیشینە ڕاشیدینەکانیان لانەدەین، ئایەتەکانی قورئان و دەقەکانی فەرموودەش داوای ئەوە دەکەن، وەك خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَمَن يُشَاقِقِ ٱلرَّسُولَ مِنۢ بَعۡدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ ٱلۡهُدَىٰ وَيَتَّبِعۡ غَيۡرَ سَبِيلِ ٱلۡمُؤۡمِنِينَ نُوَلِّهِۦ مَا تَوَلَّىٰ وَنُصۡلِهِۦ جَهَنَّمَۖ وَسَآءَتۡ مَصِيرًا﴾ النساء: ١١٥.

پێغەمبەری خوایش ﷺ دەفەرموێت: ((فعليكم بسنتي وسنة الخلفاء الراشدين

---

١ ـ (الاثار الواردة) عن عمربن عبدالعزيز (٢/ ٦٣٧).

المهديين من بعدي، عضو عليها بالنواجذ، وايّاكم و محدثات الامور، فان كل محدثه بدعه))، [١] واته: لەسەر سوننەکانی من و جێ نیشینە ڕاشیدە ڕێنموونی کارەکان بڕۆن لە دوای خۆم و توند بەدانەکانتان دەستیان پێوە بگرن دەخیلتان بم دوور بن لەشتی تێکەڵ کراو بە ئاین، چونکە هەموو تێکەڵکاری یەك بیدعەو داهێنراوە.

حذیفة رضي الله عنه دەڵێت: لەلای پێغەمبەری خوا ﷺ دانیشتبوین فەرمووی: ((من نازانم چەندێکی تر لەناوندا دەژیم، دەی شوێن پێ ی ئەو دووانە بگرنە بەر، کە دوای خۆم دین))، مەبەستی لە ئەبو بەکرو عمر بوو. [٢]

٣ـ دەستگرتنبەسروشت پاکی یەوە ـ الفطرة ـ:

جەعفەری کوڕی دبرقان دەڵێت: پیاوێك هات بۆ لای عمری کوڕی عبدالعزیز و پرسیاری هەندێ شتی لێ کرد، لە هەواو ئارەزوەوە بوو، عمریش پێ ی ووت: ئاینی سەر دەمی منداڵی ـ الفطرة ـ وەربگرە لە قورئان خوێنان و عەرەبە دەشتیەکی یێکان و هەمووشتێکی تر بخرە ئەو لاوە. [٣]

عمر لەم ووتەیەی سەرەوەیدا مەبەستی ئەوە بوو، کە مرۆڤەکان لەسەر ئاینی ڕاست و دروست لە دایك دەبن و لادان و خلیسکان لەڕێگەی هۆکاری دەرەکی یەوە تووشی مرۆڤ دەبێت و ئەمەش قورئان ئاماژەی بۆ کردوە وەك دەفەرموێت: ﴿ فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا ۚ فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا ۚ لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ۚ ذَٰلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ ﴾ الروم: ٣٠.

پێغەمبەری خواش ﷺ دەفەرموێت: ((مامن مولود الاّ يولد على الفطرة، فأبوا يهودا انه او ينصرانه او يمجسانه، كما تنتج البهيمة العجماء))، کەواتە مرۆڤ لەسەر فیترەتی پاك و باوەڕ بەخوا لە دایك دەبێت: ((هل تحسون فيها جوعاء)) هەروەك چۆن حوشتر حوشترێکی تەواوی دەبێت و نابینن یەك قاچ، یان یەك دەستێکی

---

١ ـ سنن الترمذي(٥/ ٤٤) حديث حسن صحيح.

٢ ـ سنن الترمذي(٥/٦١٠) صحيح سنن الترمذي للالباني(٣/ ٢٠٠)((انى لا أدري ما بقائى فيكم، فاقتدوا بالذين من بعدي)).

٣ ـ شرح اعتقاد أهل السنة ژ٢٥.

ببێت، ئەبو هورپیرەش دەڵێت: ((فطره الله التي فطر الناس عليها، لا تبديل نخلق الله، ذلك الدين القيم)).[١]

سروشی پاك ـ فطرة السليمة ـ دان دەنێت بە دروستكەرەكەیداو خۆشی دەوێت و ملكەچی دەبێت و بەدڵسۆزی دینداری بۆ دەكات، هێزێكی وای تێدایە ئەوە قبوڵ بكات، شەریعەتەكەی ڕازی و ببێت و، خەڵكە كەشی پێ ڕازی بكات، ئەو سروشتە پاكە بەم شەریعەتە دەزانێت و لەگەورەوە بچووكی ئاشنایە، بەلام كاری پێغەمبەران ئەوەیە بەئاگای بێنێتەوە و بۆی ڕۆشن بكاتەوە و ئەو هۆكارانەی پێ بناسێت، كە وا دەكات لەسروشتی پاك لابدات و شوێن ڕاستی نەكەوێت.[٢]

هەشتەم: هەڵوێستی دەربارەی هاوەڵان ﷺ و ناكۆكی نێوانیان:

لە عبد الرحمن ی كوڕی قاسم، ئەویش لە لە باوكی یەوە دەگێڕێتەوە، كە دەڵێت: ئەو قسەیەی عمری كوڕی عبدالعزیزم زۆر بەدڵە، كە دەڵێت: ((پێم خۆش نەبوو، كە هاوەڵان ﷺ جیاوازیان تێ نەكەوتایە، چونكە ئەگەر هەموو یەك بۆ چوون و قسە بوونایە، ئەوا خەڵكی دەكەوتنە نارەحەتی و تەنگی یەوە، ئەوانە كۆمەڵەپێشەوایەكن شوێن پێیان هەڵدەگیرێت و، هەكەسێ بەقسەو ڕای هەركامیان بكات، بۆی هەیە و لە فراوانیدایە).[٣]

ئەبو عمر رحمه الله دەڵێت: ئەمە لەو شتانەدا بەو جۆرەیە، كە بواری ئیجتهادیان تێدا هەیە،[٤] پرسیاریان لەعمری كوڕی عبدالعزیز كرد، دەربارەی علی و عثمان و جەنگی صفین و ئەوناكۆكیانەی لەناویاندا ڕووی دا، ئەویش لەوەڵامدا ووتی: ئەوە خوێنێك بوو خوای گەورە دەستمانی لێ پاراست، دەی منیش پێم ناخۆشە زمانمی تێوە گلێنم.[٥]

---

١ ـ بخاري ژ ١٣٥٨.
٢ ـ شفاء العليل لا ٦٢٩، ٦٣٠.
٣ ـ جامع بيان العلم (٢/ ٩٠١، ٩٠٢).
٤ ـ الاثار الواردة (١/ ٤١٠).
٥ ـ الطبقات (٥/ ٣٩٤).

له محمدی کوڕی النضر دەگێڕنەوەکە: جارێکیان باسی ناکۆکی ناو هاوەڵانی پێغەمبەریان ﷺ کرد لەلای عمری کوڕی عبدالعزیز دا و ئەویش ووتی: ((ئەوە کارێکە خوا دەستی ئێوەی لێ پاراستووە، دەی بۆچی زمانتانی لێ ناپارێزن؟!)).[١]

عمری کوڕی عبدالعزیز وەك هەموو سەلەفی صالّحی ئوممەت ـ سور بوو لەسەر ئەوەی مێژووی هاوەڵان بەپاکی و بێگەردی بمێنێتەوە و چاکەکانیان باس بکات چۆن وانەکات ئەوەتا خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿لَّقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَنزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ وَأَثَابَهُمْ فَتْحًا قَرِيبًا﴾ الفتح: ١٨، واتە: بەڕاستی خوای گەورە لەو باوەڕدارانە خۆش بووە، کە لەژێر درەختەکە بەیعەتیان پێ دایت و خوایش باش دەزانێت چی لە دڵیاندا هەیە و ئارمی باراندە سەر دڵەکانیان و بەسەرەوتنی گەورەو ـ فتح مکە ـ پاداشتیان دەداتەوە.

بیرو باوە ڕی ئەهلی سوننە لەسەر ئەوەیەکە: نابێت ناوی هیچ هاوەڵێکت پێغەمبەر ﷺ ببرێت مەگەر بە چاکەو بێ دەنگ بوون لەو شتانەی لە نێوانیاندا رووی داوە، ئەوانە لە هەموو کەس زیاتر شایسەی ئەوەن بەهانەیان بۆ بهێنرێتەوە جوانترین گومانیان پێ ببرێت.[٢]

ابن حەجەریش دەڵێت: ئەهلی سوننە هەموو لەسەر ئەوەن، کە نابێت تانە لەهیچ هاوەڵێك بدرێت بەهۆی ئەو ڕووداوانە نێوانیانەوە، ئیتر بابشزانرێت کامیان لەسەر هەق بوون، چونکە خوا لەو کەسانە خۆش بووە،کە لە (ئیجتهاد)دا هەڵە دەکەن، نەك هەر ئەوەندە، بەڵکو یەك پاداشت بۆ ئەوکەسە هەیە، کە لە (ئیجتهاد)دا هەڵە دەکات و ، دووپاداشت بۆ ئەو کەسەی، کە دەیپێکێت.[٣]

---

١ ـ هەمان سەرچاوە(٥/ ٣٨٢).

٢ ـ الثمر الداني في تقريب المعاني لا ٢٣.

٣ ـ فتح الباري (١٣/ ٣٤).

نۆیەم: هەڵوێستی دەربارەی (أهل البیت):

(ابن القیم)دەڵێت: زانایان جیاوازیان هەیە لەوەدا، کە ووشەی (أهـل البیـت) کـێ دەگرێتەوە لەسەر چوار بۆ چوون:

یەکـەم: هـەموو ئەوانـە دەگریتــەوە، کـە خێریـان - صـدقە - پـێ ناشـێت و لەوبارەیەوە سێ ڕایان هەیە

١- نەوەکانی الهاشم نەوەکانی المطلب.

٢- تەنها نەوەکانی هاشم.

٣- نەوەکانی هاشم و بەرەو ژووتر.

دووەم: کەس و کـاری پێغەمبـەر بریتـی یـە لـە: نـەوەکانی و خێزانـەکانی یـەتی بەتایبەت

سێ یەم: هەموو شوێن کەوتوانیەتی، تا ڕۆژی قیامەت.

چوارەم: هەموو لە خواترسەکانی ئوممەت دەگرێتەوە.

بەڵام (ابن قیم) ڕای یەکەم بەڕسات دەزانێـت و هـەموو ئەوکەسانە دەگرێتـەوە، کـەزەکاتیان پـێ ناشـێت، هـەر چـەندە شیعەکان ڕایـەکی جیاوازیـان هـەی، کـە پێچەوانەی دەقەڕاست و دروستەکانن و پێچەوانەی هەموو عورف و عادەت و زمانی عـەربین، کـە دەڵێـت: (أهـل البیـت) تایبەتـە بـە(علـي و فاطمـة، حـسن، حـسین، نەوەکانیان!).

چونکە ووشەی(أهل البیت) لەقورئاندا لەناو ئەو ووتانەدا، کە لەگەڵ خێزانەکانی پێغەمبەری خوداﷺ کراوە وەك لە سورەتی الاحزاب ئایەتی(٣٣) دەفەرموێت:

﴿وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ ٱلْجَٰهِلِيَّةِ ٱلْأُولَىٰ ۖ وَأَقِمْنَ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتِينَ ٱلزَّكَوٰةَ وَأَطِعْنَ ٱللَّهَ وَرَسُولَهُۥٓ ۚ إِنَّمَا يُرِيدُ ٱللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنكُمُ ٱلرِّجْسَ أَهْلَ ٱلْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا﴾.

لەکتێبی ئـەمیری بـاوەڕدارن علـی کـوڕی ئـەبو طالـب دا بەدرێـژایی لەسـەر ئـەو تێگەیشتنەی شیعەکان ڕۆیشتووم دەربارەی خانەوادەی پێغەمبەری خواﷺ یە.

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله مافی تەوای دەبەخشیە خانەوادەی پێغەمبەر، چ لەلایەنی مادی و چ لەلایەنی دەروونی، بەبێ کەم و زیاد مافی ڕەوای خۆیانی پێ دەدان.[١] و هەموو ئەو ستەم و ناڕەواییانەی دژیان کرا بووهەڵی گرت لەسەریان و زۆر باش بوو لەگەڵیان دا بەو پەڕی مانای باشی.

جویر یەی کوڕی ئەسماء دەڵێت: کاتێ ناوی عمری کوڕی عبدالعزیز برا لەلای فاطمەی کچی علی کوڕی ئەبو طالیبدا زۆر زۆر داوای لێخۆشبوون و بەزەیی بۆ کرد، لە خوای گەورەی، دەیووت: کاتێ عمر ئەمیری مەدینە بوو، چووم بۆ لای ئەویش لەبەرمن هەموو پاسەوان و میوانەکانی کردە دەروە و بە تەنها من و خۆی ماینەوەو پێ ی ووتم: ئەی کچی عەلی، وڵڵاهی لە هەموو سەرزەویدا خانەوادەیەك نی یە ئەوەندەی ئێوە خۆشم بوێت، ئێوەم لەکەس و کاری خۆم خۆشتر دەوێت.[٢]

عبدالله ی کوڕی محمدی کوڕی عەقیل ی کوڕی ئەبو طالب دەڵێت:یەکەمین ماڵ و سامان عمری کوڕی عبدالعزیز بەخشی ی ەوە، ماڵ و سامانێك بوو، عمر بۆ ئێمەی نارد (أهل البیت)و پیاو ژنانمانی بەیەکچاو سەیر دەکرد وەك یەکی پێدان و بۆ منداڵیش وەك ئافرەتانی پێدا و هەریەکە (٣٠٠٠)دینارمان بەرکەوت، نامەی بۆ نووسین ووتی: ئەگەر بمێنم بۆ تان دەبێت هەموو مافەکانی خۆتان بۆ بگێڕمەوە).[٣]

حسینی کوڕی صالح دەڵێت: باسی زاهید و دنیا نەویستەکانیان کرد لە لای عمری کوڕی عبدالعزیز دا، یەکێك دەیووت: فلان کەس، یەکێکی تر دەیووت: نەخێر فلان کەس، عمریش وتی: دنیا نەویسترین کەس لە هەموودنیادا علی کوڕی ئەبو طالیب رحمه الله.[٤]

عمری کوڕی عبد العزیز وەك هەموو یەکێك لەسەلەفی سالح زۆر مەبەستی بوو مافی تەواوی خانەوادەی بەرێزی پێغەمبەری خوا بدات، ئەمەش وەك گوێڕایەڵێك بۆ

---

١ ـ الاثار الواردة (١/ ٤٢٩).
٢ ـ الطبقات (٥/ ٣٦٦).
٣ ـ الطبقات (٥/ ٣٦٢).
٤ ـ سیرة عمر لابن الجوزي لا ٢٩٢.

فەرمانی پێغەمبەرﷺ، کە فەرموویەتی: ... وأهل بیتي، اذكركم الله في أهل بيتي))،[١] واتە: دەخیلتان بم کەس و کارەکەم خواتان وەبیردەهێنمەوە چاکبن لەگەڵ کەس و کارەکەم.

(ابن تیمیه) دەڵێت: لەبنەماکانی ئەهلی سوننەو جەماعە یەکە(أهل البیت)ی پێغەمبەری خوایانﷺ خۆش بوێت و مافی تەواوی خۆیانیان پێ بدەن و، ئامۆژگاری پێغەمبەریان لەم بارەیەوە جێ بەجێ بکەن، خوای گەورەره اه (فيئ)ەو (پێنج) یەك بەشی تایبەتی بۆ داناون و فەرمانی پێداوین لەگەڵ سەڵاوات داندا لەسەر پێغەمبەرﷺ سەڵاواتیش لەسەر ئەوان بدەین.[٢]

پاشان (ابن تیمیه)باسی ئەو مافانە دەکات، کە عمری کوڕی عبدالعزیز گێڕایەوە بۆیان وەك و زەویەکەی فەدەك و گەڕانەوەی (پێنج یەك) بۆیان و بەشداریکردنیان لە فەیئدا.[٣]

بەڵام ئەوەی هەندێ کتێبی مێژووی باسی دەکەن، کە گوایە کار بەدەستەکانی بەنی ئوممەیە لەپێش عمردا خراپ بوون لەگەڵیانداو لەسەر مینبەر جنێویان داوە بەعلیﷺ! ئەمە شتێکە و (ابن سەعد) باسی کردوە ڕاست نی یە:

(ابن سعد) دەڵێت: علی کوڕی محمد لە لوط ی کوڕی یحیی وە بۆمان دەگێڕێتەوە و دەڵێت: والی و گەورە بەپرسەکانی(بەنی ئوممەیە)لەپێش عمری کوڕی عبدالعزیز جنێویان بە علی دەدا لەسەر مینبەر و هەرکە عمری کوڕی عبدالعزیز چووە سەر حوکم ئەوەی نەهێشت.[٤]

ئەم گێڕانەوەیەش لاوازە، چونکە عای کوڕی محمد ـ المدائني ـ پیاوێکی لاوازە بووە، مامۆستاکەیشی لوط ی کوڕی یحیی گێل بووە(واە)جارجار شتی لەبیر چووە، یحیی کوڕی معین دەربارەی، دەڵێت: جێگەی متمانە نی یە، (ابو حاتم)یش

---

١ ـ مسلم ژ ٢٤٠٨.

٢ ـ الفتاوی (٣/ ٤٠٧).

٣ ـ الاثار الواردة (١/ ٤٣٣).

٤ ـ سير أعلام النبلاء(٥/ ١٤٧).

دەڵێت(متروك الحدیث) واتە: حەدیثی لێ وەرنەگیراوە، (دار القطنی)یش دەڵێت: هەوال گێڕەوەیەکی لاوازە، خاوەنی (المیزان)یش پێ ی دەڵێت: هەواڵ گێڕەوەیەکی هیچە و متمانەی پێ ناکرێت.[١] هەمووز ڕاویەکانیشی لەلاوازەکان و فەوتاوەکان و نەناسراوەکانە.[٢]

شیعەکان موعاویەرضي الله عنه بەوە تاوانبار دەکەن، کە گوایە لەسەر مینبەر لەعنەتی لەعلی کردووە، جنێوی پێ داوە! ئەم قسەیەش ڕاست نی یە و هیچ بنەمایەکی ڕاستی تێدا نی یە، بەڵام ئەوەی جێگەی داخە و پشت شکێنە ئەوەیە، کە نووسەر لێکۆڵێەرەوەکان ئەم درۆیەیان لەگەڵ ناڕاستی یەکەیدا نقل کردوە، بەبێ ئەوەی لێکۆڵینەوە و بیخەنە ژێر تیشکی ڕەخنەوە، لە ڕاستیدا هەرگیز هیچ ریوایەتێکی ڕاست و دروست لەو بارەیەوە نەهاتووە.

ئیتر بەهیچ شێوەیەك نابێت ، پشت ببەستریت بەکتێبەکانی (الدمیری) و (الیعقوبی) و(ابی فرج الصفهانی)، لەگەڵ ئەوەشدا مێژووی ڕاست ئەوانە هەموو بەدرۆ دەخاتەوە.[٣] ڕاستی ئەوە دەسەلمێنێت، کە موعاویەرضي الله عنه ئەو پەڕی ڕێزی بەخشیوەتە عەلی کوڕی ئەبو طالیبرضي الله عنه و (أهل البیت)ە خاوێنەکەی.

بەسەرهاتی لەعنەت کردن لە علیرضي الله عنه لەسەر مینبەرەکانی (بنی أمیە) ناگونجێت لەگەڵ سروشتی ڕووداوەکان بێت و ڕەوشتی لایەنە ناکۆکەکان، ئەگەر بگەڕێتەوە بۆ ئەو نوسراوانەی لەسەردەمی حوکمی (بنی أمیە)دانووسراون هیچ مەبەستیش لەو نوسینانە لەوانەیە بۆ ناشیرن کردنی شورەتی ئەمەیەویەکان لەبەرچاوی جەماوەری موسڵمان.

مەسعودی لە (مروج الذهب)دا ئەوەی‌نووسیوە و ئەویش لەنووسەرە شیعەکانە، ئەو درۆ و دەم هەڵبەستانە دزەیان کردۆتە ناو و مێژووی ئەهلی سوننەوە، هیچ

---

١ ـ المیزان (٣/ ٤١٩).

٢ ـ دفاعا عن السلفیة لا ١٨٧.

٣ ـ الحسن والحسین، محمد رضا لا ١٨٠.

ڕوویایـەتێکی صـحیحی تێـدا نـی یـە، هـەموویان ناتـەواون لـە نقـڵ کردنـی لەسەنەدەکەیدا، یان لەدەقی ووتەکاندا و نی شتێکی ڕوون و ئاشکرایشە ریوایـەتێك ئەو ناتەواویانەی هەبێت لەلای زاناو لێکۆڵینەرەوەکانی مێژوو هیچ نرخێکیان نی یە.

موعاویەیش زۆر دوورە لەئاواتانەیەکەوە بەتایبەی خواناسی و موسڵمانەتی ئـەو هاوەڵە بەڕێزەی پێغەمبەری خـواﷺ ڕوون و ئاشـکرایە، لـەناو ئوممـەتی ئیـسلامیدا خاوەنی ژیانێکی پڕ سەروەری و، هەنـدێ لـە هـاوەڵان وەسـف و سـەنای چـاکەیان کردووەو و پیاو چاکانی تابعین پیایدا هـەڵیان داوە و شـایەتی زانـایی و ئاینـداری و داپەروەری و نەرم ونیانی و هەموو ڕەوشتە چاکەکانی تریان بۆ داوە.[1]

دەربارەی موعاویـەرضي الله عنه بـێ گومـان ئـەم شـتانە هـاتوون، دەی ئـیتر مەحاڵـە بـۆ کەسێك ئەمە ژیـان و سـیرەتی بێـت، کـە داوا لەخـەڵکی بکـات لەسر مینبەرەکـەی پێغەمبەری خواو لەکاتی نوێژ هەینیشدا لەعنـە لـە علـی کـوڕی ئـەبو طالـب بکـات، هەرکەسێ شێوازی موعاویە بزانێت لەبەڕیوە بردنـی حـوکم و ئـەو ناوبانگـەی دەری کردبوو لەنەرم و نیانی و لێبوردەیی وساسیەتی جوانی لەگەڵ میللەتدا، بۆی ڕۆشـن دەبێتەوە کەچ درۆیەکی ئەوەندە گەورەیەماویەوش لەنـەرم نیایـدا، کـە بـە نموونـە هێنراوەتەوە.[2]

دەربارەی ئەم درۆ گەورەیە بەدرێژی دواوم لەکتێبی (خەلیفی پێنجەم حەسـەنی کـوڕی علـی کـوڕی ابـی طالـب)داو باسـی ئـەو پەیوەندیـە جوانـەم کـردوە لـەنێوان موعاویەو نەوەکانی عەلیدا بەتایبەت پاش ئەوەی بووە بە ئـەمیری بـاوەڕداران و چ ڕێز و خۆشەویستی و سۆز و میهرەبانی هەبوو لەنێوانیاندا.

هەر وەك لەو کاتەدا لەهـەموو سـەردەمەکانی دواتـر لـە کۆمـەڵگای ـ موسـڵمان ـ پابەنـد بـوون بەشـەریعەتی ئیـسلامەوە و سـوربوون لەسـەر جـێ بـەجێ کردنـی

---

١ ـ الانتصار للصحب والآل ـ رحيلي ـ لا ٣٦٧.

٢ ـ خامس الخلفاء الراشدين حسن بن علی ابي طالب لا ٣٠٣.

ڕێنموونی یەکان، بۆیە زۆر دوورو مەحاڵە لەو بەرە ناوازەیە، کە جنێو و نەفرەت وە قسەی ناشیرین بەیەك بڵێن.

لەکاتێکدا، کە پێغەمبەری خوایش ﷺ، قەدەغەی کردوە لەسەر موسڵمانان قسەبە مردووی بێ باوەڕانیش بڵێن و عائشە.

دەگێڕێتەوە، کە پێغەمبەری خوا ﷺ، فەرموویەتی: ((لاتسبوا الاموات، فانهم قد افضوا الى ما قدموا)).[١] واتە: قسەی ناشیرین بە مردووان مەڵێن، ئەوانە گەیشتنەئاکامی ئەو کردەوانەی لە دنیا کردبوویان، دەی دەبێت تاوانی ئەوکەسە چەند گەورە بێت، کە قسەی سوك بڵێ و نەفرەت لە دۆستانی خوا بکات!.

---

١ ـ البخاري ژ ٦٥١٦.

بەشی چوارەم

هەڵوێستی عمری کوڕی عبدالعزیز دەربارەی خەواریج ـ شیعە ـ قەدەریە ـ مورجیئە ـ جەهمیە

یەکەم: خەواریج

ئەم تاقمە لەساڵی ٣٧ی کۆچیداو لەسەردەمی خەلافەتی عەلی کوڕی ئەبو طالیب دا دەرکەوتن لە دوای جەنگی سەفین و قبوڵ کردنی تەحکیم لەلایەن علی یەوە رضي الله عنه ـ لەکتێبی ـ ئەمیری باوەڕداران عەلی کوڕی ئەبو طالیب دا بە درێژی لەسەریان ڕۆیشتووم، لێرەشدا بەکورتی لەسەر گرنگترین بیرو باوەڕ و بۆ چوونەکانیان دەدوێم:

١ـ بەکافر زانینی هەردوو خەلیفەی پێغەمبەری خوا صلى الله عليه وسلم عثمان و علی! هەر دوو حەکەمەکەی موعاویە و علی، کە ناویان (ابو موسی الاشعری) (عمرو کوڕی عاص)!

٢ـ دەرچوون لەدژی ئەمیری ستەمکار دروستە.

٣ـ خاوەنی گوناهی گەورە کافر دەبێت و لە دۆزەخەدا دەمێنێتەوە بە هەمیشەیی.[1]

ئەم سێ بنەمایە ناوەکرۆکی بیرو باوەڕی خەواریجەکان بوو و لەوبارەیەوە هیچ ناکۆکی یەکان لەنێواندانی یە مەگەر لەشێوازی جێ بەجێ کردنیدا.[2]

(ابو الحسن الاشعری) دەڵێت: هەموو خەواریج لەسەر ئەوەن، کە علی لە قبوڵ کردن تحکیم دا کافر بووە، بەڵام لەوەدا جیاوازیان هەیە، کە ئایا کافر بوونەکەی هاوبەش پەیدا کردنە بۆ خوا یان نا.

---

١ ـ وسطية اهل السنة بين الفرق ٢١٩.

٢ ـ هەمان سەرچاوە.

هەموو لەسەر ئەوەن، کە هەموو گوناهێکی گەورە کافر بوونی لەدوایە جگە لە تاقێمێکان نەبێت بە ناوی (النجدات)و[١] جگە لەم تاقمە هەموویان پێیان وایە خاوەنی گوناهی گەورە بەهەمیشەیی لە ئاگردا دەمێننەوە.[٢]

(المقدسی) دەڵێت: سەرچاوەی ئەو بۆچونەمان لەوەوە وەرگرتوە: کە علی کافر بووەو، لەعثمانی کوڕی عفان بەرین و،بەگوناە کردن خەڵکیکافردەکەن و ، دەرچون لەدژی پێشەوای ستەمکار بەڕەوادەزانن.[٣]

خەواریجەکان تاوتاو بوون، تاوێك زۆر چالاکانە دژایەتی دەوڵەتی ئەمەویان دەکردو جابەجاریش کپ دەبونەوە، بەڵام زۆربەی کات دەوڵەت سەردەکەوت بەسەریاندا و هێزی وپێزی تێك دەشکاندن.

تائەوەبوو عمری کوڕی عبدالعزیز چووە سەر حوکم ودەستی کرد بە گفتوگۆی ئاشتیانەو لێکوڵینەوەی زانستیانە، جاربەجاریش لەکاتی پێویست دا هێزی دژیان بەکار دەهێنا.

عمر زۆر ڕقی بووەلە دەمەقاڵەی بێ ئەنجام و، بەجوانترین شێوە لەگەڵیان دانیشتنی دەکردو بەجوانترین شێوە دەمەقاڵەی لەگەڵ دەکردن، دەیووت: ئەوەی ئاینەکەی بەکار بهێنێت بۆ دژایەتی کردنی خەڵکانی تر ئەوە لەسەر شتێك دانامەزرێت.[٢] وەجارپکی تردەیوت:لەدەمەقاڵەی بێت، چونکەنەقین دەکوژێنێتەوەو نەحیکمەت وکەڵکەکانیش دەردەخات[٣] ودەڵێت((بەڕاستی سەرفرازەئەوکەسەی

---

١ ـ النجدات: دەستەی نەجدەی کوڕی عامری حەنەفی یە لەساڵی ٦٩ی کۆچیدا کوژرا.

٢ ـ المقالات (١/ ١٦٧، ١٦٨).

٣ ــ بدء التأریخ (٥/ ١٢٥).

٢ـ ابن ابي دنیاکتاب الصمت وآداب اللسان.

٣ـ سیر عمر لابن الجوزی لا ٢٩٣.

٤ـ هەمان سەرچاوە لا٢٩١.

٥ـ الاثارالواردةعن عمر .٢,٦٩٣.

٦ـ سیرة عمرابن عبدالحکم لا٧٥.

دووربێت لەدەمەقاڵەوتوڕەبوون وچاوچنۆکی[٤] عومەر .ڕ.بەرگری دەکردلەدەمەقاڵی ووشك و بێ ئەنجام وهانی گوفتوگۆو وتووێژی دەدا بەجوانترین شێوە، لەمبارەیەوە عمر کۆمەڵێك وتەو هەڵوێستی بەناوبانگی هەیە لەگەڵ خەواریجەکاندا، وەمێژگردی لەگەڵداکردون وهەموو شوبهەو بەڵگەکانیانی هەڵوەشاندۆتەوە بەبەڵگەی ڕاست و دروست وهەقی بۆرۆشن کردونەتەوە .ئەوەش لەبەر شخۆشەویستی عمروشوێن پێهەڵگرتنی پێشینەچاکەکان(السلف السالح)ڕحمەتی خوایان لێ بێت...[٥]

١ـ هەڵوێستی عمر لەدەرچونی خەوارج.

لەهیشامی کوری یەحیا غەسانی یەوە ئەویش لەباوکیەوە دەگێڕێتەوە عمری کوڕیی عبدالعزیزنامەی نوسی بۆ خەواریجەکان پێی ووتن:ئەگەر هەرهۆزێك ڕایان هاتە سەر ئەوەی بۆهەرشوێنێکی سەرئەم زەویە- ولاتی ئیسلامی - باربکەن خۆیان سەربەستن بەمەرجێ بۆخراپەکاری نەبێ دژی کاربەدەستان و بۆ ئازاردانی(ئەهل ذیمە)نەبێت لەدژی کەس دەرنەچوبێتن و، یان بۆجەردەییوریی و ڕێگری لەوکاتەداخۆیان ئازادن، بەڵام ئەگەر مەبەستیان جەنگ بێت دی سوێند بەخوائەگەر شیرین ترین ڕۆڵەی خۆیشم لەموسوڵمانان هەڵگەڕێتەوە خوێنی دەرێژم تەنهالەبەرخاتری خواورۆژی دوایش ئەوکارەدەکەم[٦] لەڕیوایەتێکی ترداهاتوە وتویتی پێیان:سوێند دەخۆم بەخوا ئەگەرئێوەڕۆڵەو جەرگی خۆیشم بونایە،ولەم ئازو نیعمەتەی بۆمیللەت مان دەستەبەرکردوە لەسەردەمی دەسەلاتی مندا، دەمدالەملتان وخوێنم دەڕژاندن لەپێناوی خواو پاداشتی ڕۆژی دوایی دا،پاشان ئەم ئایەتەی خوێندەوە ﴿تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ﴾القصص: ٨٣ ئەمەش ئامۆژگاری منە بۆئێوە ئەگەرپێتان خۆشەوەو ئەگەر ئەشتانەوێت ناپاکیم لەگەڵ بکەن ئەوە پێشتریش ناپاکی کراوە لەگەڵ ناصیحاندا، والسلام علیکم ورحمە الله وبرکاتەلەمەی پێشەوە هەڵسوکەتی عمرمان بۆدەردەکوێت لەگەڵ خەواریجەکاندا لەگەڵ ئەوەشدا، کەخەلیفەی

موسوڵمانان بو بەڕاستی و ئەوانیش دژی ئەو دەرچوبون، کەچی هەردەستی لێ نەدەکردنەوە، بەڵکونامەی بۆدەناردن و ئاگاداری دەکردنەوە لەئاکامی دەرچون لەڕیزی مسوڵمانان، لە کاتێکدا خوای تەبارەك وەتەعالافەرمانیداوە هەمویەکبن جیانەبنەوە پێویسی کردوە، کەکەس لەکۆمەمەڵی مسولمان جیانەبنەوە ئەگەرلەسەر یەك ئەمیر پێك هاتن هەمویان لەسەریانە گوێڕایاڵی بن لەدژی نە وەستنەوە مەگەرکاتی فرمان بەگوناه بدات و کوفری ئاشکرای لێدەربکەوێ.[٢]

لەمەشداعومەرڕێڕەوی خەلیفەی چوارەم عەلی کوڕی ئەبوتالیب ﷺ دەگرێتەبەر وەبەشێوەیەکی ئاشنایانەهەوڵی ئەدا بیانهێنێتەڕیزی موسولمانانەوە.[٣]

٢ـ گوفتوگۆومێزگردی لەگەڵ خەواریجەکاندا:

عومەری کوری عبدالعزیز رحمه الله نامەی دەناردبۆیان داوای دانیشتنی دەکرد لەگەڵیاندا،هەندێکیان ئامادەییان دەردەبڕی ابن عبدالحکم،دەڵێت عومەری نامەی ناردبۆخەواریجەکان ونوسی: لەعومەر ئەمیری باوەردارانەوە بۆئەم دەستەوتاقمە، پاشان، وەسیەتتان پێدەکەم لەخوابترسن، چونکەهەرکەسێك لەخوابترسێت خوادەروی لێدەکاتەوە بەشێوەیەکی چاوەڕوان نەکراو ڕۆزی دەدات،وەهەرکەسیش پشت بەخوا ببەستێت ئەواخوای بەسە خوایش کاری خۆی جێبەجێ دەکات وئەندازەی دیاری کراوی بۆهەموشتێك داناوە. پاشان: نامەی ئێوەم پێگەیشت، کەناردبوتان بۆیەحیای کوری یەحیا وسولەیمانی کوری داود، خوای گەورەش دەفەرموێت: ﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ ٱفْتَرَىٰ عَلَى ٱللَّهِ ٱلْكَذِبَ وَهُوَ يُدْعَىٰٓ إِلَى ٱلْإِسْلَٰمِ ۚ وَٱللَّهُ لَا يَهْدِى ٱلْقَوْمَ ٱلظَّٰلِمِينَ﴾ الصف:٧ وەمن بانگ تان دەکەم بۆلای خواو ئاینەکەی وبەرپاکردنی نوێژو زەکات دان و فەرمان بەچاکەو بەرگری لەخراپە کردن ـ انشاء الله ـ ولاحول ولاقوه الابالله، بانگتان دەکەم بۆوازهێنان[١] لەوخوێن ڕشتنانەی کەپێشتر ڕووی

١ـ الاثارالواردة/٢/٦٩٥

٢ـ هەمان سەرچاوە ل٣.

داوە بەبێ بونی هێزێکی گەورە، ئەوەتان وەبیردەهێنمەوە، کە ئەگەر قورئان و فەرمودەمان بۆباس کردن بەشتی لاوەکی لێی لامەدەن لەکاتێکدائێمەئێوەی بۆبانگ دەکەین.

ئەمە ئامۆژگاری ئێمەیە بۆ ئێوەو ئەگەر لێمان وەربگرن ئەوە ئاواتی ئێمەیەو ئەگەر ڕەدیشی بکەنەوە ئەوە پێشتریشناپاکی لەگەڵ ئامۆژگاری کارانی کراوە، واش نابینم مافێکی خوا پێشێل کرابێت، بەندەی صالحی خوداش لە قورئاندا فەرموویەتی: ﴿وَإِن تَوَلَّوْاْ فَإِنِّيَ أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ كَبِيرٍ﴾هود:٣.

لە ڕیوایەتێکی تریشدا هاتووە: عمر رحمه الله نامەیەکی نوسی بۆ خەواریج، کاتێ خوێندیانەوە وتیان: با دوو پیاو بنێرین قسەی لەگەڵدا بکەن، ئەگەر هات بەدەممانەوە ئەوەباشە، ئەگەر وایشی نەکرد خوایەك هەیە بۆی، پیاوێکیان نارد ناوی عاصم بوو لەگەڵ کەسێکی تردا لە (بنی یشکر)، کاتێ هاتنە لای عمر ووتیان: السلام علیکم، پاشان دانیشتن، عمر پێی ووتن: چی وای لێ کردوون لە دژمان دەرچن؟ بەچیمان ڕازی نین؟

عاصم ووتی: ئێمە لە هیچ شتێکی تۆ ناڕازی نین، تۆ چاکەکارو داد پەروەریت، بەڵام ئاگادارمان بکە لەم خەلافەتەت، ئایە بە ڕازامەندی و ڕاوێژی موسڵمانان وەرت گرتووە، یان بەزۆر خۆت سەپاندوە؟

عمریش ووتی: هەرگیز داوای ئەم کارەم نەکردوە، بەڵام ڕەدی ویستی کەسیشم نەداوەتەوە، پیاوێك ــ مەبەستی سولەیمان ــ ئەم کارەی بەمن سپارد، منیش هەرگیز نەبە ئاشکراو نەبەژێربەژێری داوام نەکردەوە، منیش بەو کارە هەستام کەسیش ناڕەزای دەرنەبڕی جگە لە ئێوە، ئێوەش ڕازی دەبن بە هەرکەسێك، کەداد پەروەر و بە ویژدان بێت لە نێوان میللەتدا، دەی من بەو کەسە سەیر بکەن، ئەگەر لە هەق لامدا بەگوێم مەکەن.

٣ــ الاثارالواردة /٢/٦٩٦ـ ٦٩٧.

ئەوانیش وتیان: یەك شتمان لەتۆدەوێت، ئەگەر بیکەیت ئەوە تۆ لەئێمەیت و ئێمەش لەتۆین، ئەگەر نەیکەیت لە ئێمە نیت و ئێمەش لە تۆ نین، عمر ووتی: چی یە ئەوە؟ ووتیان دەبینین پێچەوانەی خەلیفەکانی پێش خۆت دەکەیت لە بنەماڵەکەت و ڕێبازێکی ترت گرتۆتە بەر جیا لە ڕێگەی ئەوان و کارەکانت ناوناوە ناهەقی ـ مظالم ـ دەی ئەگەر وادەبینی تۆ لەسەر ڕاستی و هیدایەتی ئەوانیش لەسەر گومڕاین، دەی خۆتیان لێ بەری بکەو نەفرەتیان لێ بکە، ئائەم خاڵە ئێمەو تۆ پێکەوە کۆدەکاتەوە، یان جیامان دەکاتەوە.

عمریش لەوێدا دەستی کرد بە قسە کردن ووتی: من وا گومان دەبەم ئێوە لەبەر دەستکەوتی دنیایی دەرنەچوونە دەرەوە، بەڵام مەستان پاداشتی ڕۆژی دوای یە، بەڵام ڕێگەکەتان لێ تێك چووە، من هەندێ پرسیارتان لێ دەکەم دەی توخوا بڵێن: وایە ئەگەر دەیانزانن، ئەوانیش ووتیان: باشە وادەکەین، ووتی: ئەبو بەکرو عمر لە پێش ئێوە نەبوون، ئێوە خۆشتان ناوێن و شایەتی سەرفرازیان بۆ نادەن؟ وتیان: بەڵێ، ووتی: دەی ئایا دەزانن لە پاش پێغەمبەری خواﷺعەرەب پاشگەز بوونەوە، ئەبوبەکریش جەنگی لەگەڵدا کردن و خوێنی ڕشتن و کەس وکاری کردن بەکەنیزك و دەستیگرت بەسەرماڵ و سامانیاندا؟ ووتیان: بەڵێ وابوو.

ووتی: ئادەزانن کاتێ عمر بوو بە خەلیفە هەموو کەنیزکەکانی گێڕایەوە بۆ ناو هۆزەکانی خۆیان؟ ووتیان: بەڵێ وابوو، ووتی: دەی ئایە ئەبو بەکر خۆی لەعمر بێ بەری کرد؟ یان عمر لەئەبوبەکر خۆی بێ بەری کرد؟ ووتیان نەخێر ووتی: دەی ئایە ئێوەی لە هیچ کامیان خۆتان بەری دەکەن؟ ووتیان نەخێر، عمر ووتی: دەی پێم بڵێن: ئایا دەستەی نەهرەوان کە پێشینەی ئێوە بوون و ئێوە بەڕاست بەسەر فرازیان دەزانن؟ ووتیان: بێ گومان بەڵێ، ووتی: ئەی ئەزانن ئەهلی کوفە،کەچوون بۆیان دەستیان لێ نەپاراستن و خوێنیان نەڕشتن و سامانەکانیان نەگرتن؟ ووتیان: بەڵێ، ووتی: ئەی ئەزانن کە بەسریی یەکان بە سەرۆکایەتی عبداللەی کوڕی واهب الراسبی[1] دەرچوون بۆلایان و دەگیشتن بەخەڵکی دەیانکوشتن و عبداللەی کوڕی

---

١ ـ الأثار الواردة٢/ ٢٠٣.

خباب[1] هاوەڵی پێغەمبەری خوا و کەنیزکەکایان نەکوشت، پاشان نەیاندا بەسەر هۆزی (بنو قطیعة)دا و ژن و پیاویان نەکوشتن و منداڵەکانیشیان لە مەنجەڵدا نەکوڵاندن؟ ووتیان بەڵێ وابوو.

ووتی: دەی ئایا خەڵکی کوفە خۆیان بێ بەری کرد لە خەڵکی بەسرە یان بە پێچەوانە؟ ووتیان نەخێر، ووتی: ئەی ئێوە خۆتان لە هیچ لایان بێ بەری دەکەن؟ ووتیان نەخێر.

عمر پێ ی ووتن: پێم بڵێن: ئایا ئاین یەکە، یان دوو؟ ووتیان: یەکە، ووتی: دەی ئایا شتێکی بەئێوە دەکرێت، بەڵام بەمن ناکرێت؟ ووتیان نەخێر، ووتی: دەی چۆن وئێوە ئەبوبەکر وعمرتان بەدڵە و ئەدوانەش یەکتریان بەدڵ بووە، کەچی شێوازی ژینیشیان جیاواز بوو؟! کەچی بنەماڵەکەمم پێ قبوڵ نەبێت ونەفرەتیان لێ بکەم؟!

دەی ئایە، ئەگەر نەفرەت کردن لە گوناهبار فەرزبوایە دەبوایە هەربکرایە، دەی باسی خۆتم بۆ بکە کەی پێت ووتراوە: لەعنەت بکەیت لە فیرعەون و هامان؟ ئەویش ووتی: بیرم نایەت هەرگیز لە عنەتم لێ کردبن.

عمریش ووتی: بێ قەزابیت! ئایە تۆ لە عنەت لە فیرعەون ناکەیت، بەڵام دەتەوێت من لەعنەت لە بنەماڵەکەم بکەم خۆم بێ بەری بکەم لێیان؟.

بێ قەزابن! ئێوە تێ نەگەیشتوون، مەبەستێکتان هەیە، بەڵام نەتان پێکاوە، ئێوە شتێك لە خەڵك قبوڵ ناکەن، کە پێغەمبەری خوا ﷺ لێ ی قبوڵ کردبون، ئەوەی لە ئەو دەرسا لە ئێوە ئەمینە، ئەوەی لەئێوە ئەمینە، لەو دەترسا.

کابرا ووتی: ئێمە کەی وابووین! ووتی: بەڵێ وابوون و ئێنندای پێدا دەنێن.

ئەی ئایا نازانن، کە پێغەمبەری خوا هات ﷺ بۆ ناو مرۆڤایەتی، خەڵکی هەبوو بتیان دەپەرست، بانگی کردن بۆ ووشەی (لاإله إلا الله ومحمد رسول الله) هەرکەسێ ئەو شایەتی یەی بدایە، خوێن و سامانی پارێزراو دەبوو، بێ خەم بوو، دەی

---

١ ـ الأثار الواردة٢/ ٢٠٣.

پێغەمبەرﷺ سەرمەشق نی یە بۆ موسڵمانان و هەرکەسیش ئەوەی قبوڵ نەکردایە جیهادی نەدەکرد؟ ووتیان: بەڵێ، عمر ووتی: دەی ئایە ئێوە ئەمڕۆ خۆتان بێ بەری ناکەن لەو کەسانەی وازیان لە بت پەرستی هێناوە، شایەتو مانیان هێناوەو نەفرەتی لێ دەکەن ودەیکوژن و خوێنی حەلاڵ دەکەن؟ بەلام گەلانی تری وەك جولەکەو گاور ئەمین و بێ ترس دەکەن و خوێنیان حەرام دەکەن؟

عاصم الحبشی ووتی: هیچ بەڵگەیەك وهیچ گفتوگۆیەکم نەیوە لەمەی تۆ ڕۆشنترو ڕاستر بێت، ئەوامن شایەتی دەدەم تۆ لەسەر حەقیت من بێ بەریم لە هەرکەسێك سەرپێچت بکات.

پاشان بە هاوڕێکەی تری ووت: ئەی تۆ چی دەڵێیت؟ ووتی: لەم قسەو بەڵگانەی تۆ جوانتر شك نابەم هەبێت، بەلام پێم خۆش نی یە بڕیارێك بدەم بەبێ موسڵمانانی برادەرم، لەوانەیە بەڵگەیەکیان پێ بێت کەمن نایزانم، پاشان عمر فەرمانی کرد هەموو موچەکانی عاصم الحبشی، یان گەڕاندەوە بۆی و پێیان داو لەلای عمر مایەوە تالەدوای(١٥) ڕۆژ گیانی سپارد، بەلام هاوڕێکەی تری، کە (شەیبانی)بوو خۆی گەیاندەوە خەواریجەکانی هاوڕێ ی و لەگەڵ ئەواندا پاشترکوژرا.[١]

لە ڕیوایەتێکی دیکەدا هاتووە دووکەس لە خەواریجەکان هاتن بۆلای عمری کوڕی عبدالعزیز ووتیان: السلام علیك یا إنسان، عمریش ووتی: وعلیکما السلام یا إنسانان، ووتیان: گوێڕایەڵی خوا لەپێش گوێڕایەڵی تۆوەیە؟ عمر ووتی: ئەوەی ئەوە نەزانێت گومڕایە، ووتیان نابێت پارە لەناو دەوڵەمەندەکان دا کۆ ببێتەوە، کۆبکەیەتەوە، ووتی: ئەوەم نەهێشتووە، ووتیان: دەبێت ماڵ و سامانی خوابدرێت بەوەکەسانەی پێیان دەشێت، ووتی: خوای گەورە لە قورئاندا جوان ڕونی کردۆتەوە دەدرێت بەکێ، ووتیان: نوێژەکان لەوختی خۆی بکرێت، ووتی: هەقی خۆیەتی، ووتیان: دەبێت ڕێزەکانی نوێژی جەماعەت ڕێك و پێك بێت، ووتی: ئەوە تەواو کاری سونەتە، ووتیان ئێمە نێرراوین بۆلای تۆ، ووتی چیان پێ ووتون

١ ـ أنساب الأشراف ٨/ ٢١١ـ ٢١٥، الأثارالواردة ٢/ ٧٠٤.

بیگەیەنن وەمەترسن، ووتیان حەقی خەڵکی بدە، ووتی: خوای گەورە پێشی ئێوە ئەوفەرمانەی کردووە، ووتیان: تەنها خوا حوکمی خەڵکی دەکات، ووتی: قسەیەکی ڕاستە، ئەگەر مەبەستێکی خراپی لەپشتەوە نەبێت، ووتیان: دەست پاکەکان بێ خەم بکە، ووتی ئەوانە پشتی منن، ووتیان: ئاگات لە ناپاکی بێت، ووتی: دز ترسێنراوە، وتیان ئەی ئارەق و گۆشتی بەراز؟ ووتی شایانی ئەهلی کوفرە، ووتیان: هەرکەسێ هاتە ناو ئیسلام دڵنیا دەکرێت، ووتی: ئەگەر ئیسلام نەبوایە ئەمین و دڵنیا نەدەبووین، ووتیان: ئەوانەی پێغەمبەری خوا پەیمانی لەگەڵدا بەستوون؟ ووتی: لەسەر ئەو پەیمانەن، ووتیان: شتێ مەدە بەسەریاندا توانایان نەبێت، ووتی: ﴿لَا يُكَلِّفُ ٱللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا﴾ البقرة:٢٨٦، ووتیان خوامان بخەوە بیر، ووتی: ﴿وَٱتَّقُواْ يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى ٱللَّهِ﴾ البقرة: ٢٨١، ووتیان: دەی بەولاخی (بیت المال) بمان نێرەوە، ووتی: ئەمە ماڵی خوایەو حەزناکەم بۆ ئێوە بێت، ووتیان: دەی پارەی مەسروفمان پێ نی یە! دەی ئێوە ڕێبوارن(إبن السبیل)ن و لەسەرمانە مەسروفتان بکێشین.[1]

أرطاةی کوڕی منذر دەگێڕێتەوەو دەڵێت: لە (أبو عون)م بیست دەیوت: کۆمەڵێ لە (حەروری)یەکان هاتن بۆلای عمری کوڕی عبدالعزیزو لە مەسەلەیکدا گفتوگۆیان دەکرد، هەندێ لەو کەسانەی لای بوون، پێیان ووت: کەمێ بیانترسێنە و دەسەڵاتی خۆتیان پیشان بدە، بەڵام عمری کوڕی عبدالعزیز گوێی پێ نەدان و بەردەوام بە نەرم نیانی قسەی بۆ دەکردن تارێکەوتن لەگەڵیدا بەجۆری خۆراك و جل و بەرگیان بۆ مسۆگەر بکات بە درێژایی فەرمان ڕەوایەکەی، بەو شێوەیە لای هەستان، کاتێ دەرچوون لە لای عمر دای بە ئەژنۆی ئەوکەسەدا، کە پێشنیارەکەی کردبوو پێ ی ووت: ئەی فلانە کەس، ئەگەر دەکرا هاورێکەت بەداو دەرمان چاسەربکەیت مەگوێزە بۆ داغ کردن.[2]

١ــ سیرة عمر بن عبدالعزیز لا ١٤٧.

٢ــ سیرة عمر إبن الجوزی.

لەڕیوایەتێکیشدا هاتووە، کە کاتێ شەوزەب کەناوی تەواوی (بسطام) بوو لە هۆزی(بنی یشکر) بە خۆی و(٨٠٠) چەکدارەوە لە دژی والی عیراق عبدالحمیدی کوڕی عبدالرحمن دەرچوونە دەرەوە، عمری کوڕی عبدالعزیز نامەی نارد بۆ عبدالحمیدو پێ ی ووت: مەیان ئاڵسیکێنە تا خوێن دەڕژێنن، یان فەسادو گەندەڵی لە ناو زەویدا بڵاودەکەنەوە، ئەگەر وایان کرد توشی ئەو شتە یەکلایی بکەرەوە، پیاوێکی زیرەك و لێهاتوو لەگەڵ کۆمەڵێ سەربازدا بنێرە بۆ ناویان و چیم پێ وتوویت تۆش ئەوەی پێ بڵێ.

عبدالحمیدیش، محمدی کوڕی عبدالله (البجلی) ناردە ناویان بە دوو هەزار چەکداری شاری کوفە و عمر چی پێ ووتبو پێ ووتن، عمریش نامەی نارد بۆ شەو زەب و پرسیاری لێ کرد لە هۆی دەرچونەکەی و داوای گەڕانەوەی لێ کرد، نامەی پێ گەیشت.

محمدی کوڕی جریر هەستاو چووە ناویان و تورەی دەکردن و بەرەو جەنگ دەیجولاندن، عمریش نامەیەکەی بۆ نووسیبوو تیادا پێ ی ووتبوو: بیستومە لەبەر خواو پێغەمبەرەکەی لە دژی والی دەرچویت، تۆ لەکارەتدا لەمن زیاتر نیت، وەرە با پێکەوە گفتوگۆو مێزگرد بکەین، ئەگەر ئێمە لەسەر حەق بووین ئەوە تۆش وەك ئەو خەڵکە بگەڕێرەوە، ئەگەر هەقیش لەلای تۆبوو لەمەسەلەکەت دەکۆڵینەوە، بەڵام بەستام نەجولا و هەر ئەوەندە بوو نامەیەکی بۆ عمر نووسی ووتی: بەڕاستی بەویژدانەوە قسەت کردو ئەوامنیش دوو پیاوی لای خۆم دەنێرم بۆلات بۆ گفتوگۆو وتووێژ.

ئەبو عوبیەدە دەڵێت: ئەو دوو پیاوەی شەوزەب ناردی بۆلای عمر، یەکەمیان: مەخدوج بوو لەبنی شیبان، دووەمیان: لە (بنی یشکر) بوو، دەڵێن: ئەم دوانەی لەگەڵ کۆمەڵێك دا ناردی بۆ لای و هاتن بۆلای عمر، بە عمریان ووت: باسی (یەزید)مان بۆ بکە! بۆچی ڕازی بویت بیتە خەلیفەی دوای تۆ؟ ووتی: کەسی تر دایناوە بە خەلیفەی دوای من، وتیان: ئەگەر تۆ ئەمانەتی یەکێکت لە لابێت،

پاشان تۆش داته دەستی کەسێکی تر، که ئەمین نەبێت، ئایه ئەوه ئەمانه پارێزی یه، یان نا؟[١]

هەندێ ڕیوایەت ـ بەگریمان ـ دەڵێن: (بنی مروان) دوای ئەوەی زانیان ماڵ و سامان و زەوی و زارەکانی لێ سەندنەوه، لەوەش ترسان، که ـ یەزید ـ لابەرێت و بەوەش خەلافەتیشیان له دەست بسەنێت بۆیه ژەهریان بۆ کرده ناو خواردنەوەو شەهیدیان برد، هەر لەو ڕۆژەدا، که وەڵامی ئەو وەفده بداتەوه گیانی لەدەست دا.[٢]

لەم ڕوداوانەی پێشەوه ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت، که عمری کوڕی عبدالعزیز ڕێڕەوێکی ڕاست و دروستی وای لەگەڵدا گرتنەبەر، که هەمان ڕێگابوو، که ئەمیری باوەڕداران علی کوڕی ئەبوو طالیب و عباس رضي الله عنهما گرتیانه بەر، وایش دیاره عمر زۆر مەبەستی بوو بیانگێڕێتەوه ناو کۆمەڵی موسڵمانان و بەو هۆیەشەوەبوو، که دەیویست هەموو بیانوەکیان ببڕێت و بەڵگەکانیان پوچەڵ بکاتەوه له مەسەله ڕاست ودروست و هەقەکاندا،[٣] بەڵام ئەوەبوو، ووتی: لێم گەڕێن با لەسەرخۆ بیر لەداواکاریەکەتان بکەوه، بەڵام ئەبوو پێش ئەوەی وەڵامیان بداتەوه گیانی سپارد.

بەڵام کاتێ خەواریجەکانی عێراق ویستیان هێزبەکاربهێنن دژی سوپای والی و تونیان سوپای نیزامی عبدالحمید بشکێنن، عمریش سوپایەکی گەورەی له شامەوه بەسەرکردایەتی مسلمەی کوڕی عبدالملك خسته ڕێ و نامەی نووسی بۆعبدالحمید و پێ ی ووت: پێم گەیوه، که سوپاکەت ـ سوپا خراپەکەت ـ چی بەسەر هاتووه و من مسلمه ناردوەو وازی لێ بهێنه خۆی چی دەکات با بیکات.

مسلمه به سوپا کەیەوه ڕۆیشت بۆ ئەو جێگایەی سوپای خەواریجەکانی تێدا بوو، جەنگ دەستی پێ کرد له نێوان هەردوو لادا، له ئاکامدا سوپایی ئەمیری باوەڕداران به سەرۆکایەتی(مسلمه) سەرکەوت بەسەر خەواریجەکاندا.[٤]

١ـ تأريخ الطبري ٧/٤٦٠.

٢ـ هەمان سەر چاوەو لاپەڕه، وملامح الإنقلاب الإسلامي لا٩٧.

٣ـ الآثار الواردة٢/ ٧١.

٤ـ الطبقات (٥/ ٢٥٨).

ناچار بوونی عمر بۆ بەکار هێنانی هێز دژی خەواریجەکان وای لێ نەکرد، کە بەردەوام شێوازی توندوتیژو زبربەکار بهێنێ لەگەڵ هەموو یەکێك لەخەواریجەکان و هەرکامیان ئامادەی گفتوگۆی ئاشتیانە بوایە دەستی بۆ درێژ دەکرد لە پێناو پاراستنی خوێنی موسڵمانان دا.[1]

٣ـ هۆکارەکانی هەڵگیرسانی جەنگ دژی خەواریجەکان:

عمری کوڕی عبدالعزیز لەبەر ئەوە نا، کەڕایان لە گەڵدا جیاواز بوو، یان نەیاریان دەکرد و قسەیان پێ دەگوت، جەنگی دژیان ڕاگەیاند، بەڵکو هەر خۆی دەگرت، تا بەڵکو بێنەوە بە خۆیاندا و بێنەوە سەر ڕێگایی ڕاست، بەڵام پاش ئەوەی کارەکەیان گەیاندە قۆناغێکی ترسناك، کە خواردنی ماڵ و سامانیخەڵکی و توقاندنی ڕێبواران و خوێن ڕشتن، ئەوجا فەرمانی دەرکرد بەجەنگ دژیان.[2]

٤ـ گەڕاندنەوەی شت و مەکەکانیان:

عمری کوڕیعبدالعزیزرحمه الله ژن و کچی خەواریجەکانی نەکردە کەنیزەك و ماڵ و سامانیشی حەلاڵ نەکردن، بەڵکو فەرمانی دا هەموو شتەکانیان بۆ بگێرنەوە، نامەی نارد بۆ کاربەدەستەکەی دەربارەی خەواریج و وتی: ئەگەر خوای گەورە سەری خستی بەسەریاندا و شکاندنت هەرچی ماڵ و سامانێکیان هەیەو گرتووتە پێیان بدەرەوە.[3] ئەمەش ڕای ئەمیری ئیمانداران علی کوڕی ئەبو طالیبرضي الله عنه بوو.

٥ـ بەند کردنی دیلەکانیان تا دەگەڕێتەوە:

کاتێ عمررحمه الله جەنگی لە دژیان ڕاگەیاندو چی کوژرا کوژراو ئەوانی تریان بەدیل گیران و فەرمانی دەرکرد، کە لە زینداندا بیان هێڵنەوە تا ئەو کاتەی، کە

---

١ ـ ملامح الإنقلاب الإسلامی لا ٩٤.

٢ـ فقه عمر عبدالعزیز(٤٦٩/٢)

٣ـ هەمان سەرچاوە.

دەگەڕێنەوە سەر ڕێگای موسڵمانان و واز لەو بۆچوونە گومڕایەیان دەهێنن.[١]

تا ئەوکاتەی عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله گیانی سپارد کۆمەڵێکیان لە زیندا مابوونەوە، ئەمەش بەرنامەی کاری عمر بوو لە دژی نەیارەکانی خەلافەت، کە خەواریجەکان بوون.

دووەم: شیعەکان

شیعەبەهەموو کەسێك دەلێن، کە وابزانێت علی کوڕی ئەبو طالیب رضي الله عنه لە هەرسێ جێنشینەکەی پێش خۆی باشترە، ئەو شایانتربووە لەوان بە جێنشینی.[٢]

لە کتێبی ــ علی کوڕی ئەبو طالیب دا رضي الله عنه بە درێژی لەسەر شیعەو بۆ چوونەکانیان دووامم ـ شیعەش چەند دەستەو تاقمێکن و هەموویان یەك نین، بەڵام ترسناك ترسناك تریان ڕۆچووەکانن(الغلاة) کەئەمانە لە ئیسلام دەرچوون، بەڵام لەوان خوارتر کۆمەڵانێکی ترن وەك ـ کیسانیە، الإمامیةو هتد...

عمری کوڕی عبدالعزیز سەبارەت بە شیعە ڕۆچوەکان ووتەی زۆری هەیە لەوانە:(من چاکیو خراپی ئەوکانی هاشم لەخۆشەویسنتی(کوثەیر)[٣] دانابێنمەوە، هەرکەسێك خۆشی بوێت ئەوەخراپە وهەرکەسێکیش ڕقی لێی بێت ئەوەچاکە، چونکەئەو پیاوە—خەشەبی—یەك بوو باوەڕی بەگەڕانەوەی علی هەبوو بۆ ژیان.[٤]

جارێکیان نامەیەکی پێدەگات لە کاربەدەستەکەیەوە لەشاری کوفەوەو گلەیی ئەوەدەکات، کە ئەو شارە گوێرایەڵی ناکەن بەباشی، عمریش رضي الله عنه لە وڵامدا ووتی: داوای گوێ ڕایەڵی چی دەکەیت لە کەسانێك کەپشتیان لە علی رضي الله عنه هەڵکرد، کە پێشەوایەکی نموویەی بووە[٥]

١ــ فقه عمر (٢/ ٤٧٣).

٢ــ مقالات الإسلامیین لا ٦٥.

٣ــ تأریخ الإسلام لە الأثارالواردة لا(٢/٧٢٨) وەگیراوە.

٤ــ هەمان سەرچاوە.

٥ــ تأریخ دمشق لە الأثارالواردة لا(٢/٧٢٩) وەگیراوە.

لە ئیسحاقی کوڕی (طلحة)ی کوڕی (أشعث)وە دەگێرنەوەو دەلێت: عمری کوڕی عبدالعزیز ناردمی بۆ عێراق و پێ ی ووتم: قورئانیان بۆ بخوێنەرەوە، بەلام ئەوان بۆت نەخوێننەوە، فەرموودەیان بۆ باس بکە، بەلام ئەوان بۆت باس نەکەن، زانیاریان فێربکە، بەلام ئەوان زانیاریت فێرنەکەن.

بەناوبانگترین ڕاوبۆچونەکانیان:

١ـ دەڵێن: علیﷺ پێویستە بکرێتە ئیمامی هەموان و لەهاوەڵان بەرێزتر سەیر بکرێت، گوایە پێغەمبەری خواﷺ بەدەقی فەرموودە ئەوەی چەسپاندوە!.

٢ـ دەڵێن: پێغەمبەران و پێشەواکان بێ گوناهن و لە گوناهی بچوك و گەورە پارێزراون!.

٣ـ دەڵێن (الولاء)و(والبراء) واتە: دۆستایەتی کردنی علیﷺ و خۆبەری کردن لەهەموو هاوەڵانی پێغەمبەری خوا ﷺ بەتایبەتی سێ جێنشینە ڕاشیدەکان ﷺ!.

سێ یەم: قەدەریەکان

١ـ پێناسەی قەدەری یە:

أـ بەمانا تایبەتیەکەی: ئەو کەسانەن، کە دەڵێن: قەدەر نی یە، واتە: ئەوە بەدرۆدەخەنەوە، کە گوایە خوا هەموو شتێکی لەسەر خەڵکی داناوە، پێشتر هەموو کردەوە گوفتارێکی دیاری کروە، دەڵێن: (لاقدر من الله) واتە: لە خواوە کردەوەو گوفتارەکان دیاری نەکراون و هەمووکارەکان سەرتان پێشتر دانەڕێژراون و، لەمەولا بە درێژی لەسەریان دەدوێین.

ب ـ مانا گشتی یەکەی (قەدەریەکان): ئەو کەسانە دەگرێتەوە، کە دەربارەی علیمی خواو نوسینی شتەکان و یست و تەقدیرو دانان و دروست کردن دەدوێن، ئەمەش پێچەوانەی هەموو دەقەکانی قورئان و سوننەیە دژی بۆچونی سەلەفی سالحە.[١]

١ـ القدریة والمرجئة ل١٩٧.

٢ــ سەرتایی وتەی (القدر) لە ئیسلامدا:

پێغەمبەری خوا زۆری پێ ناخۆش بووه، موسڵمانان دەم بکوتن بۆ (قەدەر)و بەبێ زانیاری تەواو لەو بارەیەوە، جابری کوڕی سمرة رضي الله عنه دەڵێت: پێغەمبەری خوا ﷺ فەرموویەتی: ((ثلاثة أخاف من أمتي: الإستسقاء بالأندا، و حيف السلطان، وتكذيب القدر))[1] واتە: لە سێ شت ئەترسم لە ئومەتەکەم، داوای باران کردن جگە لەخوا، ستەمکاری دەستە دەسەڵاتدار، بەدرۆ خستنەوەی قەدەر.

پێغەمبەری خوا ﷺ ئومەتەکەی ئاگادار کردۆتەوە لەوەی دەمەقاڵە و گفتوگۆ لە ئاینەکەیاندا بکەن، چونکە زانستی مرۆڤ سنورداره و ئامانجی هەموو قوڵ بوونەوەیەك لە دەقەکاندا سەردەکێشێت بۆ سەر گەردانی و گومڕایی.

ئەحمەد ڕیوایەتی کردوه لە مەسندا(٢/ ١٧٨) لە عەمری کوڕی شوعەیبەوەو ئەویش لە باوکی یەوەو ئەویش لە باوایەوە دەڵێت: ڕۆژێکیان پێغەمبەری خوا ﷺ هاتە ناو خەڵکەوەو ئەوانیش باسی (قەدەر)یان دەکرد، دەڵێ: چاوەکانی سور هەڵگەڕان وەك ئەوەی هەناری تێ تەقیبێت لە توڕەیداو فەرمووی: ((مالكم تضربون كتاب الله بعضه ببعض!؟ بهذا هلك من كان قبلكم)) واتە ئەوە چیتانە پەرتوکەکەی خوا هەندێکی دەکێشن بە هەندێکی تردا!؟ ئا بەم کارەی ئێوە گەلانی پێش ئێوەش لەناوچون.

تا ساڵی (٤٠)ی کۆچی تەنها دوو تاقم هەبوون لە وڵاتی ئیسلامدا یەکەم خەواریجەکان، دووەم شیعەکان، تائەوەبوو لە ساڵی (٦٢)ی کۆچیدا (معبد الجهمي) سەرەتای ئەم ئاگرەی هەڵگیرساند، پاش ئەو تەشەنەی کرد وەك (إبن تيمية) دەڵێت: (بيدعة) لە سەرەتاوە بستێکەو پاشان زۆر دەبێتە باڵێك باشتر دەبێتە میلێك و پاشتریش فەرسەخێك.[2]

لە پاش ئەویش (غیلان)ی دیمەشقی لە ساڵی١٥٠ی کۆچی پەیدابوو بووە هەڵگری ئەم بیرۆکە گومڕای یەی، کە بە کورتی یەکەی هەموو ئەو کەسانە

١ــ مسند أحمد(٥/٩٠) وصححه الألباني فى سلسة ألأحاديث الصحيحة ژ ١١٢٧.

٢ــ الفتاوى (٨/ ٤٢٥).

دەگرێتەوە، كە ئەوە ڕەد دەكەنەوە، كە پێش ڕوودانی كردەوە خوای پەروەردگار بزانێت ــ پەنا بەخوا ــ هەموو كردەوەیەكی بەندەكان تازەیەو خوا زانیاری پێشتری پێ نی یە، لە تابلۆی پارێزراودا ــ لوح المحفوظ ــ نەینوسیوە، كەواتە لای ئەو تاقمە كردەوكان سەربەخۆن.

ئەم ووتەیە ڕۆچوونە لە مەسەلەی قەدەردا، بە جۆرێ، كە سیفەتی زانیاری و نوسین و دانانی كردەوەكان لە پەروەردگار دەكەنەوە.

٣ــ سەركردەكانی ئەم بۆ چونە ترسناكە لە پاش (معبد الجهمي) كە ئیمام ئەوزاعی دەربارەی دەڵێت: كابرایەك لە عێراق ناوی(یونس) بووەو، گاور بوو، موسڵمان بوو، پاشان گاوربۆتەوەو(معبد) لەوەوە ئەم بۆچونەی وەرگرتوە.

لەپاش ئەویش (غیلان الدمشقي) لە ساڵی ١٥٠ی كۆچیدا كوژرا، ئەم پیاوە ترسناك تر بوو لە (معبد)، چونكە هەندێ سیفاتی تریشی لە خوا دەكردەوە ــ پەنا بەخوا ــ وەك: (الإستواء) پاش ئەویش(جعدی كوڕی درهەم) لە ساڵی ١٢٤كۆچیدا دەركەوت پاش ئەویش (جهم كوڕی صفوان) لە ساڵی ١٢٨ی ك.

هەڵوێستی عمری عمری كوڕی عبدالعزیز دەربارەی (غیلان الدمشقي):

عەمری كوڕی موجاهیر دەڵێت: عمری كوڕی عبدالعزیزرحمه الله هەواڵی بیست، كە غیلانی دیمەشقی دەربارەی قەدەر دەم دەكوتێت، ناردمی بەدوایدا وكاتێ غیلان هات، چەند ڕۆژێك نەیهێشت بێتە ژوورەوە بۆ لای، پاشان ڕێگەی داو هاتە ژوورەو عمری پێ ی ووت: غیلان ئەمە چیە لێت دەگێڕنەوە؟ غیلان بێ دەنگ بوو، عەمری كوڕی موهاجیر دەڵێت: ئاماژەم بۆ كرد، كە قسە بكات، ئەویش ووتی: بەڵێ: ئەی ئەمیری موسڵمانان خوای ــ عزوجل ــ دەفەرموێت: ﴿هَلْ أَتَىٰ عَلَى ٱلْإِنسَـٰنِ حِينٌ مِّنَ ٱلدَّهْرِ لَمْ يَكُن شَيْـًٔا مَّذْكُورًا ۝١ إِنَّا خَلَقْنَا ٱلْإِنسَـٰنَ مِن نُّطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَّبْتَلِيهِ فَجَعَلْنَـٰهُ سَمِيعًۢا بَصِيرًا ۝٢ إِنَّا هَدَيْنَـٰهُ ٱلسَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا﴾ (الإنسان ١ــ ٣)

عمریش پێ ی ووت: دەی ئایەتی كۆتایش بخوێنە، غیلان خوێندی ﴿وَمَا تَشَآءُونَ

إِلَّآ أَن يَشَآءَ ٱللَّهُۚ إِنَّ ٱللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا ﴿٣٠﴾ يُدْخِلُ مَن يَشَآءُ فِى رَحْمَتِهِۦۚ وَٱلظَّـٰلِمِينَ أَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًۢا ﴾ (الإنسان ٣٠ـ ٣١)

عمر ووتی: ئەی غیلان ئێستا چی دەڵێیت؟ ووتی: من تا ئێستا کوێر بووم تۆ چاوت کردمەوە، تا ئێستا کەڕ بووم و تۆ گوێت بۆ گەڕاندمەوە، گومڕابووم و تۆ ڕێنموێیت کردمەوە.[1]

لە ڕیوایەتێکی تردا دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز غیلانی دیمەشقی بانگ کرد و پێ ی ووت: بیستومە ئەی غەیلان دەربارەی قەدەر قسە دەکەیت، غیلانیش ووتی: درۆم بە دەمەوە دەکەن ئەی ئەمیری باوەڕداران.

عمریش پێ ی ووت: ئەی غیلان ئادەی سەرتایی سورەتی: یاسینیم بۆ بخوێنە، ئەویش ووتی: ﴿يسٓ ﴿١﴾ وَٱلْقُرْءَانِ ٱلْحَكِيمِ ﴿٢﴾ إِنَّكَ لَمِنَ ٱلْمُرْسَلِينَ ﴿٣﴾ عَلَىٰ صِرَٰطٍ مُّسْتَقِيمٍ ﴿٤﴾ تَنزِيلَ ٱلْعَزِيزِ ٱلرَّحِيمِ ﴿٥﴾ لِتُنذِرَ قَوْمًا مَّآ أُنذِرَ ءَابَآؤُهُمْ فَهُمْ غَـٰفِلُونَ ﴿٦﴾ لَقَدْ حَقَّ ٱلْقَوْلُ عَلَىٰٓ أَكْثَرِهِمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٧﴾ إِنَّا جَعَلْنَا فِىٓ أَعْنَـٰقِهِمْ أَغْلَـٰلًا فَهِىَ إِلَى ٱلْأَذْقَانِ فَهُم مُّقْمَحُونَ ﴿٨﴾ وَجَعَلْنَا مِنۢ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَغْشَيْنَـٰهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ ﴿٩﴾ وَسَوَآءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴾ (يس ١ـ١٠)

لەوێدا غیلان ووتی: ئەمیری باوەڕداران وەڵاهی ئەڵێ ی یەکەم جارە ئەو ئایەتە دەبینم، تۆ دەکەم بەشایەت ئەی ئەمیری باوەڕداران، کە ئەوا تەوبەم کرد لەو شتانەی کردوومن، عمریش ووتی: خوایە ئەگەر ڕاستە تۆش ڕوەستاوی بکە، ئەگەر درۆش دەکات بیکەیت بە پەند بۆ باوەڕداران.[2]

عمر لە وتارەکانیدا ڕوونی کردەوە، کە هەرکاتێ بەندەیەك تاوانێکی کرد لەسەریەتی تەوبەو پەشیمانی دەربڕێت و داوای لێخۆش بوون بکات لە خوا،

١ـ الأثار الواردة (٢/٧٥٠)

٢ـ الإبانة(٢/٢٣٥)

قەدەری خوای پێ تاوانبار نەکات، نەڵێت: دەی من گوناهم چیە، کە لەسەرم نوسراوەو دەبێت بیکەم وئیتر با ویست و قەدەرو بڕیاری خوایش بێت، چونکە هیچ شتێك ڕوونادات بەویست و ئارەزو و زانیاری ئەو نەبێت.[١]

هەروەك ڕەدی قەدەریەکانیشی لەوەدا داوەتەوە، کە دەڵێن: بەندە ویست و ئارەزوی تایبەتی هەیە، بەڵام لە دوای ویست ئارەزوی خواوە دێت.[٢]

٣ــ جیاوازی نێوان ووشەی (قەزا)و (قەدەر) چی یە؟

قەزاو قەدەر دووشتی پێکەوەنوساون و بێ یەکتری نایان کرێت، چونکە یەکەمیان وەك بناغە وایە بۆ دیوار، کە قەزایەو دووەمیان بە مانایی دیوارە بۆ بناغە، هەرکەسێ بیەوێت لە یەکتر جیایان بکاتەوە وەك ئەوە وایە کەسێ بڵێ: بناغە لە دیوارەکە جیا دەکەمەوە، هەمووی دەڕوخێت.

دەڵێن: (قەزا) واتە: زانیاری پێشتر لەسەر ئەو کارە لە ئەزەلدا، قەدەریش واتە: جێ بەجێ کردنی خەڵکی بۆ ئەو کارو گوفتارانەی لە (قەزا)ی خوا بڕیاری لە سەر دراوە.[٣]

(إبن حجر) دەڵێت: قەزا واتە: حوکمە گشتی یە ئەزەلی یەکان، قەدەریش وردەکاریەکانی و حوکمی گشتی و ئەزلی یەیە.[٤]

٤ــ ڕازی بوون بەقەزاو قەدەر:

عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه‌الله دەڵێت: (ما أصبح اليوم في الأمور هوى إلا فی واقع قضاء الله فيها)[٥] واتە: ئەمڕۆ هەموو ئارەزووەکانم لە جێ بەجێ کردنی کارەکانمدا هاتۆتە سەر بڕیارو قەزایخوا تیایاندا، هەموو جارێ ئەم نزایەی دەکرد: ((اللهم

١ــ الأثار الواردة (٢/٧٦٩ــ ٧٧٠)

٢ــ النهاية إبن الأثير(٤/٧٨).

٣ــ الآثار الواردة(١/٤٩٤).

٤ــ فتح الباری (١١/ ٤٨٦).

٥ــ الطبقات(٥/ ٢٧٢).

رضينی بقضائك، وبارك لي فی قدرك، حتی لا أحب تعجيل ما أخرت وتأخير ماعجلت)) واته: ئەی خوای ڕازیم بکە بە بڕیارەکانت ، پیرۆزی، کە لێم قەدەرەکانت، تاوام دێت چیت لێ دواخستووم حەزنەکەم پێشی بخەیت و چیت پێشخستووە حەزنەکەم داوی بخەیت.

عمر دەڵێت: ئەوندەم ئەم دوعایەم دوبارە کردۆتەوە وام لێهاتووە هەموو ئارەزوەیەکم لەگەڵ قەزاوقەدەری خودا گرێ داوە[1]

کاتێ عبدالملك کوڕی ئەسپاردەی خاك کرد ووتی: ڕازین بە قەدەری خواو ملکەچی فەرمانی ئەوین و سوپاس بۆ خوای هەموو جیهانیان.

کاتێ سەرە خۆشیان لێ دەکرد دەیووت: (أنا أعوذ بالله أن يكون لی محبة فی شیء من الأمور تخالف محبة الله؛ فإن ذلك لا يصلح لی بلا ئه عندی إحسانه إليّ)[2] واتە: من پەنا دەگرم بە خوا لەوەی شتێکم خۆش بوێت پێچەوانەی خۆشەویستی خوا بێت، چونکە ئەمە نەگونجاوە لەگەڵ چاکەکانی ئەو لە گەڵمداو تاقیکردنەوەکانی بۆم.

لە وتەکانی عمرەوە ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت، کە ئارام گرتن لەسەر قەزاو قەدەرو بڕیارەکانی خوا واجبەو دەبێت بەندە بەرامبەر بەخوا سەبرو ئامارامی هەبێت، بەڵام ڕازی بەقەزاو قەدەرەکانی سوننەتە و ئەو کەسانە پێ ی دەگەن، کە پلەیەکی بەرزی باوەڕدان و ئەو پەڕی متمانەو دڵنیایی بیان هەیە بەرامبەر خوای پەروەردگار.

چوارەم: ((المرجئة)) ــ مورجیئەکان ــ

ووشەی (مرجئة) لە دواخستنەوە هاتووە، بە مانای دواخستنی کردەوەلە باوەڕ دێت[3]، ووشەی (الإرجاء) دوو مانای هەیە:

یەکەم: دواخستن وەك لە قورئاندا هاتووە: ﴿أَرْجِهْ وَأَخَاهُ﴾ الأعراف:١١٠.

١ــ سيرة عمر إبن عبد الحكم لا ٩٢.

٢ــ الأثار الواردة(١/ ٥٣٨).

٣ــ الفرق بين الفرق لا ٢٠٢

دووەم: بەخشینی تکاکاری.[١]

(مرجئە) وەك ئیمام أحمدرَحِمَهُ اللهُ دەڵێت: ئەو کەسانە دەگرێتەوە، کە پێیان وابوو باوەڕ دەبڕینە بەزمان و بەس، خەڵکی هەموو وەك یەك باوەڕیان هەیە کەسیان لە کەسیان زیاتر نی یە، کەواتە لەلای ئەوان فریشتەو پێغەمبەران ــ علیهم السلام ــ خەڵکی سادە هەموو وەك یەك باوەڕیان هەیەو باوەڕ نەزیاد دەکات و نەکەم و هەرکەسێ بە زمان شایەتومان بێهێنێ ئەوە باوەڕدارە با یەك کردەوەی چاکیشی نەبێت.[٢]

(مرجئة) تۆخەکان دەڵێن: لەگەڵ بونی باوەڕدا گوناه زیانی نی یە، هەروەك چۆن لەگەڵ بێ باوەڕیدا کردەوەی چاك دەوری نی یە، ئەمەش بۆچونی (جهم)و هاوڕێکانی بوو، یەکەم کەس لەم بارەیەوە دەوی کوتا –غیلانی دیمەشقی– بوو[٣]

زۆر ووتە لە عمری کوڕی عبدالعزیزرَحِمَهُ اللهُ دەگێرنەوە وەك زیادکردنی باوەڕو کردەوەش بەشێکی گرنگە لێ ی، کە ئەمەش ڕدێکی گەورەیە بۆ(مرجئة)کان.

هەروەك هەمیشە لە دژی (بیدعە)وشتە پڕوپوچە داهێنراوەکان دەجەنگاو کردەوەی بەگەورە دەگرت و دەیکرد تەواو کەری باوەڕ وەك پێشتر باسمان کرد خۆی دەڵێت: ئیسلام بریتیە لە کۆمەڵێ سنور ـ حدود ــ و شەریعەت و سوننەتە، هەرکەسێك کاریان پێ بکات ئەوە بە تەواوی باوەڕی تەواو کردووە، ئەوەی بە تەواوی جێ بەجێ یان نەکات ئەوە باوەڕی تەواو نەکردوە، ئەگەر بمێنم بەجوانی بۆتان ڕوون دەکەمەوەو جێ بەجێشی دەکەم لە ناوتاندا، خۆز ئەگەر بشمرم ئەوە زۆر حەزم لە ژیان نی یە لە ناوتاندا.

عون کوڕی عبداللە، کە یەکێك بوو لە کۆمەڵەکانی ئەم تاقمەو، پاش ماوەیەك لە عمر نزیك دەبێتەوەو پەیوەندی تۆندو تۆڵی لەگەڵدا دەبەستێت و واز لە بۆچونونی(مرجئة)کان دەهێنێت.[٤]

١ــ الملل والنحل للشهرستاني(١/١٢٩)

٢ــ موقف أهل السنة من أهل الأهواء(١/١٥٢)

٣ــ الملل والنحل (١/١٢٩)

٤ــ الأثار الواردة(٢/ ٨١٦).

پێنجەم: ((الجهمية)) جوهەمیەکان

تاقمی جوهەمی یەکان بەناوی دامەزرێنەرەکەیەوە ناو نراوە، کە ناوی (الجهمی کوڕی صفوان)ە لە وڵاتی خوراسان وانەی لەسەردەستی (جعدی کوڕی درهم) خوێندوەو نوسەری(حارثی کوڕی سریح)بوو.[1]

ئەم(حارث)ەخەریکی ئاژاوە نانەوە بوو دژی دەوڵەتی ئومەوی لە خوراسان و (جهم)یش پاگەندەی بۆ دەکرد بە خەڵکی دەناساند و داوای یارمەتی دەکرد بکرێتە والی[2] و هانی خەڵکی دەدا کە پشتی بگرن، ئەوەبوو لە ساڵی (١٢٨)ی کۆچیدا جەنگێك بەرپابوو لە نێوان سوپایی ئەمیری خوراسان(نصری کوڕی یسار) و لە نێوان هەوادارانی (حارثی کوڕی سریح)دا، (جهم)یش لە ناو سوپاکەیدا بوو، سەربازێکی والی هاتە پێشەوە لێ ی و شمشێرێکی کرد بە دەمیداو کوشتی.

لە گرنترین بۆچونەکانیان:

١ـ ڕایەکانی جعدی کوڕی درهم ی هەڵگرتبوو، کە دڵێت: هەموو سیفەتەکانی خوا ڕەد دەکاتەوەو دەڵێت قورئانیش مخلوقە و کۆمەڵێ بیدعەی تریش.

٢ـ دەڵێت: مرۆڤ هیچ هەڵس وکەوت وکارێکی بەدەست خۆی نی یە ویستی سەربەخۆی نی یە، بەڵکو وەك بەرمرێك وایە بەدەم ڕەشەباوە، ئەمەش پێچەوانەی قەدرەریەکانە.

٣ـ ئیمان مانایی ئەوەیە خوابناسیت و بەس، بێ باوەڕیش واتە: نەناسین و نەزانینی خوایەو بەس.

٤ـ دەڵێن: بەهەشت و دۆزەخ نامێنێن لە پاش چونی خەڵکەکە بۆناویان، چونکە پێ ی وایە هیچ شتێك نی یە جوڵەکەی بێ وەستان بێت.

جهم پیاوێکی زۆر نەشارەزا و نەخوێندەواربووە، بەڵام قسەزان و دەمەوەر بوو، سیمسنەکان لە هندستان پسیاری کرد، کە پێناسەی خوایان بۆ بکات ؟ نەیزانی

١ـ حقيقة البدعة وأحكامها(١/١١٥)

٢ـ الكامل فى التأريخ لە حقيقة البدعة وأحكامها(١/١١٥) وەرگیراوە.

وەلامیان بداتەوەو ڕۆیشتە ماڵەوەو پاش چەند ڕۆژێ هاتەوەو پێ ی ووتن: ئەم هەوایەیە بەدەورماندا ـ پەنا بەخوا ـ لە گشت جێگایەکەو جێگایەك نی یە لێ ی نەبێت.

ئەوەی، کە دەڵێن گوایە مرۆڤەکان هیچیان بەدەست نی یەو لە لایەن خواوە هەموو شتیان بەسەردا دەسەپێت، ئەم قسەیە نابەجێ یەشیان پڕاوپڕ لە قسەی بێ باوەڕکانی پێش ئیسلام دەچێت، کە دەیان ووت: بە دەست خۆمان نی یە، کە بێ باوەڕین، بەڵکو ئەگەر خوا بیویسایە دەیکردینە باوەڕدار وەك خوای گەورە لە سەر زمانیان دەفەرموێت: ﴿وَقَالَ ٱلَّذِينَ أَشْرَكُواْ لَوْ شَآءَ ٱللَّهُ مَا عَبَدْنَا مِن دُونِهِۦ مِن شَىْءٍ نَّحْنُ وَلَآ ءَابَآؤُنَا وَلَا حَرَّمْنَا مِن دُونِهِۦ مِن شَىْءٍ كَذَٰلِكَ فَعَلَ ٱلَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ فَهَلْ عَلَى ٱلرُّسُلِ إِلَّا ٱلْبَلَٰغُ ٱلْمُبِينُ﴾ النحل: ٣٥.

عمری کوڕی عبدالعزیزرَحِمَهُ اللَّه گرنگی دەدا بە زیندوکرنەوەی سوننەتەکانی ومراندنی هەموو بیرۆکە و بۆچونێکی داهێنراو بیدعەکان وەرگیراوە لە نەتەوەکانی وەك هندستان و ڕۆمان وهتد... ئەگەر سوننەتەکانی بێغەمبەری خوا زیندو بکرێتەوەو خەڵکی لە قورئانەوە نزیك تر بکرێتەوە، ئیتر خۆی بۆ خۆی ئەو تاقم و دەستە ئارەزوو پەرست و لادەرانە لە ڕاستە ڕێگەی ئیسلام دەتوێنەوەو نامێنن.

(المعتزلة) واتە: کەنار گیرەکان

کەنار گیرەکان (معتزلة) لە سەرتای سەدەی دووەمی کۆچی یەوە لە سەر دەستی (واصل کوڕی عطاء)دروست بوو، کە خەڵکی بەسرەبوو، عەقڵ و ژیری بەکار هێنا لە مەسەلە بیرو باوەڕی یەکاندا زیاتر لە ئایەت و فەرموودە، ئەم تاقمە دەڵێت: هەموو زانستەکان لە ڕێگەی عەقڵەوە دەست دەکەون لە پێش شەرعدا[1]

٢ـ ئەم تاقمە چۆن دروست بوون؟

پیاوێك هاتە خزمەت (حسن البصری)و پرسیاری لێ کرد ووتی: ئەی پێشەوای

١ـ التنبیه والرد للملطی لا ٥٠

ئاین، لەم سەردەمەی ئێمەدا تاقمێك پەیدا بووە، کە خاوەنی گوناهە گەورەکان بەکافر دەزانن، تاقمێکی تریش بە پێچەوانەوە دەڵێن: خاوەنی گوناهە گەورەکان بەدەست خوایەو ئەو سزایان نادات، چونکە لەگەڵ باوەڕدا گوناه زیانی نی یە، دەی ئایا ئێمە باوەڕ بەکام لایان بکەین؟

شێخ حەسەن ماوەیەك بیری کردەوە، پێش ئەوەی وەڵامی ئەو پیاوە بداتەوە (واصل) ووتی پێ ی: من پێم وایە نەباوەڕداری تەواو نەبێ باوەڕی تەواو، بەڵکو لە نێوانە دایە، نەموسڵمانەو نەکافرە، ئەوەی ووت و هەستاو هەڵقەی وانەی خۆی گوێستەوە بۆ گۆشەیەکی تری مزگەوتەکەو لە(حسن البصری) جیابویەوەو کەناری لێ گرت.

(حسن البصری)یش فەرمووی: (واصل) کەناری لێ گرتین، لەو ساتە بەداوە ناوی نراوە، کەرانارگیرەکان: (المعتزلة)[1]

ئەم تاقمە لای ئەهلی سوننەو جەماعە بە قوتابخانەیەکی فیکری تایبەت دادەنرێن، کە قسە لەسەر عەقڵ و ژیری زاڵە بەسەر ئەو قوتابخانەیەدا، وازیان هێنا لەدەست گرتن بەدەقە شەرعی یەکانەوە، کە دەست گرتن پێیانەوە دەبێتە هۆی ڕێنمایی و واز هێنانیشی دەبێتە هۆی گومڕابون.

کەنارگیرەکان بۆچونی تاقمە لادەرەکانیان زیندودەکردەوە:

أ- تاقمی خەواریج: ئەمانیش وەك خەواریج پێیان وابوو شوێنی خاوەنی گوناهی گەورە ئاگری دۆزەخە، بەڵام ئەمان بە باوەڕداری دەزانن، هەروەها وەك خەواریج باوەڕیان وابووە، کە دەرچوون لە دژی کار بەدەستی ستەمکار پێویستە بە هەموو شێوەیەك ئەگەر هەڵگرتنی چەکیش بێت.

ب ــ تەئویل کردنی دەقەشەرعیەکان، ئەمانیش وەك خەواریج هەستان بەلەکارخستنی زۆرێك لە دەقەکانی قورئان و سوننەت بەهۆی ماناکردنی یەوە بەجۆرێك، هەڵی نەگرێت.

١- أراء المعتزلة الأصولية لا ١٧

جـ ـ تاقمی (قەدەر)ی یەکان: لە قەدەریەکانیشەوە ئەوانەیان وەرگرتبوو، کە قەدەر ڕەد بکەنەوە، بەڵام بەوشێوە گشتی یەی ئەوان نا، بەڵکو کەمێ سوکیان کردەوە سیفاتی زانیاری و نوسینیان بۆ خوا بڕیاردایەوە، دەیان ووت: مرۆڤەکان بە ئەوپەڕی سەربەستی خۆیانەوە کارەکانیان ئەنجام دەدەن بەبێ بچوکریتن دەست تێوەردانی خوای تەعالا[1] لەبەر ئەوە زاناکان بەکافر و بێواڕیان لە قەڵەم نادەن وەك چۆن ڕۆچووەکان بەبێ باوەڕ دەزانن.

د ـ لە (جهم)یەکانەوە: ئەو پەیوەندی یەی تایبەتی نێوان(جهم)و هەندێ لە هاوەڵەکانی(واصل) وای کرد، هەندێ لە بیروبۆچوونەکانی جەهمی یەکان تێکەڵ بە بیری (معتزلە)کان ببێت لەوانە:

أ ـ سیفات ڕەد دەکەنەوە(إبن تیمیة) دەڵێت: ئەم ووتەیە ـ ڕەدکردنەوەی سیفاتی خوا ـ کە جولەکەو گاورەکان وەریان گرتووە، یەکمین کەس (جعدی کوڕی درهم) هەڵی گرت لە ئیسلامدا و پاشان گەیشتە (جهم)[2]

بەڵام کەنار گیرەکان کەمێ سوکیان کرد وەك جهمییەکان نەبوون لە (سیفات و ئەسماء) ڕەد بکەوەنەوە، بەڵکو سیفاتیان ڕەد کردەوە، بەڵام ناوەکانیان بۆ خوا جێ گیرکردەوە.[3]

ب ـ (قورئان مەخلوقە) ئەم ووتەیە ترسناکترین ووشەبووە، (إبن تیمیة) دەڵێت: یەکتاپەرستی جهمییەکان لەوەدا خۆی دەبینێتەوە، کە سیفاتی خوایان ڕەد دەکردەوە، دەویان ووت: خوای گەورە دەبینرێت و قورئانیش مەخلوقە واتە: نەبووە و ، پاشان هاتۆتەکایەوە.

بۆچوونی کەناگیرەکان ـ معتزلة ـ لە سەردەمی عەباسی یەکاندا بە شێوەیەکی بەرچاو تەشەنەی کرد، هەندێ لە خەلیفەکانی وەك: (مأمون) پاڵپشتیان دەکرت و ئەوانیش قوتابیان بە هەموو لایەکدا نارد بۆ بڵاوکردنەوەی ئەو بیرو بۆچونانەیان.

١ـ القضاء والقدر فی ضوء الکتاب والسنة لا١١٧.

٢ ـ الفتوی الحمویة الکبری.لا ٤٧.

٣ ـ تأثیر المعتزلة فی الخوارج والشیعةلا ٢٥.

بەشی پێنجەم

عمر لەنێوان ژیانی کۆمەڵایەتی و زانستی و بانگەوازیدا

یەکەم: ژیانی کۆمەڵایەتی

گرینگی دان بە خێزان و منداڵەکانی

عمر بۆخۆی لە نزیکەوە سەرپەرشتی پەروەدەکردنی منداڵەکانی دەکرد، ئەوکارە قورەسەی سەرشانی ـ خەلافەت ـ ڕێ ی لێ دەگرت لەهەوڵ دان بۆ گۆش کردن و پەروەردەکردنیان بەجۆرێك، کە لەسەر ڕەوشتی جوانی قورئان و سوننەت گۆش ببن و لە ئیسلام شارەزا بن، ئەمەش لە ڕێگەی نامەکانی یەوە خۆیان، یان بۆ مامۆستاکانیان دەردەکەوێت.

١ــ پەیوەست کردنیان بە قورئانی کەریمەوە، عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله منداڵەکانی پەویوەست دەکرد بە قورئانەوە، هەموو ڕۆژانی جومعەیەك داوای دەکرد پێش ئەوەی خەڵکی بینە ژوورەوە بۆلای، داوای دەکرد منداڵەکانی بێن بۆ لای، بۆ ئەوەی قورئان بخوێنن، هەرکە دەیووت: ئادەی خێرا گەورەترین منداڵی دەستی دەکرد بەقورئان خوێندن، پاشان دەیووت: ئادەی، واتە: ئەوەی دوای ئەو تا بەو شێوەیە هەموویان قورئانیان دەخوێندەوە بۆی.[1]

٢ـ ئامۆژگاری منداڵەکانی دەکات: ئەوسالەی، کە تیایدا عمری کوڕی عبدالعزیز بوو بە خەلیفە نامەی نووسی بۆ(عبدالمليك)ی کوڕی، کە ئەو کاتە ئەو لە مەدینەی مونەوەرە بوو، لەو نامەیەدا پێ ووت: (هەرکەسێ حەزی لە بەهەشتە و لە ئاگری دۆزەخیش ڕادەکات ـ مەبەستی عبدالملك و براکانی تری بووـ ئێستا دەرگایی

---

١ ـ سياسة عمر فی در المظالم لا٥٢.

تەوبەو گەڕانەوە کرایەوە، گوناه کردن بوراوە لە پێش هاتنی ئەجەل و مردن، نەمانی کردەوەو کردن یەکلابونەوەی خوا بۆ لێپرسینەوەو تۆڵە سەندنەوە لە ئاکاری کردەوەکانی خەڵکی و لە شوێنێکدا، کە هیچ شتێك فریای کەس ناکەوێت، هیچ بیانو هێنانەوەیەك ناخوات، هەموو نهێنی یەکان ئاشکرا دەبن، تکاو شەفاعەت ناخوات، خەڵکی بەکردەوە جوانەکانیان دەرباز دەبن، دەستە دەستە بەرەو دوا مەنزڵیان دەڕۆن، دەی خۆش بەختی بۆ ئەوانەیان، کە گوێڕایەڵی خوایان کردوە، وەیل و لەناو چونیش بۆ ئەو کەسانەی، کە فەرمانی خوایان شکاندوە.[1]

لە بەشێکی تری نامەکانیدا هانی کوڕەکەی دەدات، کە یادی خوا بکات، لە شوکر سوپاسی بەردەوامی دەرنەچێت، لە هەموو کردارو گرفتارێکتدا خوا بە چاودێر بگرێت بەسەر خۆیەوەو، پێ ی دەڵێت: وئەو فەزڵ و چاکە زۆرانەی خوات لە بیر بێت، کە داویەتی بە خۆت و باوەکت، ئەگەر ئە توانیت بەردەوام زۆر زۆر زمانت بە یادی خوا بجوڵێت وابکە، چونکە باشترین ووشە بۆ ئەوەی قسە خێرەکانتی پێ بەر دەوام بکەیت سوپاس کردنی خوایە، باشترین ووشەیەکیش ووتە ناشیاوەکانتی پێ ببڕێنێتەوە سوپاس کردنی خواو یاد کردنیەتی[2]

٣ـ هانی دەدان لێبوردەبن و گومانی چاکە بە خەڵکی بەرن: عمر ﷀ هانی منداڵەکانی دەدا تا ئەو پەڕی لێبوردەیی لێبوردەبن و گومانی چاکەیش بەخەڵکی بەرن، هەندێ گومانی خراپ تاوانە، دەگێڕنەوە جارێکیان بە عبدالعزیزی کوڕی ووت: هەر ووشەیەکت لە برایەکی موسڵمانت بیست بە گومانی خراپەوە لێکی مەدەرەوە.

٤ـ شێوازی نەرم و نیان و گفتوگۆی ژیرانە: عمر ﷀ بەشێوازی نەرم نیان و لەسەرخۆ هەڵس و کەوتی لەگەڵدا دەکردن، بەڵام نەیدەگەیاندە ئاستی نازپێدان، تا خراپ دەربچن و لەدەست دەرنەچن، زۆر بەژیرانەلەگەڵیاندا دەدواو شێوازی ژیری و

---

١ ـ سیرة ومناقب عمربن عبدالعزیز لابن الجوزی لا ٢٨٩.

٢ ـ هەمان سەرچاوە.

قەناعەت پێکەری بەکار دەهێنا لە گەڵیاندا لەکاتی داوا کاریەکانیاندا.[١]

دەگێڕنەوە عبداللەی کوڕی هات بۆلای و داوای لێ کرد جل وبەرگی نوێ ی بۆ بکات لەو کاتەدا عمر خەلیفە بوو، ئەویش ناردی بۆلای (خیاری کوڕ رباح البصری) وپێ ی ووت: چەند قوماشمان لە لایەتی تۆ لێ ی وەربگرە بۆ خۆت، بەلام (عبدالله) قوماشەکانی بە دڵ نەبوو، هاتەوە لای باوکی و پێ ی ووت: من داوام لێ کردیت جلم بۆ بکەیت کەچی منت نارد بۆلای خەیاری کوڕی ریباح، ئەویش هەندێ قوماشی پێ نیشان دام، کە نەلە ئاستی من و نە ئاستی هۆزەکەشمان دا نەبوو، عمریش ووتی: پارەی ئەو قوماشانەمان هەیە لەلای ئەو پیاوە، (عبدالله)ش سەری داخست و چووە دەرەوە.

عمریش وەك باوکێکی پەروەردەکار هەڵوێستی مام ناوەندی گرت و قەناعەتیشی بەکوڕەکەی کرد فێریشی کرد، کە هەموو کاتێ مەرج نی یە هەموو داوایەکی جێ بەجێ بکرێت، بۆیە پێش ئەوەی لە چاو وون بێت بانگی کردەوە پێ ی ووت: ئەتوێت لە پارەکانی خۆت (١٠٠) درهەم مت پێ بدەم لە کاتی وەرگرتندا لێت وەربگرمەوە؟ ووتی: بەڵێ باوکە گیان، ئەویش (١٠٠) درهەمی پێداو کاتێ ساڵانەی خۆی وەرگرت (١٠٠) درهەمەکەیان لێ سەندەوە.[٢]

یان دەگێڕنەوە، کە زۆر جوان وەلامی منداڵەکانی داوەتەوەو قەناعەتی پێکردوون، دەلێن جارێکیان یەکێك لە کچەکانی گوارەیەکی گەوهەری دەست کەوت، بەلام تاك بوو، بۆیە جوابی نارد بۆ باوکی داوای لێ کرد، کە تاکێکی تری بۆ بنێرێت تا پێکەوە بیکاتە گوێچکەی، عمریش رحمه الله نە ووتی باشەو نە ووتی: نەخێر، بەڵکو مەسەلەکەی پەیوەست کرد بە ئارامی ئەو کچەوە لەسەر سکڵی سور، بۆیە (دوو سکڵی) سوری نارد بۆی و پێ ی ووتبو: ئەگەر دەتوانیت ئەم دوو سکڵە سورە بکەیتە گوێچکەت ئەوە منیش تاکەکەی تریت بۆ دەنێرم.[٣]

---

١ ـ النموذج الإداري لا١٠١.

٢ـ سيرة مناقب عمر لا ١١٢.

٣ـ سيرة عمر لابن عبدالحكم لا ١٢٤.

٥ـ داد پەروەر بوو لە نێوانیاندا: دەربارەی هەڵس و کەوتی جوانی لەگەڵ منداڵەکانیدا ئەوپەڕی هەوڵدانی بۆ ئەوەی لە نێوانیاند داد پەروەر بێت لەگەڵ زۆریشیاندا، ئەمەش بۆ ئەوەبوو نەوەکو ڕقیان لە یەکتری هەستی و کینە بگرنە دڵ بۆ یەکتری، بۆ ئەو مەبەستە وازی هێنا، کە کوڕی (حارثی)یەی خێزانی لە باوەشی خۆیدا بخەوێت، لە ترسی ئەوەی نەوك زوڵمێکی تێدا بێت لێیان.[1]

دەگێڕنەوە لە عبدالعزیز کوڕی عمرەوە، کە دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله کوڕێکی هەبوو لە ئافرەتێکی هۆزی حاریثة و زۆری خۆشی دەویست و لەگەڵیدا دەخەوت و دەستی دەکردەملی، دەڵێ: شەوێکیان ڕێم پێ گرت، باوکیشم ووتی: عبدالعزیزیت؟ ووتم: بەڵێ، ووتی: شتی ڕوی نەدابێت بۆچی هاتویت؟ وەرە ژوورەوە، منیش چوومە ژوورەوە، لای جل و بەرگەکانیدا دانیشتم ئەو نوێژی دەکرد... هات بۆلام و پێ ی ووتم: چیتە؟ ووتم هیچ کەس ئەوندەی باوك کوڕی خۆی نا ناسێت، تۆ کارێکی وا دەکەیت لەگەڵ کوڕی ئەم ژنە حاریثة دا، کە لەگەڵ ئێمەدا واناکەیت، منیش دەترسم بڵێن: کارێکی دیارە بۆیە وا بەوە دەکات و بەئێمەی ناکات شتێکی لەوێ بەدی کردەوە، کە لای ئێمە نی یە.

عمر پێ ی ووت: کەس قسەی وای لە لادا کردویت؟ ووتم: نەء، ووتی: ئادەی دووبارەی کەرەوە منیش دووبارەم کردەوە، پێ ی ووتم: بڕۆرەوە بۆ ماڵەوە، منیش گەڕامەوە، من و ئیبراهیم و عاصم و عبداللەی برام لە ژورێکدا دەخەوتین و هەر ئەوندەمان زانی قەرەوێڵەکەی عمریان هەڵگرتبوو هێنایان بۆ لای ئێمە و کوڕی حاریثةکەی برامانی لە گەڵدا بوو پێمان ووت: ئەمە چیتە؟ ووتی: ئەوەبوو، کەتۆ بەسەرت هێنام و دەیویست بلێت: ئەمەی کردوە لە ئەترسی ئەوەی نەوەك ستەمی لە ئێوە کردبێت.[2]

٦ـ گە شەپێکردنی ڕەوشتە جوانەکان لە ناویاندا: زۆر مەبەستی بوو ڕەوشتە بەرزەکان لەناو منداڵەکانیدا گەشە بکات، هەموو هەلێکی گونجاوی بۆ ئەو مەبەستە

١ـ النموذج الإداري لا ١٠١.

٢ـ عمر بن عبدالعزيز وسياسته لا ٥٢.

بەکار دەهێنا، لەو نامەیەیدا، کە بۆ (عبدالملك)ی کوڕی نارد کاتێ ئەو لە مەدینە بوو پێ ی ووت: کە دوور بکەوێتەوە لە شانازی کردن و خۆ هەڵنان لە قسەو گوفتاریدا، یان خۆی لێ بگوڕێت، خۆی بەگەورتر بزانێت لە خەڵکی، پێ ی ووت: دەخلیت بم لە قسەکردندا خۆت هەڵ نەهێنێت، خۆتت لێ نەگوڕێت، یان وا بزانێت ئەو ڕێز پلەوپایەی هەتە لەبەر ئەوەیە، کە لای خوا زۆر گرنگیت، چاکەیەکەو خوا بە کەسی تری نەداوە جگە لە تۆ![1]

٧ـ منداڵەکانی لەسەر دنیا ویستی و ژیانی زبر پەروەدە دەکرد: کەسایەتی بەرزی عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله لەوە دابوو، کەتوانی بەهەموو قەناعەتێکەوە خێزان و کوڕو کچەکانی وەك خۆی ژیانی دونیا نەویستی و خۆگرتنەوە بگرنەبەر لەکاتێکدا، کە هەموو سامانی سەر زەویان لە بەردەستدابوو، کەچی وا ڕای هێنابوون وەك خەڵکی سادە دەژیان نەك ژیانی هایلایف و بڕژێنەو بپژێنەی زۆرێك لە کوڕە پاشاکان.

هەر لە نامەکیدا بۆ عبدالملکی کوڕی نارد لە مەدینە، کە نامەیەکی بەڕاستی پەروەردەی یە، تیایدا هاتووە دەڵێت: ئەگەر خوای گەورە تاقیکریتەوە بە دەوڵەمەندی، لەو کاتەشدا دەست پێوە بگرە، خۆت بەنزم سەیر بکە لە بەر خاتری خوا، مافی لێ دەربکە ـ مەبەستی زەکات و خێر کردن و دەست پێوە گرتن ـــ وە ئەو بەندە صالحەی خوا بلێ: ﴿هَٰذَا مِن فَضْلِ رَبِّي لِيَبْلُوَنِي أَأَشْكُرُ أَمْ أَكْفُرُ ۖ وَمَن شَكَرَ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ ۖ وَمَن كَفَرَ فَإِنَّ رَبِّي غَنِيٌّ كَرِيمٌ﴾ النحل:٤٠.

ئەم نامەیەیی عمر، ڕاستەخۆ دوای وەگرتنی پۆستی خەلافەت، کە تا ئەو کاتەش ژیانی خۆش وەزع باشییان بەردەوام بوو، عمریش شێوازێکی پەروەردەی نمونەیی گرتەبەر، پەلەی لێ نەکردن و وردە وردە بەرەو ژیانی دنیا نەویستی بردنی، سەرەتا بۆی دەسەلماندن، کە دەوەڵەمەندی تاقیکردنەوەی خوایی یە بۆ

١ـ سیرة مناقب عمر بن عبدالعزیز لا ٢١٤.

موسڵمانان، پاشان داوایی لێ دەکردن دەست پێو بگرێت - إقتصاد ــ پاشان ئەو کارەی بەستەوە بە خۆ بەکەم زانییەوە، لە دواییدا ئەوەی دووپات کردەوە، کە دەبێت مافی خوای لێ جیا بکرێتەوە، وەك زەکات دان و خێر کردن و گوێڕایەڵی خوای (عزوجل).[1]

ڕۆژێکی تر هەواڵی زانی، کە یەکێك لە کوڕەکانی ئەڵقەیەکی زیوی کردبووە دەستی، کە بە (١٠٠٠) درهەم کڕیبوی، عمریش بە پەلە نامەیەکی بۆ ناردو پێی ووت: بیستومە ئاڵقەیەکی زیوت کڕیوە بە هەزار درەهەم، خێرا بیفرۆشە بە پارەکەی (١٠٠٠) برسی تێر بکەو ئەوەشی مایەوە ئەڵقەی ئاسنی چینی پێ بکڕەو بیکەرە دەستت لە نەقشەکەی بنوسە: ڕەحمەتی لە کەسێك نرخی خۆی دەزانێت.[2]

تێبینی ئەوە دەکرێت، کە چۆن عمرﷺ فرۆشتنی ئەنگوستیلەکەی بەستەوە بە تێر کردنی هەژارو نەدارانەوە، ئەمەش زۆر بە هێز بوو بۆ تێ گەیاندنی ناو کرۆك و مەبەستەکەی و شێوازی خەرج کردنی پارەکانی لە داهاتوودا، بەو جۆرە خەمی هەژارو نەدارانیان لە بەرچاو بێت.[3]

ڕۆژێکیان یەکێك لە کوڕەکانی، ژنیشی هەبوو داوای لەباوکی کرد، کە ژنێکی تری بۆ بهێنێت و خەرجی یەکەشی لە (بیت المال) سەرفی بکات، عمریش کاتێ داوا کاریەکەی پێ گەیشت کە لەنامەدا نوسرابوو، زۆر توڕەبوو، بۆیە بۆی نوسی: نامەکتم پێ گەیشت، کە تیایدا داوات لێ کردووم بە پارەی (بیت المال)ی موسڵمانان ژنی دووەمەت بۆ بهێنێم! لە کاتێکدا کوڕی موسڵمانان توانایان نی یە یەك ژنیش بهێنێن، هەرگیز شتی وا لەو جۆرەم بۆ نەنوسیت.... پاشان بۆی نووسی: سەیر کە ئەگەر دەتەوێت ژنی دووەم بهێنێت بزانە لەناوماڵکەدا قاپ و قاچاغی مس و

١ــ النموذج الإداری لا ١٠٦.

٢ــ سیرة مناقب عمر لا ٢٩٨.

٣ــ لنموذج الإداری لا ١٠٦.

شتی ترمان هەبوو بیفرۆشەو ژنی پێ بهێنە.[1]

خۆ هەر بەکوڕەکانی یەوە نەوەستابوو، بەڵکو ئەم پەروەردە زبرو ڕەقە کیژەکانیشی گرتبوویەوە، بۆ نموونە عمری کوڕی عبدالعزیز کچێکی هەبوو ناوی ئامینە بوو، جارێکیان ئامینە دای بەلای عمر داو بە خێرایی دەیویست تێ بپەڕێت، عمریش بانگی لێوە کرد، ئەویش ووتی وەڵامی نەدایەوە، فەرمانی دابڕۆن بهێنێنن بۆ لام و هێنایانە بەردەستی و پێ ی ووت: هۆی چی بوو وەلامت نەدامەوە؟ ئامینەش ووتی: جلو بەرگم لە بەردا نەبوو، شەرمم دەکرد، - واتە: جلەکانی جوزان نەبوون و، کەڵکی ئەوەیان نەبوو سەیر بکرێن - ، عمریش ووتی: بەموزاحیمم: برۆ لەو قوماشانەی ئەو ڕۆژە بریمان کراسێکی بۆ جیا بکەرەوە.[2]

ئەمە دەربارەی جل و بەرگی ڕۆڵەکانی، خۆ دەربارەی خواردنیشیان حاڵیان لەوە باشتر نەبوو، إبن عبدالحکم دەگێڕێتەوە، کە عمر جارێکیان نوێژی عیشای دەکرد و، پاشان دەڕۆیشتە ناو کچەکانی سەلامی لێ دەکردن، ئەوەبوو لەیەکێ لەو شەوانە لە پاش نوێژ چوە ناویان سڵاوی لێ کردن، کە هەستیان بە هاتنی دکرد دەستیان گرت بە دەمیانەوە بەرەو دەرگاکە کەوتنەڕێ، پرسیاری کرد لەسەرپەرشتیارە کەیان، کە بۆچی وایان کرد؟

ووتی هیچ نەبوو بیکەن بە چێشت ناچاربوون نیسك و پیازیان خواردوە، بۆنی دەمیان ناخۆش بووەو حەزیان نەکرد ئازاری تۆ بدەن و بەبۆنی ناخۆشی دەمیان، عمریش دەستی کرد بەگریان، پاشان پێ ی ووتن: کچە شیرنەکانم، چ کەلکێکی هەیە خۆشترین و بەچێژترین خواردن بخۆن لە دونیادا و سبەینێ لەقیامەتدا باوکتان بەدەما بەناو ئاگری جەهەنم دا ڕابکێشن، ئەوانیش هەر هەموویان دەستیان کرد بە گریان، تا هاواریان لێ بەرز بوویەوە، پاشان ڕۆیشتن.

هەر لەوکاتەوە وازی لە ژیانی خۆش و ئاسودە هێنا، کە بوویە خەلیفەو بە — فاطمة خانی — خێزانی وت: کە ئاڵتون و زێڕو زیوەکانی بخاتە گەنجینەی

١ـ سيرة عمر لابن عبدالحكم لا ١٠٦.

٢ـ حلية الأولياء٥/ ٢٦١.

موسـڵمانانەوەو پـێ ی ووت: خـۆت سەربەسـت بـە، یـان ئـەو ئـاڵتون و خـشڵانە هەڵبژێرە، یان ڕێگەم بدە لێـت جیاببمـەوە، چونکە حـەز ناکـەم مـن وتـو و ئەوانـە پێکـەوە لـە یـەك ماڵـدا بـژین، فاطمـەش باوەڕدارانـە ووتـی: نـەخێر، مـن تـەنها تـۆ هەڵدەبژێرم، چەندە ئەوەندەی تریشم هەبوایە ئەم دەگۆڕیەوە بەتۆ.[1]

٨ـ گرنگی دانی بە خوێندنیان و فێرکردنیان: خوێنـدن و فێرکردنـی منداڵـەکانی گۆشەیەکی گەورەیان گرتبوویەوە لە گرنگـی پێدانـەکانی و، کۆمـەڵێ ڕێ و شـوێنی زانستی وای گرتبوویەبەر، کە وەك پرۆگرامێکی زانستی دەتوانرێت پەروەردەکاران لە ژیاندا جێ بەجێ ی بکەن لە پرۆسـەی فێرکـردن و پـەروەردەدا، وردەکاریـەکانی ئەو پرۆگرامە زانستی خوازەی عمر بۆ منداڵەکانی لەو نامەیەدا بـەدی دەکرێـت، کـە ناردی بۆ مامۆستایەکان (سـهل کـوڕی صـدقه) بـەو جـۆرەی خـوارەوە نایـا بتریـن ڕێگای بۆ ڕوون کردنەوە:

نووسی: لە عبدالله عمر بۆ (سهل)، پاشان من لە هـەموو شـارەزاییەکمەوە بـەتۆ، تۆم هەڵبژاردووە تا منالەکانم پەروەردە بەکەیت، تەنها تۆم هەڵبژاردووە لە ناو ئەو هەموو خزم و ناسیاوا نەمدا، بۆیە تۆیش بەشێوەکی کەمێ ووشك لە گەڵیان بـدوێ، ئەوە زیاتر داوایان لێ دەکات بێن بەدەمتـەوە ــ زۆر هاوڕێیـەتیان مەکـە ــ چـونکە بەرەوە بێ ئاگایی مرۆڤ دەبات، کەم پێبکەنە بە دەمیانـەوە، چـونکە زۆر پێکـەنین دڵ دەمرێنێت.

با یەکەمین شتێك لە ڕەوشتی تۆوە فێری دەبن، بیریان بێتەوە لەگوێ گـرتن لـە گـۆرانی و مۆسـیقای مـەلهاکانی، چـونکە سـەراتەکەی لـە شـەیتانەویەو کۆتـایی یەکەشی خەشـم قینـی پـەروردگارە، لـە زانـا باوەڕپێکاراوەکانـەوە بیستومە، کـە چوون بـۆ شـوێنی ڕابواردنـەکان و گـوێ گـرتن لـە مۆسـیقاو گۆرانی و ئالـەدەبوون پێیانـەوە دەڵـەکان دوو ڕووی هەڵدەمـژن، وەك چـۆن گـژوگیا ئـاو هەڵدەمـژێت، بەتەمەنم خۆ پاراستن لەو جێگایان زۆر باشترە بـۆ مێشك لـە چـەکەرە کردنـی دوو ڕووی لەناو دڵدا، کاتێ واز لەو شوێنە خراپانە دێنێت مێشکی دەکرێتـەوە بـۆ هـەر

١ـ الطبقات (٥/ ٢٢٠)

شتێکی بەسود، کە بدرێت بەگوێدا...

هەرکوڕێکیان بەشێك لە قورئانی پێ بخوێنەو باجوان فێری ببێت و ئەگەر لێ بوونەوە، پاشان تیرو کەوانایان بدەرە دەست و دەریان بکە بۆ تیر هاوێژی و حەوت جار ڕاهێنانیان پێ بکە، پاش ئەویش نیوە ڕۆهات با قەیلولە بکەن ــ واتە خەوی کاتی گەرمای نیوە ڕۆیان ــ چونکە إبن مسعود رضي الله عنه بەکوڕەکانی دەوت: ئەی کوڕەکانم قەیلولە بکەن، چونکە شەیتانەکان قەیلولە ناکەن[١]

لەم ئاڕاستانەی عمرەوە هەندێ تێبینی لێ وەردەگرین:

١ـ هەڵبژاردنی مامۆستاو پەروەردەکەری صالح: مامۆستاو پەروەردەکار وەك بناغە وان لە پرۆسەی فێرکردندا، عمر مامۆستای بۆ کوڕەکانی هەڵبژارد لە کەسە زۆر نزیك و تابەتیەکانی خۆی، چاك دەیناسی و متمانەیان پێ ی بوو عمر رحمه الله هەر بەسەهلەوە نەوەستا تا پەروەردەو فێرکردنی منداڵەکانی لە ئەستۆ بگرێت، بەڵکو مامۆستازو پەروەدەکارەکەی، کە صاڵحی کوڕی کەیسان بوو، ڕای سپارد، تا شان بە شانی سهل ئەویش هاو کاری کوڕەکانی بێت لە پەروەردە کردنیاندا.[٢]

سوربونی عمر رحمه الله لەسەر فێرکردن و پەروەدەکردنی منداڵەکانی لەم ئاستەدا نەوەستا، بەڵکو گەورە زاناکانی ئەو سەردەمەی ڕادەسپارد تا ئاستی ژیری و ئەدەبیان هەڵسەنگێنێ و تاقیان بکاتەوە، داوای لە (مەیمونی کوڕی مەهران) کرد، کە عەقڵ و ژیری عبدالملکی بۆ هەڵسنگێنێ لە ڕێگەی ڕاوێژ پێکردن یەوە، مەیمون دەڵێت: هاتنی بۆلای ــ واتە: عبدالملكی عمر ــ داوای مۆڵەتم لێ کردو وادەی کاتژمێرێك لەلای مامەوەو، سەر سامی ژیریەکەی بووم.[٣]

دیاری پرۆگرامی خوێندن: عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله پرۆگرامی خوێندن ئەو بابەتانەی بڕیارە بخونرێت بۆی دیاری کردن، کە دەبێت ئەمانەیان پێ بڵێنەوە، بە

١ــ سيرة ومناقب عمربن عبدالعزيز لابن الجوزى لا ٢٠٢.

٢ــ تذكرة الحفاظ ١/ ١٤٨.

٣ــ سيرة ومناقب عمربنعبدالعزيز لابن الجوزى لا ٢٠٣.

جۆرێك لە قورئانی پیرۆزو زانستەکانی یەوە سەرچاوەیان گرتبوو لەگەڵ زانستەکانی تریشدا، دەبێت مەشقی سەربازی پێ بکات بۆ ئەوەی لە لایەنی جیهادو جەنگ و خۆ گریەوە پەروەردەبن، هەروەها مەشق کردن لەسەر تیر هاوێژی و ڕاکردن بەپێ ی پەتی تاڕابێت لەسەری، لەگەڵ ئەو پرۆگرامە وردەدا، کە کاتی حەوانەوەشی بۆ دانابوون، ئەندازەی قورئان خوێندنی ڕۆژانەشیان یەك بەش (جزء) بێت بە ئەو پەری دڵ وریایی و تێگەیشتنەوە، ئەمەو هەرچەندی لە گەڵ ئەو بەرنامەیەدا دەگونجێت کە زانستە ئیسلامی یەکانی تریان پێ بڵێتەوە، هەروەها تیر هاوێژی بە حەوت جار، هەر جارەو بەڕاکردن و پێ ی خاوس بڕوات بۆ لای ئامانجەکەی تا بزانێت پێکاویەتی لە لایەکە و لە لایەکی تریشەوە وەزشێکی ڕاکردنە و، ڕاهێنان لەسەر ڕۆیشتن.

ئەمەش پرۆگرامێکی زۆر بەرزو بەرێز بوو، کە تیادا دین و دونیا جەستەو گیان قسەو کرداری پێکەوە گرێ دابوو[1].

کە ئەمڕۆ زۆربەی پرۆگرامەکانی پەروەردەو فێرکردن ـ بەداخەوە ـ فەرامۆشیان کردوە، هۆی ئەوەشە، کە کەسێکی ناتەواو لە دوا ڕۆژدا دێتە کایەوە، کە زۆر زیرەکە لە خوێندن دا، بەلام ترسنوکە لە سێبەری خۆی دەترسێت! یان زۆر ئازاو بەدەست و مشتە، بەلام نەخوێندەوار و نا ڕۆشنبیر! ئەمەش پوختەی لادانە لە پەروەردەی ئیسلامی ڕاستەقینە.[2]

ئیتر کاتی پشوو، کە بە خەوی قەیلولە ـ نیوەڕوان ـ دەری دەبڕی بۆی ئەوەش زۆر گرنگە بۆ جەستەو ڕۆح و عەقڵ[3]

٣- ڕەچاوکردنی کاریگەریەکان لە پرۆسەی فێرکردندا: عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله ڕەچاوی هەموو ئەو خاڵانەی دەکرد، کە کاریگەریان هەیە لەسەر دڵ و مێشکی

١ـ النموذج الإداري لا ١١٢.

٢ـ ووتەی وەرگێر.

٣ـ النموذج الإداري لا١١٨.

خوێندکارو توانای زیاتری وەرگرتم و کردنەوەی عەقڵ و مێشك لەوانە:

یەکەم: مامۆستاکەیان توانـاو لێهـاتویی یـە زانـستی یەکـەی، چـاو لێکردنـی قوتابیەکان لە ڕەوشت و هەڵسو کەتەکانی.

دووەم: ڕەچـاوکردی ئـەوەی، کـە نـەرم و نیـانی و پێکـەنین بـەدەم قوتـابی و سوعبەت کردن و یاری کردن لە گەڵیاندا دەبنـە هـۆی خاوبوونـەوەی قوتابیەکـە لـە وەرگرتنی زانست و تێگەیشتن بە لێهاتووی یەکی تەواوەوە.

سێ یەم: خل بوونەوە بۆ ناو گـۆرانی و سـەماو مۆسـقیاو خـەریك بـوون کردنـی مێشك پێیانەوە، کاتەکانی قوتابی دەکوژن و مێشك بیریشی گێل دەبێـت و تاقـەتی وەرگرتنی نامێنێت.[1]

چوارەم: ڕەچاوکردنی ماندوو نەکردنی لایەنی دەروونی خوێندکاران بـە جۆرێـك، کـە لـە نێـوان وانەکانـدا پـشوو هـەبێت و بـوار نـەدەیت بـێ تاقـەت بـبن و ئـەوەش کاربکاتە سەر ئاستی وەرگتنیان و زانست و زانیاریان لە بەر چاو دەکەوێت.

پێنجـەم: کاریگـەری گرنگـی دان بـە وەرزش و تـیر هاوێـژی و ڕاکـردن ڕۆڵێکـی بەرچـاوی هەیـە لەسـەر لـەش سـاغی و تەندروسـتی، خـاوێن کردنـەوەی مێـشك و دەروون.[2]

ئەنجامی پڕۆگرامە پەروەردەیی یەکەی عمر لەسەر منداڵەکانی:

لە ئاسەوارو بەروبومی ئەو پڕۆگرامە پەروەردەیی یە ناوازەی ئەمیری باوەڕداران بۆ کوڕەکانی، ئەوەبوو منداڵەکانی لەسەر خواناسی گۆش بوون، سەیری عبدالملكی کوڕی بکەین بۆمان دەردەکـەوێت، کـە پـەروەردەی ڕاسـت و دروسـت وادەکـات لـە مرۆڤ، کە بەسادەو سروشتی بژی وەك لاوە موسڵمانانەکانی تر ژیان بەسەربەرێت و

١ـ هەر لەبەر ئەوشە ڕاگەیاندنە ڕوخێنەرەکان زۆربەی کاتیان بۆ گـۆرانی ڕەقس و مۆسـیقا تەرخان دەکەن تا میللەت بخەسێتە سەر بارێك تەنها بیر لە تێرکرنی حەزەکانی خۆی بکاتـەوە گوێ بە زانست و زانیاری و شێوازی حەکمڕانی وولات نەدەن. (وەرگێر)

٢ـ النموذج الإداري ل١١٩.

ئەو ژیانە ناخۆش وز پڕ لە ڕابواردن و هایلایفەی، کە بۆی دەستە بەر کرابوو بەحوکمی ئەوەی کوڕی ئەمیری باوەڕداران بوو واو لێ بهێنێت. لەوانە:

١ــ خواناسی و گریانەکانی:

عاصمی کوڕی أبو بکری کوڕی عبدالعزیز، کە برازای عمر بوو، دەڵێ: وەفدێك ڕۆیشتن بۆ خزمەت سلیمانی کوڕی عبدالملك و عمری کوڕی عبدالعزیزیشیمان لەگەڵ دا بوو، من شەو لە لای عبدالملكی کوڕی عمر ماوە، کە لەو کاتەدا ژنی نەهێنابوو، مامەوە، کە لەو کاتەدا ژنی نەهێنابوو، نوێژی عیشمان کرد پێکەوە، پاشان هەریەکەو بەرەو پێخەفی خۆمان ڕۆیشتن، (عبدالملك)یش هەستاو چراکەی کوژاندەوە، دەستی کرد بە نوێژکردن کردن تا خەوم لێ کەوت.

کاتێ بەخەبەر هاتم دەبینم ئەم ئایەتەی قورئان دەخوێنێتەوە: ﴿أَفَرَءَيْتَ إِن مَّتَّعْنَـٰهُمْ سِنِينَ ﴿٢٠٥﴾ ثُمَّ جَآءَهُم مَّا كَانُوا۟ يُوعَدُونَ ﴿٢٠٦﴾ مَآ أَغْنَىٰ عَنْهُم مَّا كَانُوا۟ يُمَتَّعُونَ﴾ الشعراء ٢٠٥- ٢٠٧واتە: ئەی محمد دەبینی چەندان ساڵی تریش مۆڵەتی ژیانیان پێ بدەین و پاشان مردنیان بە سەردا بهێنن، چ کەڵکی هەیە بۆیان ئەو هەمووە ساڵەی ژیانیان؟

بەردەوام دەگریاو پاشان ئایەتەکەی دووبارە دەکردەوە، هەرکە لێ دەبووەوە، تاوام لێ هات ووتم: ئاوا بڕوات گریان لە ناوی دەبات، بۆیە بەدەنگی بەرز ووتم: (لا إله إلله و الحمدلله) وەك ئەوەی بەخەبەرێم، تاگریانەکەی پێ ببڕم، هەر هەستی کرد من بە خەبەرم بێ دەنگ بوو ئیتر نوزەی لەخۆی بڕی[١] ڕەحمەتی خوای لێ بێت.

٢ــ زانست و زانیاری و تێ گەیشتنی:

عمری کوڕی عبدالعزیز‌رحمه الله عمری کوڕی عبدالعزیز‌رحمه الله خەڵکی کۆکردەوە تا ڕاوێژیان پێ بکات لە بارەی گەڕاندنەوەی ناهەقی و ستەمەکانی حەجاج بۆ خاوەنەکانیان، هەرکە ڕاوێژی بە یەکێکیان دەکرد دەیان ووت: ئەی ئەمیری

---

١ ـ مجموعة رسائل الحافظ إبن رجب الحنبلی(٢/ ٤٧٩)

باوەڕداران ئەوە تاوانێك بووەو لە سەردەمی تۆو بە دەستی تۆ نەکراوە، هەرکەسێکی تر هەمان وەڵامی بداتەوە، دەیوەستان بە پێوە، تا گەیشتە سەرەی (عبدالملك)ی کوڕی (عبدالملك)، بەڵام ئەو پێ ی ووت: ((باوکە گیان، هەر کەسێك بتوانێت نا هەقیەکانی حەجاج بگەڕێنێتەوە بۆ خاوەنەکانیان و نەیکاتە هاوبەشی ئەوە لە تاوانەکانیدا))، عمریش ووتی: ئەگەر لە بەر ئەوە نەبوایە، کە تۆ کوڕی منیت دەم ووت: تۆ شارەزاترین کە سیت.

ئەوەی عبدالملك ووتی و ئەوەی باوکی بەڕاستی زانی هەروە ڕاست بوو، ئیمام ئەگەر بتوانێت ستەمی کاربەدەستانی پێش خۆی لاببات، پێویستە لە سەری لاییبات بەپێ ی توانای.[1]

(عمر و عبدالملك)ی کوڕی لەو زانایانە بوو، کە زانستی ناسینی خواو ترسان لێ ی و خۆشەویستی و پەرستنی گرێ ی دابوو لە گەڵ ناسینی خوا بە جۆری، کە حەڵاڵ و حەرام و حوکمە شەرعی یەکان پیادە بکات دە پێکەوە.[2]

٣ــ غیرەتی لە فتوا دانی قورس و گراندا:

مەیمونی کوڕە مهران دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله ناردمی بەدوای من و مکحول و (أبی قلابە)و پێ ی ووتین: ئێوە چی دەڵێن دەربارەی ئەو شتانەی بە ستەمکاری لە خەڵکی سەنراون؟

مکحول وەڵامێکی لاوازی دایەوە، عمر بە دڵی نەبوو، ووتی: من دەبینم پە لەنەکەیت، عمر سەیرێکی منی کرد، وەك ئەوەی بڵێ فریام کەوە، منیش پێم ووت: ئەی ئەمیری باوەڕداران، بنێرە بەدوای (عبدالملك)دا بیهێنە بۆ ئێرە، بەبێ ئەو کارت ناڕوات، کاتێ عبدالملك گەیشتە لایان، عمر پێ ی ووت: ئەی (عبدالملك) دەربارەی ئەو شت و مەکانەی، کە کاتی خۆی بە زوڵم لە خەڵکی سەنراوە ئێستا خاوەنەکانیان دەیانناسنەوەو هاتوونەوتەوە بۆیان، تۆ چی دەڵێیت؟ ووتی: من وا

---

١ ـ مجموعة رسائل الحافظ إبن رجب الحنبلي (٢/ ٤٨١).
٢ ـ هەمان سەرچاوەو هەمان لاپەڕە.

دەبینم، کە هەموویان بۆ بگێڕمەوە، ئەگەر وانەکەیت هاوبەشی ئەوکەسانەی لێیان سادندوون لە تاواندا.[١]

٤ــ مردنی دەخستەوە بیری باوکی:

کوڕێکی عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله مرد، عمر هات و لەلای سەری دانیشت و سەری هەڵدایەوەو سەیرێکی کردو فرمێسک بە خوڕ لە چاوی هاتە خوارەوەو، عبدالملکی کوڕی هات بۆ لای و پێ ی ووت: ئەی ئەمیر چیە ئەڵێ ی ئەم مردنە لە کارەکانتی کردویت؟ بەڵکو ئەوە خەریکی کارێکی ترە دوور لەو کارەی تۆ، وابزانە تۆش مرردویت و خۆڵیان کردوە بەسەر چاوتدا.

عمر رحمه الله بە بیستنی ئەو قسەیە دەستی کرد بە گریان، پاشان ووتی: ڕەحمەتی خوات لێ بێت کوڕی خۆم، وەڵاهی تۆبەرەکەتێکی زۆر گەورەیت بەسەر باوکتەوەو ئامۆژگاریەکانت سودێکی زۆر مەزنی هەیە بۆ ئەوانەی ئامۆژگاریان دەکەیت، وەڵاهی زۆر دڵتەنگ بووم بۆ براکەت، بەڵام هەرکەزانیم فریشتەی گیان کێشان هاتە ماڵەوەو ترساندمی هاتنەکەی، وەك بڵێ ی بینیم بەچاوی خۆم، پاشان ووتی: بڕۆن کفن و دفنی بکەن.[٢]

٥ــ نەخۆش کەوتن و مردنی (عبد الملك ی کوڕی عمر) رحمه الله.

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله چوو بۆ لای کوڕەکەی عبدالملك، کە لە جێگەدا کەوتبوو توشی نەخۆشی ــ طاعون ــ بوو بوو، پێ ی ووت: کوڕی خۆم ئێستا چۆنی؟ ووتی: ئێستا لە ڕاستیدام، ووتی: کوڕی خۆم بوونی تۆ لە تەرازووی چاکەکانمدا پێم خۆشتر لە بوونی من لە تەرازووی چاکەکانی تۆدا، (عبدالملك)یش ووتی: دەی باوکە گیان من وا لێ بێت ، کە تۆ پێت خۆش بێت پێم خۆشترە لەوەی وام لێ بێ، کە خۆم پێم خۆشە.[٣]

١ــ مجموعة رسائل الحافظ إبن رجب الحنبلي(٢/ ٤٨٨)

٢ــ هەمان سەرچاوە(٢/ ٤٨٧)

٣ــ هەمان سەرچاوە(٢/ ٤٩٥)

کاتێ (عبدالملك)ی گەنجی خواناس وای لێ هات نە خۆشیەکەی زۆری بۆ هێناو بە هۆیەوە گیانی سپارد، لە کاتی.

ناشتنیدا باوکی هاتە سەر گۆڕەکەی ووتی: ڕەحمەتی خوات لێ بێت کوڕی خۆم، بەڕاستی چاك بویت بەگەڵ باوکتدا، لەوکاتەوەی خوای گەورە تۆی پێ بەخشیوم دڵ خۆش و مەسرورم، بەڵام نا وەڵاهی ئێستا زیاتر دڵ خۆشم و بە تەمای پاداشتی خوام، کە تۆم داهێلاوەتەوە ناو گۆڕەکەتەوە، دەی ڕەحمەتی خوات لێ بێت و خوا لە گوناهەکانت خۆش بێت؛ پاداشتت بداتەوە بە چاکترین کردەوەت لە کوناهەکانیشت خۆش ببورێت، ڕەحمەتیش ببارێنێت بەسەر هەرکەسێکدا لێرەدا بێت یان نا، کە دووعاو تکایی خێرت بۆ بکەن و، هەموو ڕازین بە بڕیارو قەزای خوا خۆمان دەدەینە دەستی فەرمانەکانی، سوپاس بۆ خوای هەموو جیهانیان - آمین-[1]

پاشان نامەیەکی نوسی بۆ کاربەدەستەکەی لە کوفەو تیایدا قەدەغەی کرد کەس گریان و شیوەن بکات بۆ کوڕەکەی، هەروەك چۆن پێشتر خەڵکی عادەتیان پێوە گرتبوو پرسەو شیوەنیان بۆ پادشاو نەوکانیان دادەنا، لەونامەیە نوسیبوی: (عبدالملك)ی کوڕی ئەمیری باوەڕداران بەندەیەك بوو لە بەندەکانی خوا، خوا چاکی بۆ خۆی و بۆ باوکێشی کردبوو، ئەوندەی کە پێ ی خۆش بوو خوا ژیاندی، پاشان پێ ی خۆش بوو گیانی بکێشێت، ئەوەی بزانم لەگەڵ مرندا پەیوەستی هەبوو، تکایی دەستکەوتنی چاکەو خێری لە خوا داواکارم، پەنا دەگرم بە خوا لەوەی خۆشەویستم بۆ شتێك هەبێت پێچەوانەی خۆشەویستی خوا بێت، چونکە پێچەوانەی ئەوە دروست نی یە، لە تاقیکردنەوەکانی بۆم و چاکەکانی لگەڵمدا بەخششەکانی بەسەرمەوە[2]

لە ڕیوایەتێکدا هاتووە: کاتێ (عبدالملك)ی کوڕی عمر گیانی سپارد، باوکی پێ ی ووت: ئەی کوڕی خۆم بەڕاستی تۆ لەوانە بوویت، کە خوای عزوجل دەفەرموێت:

١ـ مجموعة رسائل (٢/ ٤٩٥).

٢ــ هەمان سەرچاوە (٢/ ٤٩٦).

﴿الْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ۖ وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِندَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ أَمَلًا﴾ الكهف: ٤٦، من تکام وایه ئەمڕۆ تۆ بۆمن لەو پاش ماوه چاکانه بیت، که لەلای خوا پاداشتی زۆر و هیوای گەورەم پێته، وەڵاهی دڵم بەوه خۆشه، که هەردەم بانگم دەکردی دەهاتی بەدەممەوه.[١]

عبدالملك رَحِمَهُ اللَّهُ له تەمەنی (١٩) ساڵیدا گیانی به خوای سپارد.[٢] عمری رَحِمَهُ اللَّهُ زۆر ئەم کوڕەی به دڵ بو جارێکیان پێ ی ووت: ئەی (عبدالملك) من هەواڵێکت پێ دەڵێم: نەخێر سوێند به خوا هیچ لاوێکم نەدیوه له تۆ خواناس تر بێت، یان له تۆ شارەزاتر بێت، یان له تۆ خوێنەوار تر بێت، یان نەمدیوه وەك تۆ کەمترین پێ هەڵکەوتنی هەبێت له شته بچوکەکان، یان گەورەکاندا.[٣]

عمری کوڕی عبدالعزی دەڵێت: وەڵاهی له بەر ئەوەنەبوایه، که گومانی ئەوەم پێ دەبرا، که هەموو کوڕێك له بەر چاوی باوکی جوانه، من وای بۆ دەچووم، تۆ ئەی عبد الملك، که شایانی خیلافەتی.[٤]

له ڕیوایەتێکدا هاتووه: کاتێ(عبدالملك)ی کوڕی عمر دەمرێت، دەچێته سەر گۆڕەکەی و زۆر وسف سەنایی دەکات، تا پیاوێك پێ دەڵێت: ئەی ئەمیری باوەڕداران ئەگەر(عبدالملك)بمایه دوای خۆت دیاریت دەکرد بەجێ نشین؟ ووتی: نەء، پیاوەکە ووتی:ئەی کەواته چۆن ئاوا باسی چاکەی دەکەیت،ووتی: ئەترسم لەبەر چاوم جوان بوبێت وەك چۆن هەموو کوڕێك لەبەرچاوی باوکی جوانه.[٥]
مەیمونی کوڕی مەهرانیش دەڵێت: هەرگیز سێ کەسم نەبینیوه له ماڵێکدا چاکترین کەس بن، له عمری کوڕی عبدالعزیز و عبدالملکی کوڕی و موزاحیم ی هاوڕێیان.[٦]

١ـ مجموعة رسائل (٢/ ٤٩٥).
٢ـ هەمان سەرچاوه (٢/ ٤٩٨).
٣ـ هەمان سەرچاوه (٢/ ٤٩٩).
٤ـ هەمان سەرچاوه (٢/ ٤٩٩).
٥ـ هەمان سەرچاوه.
٦ـ هەمان سەرچاوه.

ئەوەبو خوێنەری بەڕێز بەروبومی ئەو پەروەردە زانستی و پڕۆگرامی یەی عمری کوڕی عبدالعزیز، کە منداڵەکانی لەسەر گۆش کرد بوو، ئەوەش نمونەیەکی ئەنجامی پەروەردەی ڕاست و دروست، دەی لە خۆت بپرسیوە تۆش دەبێت چۆن بکەیت لەگەڵ براو خوشکەکانتدا؟ یان لەگەڵ کوڕ کچەکانتدا؟[1]

ژیانی لەگەڵ خەڵکی دا:

١ــ گرنگی دانی بە چاکسازی کۆمەڵگە:

گرنگی دانی بەچاکسازی کۆمەڵگەی زۆر گەورەبوو، هەوڵی دەدا هەرچی بەد ڕەوشتی و گەندەڵی یە هەڵیگرێت و نەیهێڵێت، لەو بارەیەوە نامەیەکی دوور و درێژی نوسی بۆ یەکێ لە کاربەدەستەکانی، وا ئێمەش لە بەر گرنگی سودەکانی هەندێ لە بڕگەکانی دەهێنین، کە تیایدا دەڵێت:

١ــ لە پاشان، هەرگیز خراپە لەناو هیچ گەلێکدا بڵاونابێتەوەو، ئەهلی چاکەش هەوڵی گۆڕینی نەدەن ئەوا خوای گەورە سزایەکیان دەدا، یان بەدەستی خۆیان، یان بەدەستی یەکێ لە بەندەکانی، خەڵکی هێشتا هەر پارێزراون لە سزاو زویر بوونی خوا، تادەستەی خراپەکاران سەرکوت کرابن، کاری حەرام تیاندا شاراوە بێت، هیچ خراپەیەك لە یەکێکیانەوە دەرناکەوێت مەگەر سزاکەی هەموویان دەگرێتەوە، هەرکاتێك تاوان و خراپە لە ناویاندا بە ئاشکرا ئەنجامدراو چاکەخوازان بەرگریان لێ نەکردن، ئەوا سزای خوا لە ئاسمانەکانەوە دادەبەزێت بۆ خراپەکاران و ئەوانەشی بێ دەنگ بوون لە ئاستیان، لە وانەیە بەهۆی بێ دەنگیان لە ئاستی خراپەکاری زووتر لە ناو بچن ئیتر با کارەکانی ئەوانیشی بەدڵ نە بێت، من نەم بیستوە لە قورئاندا خوا هۆزێکی لە ناو بردبێت، کە سێکی لێ دەرباز کردبن، مەگەر ئەو کەسانەی بەرگریان لە خراپە کردوە.

١ــ وەرگێر.

خوای(عزوجل) ئەگەر بەدەستی خۆی، یان بە دەستی یەکێ لە بەندەکانی لە ناویشیان نەبات خۆ دووچاری ترس و دڵەڕاوکێ و سەرشۆڕی و زویربوونیان دەکات، چونکە لەوانەیە خوا خراپەکار بە خراپەکار لە ناو بەرێت، یان ستەم کار بەستەم کار، پاشان هەردوولا بەئاگری دۆزەخ شاد بکات، دەی پەنا دەگرین بە خوا لە ستەمکاران بین، یان لەوانە بین دۆست و ئەحبابی ستەمکاران بین.

بیستومە خراپەکاری لە هەرێمە کەتدا زۆر بووە و بەد ڕەوشتان بێ خەم بوون، بە ئاشکرا کۆمەڵێ خراپەو بەدڕەوشتی یەك دەکەن کە خوا پـێ ی ڕازی نی یە و، ڕازیش نابێت هەرکەس لەو وەزعە بێ دەنگ بێت، شتی وایش لە ناو هۆزەکێدا بڵاونابێتەوە، کە شەرم لە خوا بکەن و بترسێن لێ ی، لەگەڵ ئەوەشدا، کە ئەوان زۆرترو بەڕێزترن لە ئەهلی فیسق و فجور، کەسانی پێش ئێوە بەو حاڵە ڕازی نەبوون، بەوکارەش بەخششەکانی خوا بەردەوام نابێت لەسەرتان، بەڵکو وەك ئەوانە بن، کە دەربارەیان دەفەرموێت: ﴿أَشِدَّآءُ عَلَى ٱلْكُفَّارِ رُحَمَآءُ بَيْنَهُمْ﴾ الفتح: ٢٩، ﴿أَعِزَّةٍ عَلَى ٱلْكَٰفِرِينَ يُجَٰهِدُونَ فِى سَبِيلِ ٱللَّهِ وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَآئِمٍ﴾ المائـــــدة: ٢٤، بەتەمەنم جیهادە لە پێناوی خودا، توندو تیژی نواندن لەگەڵ حەڕامکاراندا چ بەدەس، یان زمان و هەوڵدان لە گەڵیادا، ئیتر با باوکیشان بن، چونکە ڕێبازی خوا گوێڕایەڵی کردنیەتی، بیستومە کۆمەڵێکی زۆر لە ناتاواندا سستی دەنوێنن لە بەرگری کردن لە خراپەو فەرمان بە چاکەدا لەترسی ئەوەی لۆمەیان نەکەن و پێیان بگوترێت: فلان کەس ڕەوشتی بەرزەو خوێن تاڵ نی یە، بەکاری خۆیەوە خەریکە، خوای گەورە هەرگیز ئەو کەسانە لە ڕیزی ڕەوشت جوانان دانانێت، بەڵکو ڕەوشت نزم ترین کەسن، ئەوە خۆی لەبیر کردوە، نەك خەریکی خۆیەتی لە خوێن تاڵی وزەڕ ناشیرینی ڕزگاری نەبووە، بەڵکو تێ ی کەوتوە، چونکە ڕازی یە بەو وەزعەی خۆی تێدایە ئیتر کۆمەڵگەکەشی لە وەزعێکی دور لە خوایی یدا بژین و فەرمان بە چاکەو بەرگریی لە خراپە نەکەن.[1]

١ــ سیرة عمربن عبدالعزیز ابن عبدالحکم ل١٦٠.

لەم نامە گرنگەدا عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله سوننەت و ڕێڕەوی خوا ڕون دەکاتەوە، کە هەرگیز گۆڕانی بەسەردا نایەت، ئەویش ئەوەیە هەر کۆمەڵگەیەك گوناه و خراپەکاری بە ئاشکرا ئەنجام بدەن، ئەهلی چاکەو خواناسان دەست نەدەنە ڕێگایان و بەرگری، یان لێ نەکەن ئەوە دەبێت خوای گەورە یەکێ لەو سێ سزیانەیان دابارێنێتە سەر:

یەکەم: یان خوای عزوجل سزایان لە لایەن خۆیەوە بۆ دادەبارێنێت.

دووەم: یان سزاو ئەشکەنجە بۆدەنێرێ، بەڵام لەسەردەستی هەر بەندەیەك خۆی مەبەستی بێت لەوانەیە سەر دەسەر دەستی ستەمکارە خوێن مژەکان، خوا تۆڵە لە بەد ڕەوشتان و سەرپێچی کەران بکاتەوە.

سێ یەم: یان خوای گەورە لەڕێگەی ترس و قات و قڕی و گرانی و سەر شۆڕی و جۆرەکانی تری خەشم قینی خۆیەوە تۆڵەیان لێ دەکاتەوە.

عمر رحمه الله لەم نامەیەدا ئەوە ڕۆشن دەکاتەوە، کە بێ دەنگ بوون لە ئاستی کاری حەرام و تاون کردنی ئاشکرا لە سوننەت و کاری هاوڵانی بەڕێزی پێغەمبەری خوا ﷺ ، بەڵکو خوای گەورە بەوە وەسفیان دەکات، کە توندو تیژین کەس بوون، لەگەڵ خەڵکانێکدا تاوان خراپەکاری بە ئاشکرا ئەنجام دەدەن.

ئەوەی ڕۆشن کردەوە، کە دەم چاو گرژو ترش کردن لە ئاستی گوناهکاران و سەرپێچی کارانداو هەوڵدان بۆ ڕێگری لێیان بەدەست و زمان ئیتر با نزیکترین کەسیشیان بن، ئەوەجیهادە لە پێناوی خوای تەبارەك و تەعالادا، فراوانکردنی بازنەی جیهاد بۆ ئەوەی ئەو لایەنەش بگرێتەوە وەك خوای عزوجل لە ئایەتی سورەتی (التحریم) دا دەفەرموێت: ﴿ يَـٰٓأَيُّهَا ٱلنَّبِيُّ جَـٰهِدِ ٱلْكُفَّارَ وَٱلْمُنَـٰفِقِينَ وَٱغْلُظْ عَلَيْهِمْ ۚ وَمَأْوَىٰهُمْ جَهَنَّمُ ۖ وَبِئْسَ ٱلْمَصِيرُ ﴾کەواتە جیهادکردنی دوو ڕوان ـ منافق ـلەڕێگەی ناڕەزایی دەربڕین و گفتوگۆو دەنگ وەرگرتن ئەم شتانەوە دەبێت.[١]

١ـ التأريخ الإسلامي (١٥، ١٦/ ١٢٠)

هەموو نامەکانی عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله بۆ کاربەدەستەکانی سەرجەم چاکسازی کۆمەڵگە بوون، هەروەك چۆن (إبراهیم کوڕی جعفر) لەباوکیەوە دەگێڕێتەوەو دەڵێت: نامەیەك عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله نەهاتووە بۆ (أبو بکری کوڕی محمدی کوڕی عمری کوڕی حزم)ە مەگەریان هەق وەرگرتنەوەیەك، یان زیندوکرنەوەی سوننەتێك، یان لابردنی بیدعەیەك، یان دابەشکردن، یان دیاری کردنی مووچەبوو، یان خێرێك بوو، ئەمەش بەردەوام بوو، تا لە دنیا دەرچوو.[1]

٢ـ ڕۆژی دوای خستنەوە بیری خەڵك:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله ڕۆژێك وتاری دەداو دەیوت: من بۆ شتێك کۆم نەکردەونەتەوە، کە خۆم دروستم کردبێت، بەڵکو سەیری کاروباری ڕۆژی دوایتان کرد، ئەو نەهامەتیانەی لە ڕێتاندایە، بۆم دەرکەوت ئەوانەی باوەڕیان پێ ی هەیە گێل و بێ ئاگان لێ ی، ئەوانەشی بەدرۆی دەخەنەوە خەسارەت مەندو لەناو چون، پاشان هاتە خوارەوە لە سەر مینبەرەکە.[2]

ئەم ووتارە لەگەڵ کورتەکەیدا زۆر ڕەوان بێژە، چونکە یادخستنەوەیەکی زیندووی ڕۆژی دوایی یە، لە پاش مردن، ئەوکەسەی باوەڕی بەزیندوو بوونەوەی پاش مردن و سزای گۆڕو نازوو نیعمەتەکانی و لێپرسینەوەپاشان، یان بۆ ماڵی خۆشی هەتا هەتایی، یان بۆ نەگبەتی بەردەوام، کەچی لەگەڵ ئەم باوەڕەیشدا تێشوی بۆ ئامادە ناکات، و بەکردەوەی جوان و چاکە کاری خۆی بۆ سازناکات، دەی بەڕاستی گێل وسەر لێ شێواوە، بە جۆرێ عەقڵی خۆی بەکار نەهێناوە بۆ مسۆگەرکرنی ئەوداهاتووە گرنگەلەگەڵ باوەڕیشی بەوەی، کە بەسەری دێت لەوێ.[3]

لە وتارێکی تریدا هەر لەبارەی یادخستنەوەی مردن و ڕۆژی دوایی، باسی ئەوەی کردەوە بۆ خەڵکی، کە مرۆڤ بۆ هەمیشەی ژیان دروست کراوە، بەڵام مردن

١ـ طبقات إبن سعد (٥/ ٣٤٢).

٢ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز لابن عبدالحكم لا ٤٢

٣ـ التأريخ الإسلامی (١٥، ١٦/ ١١٨)

گوێزراوەیە لەماڵێکەوە بۆ ماڵێکی تر، دەڵێت: ئێوەبە نەمری و هەمیشەیی لە دایک بوون، بەڵام مردن گوێزرانەوە لەماڵێکەوە بۆ ماڵێکی تر.[١]

لە وتارێکی یدا دەڵێت: ئەی خەڵکینە، دونیاو مۆڵەت پێدانەکانی لە خشتەتان نەبات، پاش کەمێکی تر بەجێی دەهێڵن و بۆ جێ یەکی تر کۆچ دەکەن، بۆ، خاتری خوا ئەی بەندەکانی خوا ـ خۆتان بپارێزن، فریایی بکەون بەکردەوەی چاك ـ پێش ئەوەی بمرن و بمرن بڕۆنە ژێر خاك نە، درێژی ڕۆژانی تەمەن دلتان ڕەق نەکات، وەك ئەو هۆزانەتان لێ بێت، کە بانگ کران بۆ بەشی خۆیان، ئەوانیش کەمتەرخەمیان کرد، لە ئاکامدا پەشیمان بوونەوە لە سەر کەمتەوخەمی یەکان.[٢]

٣ـ ڕاستکردنەوەی تێ گەیشتنەکان:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله لە وتارێکدا دەڵێت: پاشان، ئەی خەڵکینە، تەمەنی درێژ دلتان ڕەق نەکات، ڕۆژی دوایتان لەلا دوور نەخاتەوە، هەرکەسێ مردنی هاتە پێشەوە، ئەوە قیامەتی یەتی، ڕەخنە قبوڵ ناکرێت، چاکەیش زیاد ناکرێت، مرۆڤ بێوەی نابێت ئەگەر بە پێچەوانەی سوننەت کاری کردبێت، گوێ ڕایەڵی هیچ مەخلوقێك ناکرێت، ئەگەر سەر پێچی پەروەدگاری تێدا بێت، ئێوە بەو کەسەی لە داخی زوڵم زۆری فەرمانڕەوایەکەی هەڵیدێت پێ ی وەڵێن: سەر کەش، کە لە ڕاستیدا فەرمانڕەوا زاڵمەکە هەقی خۆیەتی پێ ی بگوترێت سەرکەش، پاشان من بە نیازم کۆمەڵێ بابەت چارەسەر بکەم، کە زۆر نارەحەتن مەگەر خوا کۆمەك بێت، چونکە خەڵکی لەسەر پیر بووەو منداڵی لەسەر گەورە کراوە، زمانی نەتەوەکانی تری جگە لە عەرەبی لەسەر پاراو کراوە، تا وایان لێ هاتووە خەڵکی وەك شەرع و دین وەریان گرتوون، جگە لەو شتێ تر بەڕاست نازانن، پاشان ووتی: زۆر خۆشە لە لام، کە ماڵ و سامان و ناموستان بپارێزم، مەگەر لە مافدارانی خۆی، ئەمەش لە پشتی خوا ـ ولاقوه إلا بالله ـ[٣]

١ـ الكتاب الجامع لسيرة عمر(٢/ ٤٤٨)

٢ـ هەمان سەرچاوە(٢/ ٤٤٩)

٣ـ سيرةعمر بن عبد العزيز لابن عبدالحكم لا ٤٢

عمر ﷺ لەم وتارەیدا باش ئەوەی مردن و ڕۆژی دوایی وەبیر موسڵمانان دێنێتەوە، پاشان باس لەوە دەکات، کە بێ وەیی تەواو لە شوێن کەوتنی پێغەمبەری خودایە ﷺ ئەمەش یەکێك لە دوو مەرجەی وەرگرتنی کردەوەی چاکەیە:

یەکەم: دڵسۆزی نواندنی تەواو بۆ خوا.

دووەم: شوێن کەوتنی سوننەت و ڕێڕەوی پێغەمبەر ﷺ ئەو بەم کارەی چارەسەری واقعێك دەکات، کە کردەوە کەم ناکات، ئەگەر(ئیخلاص)و دڵسۆزی لەگەڵ دا بێت، بەڵکو پێویستی بەوەیە لە سەر ڕێرەوی پێغەمبەر بێت، چونکە لەو کاتەدا (بدعة) و شتی تازە تێکەڵ بە ئیسلام کرابوون و سەردەمی هاوەڵانیش ﷺ لە تەواو بوو بو، هەندێ کاربەدەست و والی خراپ پەیدا بوون، کە هەر سوننەتێکی پێغەمبەر ﷺ لەگەڵ ئارەزواتیاندا نە گونجایە ڕەدیان دەکردەوە.

٤ـ دەمارگیری هۆزایەتی نەهێشت:

عمری کوڕی عبدالعزیز ﷺ نامەیەکی نوسی بۆ (الضحاك)ی کوڕی (عبدالرحمن) وتیایدا پێ ی ووت: هۆی نوسینی ئەم نامەیەم ئەوەیە، کە باسی هەندێ لە پیاوانی دەوار نشینی (بادیە)م بیستوە، پیاوانێکی تر تازە بوون بە فەرمان ڕەوا و هەموو زیری و وشکیان پێوە دیارە و، زانستیان دەربارەی خوا کەمە، بەو بۆنەیەوە لە خشتە براون، لە خشتەبردنێکی گەورە، بەڵاو نەهامەتی خوایان لە بیر چۆتەوە، نیعمەت و بەخششەکانی خویان گۆڕیوە بە جۆرێك، کە هەقیان نەبوو وابکەن.

باسی کۆمەڵێ لەوانەم بۆ کراوە لە پشتی هۆزی (مضر)و (یەمەن) جەنگ دەکەن، وادەزانن دەبێت سەروکاری خەڵکی بکەن، دەی پاك و بێگەردی بۆ خوا، چەند دوورن لە سوپاس گوزاری نیعمەتەکانی خواوە، چەند نزیکن لە لەناوچوون و سەرشۆڕی بێ نرخی یەوە، دەی خوا لەناویان بەرێت! چ کۆیەکیان گرتووە، لەچ زەمان و زروفێکدا دەرچوون، خەریکی چ کارێکن، بەڵام خۆت باش دەزانیت، کە نەگبەت و خراپەکار هەر بەنیتەکەی بۆ تە خراپەکار، خۆ ئاگریش بەبێ هۆ ئامادە

نەکراوە، ئایا ووتەی خوای گەورەیان نە بیستوو، کە دەفەرموویێت: ﴿إِنَّمَا ٱلْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا۟ بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ ۚ وَٱتَّقُوا۟ ٱللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ﴾ الحجرات: ١٠.

دەی لەگەڵ ئەوەشدا بیستوومە هەندێ کەس خەڵکی بۆ هاو پەیمانی بانگ دەکەن، خۆ لە ئیسلامدا هاوپەیمانەتی نەماوە، ئەگەر هاوپەیمانەتی یەکیش لە سەردەمی نەفامیدا بوو بێت ئیسلام توندتری کردوە، هەردوو لای هاوپەیمان ویستوویانە پەیمانی خۆیان بەرنەسەر، ئەگەر لەسەر خراپەو تاونیش بوو بێت، سەرپێچی خواو پێغەمبەری تێدابوبێت، هەرکە موسڵمان بوون لەو پەیمانانە خۆیان دارنی.

من هەرکەسێ ئەم نامەیەم دەبیستێ ئاگاداری دەکەمەوە، دەڵێم: هەرکەسێ قەلایەك بکاتە پاڵپشتی خۆی جگە لە خواو پێغەمبەرو موسڵمانان، ئەوا ئاگادار کردنەوە لە دوای هەموو ئاگادارکردنەوەو یادیان دەخەمەوە، یاد لە دوای یاد، ئەو خوایەیان دەخەنەوە یاد، کە رەشۆی هەموو شتێ بەدەستی ئەوە، ئەو خوایەی، لە خوێن بەرەکانی ناو لەشمان نزیکترە لێمانەوە.

من کەم تەرخەمیم نەکردووە لە ئامۆژگاری کردنتاندا، لەگەڵ ئەوشدا ئەگەر بزانم کەسێك لە خەڵکی ئیتر تاکەکەس بێت، یان هۆز بێت، یان هیچ گەلێك، دەیەوێت ئاوەکە لێڵ بکات و خراپە بەر بکات، بانگتان دەکەم بۆ جێ بەجێ کردنی ئامۆژگاری داواکاریەکانم، سەرکەوتنی ئاشکرای تێدایە، پاشان با چاکەکاران و ئەهلی باوەڕ بەزمانیان هاوکاربن، هەرچەندە زۆرێك لە خەڵکی تێ ناگەن، لە خوا داواکارم، کە نێوانمان و سۆزو خۆشەویستی بێت و، خۆشەویستیمان زیادو بەردەوام دەوام بکات والسلام.[1]

عمر رحمه الله لەم نامەیەدا چارەسەری لادانێکی ترسناك دەکات، کە لەو کاتەدا بەسەر کۆڵەگەی ئیسلامیدا هاتبوو، ئەویش ئەوەبوو تاقمێك لە موسڵمان، کە باوەڕ

١ـ سيرةعمر بن عبد العزيز لابن عبدالحكم لا ١٠٢، ١٠٦

لەدڵیاندا جێگیر نەبوو بوو، شارەزاش نەبوون لە زانستە شەرعیەکان دا و، هەندێ پەیوەندی سەردەمی نەفامیان زیندو کرد بوویەوە، وەك پەیوەندی خێڵایەتی و عەشیرە گەرایی.

هەریەکە لەوانە بڕیاری سەر خستنی هۆزەکەی هۆزەکەی دەدا ئیتر بەهەق، یان بەناهەق و ڕەوا، یان بەزوڵم و ناڕەوا.

ئەم مەسەلەیەش بەجورێ تەشەنەی کرد، تاوای لێ هاتبوو هەندێ لە جەنگاوەرانی ئیسلام بە پاڵنەری خێڵایەتی یەوە دەرچوون بۆ جیهاد، ئەوەش وای کرد کاروانی جیهاد بەرەو دواوە بگەڕێتەوە، وایشی دەکرد لەو گەلانەی ڕزگار کراو بوون، جار لەدوای جار ڕاپەڕین و سەر پێچی بەرپا بکەن.

وای لێ هات هەندێ لەو هۆزانە کەسێکی هۆزەکەی خۆیان دەکردە والی، ئەویش هەموو نەفەرەکانی ئەو هۆزەی خۆی دەهێنا پێشەوەو بۆ پۆستی جیا جیای پێ دا، ئەمەش وای کرد هۆزەکانی تر توڕە بکەن و شۆڕش هەڵگیرسێنن لە دژیان، ئەمەش بە هۆی ئەوەوە بوو، کە پەیوەندی برایەتی موسڵمانان و ئیسلامەتی بخەنە ئەولاوە، کە هۆکاری سەرەکی بەختیاری پێکە ژیانی کۆمەڵگە جۆراوجۆرەکانی بوون، لە باتیدا پەیوەندی یەکانی سەردەمی نەفامیان دەهێنایەوە.[١]

٥ــ نەیدەهێشت لە حزوریدا بە پێوە بوەستن:

کاتێ عمری کوڕی عبدالعزیزﷺ بووبە فەرمانڕەوا دەبینێ هەموو خەڵکەکە لە خزمەتی دا بە پێوە وەستاون، ئەویش پێ ی ووتن: ئەی کۆمەڵانی خەڵکی موسڵمانان، ئەگەر بە پێوە دەمێننەوە بائێمەش هەڵسینەوە، ئەگەر دادەنیشین ئێمەش دادەنیشی، بەڵکو خەڵکی تەنها لە خزمەت پەروەردگاریاندا بە پێوە دەوەستن، خوا کۆمەڵێ فەرزو سوننەتی داناوە، هەرکەسێ جێ بە جێ یان بکات،

١ــ التأريخ الإسلامي (١٥، ١٦/ ١٢٤)

دەگاتە سەرفرازان و هەرکەسیش وازیان لێ بهێنێ دەچێتە ڕێزی لە ناوچوان.[١]

عمر رحمه الله بەم کارەی ویستی هەموو ئەو ڕەوشت و نەریتانەی، کە لە قەیسەری ڕۆم و کیسرای فارسەوە مابوونەوە، لایبەرێت و ئوممەتی ئیسلام بگەڕێنێتەوە بۆ سەردەمی جێ نشینە ڕاشیدەکان، ئالێرەدا دووپاڵنەری بەهێز سەرکوت دەکات، کە پاڵ بە مرۆڤەوە دەنێت بۆ خۆشەویستی هۆزەکەی.

یەکەم: حەزی مرۆڤ لە خۆ دەرخستن و داسەپاندنی دەسەڵات هریبەت خستنە ناودڵی خەڵکی یەوە.

دووەم: ویستی هۆزەکەی لە سەرمانەوەی ئەو نەریتانە، بەسوك ڕوانین بۆ عمر لەوەی، کە ئەو نەریتانەی نەدەهێشت و لایدەبردن.

بەڵام بەهۆی لێبڕان و باوەڕی بتەویەوە توانی زاڵ بێت بەسەر ئەم دوو پاڵنەرەدا، ئەو شتانەی پاڵیان پێوەنا بۆ خۆ بەکەم زانین - تواضع — لا بردنی ڕواڵەتە دونیایەیی یەکان، ئەو ترسە گەورەیەی لە خوای گەورەو چاوەڕوانی پاداشتی ڕۆژی دوایی و پشت گوێ خستنی ژیانی دنیا.

ئەم پاڵنەرەش بە هێزترە لە کێشکەرەکانی سەرزەوی و، عمر سەرکەوت لە بواری لە غاوکردنی ئاروزواتەکانی خۆی و بێدەنگ کردنی خاوەنی ڕواڵەتە هەڵخەتێنەرەکان، ڕاستکردنەوەی بۆ چونەکانی کۆمەڵگە لە بواری ئەوەی، کە پێویستە لە سەر کاربەدەستان، پەیوەندی نێوان ئەوان و میللەت.

مەبەست لە ووتەکەی عمر، کە دەیووت: کۆمەڵێ شتی فەرزکردوە لەسەرتان، بۆ ڕوون کردنەوەی هۆکارەکانی بەختیاری و نەهامەتی لە دونیاو ئاخیرەتدا، هەرکەسێ جێ بەجێ یان بکات دەگاتە کاروانی لەخواترسان لە دونیاو هاوڕێ چاکی بۆ دروست دەبێت، لە ڕۆژی ڕەستاخێریشدا ڕەزامەندی خواو بەهەشتی نەبڕاوە لە پێشوازیاندایە[٢]

١ـ تأريخ دمشق لة التأريخ الإسلامي (١٥،١١٤) وەرگیراوە.
٢ـ التأريخ الإسلامي (١٥، ١٦/ ١١٥)

٦ـ ڕێزلێنانی لەچاکەکاران:

إبن کثیر دەڵێت: کوڕێکی قەتادەی کوڕی نوعمان ـ هاوەڵی پێغەمبەری خوا ﷺ لەگەڵ وەفدێکدا دێننە خزمەت عمری کوڕی عبدالعزیز ئەویش لێ ی دەپرسێت: تۆ کێیت؟

کوڕی قەتادەش بەشیعرەوە وەڵامی دەداتەوەو دەڵێت:

منم کوڕی ئەو کەسەی لەغەزادا چاوی دەرهات... مصطفی بەدەستی پیرۆزی خۆی خستی یەوە جێگاکەی خۆی... دەی چەند جوان بووبێت ئەو چاوە، دەی چەند جوان بووبێت ئەو دەستە.

عمریش بەدێڕە شیعرێك وەڵامی دایەوە ووتی:

تلك المكارم لا قعبان من لبن شيباً بماء فعادا بعد أبوالاً

پاشان ڕێزی لێ گرت و خەڵاتی باشی کرد.[١]

لەم چیرۆکەدا هەڵوێستی ئەمیری باوەڕداران عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله مان بۆ دەردەکەوێت، لە ڕێز لێنان لە کوڕانی هاوەڵە بەڕێزەکان، بەتایبەت کوڕەکەی قەتادە رضي الله عنه کاتێ خۆی ناساند و باسی ئەو ڕوداوە ترسناکەی بۆ عمر کرد، کە چۆن جەنگێکی لەگەڵ بێ باوەڕاندا کردبێت، بەڕادەیەك چاویان دەرهێنابێت و بەکوڵمیدا شۆڕبێتەوە، عمریش چۆن ڕێز لەخزمەتکارانی پێشینی ئەم ئیسلامە دەگرێت و ڕێز نەك لە خۆیان، بەڵکو لە کورو نەوکانیشیان دەگرێت، ئەو هاوەڵە مەزنەش بەهرەمەند بوو بەنواندنی موعجیزەیەکی پێغەمبەری خودا ﷺ لە گەڵیدا.[٢]

هەروەها یەکێکی تر لە ڕێز لێنانەکانی لە ناودارو پیاو ماقوڵە صالحەکان، ڕێزلێنانی بوو لە(زیاد)ی مەولای (إبن عباس)، زیادو دەستەیەك لە هاوڕێکانی هاتن بۆ لای عمری کوڕی عبدالعزیز ولە بەر دەرگا خەڵکێکی زۆر وەستابوون عمر بە تەنها ڕوخسەتی زیادی دا بێتە ژوورەوە، زیادیش لە بیری چوو سڵاوی خەلافەتی لێ

١ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز لابن الجوزی لا ٩٦.
٢ـ التأریخ الإسلامی (١٥، ١٦/ ٢٣)

بکات، هەر کە بیری کەوتەوە خێرا پێ ی ووت: سڵاوت لێ بێت ئەی ئەمیری باوەڕداران، عمریش پێ ی ووت: سڵانەکردنەکەی یەکەم جارت هیچ عەیببێکی نەبوو بۆم -عمر رحمه الله- لە تەختی خەلافەت دابەزی و لەسەر زەویەکە دانیشت ووتی: من لەوە زۆر گەورەترم، کە لە جێگەیەك دابنیشم لە جێگەی زیاد بەرزتربێت، پاش ئەوەی زیاد کاری سەردانەکەی تەواو بوو نیازی ڕۆیشتنی کرد، عمریش فەرمانی کرد بۆ بەرپسی (بیت المال) و پێ ی ووت: دەرگایی خەزێنەی موسڵمانان بخرە سەر پشت وبەجێ ی بهێڵە با زیادو هاوەڵەکانی چەندیان پێ خۆشە لێ ی ببەن، بەر پرسی(بیت المال) سەیرێکی زیادی کردو سەری سوڕما، کە ئەمە کەی شایستەی ئەوەیە دەرگای (بیت المال) ی بۆ بخرێتە سەر پشت ــ لەو کاتەدا نەیدەناسی ـ ودەرگاکەی بۆ کردەوە، زیاد خۆی ڕۆیشتە ژوورەوە هەشتاو شتێك، یان نەوەدو شتێك درهەمی لە خەێنەکە دەرهێناو بەشی کرد لە خۆی و هاورێکانی.

کاتێ بەرپرسی دارایی ئەوەی بینی ووتی: ئەمیری بڕواداران خۆی دەزانێت (بیت المال) بۆکێ دەخاتە سەر پشت.[١]

ئەم ڕداوە بەڵگەیەکی ڕوونە لەسەر تەوازوع و خۆ بەکەم زانینی عمر رحمه الله و ڕێز لێنانی لە زاناو خواناسەکان، ئەوەتا گرنگ نەبوو لەلای نازناوی بەخەلافەتەوە ـ کە سەرەك کۆماری یە بانگ بکرێت ـ کە بەرزترین نازناوە لە لای موسڵمانان، پلەو پایەش فیتنەیە، ئەو کەسانە دەکەونە داوییەڕە، کە هەردەم بە دوای شورەت و پلەو پایە ڕادەکەن.

بەڵام باوەڕە بتەوەکان هەرگیز کەسایەتیان ناگۆڕێت لەگەڵ بەرزترین پلەو مەقامدا، بەڵکو جاران چۆن بوون هەر بەو جۆرەدەمێنێتەوەو خۆ بەکەم زانینەکەیان لە دەست نادەن و هەروادەبن، نەخێر، بەڵکو هەندێ جار زیاتریشی دەکەن، چونکە خەڵکی ڕێزیان لە ڕادە بەدەر دەگرن.

لە لایەکی ترەوە ئەو دابەزینەی عمر بۆ سەر زەویەکە ئەو پەڕی ڕێز لێنانی یەتی

١ـ سیرةعمر بن عبدالعزیز لابن عبدالحکم لا٥٢. التأریخ الإسلامی (١٥، ٢٤)

لەو زانا مەزنە خواناسە، کە (زیاد)ی کوڕی(أبی زیاد)بوو، کە(خزمەتکاری ئازادکراوی عبداللهی کوڕی عەیاش بوو)، ئەوتا هەربەوەی، جاران بەندەبوو، هیچێك لە پلەو مەقامی کەمی نەکرد، چونکە ڕێزو شەرەف بە زانست و تقوایە، نەك بە پلەو مەقام و نژاد.

ئەو هەڵوێستەی زیادیش، کە سەر پشك کرا چەندی دەوێ لە(بیت المال) ببات، کەچی ئەندازەیەکی زۆر کەم پارە بۆخۆی و هاوڕێکانی دەبات، ئەمەش ئەو پەڕی خۆ بەکەم زانین و خۆ پارستنە لە حەرام - الورع -

چونکە کاتێ دەروونەکان گەورەبوون و عەقڵەکان لەکار دابوون ئەوا مرۆڤ خۆی دەپارێزێت لە پارەوپول و تەماعی دونیا، کە دەروون نزمە بچوکەکان هەڵپەهەڵپی بۆ دەکەن، بەڵام ئەو چاوی بەرزتر دەڕوانێت بۆ خۆشی قیامەت و بەهەشتی نەبڕاوەی خوا دەڕوانێت، کە گەورە پیاوان و دەروون بەرزەکان خۆیانی بۆ دەکوتن.[1]

٧ـ منداڵێکی ژیر لە خزمەت خەلیفەدا:

یەکێ لەو وەفدانەی، کە بۆ پیرۆزبای خەلافەت هاتن بۆلای عمری کوڕی عبدالعزیز وەفدێك بوو لە حیجازەوە هاتبوون، منداڵێکیان دانابوو لە باتی ئەوان قسەبکات، کاتێ هەستایە سەر پێ و ویستی دەست بکات بەقسەکانی، عمر ئاماژەی بۆ کرد پێ ی ووت: واز بێنە بچکۆل با کەسێکی لە تۆ گەورەتر قسەبکات، منداڵەکەش ووتی:وازبێنە ئەی ئەمیری باوەڕداران، مرۆڤ بەدووشت گەورەیە بەدڵ و زمانی، ئەگەر خوای گەروە زمانێکی پاراو و دڵێکی وریای بە هەرکەسێك بەخشی ئەو وای لێ کردەوە شایەنی قسەکردن بێت، ئەی ئەمیری باوەڕداران، ئەگەر حیساب بۆ تەمەن بکرێت، ئەوا لەناو ئوممەتت زۆر بەتەمەن تر هەیە لە تۆ شایانی ئەو جێگایەی تۆبن.[2]

١ـ التأريخ الإسلامي (١٥، ٢٤)
٢ـ النموذج الإداري لا ٧٩.

عمر رحمه الله پێ ی ووت: دەی باشە فەرموو قسە بکە بچکۆل، منداڵەکەش ووتی: بەڵێ باشە ئەمیری باوەڕداران، ئێمە وەفدین و بۆ پیرۆزبایی هاتوین، نەك بۆ ڕێز شکاندن و نەهامەتی، لە وڵاتەکەی خۆمانە هاتووین، سوپاسی ئەو خوایە دەکەین، کە تۆی پێ بەخشیووین، نە بەتەماحی شتەوە، نە لە ترسان هاتووین، چونکە سامان و بەخششی تۆگەیشتۆتە لای ئێمە، ئێ لە لایەن تۆشەوە ئەمین و بەختەوەرترین کەسین، چونکە دادپەروەربویت بواری زوڵم ستەمیان بۆ نەهێشتوینەتەوە.[1]

عمر رحمه الله زۆر سەرسام بوو بە زانست و ڕەوان بێژی ئەو منداڵە، بۆیە هانی دا زیاتر قسە بکات، زیاتر متمانەی تێدا دروست ببێت بە خۆی و غیرەت پەیدا بکات، تا ئەم هەڵوێستەش ببێتە هەڵوێستبێکی پەروەردەیی بۆ منداڵەکە لە حزوری ئەمیری موسڵماندا، لە بەر ئەو هۆیە داوای ئامۆژگاری لێ کردو پێ ی ووت: ئامۆژگاریمان بکە بژکۆل بەڵام بەکورتی.

منداڵەکەش ووتی: ئەی ئەمیری باوەڕداران خەڵکانێك هەن خەڵەتاون بە نەرم و نیانی خوا و هیوا درێژی و وەسف و سەنای خەڵکی بۆیان، دەی تۆ نەکەی نەرم نیانی خواو تەمەن درێژی خۆت وەسف و سەنای خەڵکی بتخەڵەتێنێت، لە خشتەت بەرن.

پاشان عمر رحمه الله دەربارەی تەمەنی پرسیاری لێ کرد دەبینێ (١٣) ساڵانە بۆیە شیعرەوە ووتی:

تعلم فليس المرء يولد عالماً — وليس أخو علم كمن هو جاهل

وإن كبير القوم لا علم عنده — صغير إذا إلتفت إليه المحافل

١ـ مروج الذهب(٢/ ١٩٧)

٨ـ مریشکەکانی دەدزن:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله بەردەوام بەدوا داچونی کاروباری موسڵمانانی هەبووە، هەردەم دەرگاشی لەسەر پشت بووە بۆ پێویستی دەنگ و باسیان، هەرنامەیەکی لە هەر جێگەیەك لە هەر موسڵمانێکەوە بۆ بهاتایە یەکسەر دەدرا دەستی خۆی و کەس بۆی نەبوو پێش ئەو بیخوێنێتەوە، جارێك نامەیەکی لە ئافرەتێکی ڕەش پێستی میسری وە پێ گەیشت، کە کۆنە کەنیزەکی (ذی أصبح) بووە، لەو نامەیەدا بۆی نووسیبووی: دیواری حەوشەکەم نزمە توانام نی یە بەرزی بکەمەوە لە بەر ئەوە بە ئاسانی مریشکەکانم لێ دەدزن.

عمری کوڕی عبدالعزیزیش لەوەڵامدا نوسی (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ) لە بەندەی خوا ئەمیری باوەڕدارانەوە بۆ (فەرتونەی ڕەش) ناکەتم پێ گەیشت، کە تیادا باسی نزمی دیواری حەوشەکتانت کردووە، گوایە بە ئاسانی دز دوتوانێت، بقونێتەماڵەوەو مریشکت لێ بدزێت، ئەوا منیش نامەم نووسیوە بۆ (أیوب)ی کوڕی (شرحبیل)، ـ کە بەرپرسی نوێژو جەنگ بوو لەمیسرـ پێم ووتوە: بۆت چاك بکاتەوەو ئیتر (إن شاء الله) ئەو ترسەشت نەمێنێت.

ئەمەش دەقی نامەکەی(عمر)ە بۆ کوڕی شەرحەبیل و پێ ی دەڵێت: لە بەندەی خواوە بۆ ئەمیری باوەڕداران بۆ ئەیوبی کوڕی شەرحەبیل، پاشان(فرتونة السوداء) کە کۆنە کەنیزەیەکی (ذی أصبح)نامەیەکی بۆ ناردووم سکاڵای ئەوە دەکات، کە دیواری حەوشەکەی نزمەو مریشکی بەئاسانی لێ دەدەزن، داوا دەکات بۆی بەرز بکەینەوە، هەرکە ئەم نامەیەت پێ گەیشت دەمەوێت هەر بەدەستی خۆت ئەو دیوارەی بۆ هەڵبچنیت، ئەیوبیش خێرا بەهەڵە داوان لەهەداوان سواری وڵاخەکەی بوو خۆی گەیاندە شاری (جیزة) هەواڵی ئەوژنەی پرسی و دەبینێ پیرەژنێکی ڕەش پێستی هەژارەو نامەکەی عمری کوڕی عبدالعزیزی دایە دەستی و دیوارەکەشی بۆ بەرز کردەوە[١]

١ـ سيرة عمر بن عبدالعزيز لابن عبدالحكم لا١٦٢ـ١٦٤.

٩ــ خەمی موسڵمانەکانی دەخوارد:

نامەیەکی نووسی بۆ ئەسیرەکانی موسڵمانان، کە لە بەندیخانەکانی ڕۆحدابوون لە(قوستەنتینیە) تیایدا پێ ی ووتن: ئێوە خۆتان بە دیل نەزانن؟ پەنا بەخوا! نەخێر، بەڵکو ئێوە لەپێناوی خوا بەند کراون، بشزانن من یەك شت لەناو موسڵماناندا دابەش ناکەم، تا چاکترینی لە پێشەوە نەدەم بەکەسو کارەکانتان، ئەوامن یەکی(٥) دینارم بۆ ناردن، ئەگەر لەوەش نەترسامایە، کە تاغوتەکەی ڕۆم گلی دەداتەوە بۆ خۆی زیاترم بۆ دەناردن، فلان کەسی کوڕی فلان کەسم ناردووە بۆ لاتان، تا نێرو مێ گەورەو بچوك بەندەو سەربەستان بەڕەڵا بکات، هەر چەندی داوا بکەن دەیدەم، دەی مژدەتان لێ بێ، پاشان مژدەتان لێ بێت والسلام.[١]

لەم نامەیەدا ڕەوشت بەرزی و هەست بڵندی عمرمان بۆ دەردەکەوێت، وەك نمونەی پێشکەوتوو لە حوکمڕانی موسڵمانی لە خواترس، لە پارستنی مافی خەڵکیدا لە خواترساو بەوپەڕی دڵسۆزی و ئەمانەتەوە ڕەچاوی کردوە، بە جۆرێك، کە دڵنەوای دیلە موسڵمانەکانی بەردەستی ڕۆمەکان دەکات، بەو پاسەوانانی سنوری ئیسلامی دوون، کە لە پێناوی خوا خۆیان زیندانی کردووە، بەم کارەیان پاداشتی سنور پارێزان هەیە ــ المرابطین ــ

لەگەڵ ئەم دڵنەوایی کردنە دەرونی یە گردنگەدا، بە پارەوسامانیش دڵنەوای دەکردن و کۆمەکی دەکردن، لە لایەکی تریشەوە خەمی ماڵ و منداڵی لە دڵدا نەهێشتن، ئاگادری کردن، کە ئەم کە ژیانی ماڵ و منداڵەکانی مسۆگەر کردوون؛ هەروەك پەیمانیشی پێدان، کە ئەو پەڕی هەوڵ دەدات بۆ ئازاد کردنیان، ئەم هەڵسوکەوتە بەڕێزانەیە شایانی ئەو دیلانە بوو، کە لە پێناوی خودا دیل کراون بۆ پارێزگاری لە ئیسلام و سەرخستنی لەماڵ دەرچوون.[٢]

١ــ سیرة عمر بن عبدالعزیز لابن عبدالحکم ل١٦٢ــ١٦٤.

٢ــ التأریخ الإسلامی (٧٧،١٥)

١٠ــ قەرزی قەزاران دەبژێرێت:

نامەی بۆ کاربەدەستانی نووسی و تیایدا پـێ ی ووت: قـەرزی قـەزاران ببـژێرن، پـێ ی وون: ئـەی ئەگـەر قـەرزارێکی موسـڵمان خـانوی هـەبێت و خەزمەتکاریـشی هەبێت و وڵاخی سواریشی هەبێت و کەل و پەلی مالیشی هەبێت، عمر رحمه الله لەوەڵامدا ووتی: ئەو پیاوە دەبێت خانووی هەبێت تیایدا بژی و خزمـەتکاری هـەبێت، هەنـدێ کاری لەکۆڵ بکاتەوە، ئەسپێکیشی هەبێت بۆ جیهاد کردن و کەل و پەلیشی هەبێت لە ناو ماڵدا، لەگەڵ ئەمانەشدا قەرزار بوو، هەرچی قەرزی لە لایە بۆی ببژێرن.[1]

لەم هەواڵەدا ئەمیری باوەڕداران عمـری کـوڕی عبـدالعزیزرحمه الله فـەرمان دەدات بـە بـژاردنی قـەرزی ئـەو کەسـانەی، کـەخانوو دارو وڵاخ دارو خزمـەتکاریان هەیـە، لـە ماڵیشدا لە هیـچیان کـەم نـی یـە، ئەمـەش دیمـەنێکی مەزنـە لـە بـەزەیی و سـۆز و دڵنـەوایی حـاکمی موسـڵمانان و گرنگـی دانـی بـەکاروباری گەلەکـەی، پێـشەوا داد پـەروەرەکانیش هەربـەو جـۆرە دەکـەن و سـامان ئـاوا خـەرج دەکـەن، بـە جـۆرێ هـەژاران دەوڵەمەنـد دەکـەن و ناڕەحـەتی ژیـانی لەسـەر ئاسـان دەکـەن، دیلـی موسڵمانان ئازاد دەکەن و دەستگرۆیی نەدارەکانیشیان دەکەن و ناتەواوی یەکانیان تەواو دەکەن.[2]

١١ــ عمر ودیلە نابینایەکەی لای ڕۆم:

عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله نوێنەرێکی نـارد بـۆ لای گـەورەی ڕۆم، لـەوێ بـە نـاو سەربازگەکەیاندا دەگەڕا، چاوی بەم لاو بەم دەگێـڕا، دای بـەلای پیاوێکدا دەبینـێ بەدەم گەنم دەهاڕینەوە قورئان دەخوێنێت، کابرا ڕۆیشت بۆ لای و سەلامی لێ کرد، بەڵام ئەو وەڵامی نەدایەوە و دوبارە سەلامی لێ کـرد، بـەڵام ئـەو وەڵامـی نەدایـەوە دوبارەو سێ بارە سڵاوی لێ کردەوە، ئەویش لە وەڵامدا ووتی: جا سـەلام و ئاشـتی لـەم وڵاتـەدا هەیـە؟ پاشـان ئـەویش پـێ ی ووت: کـەمن نوێنـەری عمـری کـوڕی

١ــ سیرة عمر بن عبدالعزیز (لابن عبدالحکم) لا(١٦٢ــ١٦٤).
٢ــ التأریخ الإسلامی (١٥،٧٧)

عبدالعزیزم بۆ لای سەرکردەی ڕۆم، پێم نالێییت مەسەلەی تۆ چۆنە؟ کابراش ووتی: من لە فلاّن جێگەدا دیل کرام و هێنامیان بۆ لای گەورەی ڕۆمەکان ئەویش داوای لێکردم ببم بەگاور، منیش بەگوێم نەکرد، ئەویش هەڕەشەی لیَ کردم و ووتی: ئەگەر نەبیت بە گاور هەردوو چاوت هەڵدەکۆڵم، بەڵام من دینەکەم لەلا خۆشەویست تربوو لە چاوەکانم و ئەویش ئاوای لیَ کردم، کە دەمبینی هەموو ڕۆژیَ هەندیَ گەنمم بۆ دەنێرێت و خۆم دەی هاڕم و دەیکەم بەنان و دەیخۆم.

نوێنەری عمر گەڕایەوە بۆ پایتەختی خەلافەت هەواڵی پیاوە نابینایەکەی بۆ گێرایەوە بینیم فرمێسك لە چاوەکانی ئەمیری باوەڕداران بەخوڕ دەهاتە خوارەوە، پاشان فەرمانی دەرکردو نامەیەکیان بۆ نوسیی و تیایدا بەگەورەی ڕۆمەکانی ووت: هەواڵی فلاّنم پیَ گەیشتووە وەسفی تەواوی بۆ کرد، من سوێند بە خوای گەورە دەخۆم، کە ئەگەر بۆم نەنێریتەوە سوپایەکت بۆ دەنێرم، کە سەرەتاکەی لای تۆ بێت کۆتایەکەی لای من بێت، نوێنەرەکە گەڕایەوە بۆ ناو سوپای ڕۆمەکان و سەرکردەکەیان بە سەر سوڕمانەوە ووتی: چی بوو خێرا گەڕاییتەوە؟! ئەویش نامەکەی عمری کوڕی عبدالعزیز ی دایە دەستی، کاتیَ خوێندیەوە ووتی: چۆن دەیەڵێن، ئەو پیاوە صاڵحە هەستیَ بەوکارە، بەڵکو ئەو دیلەی بۆ دەنێرینەوە، دەڵیَ: لەویَ چەند ڕۆژێك مامەوە چاوەڕوانی دیلەکەم دەکرد، کەی بمدەنیَ و بیبەمەوە، بۆ ئەو مەبەستە چوومە لای سەرکردەکە دەبینم لەسەر کورسی دابەزیوەتە سەر زەویەکە و زۆر بیَ تاقەتەو بەناو چەوایدا غەمباری دیاربوو، ڕووی تێکردم و ووتی: دەزانیت بۆچی وام بەخۆم کردوە؟ ووتم: نەخێر شتەکە لەلام زۆر سەیربوو ، ووتی: هەواڵم پیَ گەیشتووە، کە پیاوە صالحەکە لە دنیا دەرچووە- مە بەستی عمری کوڕی عبدالعزیز بوو بەو هۆیەوە ئاوام بەسەر خۆم هێناوە، پاشان ووتی: هەرکاتیَ پیاوچاك و صالح لەناو هۆزێکدا بێت، کە خراپ بن، ئەوە خوای گەورە نایەڵیَ زۆر بمێنێتەوە لە ناویاندا، دەیگەڕێنتەوە بۆ لای خۆی، دەڵیَ: منیش ووتم: دەی ڕێگام بدە بڕۆمەوە بیَ هیوابوو لەوەی دیلەکەی پیَ بداتەوە،

سەرکردەکەش ووتی: ئێمە فەرمانەکەی جێ بەجێ ناکەین لە ژیانداو لە پاش مردنی بیشکێنین، نابیناکەی لەگەڵ نوێنەرەکەدا ناردەوە.[١]

١٢ـ خانمێکی عێراقی:

لە عێراقەوە ئافرەتێك کەوتە ڕێ بەرەو لای عمری کوڕی عبدالعزیز، کاتێ گەیشتە بەر دەرگای ماڵەویان و پرسیاری کرد: ئایا ئەمیری باوەڕداران دەرگاوانی هەیە؟ ووتیان: نەخێر، ووتی: ئەمەم پێخۆشە، پاش ڕێ پێدان ڕۆیشتە ژوورەوەو دەبینێ (فاطمة) دانیشتووەو خەریکی شیکردنەوەی لۆکەیەکەیە، سڵاوی لێ کردو (فاطمە)یش وەڵامی دایەوەو پێ ی ووت: فەرموو وەرە ژورەوە، کاتێ چووە ماڵەوە دانیشت و چاوێکی گێڕا بە ماڵەکەدا و هیچ شتێکی وای نەکەوتە بەر چاو، کە نرخێکی وای هەبێت، هاواری کرد: من هاتووم بۆ ئەوەی ماڵەکەم ئاوەدان بکەمەوە لەم ماڵە وێرانەیە؟! (فاطمة) ش لەوەڵامدا پێ ی ووت: ئەم ماڵە وێران بووە، تا ماڵی کەسانی وەك تۆ ئاوەدان ببێتەوە، لەو کاتەدا عمر رحمه الله هاتەوە بۆ ماڵ و ڕۆیشت بۆ لای بیرەکەیان و دەوڵچەك ئاوی دەرهێناو ئاوڕشێنی حەوشە خۆڵەکەیانی پێ کردو هەر سەیری(فاطمة)ی دەکرد، ژنە میوانەکەش نەیزانی ئەوە ئەمیری باوەڕدارانە–بۆیە بە فاطمەی ووت: خڕت داپۆشە لەبەر چاوی ئەم کابرا ئاوڕشێن کەرە، چونکە دەبینم زۆر سەرت دەکات! فاطمەش ووتی: ئەوە ئاوڕشێن کەر نییە، ئەوە ئەمیری باوەڕدارانە.

دەڵێ: پاشان عمر سەلامی لێ کردن و ڕۆیشتە ژورەکەی خۆی، بەرەو شوێنی نوێژخوێندنەکەی ڕۆیشت و دەستی کرد بە نوێژکردن، پاشان دەربارەی ئەو ژنە پرسیاری کرد، فاطمەیش ووتی: ئەمەیە خۆیەتی، عمر رحمه الله ڕۆیشت هەندێ ترێ ی هێناو چەند بۆڵێکی جوانی هەڵبژارد و خستی یە بەدر دەستی ژنەکە ڕوی تێ کرد ووتی: چی پێویستی یەکەت هەیە بیڵێ؟

١ـ سیرة عمربن عبدالعزیز لابن عبدالحکم. لا ١٦٨.

ژنەکەش ووتی: ئافرەتێکم لە عێراقەوە هاتووم، پێنج کچ هەیە هەموویان (كُسلٌ كُسدٌ) واتە: بێ دەرامەت بێ ئابوری ــ و هاتووم بۆ ولاّت تا بە چاوی بەزەیەوە لایەکیان لێ بکەیتەوە، عمریش بەم گریانەوە ووتی: (کسل کسد) پاشان قەڵەم و مەرکەبەکەی هێناو نامەیەکی نووسی بۆ والی عێراق، بەژنەکەی ووت: ناوی کچە گەورەکەیان چی یە؟ پاشان موچەی بۆ دیاری کرد، خانمەکەش سوپاسی خوای لەسەر کرد، پاشان ناوی سێ یەم و چوارەم و پێنجەم پرسیاری کرد و خانمەکەش هەر سوپاسی خوای دەکرد، موچەی بۆ ئەوانیش دیاری کرد و کاتێ موچەی هەموویانی دیاری کرد لە خۆشیاندا تێك چووبوو هەر دوعای خێر پاداشتی لە خوای گەورە بۆ دەکرد.

پاشان عمررحمه الله دەستی بەرزکردەوەو ووتی: هەتا تۆ سوپاس گوزاربوویت ئێمەش هەر مووچەمان بۆ کچەکانت دیاری دەکرد، دەی تۆش بەو چوار کچەت بڵێ: بەشی خوشکی پێنجەمیان بدەن، خانمەکەش نامەکەی هێنایەوە بۆ عێراق و دایە دەستی والی عێراق، کاتێ نامەکەی دایە دەستی والی، والی دەستی کرد بە گریانێکی بە کوڵ ووتی: ڕەحمەتی خوا لە نوسەری ئەم نامەیە، ژنەکەش ووتی: بۆ مردووە؟ ووتی: بەڵێ، ئیتر ئەو ژنە هاوارو سەدای گریانی لێ بەرز بوویەوە ویستی بڕواتەوە، والیش پێ ی ووت: مەڕۆ هەرگیز نامەی عمر ڕەت ناکەمەوە، هەرچی تێیدا نووسیبوویەوە دیاری کرد بۆ ئەو ژنە و کچەکانی.[1]

١٣ــ زیندوکردنەوەی سوننەتی (مووچە پێدان)(العطاء)

عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله دەڵێت: دروست نی یە مووچەی مردووەکانتان وەربگرن، خێرا ئاگادارمان بکە لە مردنیان، هەر وەکو کۆرپەلەیەکیش ئاگادارمان بکەن، کە لە دایك دەبن تا مووچەیان بۆ دیاری بکەین.[2]

١ــ سيرة عمر إبن عبدالحكم لا ١٦٩.

٢ــ طبقات إبن سعد(٥/ ٣٤٦).

لە ڕیوایەتێکدا کە (إبن سعد) لە هەواڵی (أبی بکر بن حزم) وەری گرتووە دەڵێت: ئێمە لیستی بەندکراوەکانمان دەهێنا مووچەکانمان بۆ جیا دەکردنەوە لەسەر داواکاری عمری کوڕی عبدالعزیز، لە نامەیەکدا داوای لێ کردم، کە هەر کەسێ لێرە نی یە و شوێنکەی نزیکە ئەوە مووچەی لە لیستەکەیدا دیاری بکە، هەرکەسیش کەس نازانێت چی لێهاتووەو بۆ کوێ ڕۆیشتوە موچەکەی بوەستێنن تا دێتەوە، یان پرسەی بۆ دادەنرێت، یان وەکیلێکت بۆ دیاری بکات و بەڵگەی پێ بێت لەسەر سامانی خاوەنەکەی و مووچەکانی بدە بە وەکیلەکەی.[1]

بەم شێوەیە عمری کوڕی عبدالعزیز سوننەتی مووچەی ساڵانەی زیندوو کردەوە، کە لە سەردەمی خەلیفە ڕشیدینەکان و موعاویەدا کاری پێ کراوە و خەلیفەکانی دوای ئەوان پشت گوێیان خستووە، مووچە تایبەت کردا بە هەندێ ناوداری ناو ئومەتی ئیسلامە یەوە، (بەنی ئومەیەکان) زۆربەی مووچەکان ئەوان دەیانبرد، بەڵام لە سەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیزدا مووچە گشتی کردایەوەو هەموو تاکەکانی کۆمەڵگەی گرتەوە.

ئەمەش دیارترین هەڵوێست و چاکسازیە نوێ خوازیەکانی عمربووە رحمه الله.

١٤ـ سواڵکەرانی لە سواڵکردن ڕزگارکردووە:

هەندێ‌لە دانیشتوانی مەدینە هاتن بۆ لای عمری کوڕی عبدالعزیز و ئەویش هەواڵی خەڵکی شاری مەدینەی لێ دەپرسین و، دەیوت: ئەو هەژارانە چیان بەسەر هات، کە لە فلان جێگادا دادەنیشتن بۆ سواڵ کردن؟ ووتیان: ئەی ئەمیری باوەڕداران وازیان هێنا لەو کارە، عمر پرسی: ئەی ئەو هەژارانە ماون، کە لە فلان و فلان جێگادا دەنیشتن؟ ووتیان: وازیان هێنا ئەی ئەمیری باوەڕداران خوای گەورە دەوڵەمەندی کردن، عمر ووتی: هەندێ لەوانە گیاو گژە ئاڵفی حوشتریان دەفرۆشت بە گەشتیاران، چیان بەسەر هاتووە؟ ناکەونە بەرچاوم لەم دوایانەدا؟ ووتیان: ووتویانە: قوربان خوای گەورە بە هۆی عمری کوڕی عبدالعزیزەوە دەوڵەمەندی

١ـ طبقات إبن سعد (٥/ ٢٤٨).

کردین و لەو کارەی خستین.[١]

ئەمەش بە هۆی ئەو بەرنامە پڕ لەداد پەروەریەوە بوو، کە عمری کوڕی عبدالعزیز پیادەی کردوە لە بواری دابەش کردنی سامانی موسڵماناندا، بە جۆرێ، کە ڕێگری کرد لە بەر دەمی کەمینەیەکی کۆمەڵگەدا، کە بە ئارەزووی خۆیان مووچە وەربگرن و بڕژێنە و بپرژێنە خەرجی بکەم، وایان لێ هاتبوو مووچەی یەك کەسیان را بە دەکەس لە موسڵمانە ئاست نزمەکان ـ هەژاران ـ بەوجۆرە سامانی موسڵمانان جارێکی ترگەیشتەوە دەستی سەرجەم موسڵمانان، کە پێشتر شتی وانە بوو، بەو هۆیەوە زۆری موسڵمانە هەژارەکان وازیان هێنا لە ئیش و کارە قورس و گرانەکان بۆ پەیدا کردنی بژێوی ژیانیان بەرامبەر پارەیەکی کەم و بێ نرخ.[٢]

١٥ـ ژن هێنان بۆ گە نجە نەدارەکان:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله گرنگی دەدا بەو گەنجانەی، کە وەختی ژنهێنانیان هاتبوو، بەڵام لەبەر نەبوونی و دەستکورتی ژنیان نەدەهێناو ئەو مارەیی بۆ مسۆگەر دەکردن، أبوالعلاء دەڵێت: نامەی عمری کوڕی عبدالعزیز خوێنرایەوە لە مزگەوتی گەورەی کوفەداو خۆم گوێم لێ بوو، کە دەیووت: هەرکەسێ ئەمانەتێکی لەسەر شانەو توانای گەڕانەوەی نی یە با(بیت المال) ئەو ئەمانەتەی لەسەرشان لاببات و بۆی بدات، هەرکەسێکیش داوای ژنێکی کردوەو توانای مارەیەکەی نی یە دەبێت لەسامانی خوای گەورە،–بیت المال– بۆی بدەن.[٣]

ئەمەش بڕیارێکی زۆرگرنگە بۆچاکسازی کۆمەڵگە، چونکە پاکسازی چاکسازی و کۆمەڵگە لەسەر ئەوە وەستاوە، کە ڕۆڵەکانی ژن بهێنن و بەختیاری خێزان بەدەست بهێنن، لەوانەیە مارەیی زۆر و ئەرکەکانی تێچونی ژنهێنان وابکات لە گەنجە هەژارەکان نەتوانن ژن بهێنن، خۆ ئەگەر دەوڵەت ئەو ئەرکە لە ئەستۆ

١ـ الكتاب الجامع لسيرة عمر بن عبدالعزيز(١/ ١٥١).

٢ـ التأريخ الإسلامی(١٥/ ١٢٨).

٣ـ طبقات إبن سعد (٥/ ٢٧٤)

بگرێت ئەوە توانیویەتی کۆمەڵگە بە پاکی بهێڵێتەوە، لە گەندەڵی ڕەوشتی و تێکچوون بپارێزێت.[١]

١٦ـ چینەکانی کۆمەڵگە لە یەکتری نزیك بکاتەوە:

(یونس)ی کوڕی(بن أبی شبیب) دەڵێت: لە هەندێ بۆنەی وەك جەژنەکاندا عمری کوڕی عبدالعزیزم بینیوە، کە خەڵکانی ناودارو دەوڵەمەند دەهاتن بۆ پیرۆزبایی لێی تا وایان لێ دەهات لە دەوری مینبەرەکەی کۆ دەبونەوەو لە نێوان ئەو خەڵکە گشتی یەکەدا بۆ شایەك هەبوو، کاتێ عمرﷺ گەیشت و چووە سەر مینبەرەکەی، سڵاوی لە هەمووان کرد، ئەوەی بەدی کرد، کە بۆشایەك هەیە لە نێوان دەوڵەمەندو ناوداران نێوان خەڵکە گشتی یەکەدا، بۆیە بەدەست ئاماژەی کرد بۆخەڵکە گشتی یەکە، کە بفەرموون بێنە پێشەوە، ئەوەندە هاتنە پێشەوە، تالەگەڵ ناودارو خانەدانەکاندا تێکەڵ بوون.[٢]

پێشتر لەدوای سەردەمی ئەمیری باوەڕداران ـ موعاویەﷺ ـ ئەمیرو والی یەکان هەندێ لە خەڵکەکە ناودارو دەوڵەمەندەکانیان جیا کردبویەوە لە دانیشتن دا لە مووچەو بەخششەکانیشدا، ئیتر پاش ئەوە ئەم پەتایە لەناو ئوممەتی ئیسلامیدا بڵاوبوویەوە، تاوای لێ هاتبوو خەڵکە گشتی یەکە نەیاندەوێرا بڕۆنە خزمەت بەرپرس و کاربەدەستەکانەوە، وایان هەست دەکرد، کە ئەوان شایەنی دانیشتن نین لە ئاستی چینە بەرزەکاندا، کە پێیان دەووتن پیاو ماقوڵان(الأشراف).

تاوای لێهاتبوو بۆ نوێژی جموعەکانیش موسڵمانە ئاست نزمەکان نەیان دەوێرا بچنە ڕیزەکانی پێشەوە، کە لە ڕاستیدا هەق وابوو پێش برکێیان بکردایە لە ڕیزەکانی یەکەم، چونکە پاداشتی زۆرو مژدەی گەورەی لەسەرە.

بەڵام عمری‌کوڕی عبدالعزیزبوبەخەلیفەی موسڵمانان،گەورەترین هەوڵ و تەقەلای بۆئەوەبوو ئەوجیاوازیانە نەهێڵێت وچینەکانی کۆمەڵگە لەیەکتری نزیك بکاتەوە.

١ـ التأريخ الإسلامی(١٥/ ١٢٩).

٢ـ طبقات إبن سعد (٥/ ٢٧٨).

ئەمەش بەوەی، کە ناو شورەتی چینە نزمەکان بەرز بکاتەوەو هەست بە بوونی خۆیان بکەن، ورەیان بەرز بکاتەوە هەست بەلاوازی کردنیان تێدا نەبێت، بۆ ئەو مەبەستە لە مووچەدا وەك یەکی لێ کردنەوە، گومانیشی تێدا نی یە، کە پارەو سامان کاریگەری یەکی تایبەتی هەیە لە بەرزکردنەوەو دابەزاندنی شورەتی خەڵکیدا.

بەمەشدا بۆمان دەردەکەوێت، کە چەندێ هەزارانی خۆش ویستووەو ویستوویەتی لەدەوڵەمەندو ناودارەکانیان نزیك بکاتەوە، بەوەی کە ئاماژەی کرد بۆیان تا نزیك ببنەوە لێ ی و تێکەڵی چینی پیاو ماقوڵان ببن، تا ئەو بەینە گەورە نەمێنێ لە ناو موسڵمانەکاندا، کە بەپرس وکاربەدەستەکان بەزوڵم و ناڕەوا دروستیان کردبوو.[1]

ئای کە ئەمڕۆکە کۆمەڵگەکەمان پێویستی بەو پرۆگرامە ئیسلامیە دروستەی عمررحمه الله هەیە بۆ ئەوەی جارێکی تر چینایەتی لە ناو کۆمەڵگەدا هەڵبگرێتەوە، چونکەئەمرۆ قورئان حاکم نیەوشەرع پەیرەوناکرێت، بۆیەدەبینی حیزبەعەلمانی یەکانی سەر کورسی یەکانی حوکم لەهەموو وڵاتەئیسلامی یەکانداهەستاون بەگەورەکردن وبەرزکردنەوەی ئەندامانی حیزبی حاکم وکەس وکاری کاربەدەست وحوکم رانان، تا وای لێهاتووە مووچەی فەرمانبەرێکی داماو لای وەزیرو گزیرەکان دەرێت بەڕۆژانەی منداڵە بەرپرسێك و هەموو ڕۆژێ مۆدیلێکی نوێ ی ئوتومبیل دەگۆڕن و هەژارنیش نازانن کامەیە کلاج و کامەیە ئیستۆپ!!![2]

١٧ــ عمر هەست بە بەرسیاریەتی دەکات بەرامبەر تاکەکانی کۆمەڵگە:

فاطمەی کچی عبدالملك دەڵێت: عمررحمه الله هەرکاتێ لە دەوام تەواو ببوایەو لە ئیش و کارەکانی نەبوایەوەتەوە، ئەوە شەویشی دەدایە دەمی ڕۆژ تا کارەکانی تەواو دەکرد، بەڵام ڕۆژێکیان هاتەوە بۆ ماڵ دیاربوو کارەکانی تەواو کردبوو،

١ــ التأريخ الإسلامي(١٥/ ١٤٠).

٢ــ وتەی وەرگێڕ.

چونکە داوای کرد چراکەی بۆ داگیرسێنێنن، کە عایدی ــ بیت المال ــ نەبوو، پاشان دوو ڕکات نوێژی کرد، پاشان کەوت بە دەمدا و سەری خستبووە نێوان هەردوو دەستی و فرمێسکیش بەچاوەکانیدا دەهاتە خوارەوە، هەناسەی وای هەڵدەکێشا، کە خەریك بوو دڵی دەتەقی لە گەڵی دا گیانی دەردەچوو، تا ڕۆژئاوابویەوەو بەیانی یەکەشی بەڕۆژوو بوو، منیش لێ ی نزیك بوومەوە ووتم: ئەی ئەمیری باوەڕداران ئایا تۆ جاران ئاواو ئاواو نەبویت؟ ووتی: بەڵێ، بەڵام تۆ خەریکی خۆت بەو واز لە من و کارەکانم بهێنە، منیش ووتم: دەمەوێت پەند وەربگرم، عمر ووتی: کەواتە پێت دەڵێم: من بووم بە ــ خەلیفە ــ ئەم ئومەتە گەورەیە هەر بەڕەش و سوریانەوە، پاشان بیرم کردەوە لە هەژارێکی بێ پارە خاوەن کولفەتێکی زۆر[1] هاوێنەی ئەوانە لە هەموو کون و قوژبنێکی ئەم وڵاتەدا، بۆم دەرکەوت، کە خوا دەربارەی هەموویان پرسیارم لێ دەکات، پێغەمبەری خوایش ﷺ شکاتم لێ دەکات، ترسام خوای (عزوجل) هیچ بیانویەکم لێ قبوڵ نەکات، بەرامبەری شکاتی پێغەمبەر هیچم پێ نەکرێت، دەی بەخوا فاطمە بە زەیەکی وام بە خۆمدا هاتەوە، کە چاوەکانم پڕبوون لە ئاو دڵم ئازاری پێگەیشت، تا زیاتر بیرم لێ دەکردەوە زیاتر دەترسام، دەی ئا لەمە پەندو ئامۆژگاری وەربگرە، تۆش یان لاچۆ، وازم لێ بهێنە.[2]

ئای خوایە ئەوە عمر رحمه الله ئەوەندە دەترسێت لە لێپرسینەوەی خوایی دەربارەی تاکە تاکە کۆمەڵگەی ئیسلامی هەژارو نەدارو بێوەژن و پەککەوتە و داماوان، ئەترسێت کەسێ لەوانە هەبێت و ئەم پێیان نەزانێت و لە قیامەتدا لێپرسینەوەی لە گەڵدا بکرێت، هەروەك گریانی عمر رحمه الله بەڵگەیە لەسەر ترسانی لە خوای گەورە و سزایی ئاگری جەهەنم، وای لێ دێت، کە خۆی بەرزتر دەگرێت لەهەموو سورو زەردەکانی دونیانو دنیا پەرستی بەسەر دانایەت.[3]

١ــ کلفەت: منداڵ

٢ــ سیرة عمربن عبدالعزیز لابن عبدالحکم ل١٧٠.

٣ــ وتەی وەرگێڕ

١٨ــ هەڵوێستی بەرامبەر (أهل الذمة): کاتێ پیردەبن:

ئـاینی پـیرۆزی ئیـسلام ئـاینی دادپـەروەری و لێبـوردەیی و گرنگـی دانـە بـە لاوازەکان، ئیسلام خێرو خۆشیەکانی بۆشوێنکەوتوانی خۆی نی یـە وبـەس، بـەڵکو بۆ هەموو ئەوکەسانەیە لەسەر زەویدا دەژین، ئیتر با لەسـەر هـەرئاین بیروباوەڕێك بن، عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله ئـەم بنـەما بـەرزو پیرۆزانـەی بـەکردەوە بەرجەسـتە کردبوو، ئەمـەش بـەجێ بـەجێ کردنـی فەرمانـەکانی شـەریعەتی ئیـسلامە، کـەوای بڕیار داوە هەرکەسێك لەوانەی لە ژێر سایەیدا دەژیـن، ئەگـەر دەسـەڵاتیان نـەبوو، خۆیـان بـژێنن و کەسـی تـریش نـەبوو بیانـژێنێت، ئـەوە لەسـەر (بیـت المـال)ی موسڵمانانە ژیانی مسۆگەر بکات.[١]

(إبن سعد) دەگێرتەوەو دەڵێت: عمری کوڕی بـەهرامی (عُـیراق) دەڵێـت: نامـەی عمری کوڕی عبـدالعزیزمان بـۆ خوێندرایـەوە، کـە دەیـوت: (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ) لـە عبدالله عمر ـ ئەمیری باوەڕداران ـ بۆ عەدی کوڕی ئەرتـەئت و هـەموو موسـڵمانانی دەڤەرەکەی، سەلامتان لێ بێت، من سوپاسی ئەو خوایـەتان لـە سـەردەمەکەم، کـە هیچ خوایەك نی یە جگە لە ئەو، پاشان بە چاوی سۆزەوە بـۆ (أهـل الذمـة) بڕوانـەو نەرم و نیان بە لەگەڵیاندا، هەرکەسێك لەوان پیربوو کەسی نەبوو بیژێنێت، ئێوە لـە (بیت المال) بیژێنن، ئەگەر خزمی نزیکی هەبوو بەزۆر پێ ی بڵێن: کە بیژێنێت.[٢]

١٩ــ لەگەڵ گاورو جولەکەدا نان دەخوات:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله هەموو ڕۆژێك یەك درهەمی دەدا بـەخواردن و تێکـەڵی خواردنی موسڵمانی دەکردو لـە گەڵیانـدا نـانی دەخـوارد، سـەردانی (أهـل الذمـة)ی دەکردو خواردنی دەکڕی و لەگەڵ خۆی دەیبرد بۆیان و ئەوانیش خوردنیان لەنۆك و فاسـولیا و شـتی تـر ئامـادەکردو پێکـەوە لەگـەڵ عمـر دەیـانخوارد، ئەگـەر لێیـان وەرنەگرتایە ئەویش نانی نەدەخوارد لەگەڵیاندا.[٣]

١ــ فقه عمر بن عبدالعزیز(٢/ ٢٥٢)

٢ــ الطبقات الکبری(٥/ ٢٨٠)

٣ــ حلیة الأولیاء(٥/ ٢١٥، ٢١٦) فقه عمر (٢٥٦).

٢٠ــ گرنگی دانی بەشیعری دونیا نەویستی یەوە:

عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله لەسەردەمی خۆیدا وەك خەلیفەکانی پێش خۆی بەگۆترە پارەی زۆری هەڵنەڕشتوە بۆ ئەو شاعیرانەی بۆ دەستکەوتی پاروەو پول، مەدح و سەنای خەلیفەکانیان کردوە، بەڵکو ئەوەندە پارەی کەمی پێداون نرخی نەبووە لە لایان، بەلاّم لە پاش ئەوەی زانیویانە، کە لەبەر ڕەزیلی، بەڵکو لە ترسی خواو لێپرسینەوەی ڕۆژی دوای نەیدەپرژاند بەسەریاندا.

بەلاّم عمررحمه الله ئەو شاعیرانەی لە خۆی نزیك دەکردەوە، کە باسی زوهدو دونیا نەویستی ومردن و ڕۆژی قیامەتیان بەبیری خەڵکدا دەهێنایەوەو خەڵکیان بەرەو ڕەوشتی بەرزو ڕاستگۆی بانگ دەکرد.

لەناو ئەو شاعیرانە زیاتر (سابق البربری) خۆش دەویست، چونکە هەموو جارێ بە شیعرەکانی ئامۆژگاری عمری دەکردو عمریش زۆر کاری لێ دەکرد و دەستی دەکرد بە گریان، جارێکیان سابق هات، بۆ لای عمر و ئەم شیعرەی بۆ دەخوێندەوە، کە بەم چەند دێڕە کۆتایی پێ هێنا:

فكم من صحيح بات للموت أمناً   أتته المنيا بغتة بعدما هجع
فلم يستطع إذ جاءه الموت بغتة   فراراً ولا منه بقوته إمتنع
فأصبح تبكيه النساء مقنعاً   ولا يسمع الداعي وان صوته رفع
وقرب من لحدٍ فصار مقليه   وفارق ماقد كان بالأمس قد جمع

مەیمونی کوڕی مەهران کەڕاوی ڕوداوەکەیە دەڵێت: عمر ئەوەندە گریا، تالە لەهۆش خۆی چوو، ئێمەش هەستاین و ڕۆیشتینە دەرەوە.[١]

٢١ــ نێوان عمر و دوکەینی کوڕی ڕەجائی شاعیر

دوکەین خۆی بۆمان دەگێڕێتەوە و دەڵێت: کاتێ عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله والی شاری مەدینە بوو بە شیعرەوە مەدح و سەنایەکم کردو ئەویش (١٥) ووشتری زۆر چاکی پێدام و منیش پێم ناخۆش بوو بیان فرۆشم و لە دەستم دەربچن، یان

١ــ الكتاب الجامع لسيرة عمر(٢/ ٦١٢)

بەڕەلاّیان بکەم، بۆیە کاروانێکی هۆزی ـ موزەڕەـ م دەستکەوت دەگەڕانەوە پێم ووتن: منیش لەگەلّتان دێم ووتیان: ئەم شەو دەردەچین، منیش ووتم: ئاخر خواحافیزم لە عمری کوڕی عبدالعزیز نەکردووە، ئەوانیش ووتیان: شەوانەش خەلّك سەردانی دەکەن برۆ مالّ ئاوای لێ بکە، منیش ڕۆیشتم ڕوخسەتم خواست، عمر رحمه الله ڕێگای دام چوومە ژوورەوە دوو پیاوی لە لابوو، کە دەمناسین، خوافیزیم لێ کرد، ئەویش پێ ی ووتم: ئەی دوکین من خاوەنی دەرونێکم هەمیشە بۆ بەرزتر دەڕوانێت، ئەگەر ئاستم لەم کارەی ئێستا بەرزتر بوویەوە، ئەوا زیاتر پێ دەبەخشم، منیش پێ ووت: دەی لەسەر ئەوە شایەتت لێ دەگرم، عمر ووتی: خوا شایەت بێت لەسەر ئەو پەیمانە، ووتم: ئەی لەناو دروست کراوەکانیدا؟ ووتی: ئەم دوو پیاوە، منیش ڕاونیم بۆیان بە یەکەیانم ووت: تۆ کێیت وەك بلّێ ی ئەتناسم ؟ ووتی: سالمی کوڕی عبدالله، ووتم: بەڕاستی شایەتەکەم پایە بەرزە، بەوی تریشم ووت: تۆ کێیت؟ ووتی: أبو یحی مولی الأمیر.[1]

بەلّێ ووشترەکانم بردەوەو خوای گەورە بەرکەتێتی وای تێ خستن بیابان نەی دەگرتن، تا جارێك گوێم لە جار چی یەك بوو هاواری کرد سولەیمانی کوڕی عبدالملك کۆچی دوای کردوە، منیش پرسیم ئەی کێ خراوەتە شوێنەکەی؟ وتیان عمری کوڕی عبدالعزیز، خێرا خۆم کۆکردەوە و چووم بۆ لای، لەڕێگا جریرـ ی شاعیرم بینی لەلای ئەو هاتبویەوە، پێم ووت: ئەی (ئەبو حەزرە) لە کوێ وە دێیت؟ ووتی: لەلای کەسێکەوە دێم، کە پارە دەدات بە هەژاران و دەیگێڕێتەوە لە شاعیران، چونکە ڕێبواریت لە دورەوە هاتویت شتێکی کەمت پێ دەدات، خۆم پێ گەیاند دەبینم لە حەوشەی مالّەکەیدا خەلّکی چوار دەورەیان لێ گرتووە، هەرچیم کرد نەمتوانی خۆمی پێ بگەینم بۆیە هاوارم کرد لە دورەوە:

یاعمر الخیرات والمکـــارم وعمر الدسائع[2] العظـــام

١ـ الشعر والشعراو لابن أبی قتبیه(٢/ ٦١١).

٢ـ دسائع: بەخشش.

إني امرء من قطنٍ بن دارم   أطلب ديناً من أخٍ مكارم
إذ تنجي والله غير نائمفـــي   ظلمة الليل وليل عاتـــم

لەوێدا ئەبو یحیی ووتی: ئەی ئەمیری باوەڕداران ئەم عەرەبە دەشتەکی یە من شایەتم ڕاست دەکات، عمریش ووتی: ئەیناسمەوە، دوکەین لـێم نزیـك بـەرەوە، من هەر ئـەو کەسـەم، کـە بـۆم بـاس کـردی و دەروونم هەرچـی دەستکەوتبێت حـەزی بەرزتر کردوە، وا ئێستا ئەو پـەڕی دنیـام دەسـت کـەوت، بـەڵام دەرونم بـۆ بـەرزتر دەڕوانێـت، کـە ڕۆژی دوای یـە، بـەڵام وەڵاهـی دوکـەین گیـان هـیچ پارەیـەکم نەهێشتۆتەوەو هەمویم دابەش کردووە بەسەر خەڵکیدا تابت دەمێ، بەڵام دووهەزار درهـەمم هەیـە هـی خۆمـە لەگەڵتـدا دەیکـەم بـەدوو کەرتـەوە، فـەرمانی دا هـەزار درهەمیان بۆ هێنام، بـەڵام وەڵاهـی لـەو هـەزار درهەمـەی عمـر بەبەرەکـەت دارتـرم نەدیوە لە ژیانمدا.[١]

کەواتە لە باس کردنـی ژیـانی کۆمەڵایـەتی عمـری کـوڕی عبـدالعزیز دا بەرنامـەو پرۆگرامـە نـوێ خـوازی یەکەیـدا گـۆڕانی کۆمەڵایەتیەکـەمان بـۆ دەردەکـەوێت، کـە گرنترینیان:

١ــ سەرمەشق:

بە جۆرێ، کە خۆی سەرکردە سەر مەشق و نمونەیەکی جوان و ناوازە لە زوهـدو خۆ لە حەرام راستن و لێ پرسینەوەکردن لە گـەڵ خۆیـدا و لەگـەڵ مـاڵ و منـداڵ و هۆزەکەشیدا، جێ بەجێ کردنی شەرع بەسەر خۆی و چوار دەورەکەیدا.

٢ــ پلەبەندی لە قۆناغەکاندا:

بەجۆرێ لە چاکسازی کۆمەڵگەکەیدا پلەبەندی بەکار دەهێنا، هەر پلەپلە و کـەم کەم (بدعە)ی لە ناو بردو سوننەتەکانی زیندوو کردەوە.

١ــ الشعر والشعراء لابن أبى قتيبة(٢/ ٦١٢)

٣ـــ خوێندنەوەی دەروونی مرۆڤەكان:

لەگـەڵ خـەڵكانی ژێـر دەسـەڵاتیدا شـێوازی حیكمـەت و ئامۆژگـاری چـاكەی گرتبـووە، شـێوازی هانـدان، شـێوازی ترسـاندنی بـەكار هێنـاوە، سـەرەتا شـتێكی دنیایی دەدا بەكەسێك، بەڵام پاش ماوەیەك دەیبردەوە بەردەمی كێشانەی حەق و داد پەروەری و زوڵم هەڵگری.

٤ـــ لەو پێویستیانەوە دەستی پێ دەكرد:

سـەرەتا گەڕانـەوەی نـا هەقیـەكان ـــ ردالمظـالم ـــ ی لـە هـەموو كارەكـان لـە پێشتربوو لەلای، لەبەر ئـەو مەبەسـتە سیاسـەتێكی ڕون و ئاشـكرای لـەو بارەیـەوە هەبوو، سەرەتا لە خۆیەوەو پاشان لە خانەوادەكەی و هۆزەكـەی دەسـتی پێكـرد، پاشان لابردنی والی یە ستەمكارەكان، دانانی كەسی چاك و بەتواناو ئەمین و زانا لە شوێنەكەیدا، لەپێناوی بەرپاكردنی دادپەروەری و جێبەجێ كردنی شەرعدا... هتد.

٥ـــ ڕوانگەی ئاشكرا لە هەنگاوە چاكسازی یەكانیدا:

بەجۆرێ زاراوەی شورای هێنایەوە كایەوەو بەیعەتدان بە حاكم و مـافی گـەل لـە هەڵبـژاردنی بەرپرسـاندا، كـاری كـرد لەسـەر دانـانی كەسـانی ئـەمین بـە والی لـە هەرێمەكان، بڵاوكردنەوەی دادپەرەوەری لە هەموو وڵاتـانی یـەكگرتووی ئیسلامدا، زیندوكردنەوەی بنەمای فەرمان بەچاكەو دژایەتی كردنی بیروباوەڕە گەندەڵەكان.

پەرەی بەزانایان و خزمەتكردنی ئیسلام دەدا لـە ڕوانگـەی بانگـەوازو زانسـت و فێربوون و خاوێن كردنەوەی دەرون ـ التزكیة ـ هتد... ئەمەو چەندان كاری تـر لـە بوارەكانی ئابوری و كۆمەڵایەتی، بەجۆرێك ڕوانگەیەكی نوێگەری ئاشكرای هەبووە، لە پاشتر لەم كتێبەدا زیاتر ڕونی دەكەینەوە.

٦ـــ پابەندبوون بەقورئان و سوننەت و ڕێڕەوی چواریارەكەی پێغەمبەر ﷺ:

لە هەنگاوە چاكسازایەكانیدا ئەوەی دەخواست، كـە موسـڵمانان بـەرەو ئەوسـێ كانیاوە سازگارە بگێڕتەوە.

دووەم: هەڵوێستی لەگەڵ زانایاندا

هەرلەڕۆژانی (سلیمانی کوڕی عبدالملك) ەوە سەرەتای بەژداری کردنی زانایان لە بەڕێوەبردنی کاروباری دەوڵەت دەستی پێ کرد و، لەسەرچاوەی حوکمەوە نزیك بوونەوەو کاریگەریان لە سەر حاکمی وڵات هەبووە.

بەڵام هەرکە سەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیز هاتە پێشەوە ئیتر ڕۆڵی زانایان زیاتر و چالاکتر وگشتی تربوو، چۆن وانەبێت، کە گەورەترین پۆستی دەوڵەت لەلای عمرەو عمریش یەکێکە لە گەورە زانایان، وەك زانایەك دەوڵەتی بەڕێوە دەبرد، نەك وەك پاشایەك.

تا وای لێهات بازنەی بەژداری کردنی زانایان لە مەرکەزی بڕیاردانەوە لە پایتەختدا بەجۆرێ فراوان بوو، کە عمرﷺ کۆمەڵێ لە زانا ناودارەکانی لە دەوری خۆی دانا تا پرس و ڕاو مشوەرەت پێ کردنیان کەڵك وەربگرێت، تاوایان لێ هات خۆیان بوونە تەنها سواری مەیدانەکە، تاوایان لە دەستوری وڵات کرد بەجۆرێ دابڕێژنەوە، کە بەتەواوەتی لەگەڵ شەریعەتی بەرزی ئیسلامدا بگونجێت، تا گەیشتنە ئاستێك هەموو پۆستەکانی وڵات لەوان خاڵی نەبوو.

کەواتە بەهەڵە دانەچوین، گەر بەدەوڵەتی عمری کوڕی عبدالعزیز بڵێین: دەوڵەتی زانایان(دولة العلماء)، کە ئەوەش نمونەیەکە و دەبێت دوەڵەتی ئیسلامی بەو شێوەیە بەردەوام دابمەزرێت، کە هەردوو دەسەڵاتی یاسا دانان و جێ بەجێ کردن بە جوانترین شێوە یەك بگرنەوە.[١]

لهەرچەندە ئەمڕۆ لایەنە ئیسلامیەکان لەزۆربەی وڵاتە ئیسلامی یەکاندا بوون بەدووبەشەوە دەربارەی زانایانی ئاینی.

کۆمەڵێکیان ڕۆڵی زانایان فەرامۆش کردوە لەسەرچاوەی حوکم و سەرکردایەتی دووریان خستۆنەتەوەو بەتەنها بەکاری بەرنوێژیو تەلقین و نیکاحەوە خەریکیان کردوون.

١ـ أثر العلماء في الحياة السياسية. لا (١١٤).

لـه هـەمان کاتـدا پۆسـتە بـالا و کاریگـەرەکان دراونەتـە کۆمـەڵێك گـەنجی بـێ ئەزموون و، کەم خوێندەوار، کە جگە لە مگالعەی هەنـدێ کتێـب و نامیلـە نـەمێت - سەرچـاوە گـەورەکانیان نەخوێندۆتـەوە لـەلای کـەس، ئـیتر ئـەو کۆمـەڵە گەنجـە، چـونکە باتـەواوەتی لەگـەڵ زانست و زانیـاری قـوڵی شـەرعدا نەشـیاراون و تـەقواو خواناسـیان لەوئاسـتەد نـی یـە، کـە بیانکـات بـە سـەرقافڵە، ئـیتر لـەپێش هاتـە ترسناکەکاندا نازانن چـی بکـەن و ئامـادەن مێـژووی دورو درێـژی ئـەو لایەنـە بـدات بەئاودا هەموو کارێکی شەرعی و هەندێ کات ناشەرعی ئـەنجام بـدات، تـا لەپۆسـتە باڵاکەی بمێنێتەوەو ئەمەش پەتاکەو لەناو حیزبە عەلمانیەکاندا شتێکی ئاسایی یە، بەلام بەهیچ جۆرێك بۆ بانگـەخوازو سـەرکردە ئیـسلامیەیەکان ڕەوا نیـیـەو دەبێـت زانایان بیبرێنە پێشەوە سود لە عیلم و زانست و زانیاری قوڵیان وەربگرێت.[1]

بەڵێ لە سەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیزدا زانایان بە جۆرێ هاتنە پێشەوە، کە لە هیچ سەرەدەمێکی دەوڵەتی ئەمەویدا شتی بەدی نەدەکرا، هۆکاری ئـەمـەش بـۆ ئـەوە دەگەڕێتـەوە بـۆ ئـەو سـور بونـەی عمـر رحمه الله لەسـەر نزیکردنـەوەی زنایـان و دروستکردنی وەزیرو ڕاوێژکار لێیان، هۆیەکی تریش ئەوەبوو، کـە زاناکـان بیانویـان بەدەستەوە نەما، تا لە عمر و دەسەڵاتەکەی دوور بکەونەوە، چونکە زانایان پێیـان وابوو، کە بۆ پارێزگاری لە پلەو مەقامی بەرزی زاناو زانیاریەکەی دەبێت نەچێت بـۆ لای سوڵتان و دەبێت بە پێچەوانەوە سوڵتان بێتە خزمەت زانایـان و لەبەردەمیانـدا چۆك دابدەن، دەی وا ئەمڕۆ ئاواتیان هاتۆتە دی و عمـر، کـە لوتکـەی دەسـەڵاتە وا ئەمڕۆ خۆی دەڕواتە خزمـەتیان و داوای ئامۆژگـاری و ڕاوێـژی جوانیـان لـێ دەکـات لەکاری بەڕێوەبردنی وڵاتدا، هەروەها ئەو زانایانەش، کە بۆ پارێزگاری لە موسڵمانی یـەتی و ئاینەکـەیان نـەیان دەوێـرا لـە خەلیفـەکان نزیـك ببنـەوە، دەی ئـەمڕۆ ئـەو ترسـەیان نـەما، بـەڵکو بـە بێچەوانەوە ئـەوەی لـەکۆڕو دانیـشتنەکانی عمـر نزیـك دەبێتەوە، خواناسی و موسڵمانی یەتی یەکەی زیاتر دەبێت.

---

١ ـ وتەی وەرگێڕ.

لەبەر ئەم هۆیانە زاناكان بەرەو ڕووی عمر ڕۆیشتن و بۆیان ڕوون بوویەوە، كە لەسەریان واجبە هاوكاری عمر لە هەڵگرتنی هەندێ بەرپرسیارێتیدا، بۆیە كەس بیانووی نەما.[١]

وەك (إبن عساكر) دەڵێت: زاناكان دەیان ووت: نابێت دەست لەم پیاوە بەربدەن تا ئەوكاتەی كردەوەكانی پێچەوانەی ووتەكانی دەبێت.[٢]

هاوبەشی زانایان لە سەردەمی عمردا لەم ڕوانگەیانەوە بووە گرنگترینیان:

١ـ نزیكیان لە خەلیفەوە:

زاناكان لەسەردەمی عمری كوڕی عبدالعزیزوە لە عمر نزیك بوونەوە، ئەمەش لەبەر ئەوەبوو، كە نەهێڵن لە پرۆگرامە چاكسازییەكەی خاوبێتەوە، بۆیە پشگیریان دەكرد لەهەموو هەنگاوێكی چاكسازیدا، هەر وەك كاریگەریان لەسەر عمر هەبوو لە دەركردنی هەندێ بڕیاری چاكسازیدا، یەكێ لەوانە ڕۆڵی زانای خوا ناس(عراك)ی كوڕی(مالك).[٣]

كوڕی مامەكەی دەگێڕێتەوە، كە ئەم (عراك)ە گەورەترین هاندەری عمر بوو، بۆ لێسەندنەوەی هەموو ئەوشتانەی بنی ئومەیە بەناهەق لەخەڵكیان سەندبوو، هەربەو هۆیەوەشەوە بووە(بنی أمیە) ڕقیان لێ هەڵگرتبوو، تەنانەت كاتێ یزیدی كوڕی عبدالملك چووە سەر حوكم دووری خستەوە بۆناوچەی (دەهلەك) كە جزیرەیەكی تەنگ و ترشەو (بنی أمیە) ڕقیان لە هەركەس بوایە دوریان دەخستەوە بۆ ئەوێ، عراكیش لە گەورەزانایانی(تابیعین) بوو، كە زۆر خواناس و زاهید بووە، ئەو جزیرەیەش، كە دوور خرایەوە بۆی زۆر سودیان لێ وەرگرت، ئەم زانایە زۆر بەڕۆژوو دەبوو تەنانەت دەڵێن: هەمیشە بەڕۆژوو بووە، جگە لەڕۆژە قەدەغەكان.

١ـ أثر العلماء في الحیاة السیاسیة. لا ١٩٦.

٢ـ مختصر تأریخ إبن عساكر لە كتێبی أپر العلماو، لا ١٩٧ وەرگیراوە.

٣ـ عراك: زانایەكی گەورەی شاری مەدینە بوو، كە لە غەفاریەكان بوو.

عمری کوڕی عبدالعزیز دەربارەی عەراك دەڵێت: کەسم نەبینیوە وەك عەراك نوێژی زۆر بکات، لە ئاکامدا لەساڵی ١٠٤ی کۆچیدا لە جزیرە گیانی سپارد.[١]

مەیمونی کوڕی مەهران یەکێك بووە، لە زانا هەرە نزیکەکان لە عمرەوە و، عمری کوڕی مەیمونی کوڕی بۆمان دەگێڕێتەوە، لە باوکی یەکەوە، کە دەڵێت: ئەوەندە خەمی گەلمان دەخوارد تاوام لێ هات بەعمری کوڕی عبدالعزیزم ووت: ئەرێ ئەم(طوامیر) لاپەڕەگەورانە بۆچی، کە ئەو هەموو مرەکەبەی تێدا سەرف دەکەین؟! ئەویش فەرمانی دەرکرد واز لە ڕۆتینیات بهێنن، ئیتر لەوەو دوا نامەکانی لە بستێك تێپەڕی نەدەکرد.[٢]

ئەم زانایە ناوی مەیمونی کوڕی مەهرانە، (ذهبی) دەربارەی دەڵێت: (الإمام الحجة) زنای جەزیرەی عەرەب و موفتی یەتی.[٣]

عمری کوڕی عبدالعزیز دەربارەی دەڵێت: ئەگەر ئەم پیاوەو هاو وێنەکانی بمرن ئیتر نەزانان پێشەوایەتی خەڵك دەکەن.

ئەم زانایە بیست ساڵ لە عمری کوڕی عبدالعزیز گەورەترە[٤] ئەو زانا مەزنە لە زانایانی سەلەفی صالحەو پشگیری قورئان و سوننەتی کردوە، دژی بیدعە بووەو لەبارەیەوە دەڵێت: لەگەڵ قەدەریەکان دامەنیشن، هەرگیز جنێو بە پێغەمبەری خوا مەدەن، زانستی ئەستێرە ناسی فێرمەبن.[٥]

حەزی بەوەرگرتنی بەرپرسیاریەتی نەکردوە کاتێ عمر داوای لێ دەکات بێتە قازی، لە وەڵامدا بۆی دەنوسێت: من پیاوێکی بە تەمەن و نەرمم، تۆ داوات لێ کردووم کاری داد پەروەری لە ناو خەڵکدا بگرمە ئەستۆو کاری خەراجیش ئەنجام بدەم لە ناوچەی جەزیرە، عمریش نامەی بۆ نووسی یەوە پێ ی ووت: من شتێکم

١ـ سیر أعلام والنبلاء(٥/ ٦٤).
٢ـ سیر أعلام والنبلاء لا(٥/ ١٢٢) .
٣ـ هەمان سەرچاوەلا(٥/١٧).
٤ـ هەمان سەرچاوەلا(٥/ ٧٢).
٥ـ هەمان سەرچاوەلا(٥/ ٧٢).

نـەداوە بەسـەرتدا، کـە نارحـەت بێـت لەسـەرت، مـاڵ و سامانی چـاك لـە خـەڵکی وەربگرە، هەرچی یەکیش ئاسانە لە لات حوکمەکەی دەربکە، ئەگەر شتێکت لێ گیرا ئاراستەی منی بکە، خۆ خەڵکی ئەگەر شتێکیان لێ گیرا و وازیان لێ هێنا خۆ دیـن و دنیا نایەتە یەك.[١]

هەر لە وتەکانی مەیمونی کوڕی مەهران: مرۆڤ ناگاتە ئاستی تەقواو تـا ئەوەنـدە لێ پرسینەوەی خۆی نـەکات وەك چـۆن شـەریك لێپرسینەوە لەگـەڵ شـەریکەکەی خۆی دەکات، تـا بـەجوانی نـەزانێت جل و بـەرگ و خـواردن و خواردنـەوەت لـە چ سەرچاوەیەکەوەیە.[٢]

یان دەڵێت: سێ شت لەگەڵ پیاو چاك و پیاو خراپدا وەك یەك ئەنجام دەدرێت:

١ـ سپاردەپارێزی.

٢ـ پەیمان بردنە سەر.

٣ـ سەردانی خزم.[٣]

یان دەڵێت: هەرکەسێ بـە نهێنـی گونـاهێکی کـرد تـەوبـەی لێ بکـات، ئەگـەر بـە ئاشکرا گوناهێکی کرد بەئاشکرا تەوبەی لێ بکات، چونکە خەڵکی لێ ی خۆش نابن و لەکەداری دەکەن، بەڵام خوا لە خەڵکیش خۆش دەبێت و کەیسش لەکەدار ناکات.[٤]

جارێکیان پیاوێك بە مەیمونی کوڕی مەهران ووت: ئـەی بـاوکی ئـەیوب، خـەڵکی بێ وەی لەسەر خێرو چاکەن، تاخوا تۆیان بۆ بهێڵێت، مەیمونیش لە وەڵامـدا پـێ ی ووت: برۆ بەدەم کارتەوە، خەڵکی بێ وەی و لەسەر خێرو چاکە دەبن، تا لە خـوای خۆیان دەترسن.[٥]

جەعفـەری کـوری بورقـان دەڵێـت: مـەیمونی کـوڕی مـەهران پـێ ی ووتم: ئـەی جەعفەر شتێکم پـێ بڵـێ با پێـشم نـاخۆش بێـت، چـونکە پیـاو ئامۆژگـاری چـاکی

١ـ سیر أعلام والنبلاء لا(٥/٧٤).
٢ـ هەمان سەرچاوە.
٣ـ هەمان سەرچاوە.
٤ـ هەمان سەرچاوەلا(٥/٧٤).
٥ـ سیرأعلام النبلاء(٥/ ٧٥).

هاوڕێکەی نی یە تا ئەوشتانەی پێ نەڵێت، کە پێ ی ناخۆشە.[١]

(إبن المليح) دەڵێت: مەیمونی کوڕی مەهران دەیووت: هەر کاتێ چووی بۆ لای بەرپرسێك و نەیانهێشت بچیتە ژوورەوە، دەی خێرا خۆت بگەیەنە ماڵی پەروەردگار دوو ڕکات نوێژ بکەو داواکاریەکەت لەو بکە.[٢]

یان دەڵێت: مرۆڤ ئاگاتە چلەپۆپەی خێر ـ بە پێغەمبەران و پیاوچاکانیشەوە ـ تەنها بە سەبرو ئارام گرتن نەبێت.[٣]

هەروەها دەڵێت: خۆت توشی سێ شت مەکە:

یەکەم: مەچۆ بۆلای سوڵتان و دەسەڵات داران، ئیتر بابڵێ ی: ئامۆژگاری دەکەم گوێ ڕایەڵی خوا بکات.

دووەم: گوێ مەگرە بۆ شتی پڕوپوچ و ئارەزوکاری، چونکە ئاگات لێ نیە کاردەکاتە سەر دڵت.

سێ یەم: بەتەنها لەگەڵ ئافرەتان مەنێنەوە، ئیتر بابڵێ ی قورئانی فێردەکەم.[٤]

٢ـ ئامۆژگاری عمریان کردووەو لێ پرسینەوەی قیامەتیان وەبیر هێناوەتەوە:

عمری کوڕی عبدالعزیز یەکێك لەو خەلیفانە بووە، کە لە ناوهەموو خەلیفەکانی (بنی أمية) دا زۆرترین نامەی ئامۆژگاری ئاراستەکراوە لەلایەن زانا خواناس و ناودارەکانی (تابیعینە)وە، بەردەوام نامەگۆڕینەوە هەبووە لە نێوان خەلیفەو زاناکاندا.

ئیتر لەو نامانەدا هەرچی ئامۆژگاری کاریگەرو ئاڕاستەی دروست هەبوو پێشکەشی ئەمیری باوەڕدارانیان دەکرد، ئەویش بەو پەڕی سنگ فراوانی یەوە

١ـ سیرأعلام النبلاء(٥/ ٧٥).

٢ـ هەمان سەرچاوە.

٣ـ هەمان سەرچاوەلا(٥/ ٧٨)

٤ـ هەمان سەرچاوەلا(٥/٧٨)

وەریدەگرتن و کاریشی پێ دەکردن.

لەو زانایانە: سالم کوڕی عبداللهی کوڕی عمری کوڕی خطاب و محمدی کوڕی کعب القرضی أبوحزم و سلمەی کوڕی دینارو قاسمی کوڕی موخیمەرو حەسەنی بەصری و هتد...

ئەگەر بەوردی سەیری پرۆگرام و نەهجی عمر بکەین لە بەڕێوەبردنی وڵات و کارەچاکسازیەکانی داو سەیری ناوەڕۆکی ئەو نامانە بکەین، کە زاناکان پەیتا پەیتا بۆ عمریان ناردوە، ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت، کەئەوان کاریگەری گەورەیان هەبووە لەسەر بڕیارەکانی.

بابۆ نمونە هەندێ لەو نامانە بخەینە ڕوو:

١ــ نامەی محمدی کوڕی قەرەزی بۆی دەنوسێت دەڵێت: ئەی ئەمیری باوەڕداران، دەرگات بخەرە سەر پشت، کاری دەرگاوان ئاسان بکە، ستەم لێکراو سەربخە، ناهەقیەکان بگێڕەوە بۆ خاوەنیان، هەر لەسە ئەو شێوازەی محمد، قاسمی کوڕی موخەیرەیش بۆی دەنوسێت و دەڵێت: بیستومانە هەرکەسێ بوو بەفەرمانڕەواو بەرپرسی خەڵکی دەرگاوانی دانابوو نەیدەهێشت داماو ستەم لێکراوان بگەنە لای، ئەوا خوای گەورە لە قیامەتدا نایەڵێ ئەو کەسە بگاتە لای و باسی داماوی نەونەداری و ستەم لێکاراوی خۆی لەلا باس بکات، عمریش ووتی: دەی ئێستا چی دەڵێیت؟ ماوەیەك سەری داخست و پاشان ڕۆیشتە ناو خەڵککەوە.[1]

لە نامەیەکی حەسەنی بەسریدا هاتووە، کە بە عمری کوڕی عبدالعزیز دەڵێت: ئەی ئەمیری باوەڕداران، بۆ ئەو کەسانەی وەك خۆتن ببە بە برا، بۆ ئەوانەی لە خۆت بچوکترن ببە بەباوك، ئەوانەش لە خۆت گەورەترن ببە بەکوڕیان، هەرکەسەو بە ئەندازەی تاوانەکەی سزای بدەو بەپێ ی لاشەو لاری، لەبەر تورەبوونی خۆت یەك قەمچی لەکەس نەدەیت، چونکە دەڕۆیتە ناو ئاگری دۆزەخ[2] عمریش رحمه الله خاڵ

١ــ سیرة عمر لابن الجوزی لا ١١٢.
٢ــ سیرة عمر لابن الجوزی لا ١٠٢.

بەخاڵ ئەم ئامۆژگاری یە بە ئاڵتونیانەی جێ بەجێ دەکردو داواشی لە کاربەدەستەکانی دەکرد، کەکاریان پێ بکەن.[١]

سالمی کوڕی عبدالله نامەی بۆدەنوسێت و پێ ی دەڵێت: هەرکار بەدەسێکت نارد بۆ عێراق زۆر بە توندی قەدەغەی ئەوەی لێ بکە، کە بەناڕەوا ماڵی خەڵکی داگیر بکات و خوێنیان حەلاڵ بکات، ماڵ و سامان، وخوێن ئەی عمر، هەرگیز لە سزای سەختی دۆزەخ ڕزگارت نابێت، ئەگەر هەواڵت بۆ بێت کاربەدەستێکت ستەم دەکات، کەچی تۆش لای نەبەیت.[٢]

هەروەها سالم بۆی دەنوسێت و پێ ی دەڵێت: خەلیفە گەلێکی پێش تۆ ئەوەی کردیان کردیان، ئەوەی باطل و پڕوپوچ بوو زیندویان کردەوە سوننەتە بەو هۆیەوە دەرگای خۆش گوزەرانی یان لەسەرجەم خەڵکی داخست، ئەوەی هەق و سوننەت بوو لەگۆڕیان نا، تا بەرەیەك هاتە پێشەوە لەسەر ئەوشتانە گەورەبوون، وایا زانی دەرگای بەلاو نەهامەتیان بۆ خستنە سەر پشت، دەی تۆ ــ ئەی عمرــ ئەگەر دەتوانی ـ بە کۆمەکی خوا ـ دەرگای خۆش گوزەرانی لەسەر خەڵکی بخە سەر پشت، بیخە، چونکە دەرگایەکی وا بکەیتەوە، خوای گەورە دەرگای بەلاو نەهامەتیت لەسەردا دەخات، ئەوە وا لێ نەکات لەوەی کاربەدەستێکی خراپ لابەیت، کە بلێ ی ئەترسم کەسێکی وام دەست نەکەوێت شوێنی بیگرێتەوە، چونکە تۆ ئەگەر لەبەرخوا خەڵکی دابنێیت و لەبەر خواشش لایان بەریت ئەوە خوا خۆی کەسانێکی چاکت بۆ دەڕەخسێنێت، کە هاوکارت بن لەکارەکانتدا.

٣ـ بەپرسیارێتی و پۆستەکانیان لێ وەرگرت:

بەپێچەوانەی هەموو خەلیفەکانی ترەوە، کە زاناو خواناسەکان هەوڵیان دەدا نەیەتە بەر چاویان و پۆستیان پێ نەدەن و هیچ بەرپرسیاریتیەکیان لێ وەردەگرتن، چونکە لوتکەی دەسەلاتیان بەدڵ نەبوو، کە پشتگیریان بێت، لەبواری جێ بەجێ کردنی هەق وداد پەروەریدا.

١ــ أثر العلماء لا ١٩٩.

٢ــ سيرة عمر لا ١٠٣

بەڵام لەسەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله زاناکان و خوا ناسەکان هەر بە بەرنامەی پڕ لە ئامۆژگاری و ئاڕاستەی ڕاست و دروستەوە نەوەستان، بەڵکو هەستان بە چوونە ژێر باری بەبەرپرسیارێتی دەوڵەتەوە لەگەڵ عمردا، گرنترین ئەو پلەو پۆستانە: ئەمیری هەرێمەکان، بەرپرسی دارای ـ بیت المال ـ [١]

ئەگەر بە وردی چاوێك بخشێنین بەکار بەدەست و والی یەکانی عمردا، دەبینین زۆربەیان لە زاناو داناکان پێك هاتبوون، لەوانە ئەمیری دادپەروەرو پێشەوای متمانە بێکراو عبدالحمیدی کوڕی عبدالرحمنی زەیدی عمری کوڕی خطابی کرد بەوالی کوفە[٢]

زانای بەتوانا أبو بکری بن عمر بن حزمی کردە والی شاری مەدینە[٣]، زانای گەورە إسماعیلی کوڕی ئەبی موجاهیری کرد بەوالی ئەفریقیا، [٤] پێشەوای قازی(عباد)ی کوڕی (نسی) لە ئەردەن[٥] و پیاوچاك و متمانە (عروە)ی کوڕی عطیةالسعدی لە یەمەن[٦] زاناو فقیە و فەرمودەناس عەدی کوڕی عەدی(الکندی)ی کرد بەوالی جزیرەی فرات و ئەرمینیاو ئازربایجان. [٧]

بەرپرسیاریەتی(بیت المال)واتە: وەزیری دارایی دەوڵەتەکەی عمررحمه الله کۆمەڵێك لە زانایانی بەڕێزو پایە بڵند گرتیانە ئەستۆ، لەوانە زانای بەڕێزو پایەبەرز (میمون)ی کوڕی(مهران) کردە بەپرسی خەراج لە جزیرە، پیاو چاکی متمانەدار(صالح)ی کوڕی(جبیرالصدائی) کردە بەپرسی خەراج، زانا(وهب)ی کوڕی (منبە) کردە بەرپرسی (بیت المال)ی یەمەن، (أبو زناد)و(عمری کوڕی میمون)ی کردە بەپرسی پۆستەوە بەرید.

١ـ أثر العلماء فی الحیاة السیاسیة لا ٢٠٠
٢ـ سیر أعلام النبلاء(٥/ ١٤٩)
٣ـ المعرفة والتأریخ(١/ ٦٤٥)
٤ـ سیر أعلام النبلاء(٥/ ٢١٣).
٥ـ هەمان سەرضاوة(٥/ ٣٢٣).
٦ـ تهذیب التهذیب(٦/ ١٨٦).
٧ـ مختصر تأریخ دمشق(٣٢/١٦).

گومانی تێدا نی یە ئەم بەژداریە چڕوپڕەی زاناو ناودارو پایەبەرزەکانی ئەو سەردەمە لە بەڕێوەبردنی کاروباری وڵات دا، هۆیەکی زۆر سەرەکی بوو لەوەی، کە عمری کوڕی عبدالعزیز لەماوەی دووساڵی خەلافەتیدا کۆمەڵێ کاری مەزن و پڕ لەدادی ئەنجام داو توانی کۆمەڵێکی زۆر لە سوننەتە فەرامۆشکراوەکانی لە ناو کۆمەڵگە جێگیر بکاتەوە، ئەو داهێنراو(بدعە)انەی چەندان ساڵ بوو جێگیر بوو بوون توانی لە ڕیشەیان دەربهێنێ و نەیانهێڵێت، کارگەلێکی چاکی وا بۆ ئیسلام بکات، کە چەندان خەلیفەی پێش خۆی لە (بنی أمیة) نەتوانن یەك لەسەر سەدی ئەو ئەنجامە ئەنجام بهێنن و دەی بەڕاستی هەقی خۆیەتی ئەونازناوە جوانەی دراوەتە پاڵ دەوڵەتەکەی عمری کوڕی عبدالعزیز ، کە ناوی دەڵەتی زانایان ــ دولة العلماء ــ

سێ یەم: قوتابخانە زانستی یەکانی سەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیز:

هەرلە سەردەمی عمری کوڕی خطاب رضي الله عنه گرنگی دانی ئەو پیاوە گەورەی ئیسلام بەبواری زانست و بڵاوبونەوەی خوێندن وخوێندەواری و گەورە زانایانی هاوەڵان لە شاری مەدینە توانیان بەرەیەکی ڕۆشەنبیری خوێندەواری پەروەردە بکەن، کە دواتر بەزانا پایە بەرزەکانی (تابیعین) ناسراون و ئەوانیش کۆمەڵێ قوتابخانەی زانستی یان پێك هێنا لە مەکەو مەدینە و بەسرەو کوفەو میسرو شام و ...هتد

زۆرێ لەو زانایانەی، کە لەو قوتابخانانەدا پێ گەیشتن بوونە بەردی بناغەی دەوڵەتەکەی عمری کوڕی عبدالعزیزو کۆمەك و پشگیری بوون لە پرۆژە چاکسازی و نوێخوازیە مەزنەکەیدا، کە پڕاوپڕ لەسەر نەهج و پرۆگرامی پێغەمبەری خواو خەلیفە ڕاشیدەکانی دوای خۆی بوو.

لەوقوتابخانانە:

١ــ قوتابخانەی شام:

ئەم قوتابخانەیە لە سەردەمی خەلیفەی دووەم عمری کوڕی خطاب دا دروست بوو، لە بەناو بانگترین دامەزرێنەرانی(معاذ)ی کوڕی(جبل)و (أبو درداء)و (عبادە)ی

کوڕی(صامت)ﷺ لە تابیعنیش کۆمەڵێك کەس ئاڵایەکەیان لەو پیاوانە وەرگرت و دوای ئەوان درێژە پێدەری بوون لەبواری بانگەوازو زانستدا لەوانە:

١ـ (أبو إدریس الخولانی): قازی و زانای ناوداری دیمەشق، لە(أبی درداء)و (أبو هوریره)و (إبن عباس)وە فەرموودەی گێڕاوەتەوە.

یەزیدی کوڕی (عبیده) دەڵێت: لە سەردەمی (عبدالملك)ی کوڕی(مروان)دا (أبو إدرس)م بینی لە گۆشەیەکی مزگەوتی دیمەشق دا پاڵی دابوو بە کۆڵەکەیەکەوە خەڵکی هەموو هەڵقە هەڵقە قورئانیان دەخوێندو هەردەگەیشتنە ئایەتی(سوجدە) بردن دەیان ووت: دەبێت(أبو إدریس) بەدەنگە خۆشەکەی خۆی بۆمان بخوێنێت، هەر کە دەیخوێند هەموو ئەوانەی لە مزگەوتەکەی دابوون سوجدەی تیلاوەیان دەبرد، هەرکە لە قورئان خوێندنەکەیان دەبوونەوە (أبو إدریس) دەستی دەکرد بە فەرمودەو چیرۆك گێرانەوە بۆیان.[1]

یەزیدی کوڕی ئەبی مالك دەڵێت: دەورمان دەدا (أبو إدریس الخولانی) و فەرمودەی بۆ باس دەکردین، ڕۆژێکیان باسی یەکێ لە غەزاکانی پێغەمبەری خوای بۆکردین زۆر جوان باسی کرد، تا پیاوێك لە ناو کۆڕەکەدا بوو پرسی لێی: خۆت ئەو غەزایەت دیوە؟ ووتی: نەخێر، کابرا ووتی: من بەخۆم لەگەڵ پێغەمبەری خودا لەو جەنگەدا بەژداربووم، بەڵام تۆ لەمن باشتری لێ دەزانیت.[2]

(عبدالملك‌ی کوڕی مروان)، (أبو إدریس) لە وانە وتنەوەو هەڵقەی مزگەوت لادەبات و دەیکات بەقازی موسڵمانان، بەڵام خۆی دەڵێت: لایان بردم لەوەی حەزم لێ ی بوو، کردمیان بە شتێك، کە پێم ناخۆشە،[3] لە ساڵی(٨٠)ی کۆچیدا وەفاتی کردوە.

١ـ سیر أعلام النبلاء(٤/ ٢٧٤) .
٢ـ هەمان سەرچاوە(٤/ ٢٧٥).
٣ـ هەمان سەرچاوە.

ب ـ (قبیصه)ی کوڕی (ذؤیب الدمشقی):
له عمری کوڕی خطاب و عبدالرحمن کوڕی عەوف و کەسانی ترەوە فەرمودەی وەرگرتوە، (الشعبی) دەربارەی دەڵێت: له هەموو کەس زاناتربووە بەدادوەریەکانی (زیدی کوڕی ثابت) له ساڵی(٨٨)ی کۆچیدا وەفاتی کردوە.
ج ـ (رجاء)ی کوڕی (حیوة)ی الفلسطینی: لەساڵی(١١٢)ی ك گیانی سپاردووە.
د ـ مکحول الشامی له ساڵی(١١٢) گیانی سپاردوە.
هـ ـ عمری کوڕی عبدالعزیز له ساڵی(١٠٠)ی کۆچی گیانی سپاردوە.
وـ بلالی کوڕی سەعد (السکوتی) خەڵکی دیمەشق بووە وانەکانی زۆر کاریگەر بووە، له یەکێ له قسەکانیدا دەڵێت: ئەی ئەهلی تەقوا، ئەی له خوا ترسەکان، ئێوە بۆ ئەوە دروست نەکراون بڕزێن و نەسێنن، بەڵکو لەماڵێکەوە دەرچن بۆ ماڵێکی تر، هەروەك چۆن له پشتەوە گوێزراوەنەتەوە بۆ سکی دایك، له سکی دایکەوە بۆ دنیا، لەوێشەوە، یان بۆ بەهەشت، یان بۆ دۆەخ.[1]
یان دەڵێت: سەیری بچوکی گوناهەکەت مەکە، بەڵکو سەیری ئەو کەسە بکە سەرپێچی یەکە کردوە، له ساڵی ١١٤ی کۆچیدا وەفاتی کردوە.

٢ـ قوتابخانەی مەدینەی پڕ لەنوور:
کاتێ پێغەمبەری خواﷺ گەڕایەوە بۆ لای خوای باڵادەست، شاری مەدینە پایەختی خەلافەتی ئیسلامی بوو، لەو شاردا عەقڵ و ژیری هاوەڵان کرایەوە بۆ تێگەیشتن له قورئان وسوننەت و دەرهێنانی حوکمی شەرعی لێیان.
له سەردەمی عمری کوڕی خطابرضي الله عنه نزیکەی (١٢٠) هاوەڵی پێغەمبەرﷺ له مەدینەدا بوون، کە فەتوایان دەدا، بەڵام حەوتیان له هەموویان زیاتر دەرکەوتبوون: عمر، عەلی، عبداللەی کوڕی مەسعود، عائیشە، زیدی کوڕی ثابت، عبداللەی کوڕی عباس، عبداللەی کوڕی عمر.[2]
لەو زانیانە کۆمەڵێ لەتابیعین پەروەردەبوون،لەوانە: سەعیدی کوڕی مسیب و

١ـ سیر أعلام النبلاء(٥/ ٩١).
٢ـ هەمان سەرچاوە.

عروەی كوڕی زوبێر و عەمرەی كچی عبدالرحمن ألأنصارية، قاسمی كوڕی محمدی كوڕی أبوبكر الصديق، سليمان كوڕی يسار و نافع و مەولای إبن عمر.[١]

٣ـ قوتابخانەی مەككی:

شاری مەككە بە هۆی ئەو ماڵە پیرۆزی خوای گەورەوە، كە ڕووگەی هەموو موسڵمانانە لە نوێژەكانیاندا ڕێزو حورمەتێكی تايبەتی هەيە لە دڵی موسڵماناناو موسڵمانان، كە دەڕواتە ئەو جێگەيە هەست دەكات يە خۆشی و حەوانەوەی مێشكی و سوكنايی بۆ دڵ و دەروونی دێت.

لە سەردەمی هاوەڵاندا مەككە ڕۆڵی وای نەمابوو لە لايەنی زانست و زانياری يەوە، بەڵام لە سەردەمی (تابيعين) دا خۆری زانياری و زانستی لێ هەڵات بە تايبەت بوونی زانايەكی بە تواناو تەرجومانی قورئان عبداللهی كوڕی عباس‌ﷺ لە شاری مەككە خۆی يەكلاكردەوە بۆ تەفسیری قورئان و لەوێشەوە كۆمەڵێ قوتابی چاك پێ گەيشتن و بوونە ئەستێرەی گەشی ئاسمانی وڵاتی ئيسلام لەوانە:

(مجاهد)ی (حبر المكی) كە ناودارترين قوتابی (إبن عباس)ە خۆی دەڵێت: سێ جار قورئانم لە خزمەتی إبن عباسدا ئەمدیو ئەم ديو كردەوە لەسەر هەموو ئايەتێك قسەمان كردوە و لێ ی تێ گەيشتوم لێم دەپرسی لە هۆی هاتنە خوارەوەی و چۆنی يەتی يەكتری.[٢]

مجاهد دەڵێت: عمری كوڕی عبدالعزيز‌رحمه‌الله لەسەرە مەرگدا پێ ی ووتم:ئەی مجاهد خەڵكی دەربارەی ئەم نەخۆشيەم چیدەڵێن؟دەڵێ: ووتم: دەڵێن: سيحری لێ كراوە،عمر ووتی:سيحرم لێ نەكراوە،پاشان بەندەيەكی خۆی بانگ كرد پێ ی ووت: بێ قەزابی ياخوا! بۆچی هەرژەهرت دەرخواردام؟ووتی:لەبەرامبەر ئازاد كردنم (١٠٠٠)و ديناردا، عمر پێ ی ووت: هەزارەكەم بدەرێ،ئەويش بۆی هێناو لێ وەرگرت و خستی يە(بيت المال)و پاشان بەبەندەكەی ووت:برۆ جێكايەك كەس نەتبينێت.[٣]

١ـ المدينة النبوية فجر الإسلام(٢/ ٤٥).
٢ـ سير أعلام النبلاء(٤/ ٤٥١).
٣ـ سير أعلام النبلاء(٤/ ٤٥١).

ئەم زانایە لەساڵی (١٠٢) کۆچیدا لە کاتی سوجدەدا گیانی سپاردوەو تەمەنی (٨٣)ساڵ بووە.[1]

٢ـ (عکرمە)ی مەولای (إبن عباس):

یەکێکە لە تابعین و خەڵکی مەککەیەو لە خزمەت (إبن عباس)و (عائشة) و (أبو هوریرة)و(إبن عمر)و (إبن عمرو) و (علی کوڕی أبو طالب)وانەی خوێندەوە[2] (بخاری) دەڵێت: هەموو هاوەڵانمان ووتەی (عکرمە)یان بە بەڵگە هێناوەتەوە، خۆی دەگێڕتەوە: دەلیّت: ماوەی(٤٠) ساڵ هەوڵی فێربوونی زانستم داوە و قوتابی بووم.

دەڵێ: (إبن عباس) لە ژورەوە بوو من لە بەر دەرگا فەتوام دەدا بۆ موسڵمانان و إبن عباس پێ ی ووتم: فەتوا بدە من کۆمەکیت دەکەم، عکریمەیش ووتی: ئەو خەڵکە لە دەرەوە دوو ئەوەندەی تریش بن، ئەتوانم فەتوایان بۆ بدەم، (إبن عباسیش) پێ ی ووت: ئەوەی زەروریەتی فەتوای بۆ بدەو هەرکەس زەروری نی یە بە فەتوا، فەتوای بۆ مەدە بەو کارە، دوو لەسەر سێ ی ئەرکی فەتوات لە سەر شان دەکەوێت[3] ساڵی(١٠٥)ی کۆچی وەفاتی کردوە.

ج ـ (عطاء)ی کوڕی (أبی رباح):

مفتی مەککەی پیرۆزو یەکێ لە زانا بەرزەکان بووە، إبن عباس دەربارەی دەفەرموێت: ئەی خەڵکی مەککە لە من کۆ دەبنەوە؟ کە (عطاء)یشتان لە ناو دایە، لە سەردەمی ئەمەویەکاندا جارچی جاری دەداو دەیوت: جگە لە عطاءی کوڕی رباح کەسی تر فەتوا نەدات، ئەمە لە مەوسیمی حەجدا، لە ساڵی(١١٥)ی کۆچیدا کۆچی دوای کردووە رحمه الله.

١ـ طبقات إبن سعد(٥/ ٤٧٥).
٢ـ سیر أعلام النبلاء(٥/ ١٢).
٣ـ هەمان سەرچاوە(٥/ ١٥).

٤ـ قوتابخانەی بەسرە:

ئەم قوتابخانەیە عێراقی یەو لە هەموو زانست و هونەرەکاندا بەرامبەرکێ ی کوفیەکانی کردووە، کۆمەڵێ کی زۆر لە هاوەڵانی پێغەمبەر نیشتە جێ ی بوون لەوانە (أبو موسی الأشعری)و(عمیران) کوڕی (حصین)و(أنس)ی کوڕی (مالك) و کەسانی تر.

بەڵام (أنس)ی کوڕی (مالك) بە مامۆستای گەورەی زانایانی تابعین دادەنرێت لە شاری بەسرەدا وەك: (محمد)ی کوڕی(سرین)و (سلیمان التمیمی) و(ثابت البنانی) و(ربیعە)ی کوڕی(عبدالرحمن)و (إبراهیم)ی کوڕی (أبی میسرە)و(قتادە)و کەسانی تریش.[1]

بەناوبانگ ترینیان:

١ـ محمدی کوڕی سیرین البصری: ئەو زانایایەی، کە ناو بانگی دەرکردەوە بەوەی ئەنجامی خەونی لێکداوەتەوە(الذهبی) لە باوەریەوە دەڵێت: کۆمەکی خوای لەگەڵدا بووە لەو بوارەدا.[2]

خاوەنی خواناسی و بەندایەتی یەکی زۆر بووە، تەنانەت لە هەموو ژیانیدا ڕۆژێ نارۆژێك بەڕۆژوو بووە.[3]

ئەم زانایە زۆر ڕێزی دایکی گرتووە لە حزوریدا ئەوندە لە سەرخۆ قسەی کردووە، ئەگەر کەسێك لە دەرەوە بیدیبایە دەیووت: نەخۆشە[4]، ئەگەر جل و بەرگی بۆ بکردایە نەرم ترینی بۆ هەڵدەبژاردو بۆی دەکڕی و لە ساڵی (١١٠)ی کۆچیدا گیانی سپارد بە خوای خۆی رحمه الله.

١ـ تفسیر التابعین(١/ ٤٢٣٩).
٢ـ سیر أعلام النبلاء(٤/ ٢٧٧).
٣ـ هەمان سەرچاوەو(٤/ ٦١٥).
٤ـ سیر أعلام النبلاء لا(٤/ ٦٢٠).

٢ـ (قتادە)ی کوڕی (عامە) السدوسی: بەڕاستی خەزێنەی زانست بووە، (أحمدی کوڕی حنبل) دەربارەی دەڵێت: زانابووە بە تەفسیرو جیاوازی بۆچونەکانی زانایان و لە ناو هەموو بەسرەدا کەسی نەبو وەك ئەو زوو شت لەبەر بکات، گوێ ی لە هەر شتێك بووبێت وەك لەخۆی بەری کردووە.[١]

(سەلامی کوڕی مطیع) دەڵێت: لە ماوەی حەوت ڕۆژدا قورئانی خەتم دەکرد، لە ڕەمەزاندا لەماوەی سێ ڕۆژدا خەتمی دەکرد.[٢]

ماوەی (١٢) ساڵ لە خزمەتی (حسن البصری) دابووەوو ماوەی (٣) ساڵ نوێژی یانیان پێکەوە کردەوە، لە ساڵی (١١٨)ی کۆچیدا گیانی پاکی سپاردوە رحمه الله

٥ـ قوتابخانەی کوفی یەکان:

نزیکەی (٢٠٠) هاوەڵی پێغەمبەری خوا ﷺ لەوێ نیشتەجێ بوون و(٧٠)یان لە بەژدارانی غەزای بەدربوون، عمری کوڕی خطاب رضي الله عنه گرنگی تایبەتی بە شاری کوفە داوەو بۆ ئەو مەبەستە(عبدالله)ی کوڕی (مسعود)ی بۆ ناردوون، ئەویش دەستی کردەوە بە بانگەواز و بڵاوکردنەوەی زانستی قورئان و سوننەتەکانی پێغەمبەری خوا ﷺ کۆمەڵێ زانای چاك لە سەر دەستی هاتنە کایەوەلەوانە:

١ـ (عامر)ی کوڕی (شراحبیل الشعبی): زانای پایە بڵندی سەردەمی خۆی بوو، دەڵێن: (٥٠٠) کەسی لە هاوەڵان بینیوەو سودی زانستی لێوەرگرتون، محمدی کوڕی سیرین دەڵێت: عامرم بینی لە کوفەدا فەتوای دەدا، لە کاتێکدا ژمارەی هاوەڵان لە کوفەدا زۆر زۆر بوون، لەگەڵ ئەو هەموو زانیاریەیدا زۆر جار پرسیاری شەرعیان لێ بکردایە دەیووت: (نازانم) نازانمیش نیوەی زانستە.[٣]

لەگەڵ ئەو پایە بەرزی و زانایدا کەچی (الشعبی) هەر دەیووت: ئێمە کەی زانایین، بەڵکو ئێمە فەرمودەمان بیستووە، پاشان گێڕاومانەتەوە بۆ خەڵکی، بەڵکو زانای

١ـ سیر أعلام النبلاء(٤/ ٢٧٧) .
٢ـ هەمان سەرچاوەلا (٤/ ٢٧٦).
٣ـ الفتوى د. صلاح لا ٨٣.

تێگەیشتوو ئەو زانایەن، کە شتێکیان زانی کاری پێ دەکەن، دەڵێن: لە ساڵی(١٠٥) یان(١٠٦)ی کۆچیان گیانی پاکی بە خوای خۆی سپاردوە.

٢ـ (حماد)ی کوڕی (أبی سلمة): ناسراوە بە (فقیه العراق) و زیرەك ترین قوتابی حماد لە کوفەدا (ئەبو حەنیفە)بوو، لە ساڵی (١٢٠)ی کۆچیدا وەفاتی کردەوە رحمه الله

٦ـ قەتابخانەی یەمەنی یەکان:

پێشەوایانی ئەم قوتابخانەیە سێ هاوەڵی بەرزی پێغەمبەری خوا ﷺ بووە:

یەکەمیان: (معاذ)ی کوڕی(جبل).

دووەمیان: (علی) کوڕی(أبی طالب).

سێ یەمیان: (أبو موسی الأشعری).

لە بەناوبانگترین قوتابیەکانی ئەوانیش کۆمەڵێ زانای پایە بڵندو مەقامی وەك:

(طاوس)ی کوڕی (کیسان) سەر مەشق و فەقیهی یەمەنی یەکان بوو، لە نەوەی ئەو فارسانە بوو، کە کیسری ناردنی بۆ ئەوەی یەمەن بخەنە ژێر دەستی یەوە، بەڵام وا ڕۆڵەیەکی پڕ لە فەڕ و بەرکەتیان لێ دەکەوێتەوە، کە دەبێتە خێرو بێر، بۆ هەموو موسڵمانان و یەمەن بە تابەتی.

سوفیانی سەوری لە ناوهەموو قوتابیانی (إبن عباس)دا کەسی بە(طاوس) نەگۆڕی یەوە، خاوەنی نەفسێکی زۆر بەرز بووە، داوای هیچی لەکەس نەکردووە، عمری کوڕی عبدالعزیز پێ ی دەڵێت: داوای پێویستی یەکت لە سلیمان بکە بابتداتێ، ئەویش دەڵێت: پێویستم پێ ی نی یە، عمریش زۆر سەرسام بوو بەوەڵامەکەی.[1] لە ساڵی (١٠٦)ی کۆچیدا لە مەککە وەفاتی کردوە رحمه الله.

ب - (وهب)ی کوڕی(منبه):

نەوەی فارسەکانەو هاتووتە شاری (ذمار)ی نزیك (صنعاء) و کتێبی خوێندەوە،

١ـ سیر أعلام النبلاء(٥/ ٤١).

خۆی یەکلای کردۆتەوە بۆ خوا پەرستی و بەخشینی زانست و زانیاری و زوهدو دونیا نەویستی.[١]

هەوڵ و تێکۆشانی تایبەتی هەبووە لە سەرخستنی سوننەتدا و دژایەتی کردن و مێزگردی لەگەڵ خەواریجەکاندا کردوە دووەو توانیویەتی هەندێکیان بهێنێتەوە سەر ڕێگای ڕاست بە تایبەت حەروری یەکان لە ساڵی(١١٠)ی کۆچیدا گیانی سپارد رحمه الله و دەڵێن: لە زینداندا(یوسفی کوڕی عمر) والی کوفە شەهیدی کردوە لەسەر ئەوەی بەرامبەر زوڵم و زۆری دەوەستاوەو خەڵکی لێ هان دەدا، کە قبوڵی زوڵم و ناهەقی نەکەن.[٢]

٧ـ قوتابخانەی مسیری یەکان:

قوتابخانەی زانستی میسری هەرلەو سەردەمە دامەزرا، کە کۆمەڵێك لە هاوەڵان لەگەڵ سوپای ڕزگاری خوازی ئیسلامدا لە میسر نیشتەجێ بوون و زانست و زانیاری پێغەمبەری خویان گەیاندە ئەو ناوچەیە لەوانە: (عمرو)ی (عاص)و (عبدالله)ی کوڕی(عمرو)ی کوڕ(عاص) و (زبیر)ی کوڕی(عوام)، بەلام لە هەموویان زیاتر(عقبە)ی کوڕی(عامر) کاریگەری هەبوو لەسەر ئەو دەڤەرە.[٣]

ناودارترین زانای میسریەکان لە سەردەمی تابعین دا:

(یزد)ی کوڕی(أبی حبیب)و مفتی وڵاتی مسیر، لەگەڵ ئەوەشدا، کە عەبدێکی ڕەش پێست بووە، بەڵام خوای گەورە بەهۆی زانست و زانیاریەوە بەرزی کردەوە، بو ئاستی زانا بەرزەکردەوەکارەکان و لە ساڵی(١٢٨)ی کۆچیدا گەڕایەوە بۆ لای پەروەردگار رحمه الله.

٨ـ قوتابخانەی باکوری ئەفریقیا:

سەرکردەکانی سوپای ڕزگاری خوازی ئیسلامی گەیشتە باکوری ئەفریقیاو لە سەرویانەوە سەرکردە(عمرو)ی کوڕی(عاص)، لە پاش ئەویش (عبدالله)ی

١ـ علماء الأمصار لا١٢٣.

٢ـ أثر العلماء فی الحیاة السیاسیة لا ٦٦٧.

٣ـ أثر العلماء فی الحیاة السیاسیة لا ٦٦٧.

کوڕی(سعد)ی کوڕی(أبی السرح)، لەپاش ئەویش(معاویە)ی کوڕی (حدیج) ئەفریقایی ڕزگار کرد(معاویە)ی کوڕی(أبو سفیان) بوو بە والی میسرو ئەفریقیا، دوای ئەویش (عقبە)ی کوڕی (نافع الفهری) هات، شاری قەیرەوانی دامەزراند، لە ناو خەلکیدا ناوی بە باش بڵاو بویەوەو بوو بە یەکێك لە باشترین بانگەوازکاران، ئەوانە بەردەوام جیهادیان دەکردو ئەوەندەی تر ئەو کیشوەرە ئەسمەرەیان بە نوری قورئان ڕوناك کردەوە.[١]

لە سەردەمی خەلیفە عمری کوڕی عبدالعزیزدا رحمه الله (إسماعیل)ی کوڕی (أبی المهاجر)ی کرد بەوالی ئەفریقیا لە ساڵی (١٠٠)ی کۆچیدا، ئیتر ئەو پیاوە بە ڕەوشتی بەرزو ووتەی شیرن و کردەوەی جوان خەڵکی بۆ لای ئیسلام بانگ دەکرد، خەڵکەکە زۆریان خۆش دەویست، بەو بۆنەیەشەوە دینەکەیان خۆش دەویست، زۆر سور بوو لەسەر ئەوەی، کە بەر بەریەکان موسڵمان ببن، لە ئاکامدا هاتن بەدەم بانگەوازەکەیەوە، زۆر سوور بوو لە سەر ئەوەی قورئانیان فێر بکات و لە ئەحکامی شەریعەت شارەزای دەکردن.

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله دەکەسی چاکی لە تابیعین هەڵبژاردا و لەگەڵ (إسماعیل)دا ناردنی و پێکەوە بوونە چرا بۆ ڕواناکردنەوەی ئەفریقیا بە نوری قورئانی پیرۆز.

چوارەم: عمر لە خزمەت سوننەتدایە:

لە سەرەتاوە پێغەمبەری خوا ﷺ نەیدەهێشت جگە لە قورئانی پیرۆز شتێکی تر بسرێتەوە، تەنانەت ووتەکانی خۆیشی، چونکە لەوە دەترسان تێکەڵ بێت لەگەڵ قورئاندا، خەڵکی بەشتی ترەوە خەریك ببن و قورئان فەرامۆش بکەن، بەڵام پاشتر پێغەمبەری خوا ﷺ ڕێگەی دا بە هاوەڵە خوێندەوارەکان، کە فەرموودەکانی بنوسنەوە، ئەوەش مانای ئەوەی دەگەیاند، کە دروستە.[٢]

١ـ البیان المغرب للمراکشی(١/ ١٩)

٢ـ عمر بن عبدالعزیز عبد الستارالشیخ ل٧٤.

شـتێکی چەسـپاوە، کـە زۆرێ لـە هـاوەڵان فـەرمودەکانی پێغەمبـەریان ﷺ دەنووسیەوە بۆ خۆیان و ئەو کارەیان پێ دروسـت و ڕێگـە پێدراو بـوو، پاشـتریش قوتابیەکانیان لە بەردەستی ئەواندا دەیان نوسیوەو ئامۆژگاری یەکتریان دەکرد بە نوسینەوەو لەبەرکردنی فەرموودە.

بەڵام بەشێوەیەکی فەرمی لەسەردەمی عبدالعزیزی کوڕی مەڕواندا ـ باوکی عمر ـ لە میسر نوسرایەوە، کە لەو کاتەدا ئەمیری ئەو وڵاتە بوو، بەڵام نووسینەوەیەکی چاك و بەر فراوانی وا، کە بەهەرمی بووبێت لە سەردەمی ئەمیری باوەڕداران عمری کوڕی عبـدالعزیز رحمه الله، ئەمـەش لـە ڕێگـای ئاڕاسـتە جوانـەکانی و ئامۆژگـاری یـە بـە نرخەکانی بۆ ئەو کەسـانەی بـەو کـارە هەڵدەسـتان هاتـە دی، ڕووی کـردە هـەموو موسـڵمانان، دەیـووت: (قیـدوالعلم بالـشکر، قیـدو العلـم بالکتابـة)[1] واتـە: زانـست و زانیاری ببەستنەوە بە سوپاس گوزاری خـواوەو زانـست و زانیـاری ببەسـتنەوە بـە نوسینەوەی.

بەڵام ئەمیری باوەڕداران هەر بـەم ئامۆژگـاری و ئاڕاسـتە گشتیانە نەوەسـتاوە، بـەڵکو بـە حـوکمی ئـەوەی، کـە خەلیفـەی موسـڵمانانە، هەنـدێ فـەرمانی ڕەسمـی دەرکـرد بـۆ هەنـدێ لـە پێـشەواو مامۆسـتایانی ئـەو سـەردەمە، کـە هەسـتن بەکۆکردنـەوەی سـوننەتەکانی پێغەمبـەر ﷺ هـەموو فـەرموودەکانی بنوسـنەوە، چـونکە عمـریش رحمه الله سـەیری دەکـرد وا زانـا بـەڕێزەکانی ـــ تـابعین ـــ کۆمـەڵێك فەرموودەی زۆریان لـە لایـەو خـۆ هـەموو سەردەمێك دەمـاو دەم نـاڕوات و لەبـەر ناکرێـت، بۆیـە لـە فـەوتان و لەناوچـونی ترسـا، لـە لایـەکی تـرەوە تـا ببێتـە سەرچـاوەیەك لەبـەر دەسـەتی قوتابیـانی دوای ئەوانـدا و لـە کـاتی پێویـست دا بگەڕێتەوە بۆی.

هۆیەکی تریش، کە وای لـە ئـەمیری بـاوەڕداران و زاناکـانی ئـەو سـەردەمە، کـە هەسـتن بـەو کـارە گـەورەو گرانـە، ئـەوەبوو فـەرموودەی هەڵبەسـتراو درۆ بـەدەم

١ـ عمر بن عبدالعزیز عبد الستارالشیخ لا(٧٥).

پێغەمبەری خواﷺ هاتەکایەوە، کە ئەمەش هەندێ هۆکاری جیاوازی بیروڕاو جیاوازی بۆچون ـ هەندێ لە نیمچە خوێندەوارەکان ئەو کارە حەرام و ترسناکەیان کرد بۆ بۆ مەبەستی پشتگیری لە بۆچون و لایەنەکانیان کۆمەڵێ فەرمودەیان هەڵبەست، کە ئەگەر هەوڵ و تێکۆشانی کۆمەڵێ زانای خوا پەرست نەبوایە، هەرگیز لە فەرمودە صحیحەکان جوانە دەکرانەوە.

ئەمە پێشەوا(الزهری) دەڵێت: ئەگەر لەبەر ئەوە نەبوایە لەڕۆژ هەڵاتەوە (عیراق و شام) کۆمەڵێ فەرموودەمان پێ دەگات، کە نەمان بیستوون و بەڕاستیشیان نازانین، هەرگیز فەرموودەم نەدەنوسیەوە، ڕێگاشم بەکەس نەداوە بە نوسینەوەی.

لە صەحیحی بوخاریدا هاتووە، کە عمری کوڕی عبدالعزیز نامەیەك دەنوسێت بۆ (أبو بکری)ی کوڕی (حزم) پێ ی دەڵێت: بڕوانە چی فەرموودەی پێغەمبەر هەیە، هەمووی بنوسنەوە، چونکە زۆر دەترسم لە لەناوچونی زانست و نەمانی زاناکان، هەر ووتەیەك ووتەی پێغەمبەرﷺ نە بوو وەری مەگرە، زانست بڵاوبکەنەوە، کۆڕو دانیشتنی زانستیان هەبێت تا ئەوانەی نازانن فێرببن، زانستیش لە ناو ناچێت، تا ئەو کاتەی بە نهێنی دەمێنێتەوە.[١]

إبن سعدیش لە عبداللهی کوڕی دینارەوە دەگێڕنەوە، کە دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله نامەیەکی نووسی بوو، (أبو بکر)ی (محمد)ی کوڕی (عمرو)ی کوڕی (إبن حزم) پێ ی ووت: بڕوانەو بزانە چی فەرموودەی پێغەمبەری خوایەﷺ، یان سوننەتێکی موئەکەد، یان ئەو فەرموودانەی لە لای (عمرە)ی کچی عبدالرحمن هەمووی بنوسەرەوە، چونکە لەوە ترساوم، کە زانست لە ناو بچێت و زانایان نەمێنن.[٢]

٢ـ (إبن شهاب الزهری):

(إبن عبدالبر) دەگێڕێتەوە لە (إبن شهاب الزهری)یەوە، کە وویەتی: عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله فەرمانی دا بەسەرماندا بە کۆکردنەوەی سوننەت، ئێمەش دەفتەر

١ـ فتح الباری(١/ ١٩٤/ ١٩٥).

٢ـ الطبقات ـ أصول الدین لا(١٧٧ ـ ١٦٩٨).

دەفتەر هەموویمان نووسی یەوە، هەر دەفتەرێکی دەنارد بۆ یەکێ لە هەرێمەکانی ژێر دەسەلاتی خۆی.[١]

(أبو عبید) دەگێرتەوە، کە عمری کوڕی عبدالعزیز فەرمانی پێ کرد، کە شتێك لە سوننەتدا هەیە سەبارەت بە چۆنی یەتی خەرج کردنی زەکات بۆی بنووسێتەوە، (الزهری)یش داوا کاریەکەی جێ بەجێ کرد، بە دورو درێژی لەو بارەیەوەهەرچی هەبوو کۆی کردەوە بۆی لە کتێبێکی گەورەدا.[٢]

ئا لەم بارەیەوە، کە (إبن مجمر) دەڵێت: یەکەمین کەس لە ساڵی(١٠٠)ی کۆچیدا فەرموودەی نووسیەوە لەسەر فەرمانی عمری کوڕی عبدالعزیز، لە پاش ئەویش نووسین لەو بارەیەوە زۆر بوو، بوو بە خێرێکی گەورە بۆ ئوممەت،سوپاس بۆ خوا.[٣]

٣ـ بەڵکو(عمری کوڕی عبدالعزیز) هەموو ئەمیرەکانی، کە دەینـاردن بۆ مەدینە داوای لێدەکردن چی فەرمودەی پێغەمبەری خوا ﷺ هەیە کۆی بکەنەوە.

هەرکەسێکیش لەو بارەیەوە شتێکی لە لایە با بەشداری بکات، ئیتر با کەمێ فەرموودەیشی لەلا بێت، نامەیەکی نووسی بۆ هەموو دانیشتوانی شاری مەدینەو دەورو بەری و پێ ی ووتن: سەیر کەن چی فەرمودەی پێغەمبەری خوا ﷺ هەیە هەمووی کۆبکەنەوەو بینوسنەوە،چونکە من لەوە ترساوم،کە زانست لە ناو بچێت و زانایانیش نەمێنن.[٤]

بەو بۆ نەیەشەوە گرنگی تایبەتی دەدا بە زمانی پاراوی و عەرەبی و هانی وولاتە ڕزگارکراوەکانی دەدا، کە هیچیان عەرەب نەبوون، کە هەوڵ بدەن زمانی عەرەبی بەجوانی فێربن بە جوانی و بۆ ئەو مەسەلەیەش موچەی تایبەتی دانابوو، هەر وەك سزای تایبەتیشی بۆ ئەو کەسانە هەبوو، کە زمانی عەرەبی دەرنابڕن و تێکی

١ـ جامع بیان العلم(١/ ٩١ـ ٩٢).

٢ـ الأموال لا(٢٣١، ٢٣٢).

٣ـ فتح الباری(١/ ٢٠٨).

٤ـ عمری بن عبدالعزیز، عبدالستار الشیخ لا٨١.

دەدەن، لەموچەکەی دەبڕین، چونکە دەیزانی، کە فێربوون و تێگەیشتنی زمانی عەرەبی هۆیەکی سەرەکی یە لە تێگەیشتن لە قورئانی پیرۆزو فەرمودەکانی پێغەمبەرﷺ.[1]

بەرنامەی عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله لە شێوازی نوسینەوەی فەرموودەدا:

بەم نامەو ئاڕاستە جوانانەی پێشووی ئەمیری باوەڕداران بۆ مان دەردەکەوێت، عمر لەم کارە مەزنەدا کۆمەڵێ ڕێ و شوێنی پیشانی ئەو کەسانە دەدا، کە فەرموودەیان کۆدەکردەوە لەوانە:

١- هەڵبژاردنی کەسانی شیاوشایستە بۆ ئەو کارە مەزنەدا:

دەبینی (أبو بکر)ی کوڕی (حزم) یەکێکە لە ئەستێرەکانی زانست و زانیاری سەردەمی خۆی و ئیمام (مالك) دەربارەی ئەو پیاوە دەڵێت: تا ئێستا کەسێکی وەك(إبن حزم)م نەبینیوە لە پیاوەتی و تێرو تەسەلیدا، کەسم نەدیوە وەك ئەو خوا هەموو شتێکی پێدابێت، وەك: ئەمیری شاری مەدینە، دادوەری، بەرپرسیاریەتی حەج.

دەڵێت پیاوێکی ڕاستگۆ و، خاوەنی فەرموودەی زۆر بووە، (إبن سعد)یش دەربارەی ئەو پیاوە دەڵێت: زانا بوو، جێگای متمانە بوو، فەرموودەی زۆری لەلا بوو.[2]

(إبن شهاب الزهری)یش هەر بەو شێوەیە بووە، بەیداخێکی زانیاری بوو، شورەتی هەموو دنیای گرتبوویەوە، بۆیە عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله دەربارەی (زهری) دەڵێت: ئەو پیاوە بە هەند بگرن و بەری مەدەن، چونکە وا نابینم کەسێك مابێت لەو شارەزاتربێت لە بواری فەرموودەدا.[3]

١- عمری بن عبدالعزیز – شرقاوی لا١٧٨.

٢- سیر أعلام النبلاء(٥/ ٢١٢، ٢١٤).

٣- هەمان سەرچاوە لا(٥/ ٣٢٨).

٢ــ دیاری کردنی ئەو کەسانەش، کە زۆر فەرموودەیان لێ وەردەگرن:

عمر رحمه الله کەسانێکی تایبەتی دەکردو، بەتایبەتی دیاری دەکرد،کە زۆر گرنگ بن و دەستی بالآیان هەبێت لەو بوارەدا، ئەوەتا بە(إبن حزم) دەڵێت: سود لە (عمرە)ی کچی (عبدالرحمن) وەربگرە، چونکە نزیکتر کەس بووە لە دایکی باوەڕداران(عائشە رضي الله عنها) وەو خاتوو عائشەش شارەزاترین کەس بووە بە ژیان و گوزەرانی پێغەمبەری خوا صلى الله عليه وسلم، ئەو ماڵەوە لە تایبەت مەندەکانیشی شارەزایە.[١]

ئەم(عمرة) یە کچی عبدالرحمنی کوڕی (سعد)ی(زرارە)ی ئەنصاری یە و لەسەر دەستی عائشەدا پەروەدە بو، باپیریشی (سعدی کوڕی زرارە)یە لە گەورە هاوەڵانی پێغەمبەر و برای نەقیب (أسعد کوڕی زرارە)یە و(إبن مدینی) دەڵێت: یەکێك لە زانا خاوەن متمانە نزیکەکان لە عائشەوە.[٢]

(الزهری)یش دەربارەی(عمرة) دەڵێت: چووم بۆ لای دەبینم دەریایەکی زانیاری لە بن نەهاتووە.[٣]

لە یەکێ لە ڕیوایەتەکاندا دەگێڕتەوە، کە فەرمانی داوە بەسەر (إبن حزم)دا کە هەرچی فەرموودەیەك عمری کوڕی خطاب گێڕاویەتی یەوەو کۆی بکاتەوەو بینوسێتەوە، چونکە مەبەستی بوو ڕێ و شوێن سیرەتی فاروقی باپیری بگرێتەوە بەرو، چۆنی یەتی دادوەری و سیاسەتەکانی لە خەرج کردنی زەکات و خێراتەکاندا، هەربۆ ئەو مەبەستەش داوای کرد لە سالمی کوڕی عبداللهی کوڕی عمر، هەموو ئەمانەی لە بەر ئەوە دەکرد، کە بەوردی شوێن بەرنامەو پەیڕەوی باپیری عمری کوڕی خطاب بکەویت و ئەو بکاتە سەر مەشقی ژیانی.[٤]

٣ــ داوای لێ کردن فەرموودەی(صحیح) لە فەرمودەی(ضعیف) جیا بکەنەوە:

١ــ عمر بن عبدالعزیز، عبدالستار الشیخ لا٨١.

٢ــ هەمان سەرچاوە.

٣ــ سیر أعلام النبلاء(٤/ ٥٠٨).

٤ــ سیرة عمر ، عبدالستار الشیخ لا٨١.

بە جۆرێ بەدوای ئەو فەرموودانەدا بگەڕێن، کە لە پێغەمبەرەوە(ثابت) بووە، وەك چۆن بە (إبن حزم) دەڵێت: هەرچی ئەو فەرمودانە هەیە، کە (صحیحین) و لە پێغەمبەرەوە بە دڵنیایی یەوە هاتوون، بنووسەرەوە، هەروەها فەرموودەکانی عمریش.[1]

(إیمام أحمد)یش لە (العلل)دا هێناویەتی، کە عمرﷺ بە (إبن حزم)ی ووتەوە: هەموو ئەو فەرمودانەی بە دڵنیایی یەوە پێغەمبەری خواوەﷺ پێمان گەیوە بنوسەرەوەو ئەو فەرمودەشانەیشی لە لە(عمرە) وەگێراونەتەوە، بەم کارەیش بەرنامەیەکی جوان ڕاست و دروستی داڕشت بۆ ئەو کەسانەی، کە دوای ئەویش هەڵدەستن بە کۆکردنەوەو نویسنەوەی فەرمودەکان.

٤ــ عمرﷺ خۆیشی پێداچونەوەی فەرمودەکانی کردەوە:

عمری کوڕی عبدالعزیز لە ئاستی زانیاریدا هیچی کەمتر نەبوو لە هەموو ئەو کەسانەی، کە داینابوون بۆ کۆکردنەوەو نوسینەوەی فەرمودەکان، بۆیە خۆیشی بە وتووێژو گفتوگۆ بەژداری زاناکانی دەکرد ، لە ڕاست کردنەوەی ئاستی فەرموودەکاندا، ئەمەش لە بەر ئەوەی زیاتر دڵنیا بێت لە ڕاستی و دروستی فەرموودەکان.

(أبو الزناد عبدالله)ی کوڕی (زکوان القرشی) دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیزم بینی هەموو زاناکانی کۆکردبویەوە، هەموو ئەو فەرمودانەی نوسیبویانەوە تاوتوێی دەکرد لەگەڵیانداو ئەگەر فەرمودەیەکی بدیبایە، کردەوەی موسڵمانانی لە سەر نی یە، دەیفەرموو ئەمە کردەوەی موسڵمانانی لەسەر نی یە.[2]

ئابەو جۆرە خوای گەورەو پەروەردگار پیاوێکی بەرزی وەك عمری کوڕی عبدالعزیز هەڵخست و کردی بە لوتکەی دەسەلات، ئەویش بە ڕەسمی و بە فەرمانی دەوڵەت و لەسەر دەستی ئەودا هەموو فەرموودەکانی پێغەمبەری خواﷺ

١ــ مقدمة المسند لا ٢٠، ٢٢.

٢ــ أصول الحدیث لا٨٢.

کۆکرانەوەو ڕزگاریان بوو لە فەوتان، دوەمین سەرچاوەی شەریعەتی ئیسلام بەڕاستی و دروستی مایەوە، ئەو فەزڵە گەورەیە بە خشرا بە عمری کوڕی عبدالعزیز، هەروەك چۆن ئەو فەزڵە گەورەی درا بە عمری کوڕی خطاب رضي الله عنه کە پێشنیاری کرد بۆ(أبو بكر الصديق رضي الله عنه کە قورئان کۆبکاتەوەو بینوسێتەوە، باشتریش فەزڵی کۆکردنەوە موسڵمانان لە سەر یەك قورئان بە خشرا بە(عثمانی کوڕی عفان رضي الله عنه.

حەسەنی بەسری ئامۆژگاری ئەمیری باوەڕداران دەکات:

کاتێ عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله چوە سەر کورسی خەلافەت، خێرا حەسەنی بەصری خۆی لێ نزیك کردەوە و بەردەوام ئاڕاستە و ئامۆژگاری چوانی دەکرد و پرۆگرام و بەرنامەی حاکمی دادپەروەری بۆ دەکێشا. ئەم ڕۆڵە چاکەی حەسەنی بەسری لە بەرامبەر خەلیفەی نوێدا بینی، کاری هەموو زانایەکی خواپەرست و خوا ویستە لە هەموو سەردەمێکدا، کە هەوڵ دەدات بڕیار بەدەستان والێ بکات لە بەرژەوەندی و بەرزی ئیسلام حوکم دەربکەن، ئەمەش ئەوپەڕی تێرو تەسەلی کەسایەتی زانایی ڕاستەقینەی (حەسەنی بەسری)مان بۆ دەرکەوێت، کە پەروەردەو فێرکردن و بانگەوازو جیهاد پێکەوە گرێ بدات.

نامەیەك بۆ عمری کوڕی عبدالعزیز دەنوسێت وپێ ی دەڵێت: بزانە ئەی ئەمیری باوەڕداران، خوای گەورە سەرکردەی بۆ ئەوە داناوە، کە لادەرەکان ڕێك کاتەوە، دەستی ستەمکاران بگرێتەوە لە ستەم لێکراو، پەناگەی هەموو داماوێك بێت.

پێشەوای دادپەروەر، ئەی ئەمیری باوەڕاداران ، وەك شوانێکی بە سۆزوایە بۆ حوشتەرەکانی، بە جۆرێکی وا بەسۆز، کە بۆ سەوزترین و خۆشترین لەوەڕگەیان دەبات و لە شوێنە وشك و ڕەقانەکاندا بە زووی دەیانبات، لە دڕندە دەیان پارێزێت، لە هەموو سەرماو گەرمایەك دەیان پارێزێت.

ئیمامی داپەروەر ئەی ئەمیری باوەڕداران، سەرپەرشتیاری هەتیوانە، خەزێنەی هەژارانە، بچوکەکانیان گۆش دەکات.

ئیمـامی دادپـەروەر، ئـەمیری بـاوەڕداران، وەك دڵ وایـە لـە نـاو جەسـتەدا، چاکبوونی ئەو جەستە چاك دەبێت، بـەخرابوونی ئـەو، هـەموو بەشـەکانی لەشـی خراپ دەبن.

ئیمامی دادپەروەر، ئـەمیری بـاوەڕداران، وەك بـاوکێکی بەسۆز وایـە بـۆ جگـەر گۆشەکەی لە کاتی منداڵیاندا هـەوڵ و تەقـەلایان بـۆ دەدات، لـە گەورەیـشدا فێـری خوێندەواریان دەکات، تا لە ژیاندایە کاسبیان بۆ دەکات، پارەشیان بۆ هەڵدەگرێت بۆ دوای مردنی.

ئیمـامی دادپـەروەر، ئـەمیری بـاوەڕداران، وەك دایکـی بـەزەیی و چـاك، کـە هەمیـشەو هـاورێ ی کۆرپەیـەتی، بـە ناڕەحـەتی هـەڵی گرتـووە، بـە ناڕەحـەتیش بوویەتی، بە منداڵیش گۆشی کردوەو شەوانە شەونخونی لەگەڵدا کێشاوە، بـەئارام بوونی ئەو ئارامی بۆهاتووە، جارێ شـیری دەداتـێ و جارێـك لێ ی دەگرێتـەوە، بـە لەش ساغیەکەی دڵخۆشی دەبێت، بە ئۆف و سکاڵاکانی غەمبارو دڵگران دەبێت.

ئیمـامی دادپـەروەر، ئـەمیری بـاوەڕداران، وەك نوێنـەرو وایـە لـە نێـوان خـواو بەندەکانیدا ووتەی خوا دەبیستێت و ئەویش دەیدات بەگوێ ی بەندەکانیدا، ئەو بۆ خوا دەڕوانێت و خواشیان پیشان دەدات، ئەو بەرەو خوا دەڕوات، ئـەوانیش بـەرەو خوا دەبات، ئەی ئەمیری باوەڕداران هەرگیز وەك ئەو بەندەیە نەبێت لە حـوکمڕانی یەکەتـدا، کـە گەورەکـەی مـاڵ و منـداڵ و سـامانەکەی دایـە دەسـتی بـۆ ئـەوەی بیپارێزێت، کەچی پارەکانی بـرد بۆخـۆی و منداڵـەکانی پـەرش و بـڵاو سـەرگەردان کرد، هەژارو ماڵ کاولی کردن و پارەکانی لە ناوبردن,

ئەی ئەمیری باوەڕداران بزانە خوای گەورە کۆمەڵێ سزای داناوە لـە شـەرعدا بـۆ ئەوەیە خەڵکی لە بەد ڕەوشتی و پیسی بە دور بگرێت، دەی ئەگـەر پێـشەوا خـۆی خراپەو بەدکاری بکات کێ جێ بەجێ یان بکات! خوای گەورە لـە قورئانـدا تۆڵـەی داناوە بۆ ئەوەی ژیان پارێزراو بێـت، دەی ئەگـەر پێـشەوابکوژێت کـێ تۆڵـەیان بـۆ دەکاتەوە !

ئەی ئەمیری باوەڕداران بیر لە مردن بکەرەوە، کە دۆستەکانت و لایەنگرەکانت فریات ناکەون، دەی تویشوی بۆ بخەو خۆت ئامادە بکە بۆ ڕۆژی ترسناك ــ ڕۆژی قیامەت ــ.

ئەی ئەمیری باوەڕداران بزانە، کە ئەم ماڵەی ئێستات ماڵی تۆ نی یە، تۆ ماڵێکی تر چاوەڕوانت دەکات، کە زۆر دەمێنیتەوە تیادا، دۆستەکان و خۆشەویستانت دەگەڕێنەوەو وازت لێ دەهێنن، بە تەنیایی لەو چاڵە قوڵە دا بە جێت دەهێڵن، دەی کردەوەی چاك پێش بخە بۆ ئەو ڕۆژەی، کە نەبراو نەدایك و نەباوك و نەخێزان فریات ناکەون.

لە بیرت بێت ئەی ئەمیری باوەڕداران، ئەگەر خەڵکی لە گۆڕەکانیان هاتنە دەرەوە، نهێنی یەکانیانی ناو سنگ ئاشکرا بوو، نهێنی ئاشکرا ببێت و نامەی کردەوکانیش گوناهی گەورەو بچوکیان نەپەڕاندبێت، دەی ئێستا ئەی ئەمیری باوەڕداران تۆ بوارت پێ دراوە، ئەجەلت دواخراوە، ئەمەلت بە ژیانی نەبڕاوە، دەی حوکمی ناو بەندەکانی خوا مەکە بە شێوەی حوکمڕایانی نەفامان، ڕێگەی ستەمکارانیان پێ مەگرە، پیاو ماقوڵ و ناوداران سەر نەخەیت بەسەر هەژارو بێ نەواياندا، ئەوانەنە پەیمان نەگرننە ئەستۆ دەزانن لەگەڵ موسڵماندا، ئەو کاتە گوناهی خۆت و خەڵکی و باری قوسی خۆت و خەڵکی دێتە گەردنی تۆ، بەوەنە خەڵتێت، کە خەڵکانێك لە سەر حیسابی قیامەتی خۆشگوزەران بن و خواردنی چەورو بە لەزەت بخۆن لە سەر حیسابی نەمانی خواردنی خۆش و بەلەزەتی تۆ لە ڕۆژی قیامەتدا، ئەمڕۆ سەیری دەسەڵاتی گەورەی خۆت مەکە، بەڵکو سەیری بێ دەسەڵاتی سبەینێ ی خۆت بکە، کاتێ دەکەویتە ناو داوی مردنەوە، لە بەردەمی خوا دەوەستێت و فریشتەکان و پێغەمبەران لە دەورت دان، هەموو ڕووەکان لەو کاتەدا هەر بۆ لای پەروەردگاری زیندو دەڕوانن، من ئەی ئەمیری باوەڕداران ئەم ئامۆژگاریانەم نەگەیشتوونەتە ئاستی ئامۆژگاری زاناو ژیرمەداندەکان، بەڵام ئەوەندەی پێم کرابێت، کەمتەرخەمیم نەکردەوە تیایدا، ئەم نامەیەم دەنێرم بۆت

وەك دەرمان و چارەسەر بۆ خۆشەویستت، کە چۆن دەرمانی تاڵ و ناخۆش دەکات بەدەمی نەخۆشەکەدا، بەڵام مەبەستی چارەسەرکردنی یەتی، والسلام علیك یا أمیر المؤمنین ورحمة الله وبرکاته[1]

حەسەنی بەسری وەسفی دنیا دەکات بۆ عمر:

حەسەنی بەسری ﷺ جارێکی تر نامەیەك ئاڕاستەی عمر دەکات و تیایدا وەسفێکی دنیای بۆ دەکات و دەڵێت: ئەی ئەمیری باوەڕداران، دنیا ماڵی کاتی یەو گوێزانەوەی لە دوایە، ماڵی مانەوەو حەوانەوە نی یە، باوەکە ئادەم، کە نێردرا بۆ سەر زەوی وەك سزاو دورخستنەوە هێنرا بۆی، ئاگاداربە لێ ی، ئەوەی حەزی پێ دەکات بەجێ ی دەهێڵێت، دەولەمەند تیایدا هەژارە، بەختیار کەسێکە تیایدا، کە خۆی نەدابێت بەدەستی یەوە.

هەرکاتێ ژیرو ئاقڵ مەندان دنیان تاقی کردبێتەوە بۆیان دەرکەوتووە، سەرشۆڕی یە بەشی ئەو کەسەی خۆی دەدات بە دەستی یەوەو دنیا پەرستی دەکات، وەك زەهر وایە کەسێك بە نەزانین بیخوات، ئەوەی نەیناسیبێت حەزی لێ دەکات، دەوەڵاهی مەرگی خۆی پێوەیە، دەی تۆش ئەی ئەمیری باوەڕداران، وەك برینداریك بژی تیایدا، کە لە پێناو چاك بوونەوەدا برینەکەی دەرمان دەکات، قەبوڵی ئازارو سوربوونەوە دەکات، بەڵام لە پێناوی چاك بوونەوەیەکی درێژخایەن.

ئارامگرتن لە بەر نەبونی یەکانی ئاسانترە، لە خۆ گرتن لە سەر توشبونی، ئاقڵ ئەو کەسەیە ئاگادار بێت لێ ی، بە جوانی یەکانی نەخەڵەتێیت، چونکە زۆر بە غەدرو نا پاك و دەست بڕە، خۆی جوانە کات بۆ کڕیارانی وەك بوك وایە، چاوەکان سەیری دەکەن و دڵەکان بۆی لێدەدەن، بەڵام ئەی ئەمیری باوەڕداران سوێند بەو کەسەی محمدی ناردووە بە پێغەمبەرﷺ لە ناو بەری مێردەکەیەتی، دەی زۆر ئاگات لە فێڵەکانی بێت و خۆت بپارێزە لەخۆ ڕازاندنەوەکانی، خۆش گوزەرانی و شادیەکانی بە دوایدا بەڵاو نارەحەتی دێت، ئەی ئەمیری باوەڕداران ئاوەتەکانی

١ــ الحسن البصری (لابن الجوزی) لا ٥٦.

درۆینەیـە، هیواکـانی بـەتاڵ، ڕۆشـنایی یـەکانی لێڵـە، ئـەوەی وازی لێ دەهێنـێ سەرکەوتووە، ئەوەی هەوڵی بۆ دەدات لە ناو چووە، ئاقڵ و ژیـر ئـەو کەسـەیە کـە لـەو شـتانە بترسـێت، کـە خـوا ترسـاندووەیەتی لێ ی، ئاگـاداری کردونەتـەوە لـە ترسناکی یەکەی، لە ماڵی بڕاوە دەگەڕێتەوە بـۆ مـاڵی هـەتایی مـردنیش هـات ئـەو کاتە دڵنیانی یە دوای بۆ دێت.

دنیا ئەی ئەمیری باوەڕداران ماڵی سزادانە، سامانی تێدا کۆدەکاتەوە کە سـانێك عەقڵیان نی یە، ئەوەی نە شارەزا بێـت پـێ ی دەخـەڵێت، کەسـی ژیروشـێلراو ئـەو کەسـەیە، کـە بـە پـێ ی پێویـست دەرمـانی برینـەکانی دەکـات، لەسـەر تـاڵی دەرمانەکان خۆی دەگرێت، چـونکە چاوەڕوانی چاکبوونەوەیە، لـە ئاکـامی خـراپ دەترسـێت، بـە خـوا ئـەی ئـەمیری بـاوەڕداران دنیـا خەوێکـە، قیامـەت بـە خەبـەر هاتنەوەیە، مردنیش لەو نێوانەدایە، بەندەکانیش لە خەوبینین دان من ئەو ووتەیەی شاعیرت بیر دەخەومەوە، کە دەڵێت:

فإن تنجو من ذی عظمة وإلا فإني لا أخالك ناجياً

کاتێ ئەم نامەیەی حەسەنی بەسری رحمه الله دەگاتـە دەسـتی ئـەمیری بـاوەڕداران و دەخوێنێتەوە دەست دەکات بە گریان و هاوار کردن بەجۆرێ کەسانی چوار دەوری دڵیان بۆی دەسووتا، بەدەم گریانەوە دەیووت: ڕەحمەتی خوا لە حەسەن بێت، کە بەردەوام لە خەو بە خەبـەرمان دێنێتـەوە، لـە بـێ ئاگـایی ڕزگارمـان دەکـات، خـوا بیپارێزی، چۆن دڵی بۆمان دەسووتێت و چۆن ئامۆژگاریمان دەکـات، ئامۆژگـارێکی ڕاستگۆو پاراوە.

بەو بۆنەیەوە نامەیەکی نووسی و پێ ی ووت: ئامۆژگاریە بەکەڵکەکانت گەیشتە دەستمان خۆمم پـێ تـەداوی کـرد، بەڕاسـتی دنیـات وەسـف کـرد وەك خـۆی، ژیـر ئەوکەسەیە بە ترسەوەی لێ ی تێدا بژی، وەك بڵـێ ی هەرکەسـێك تیایـدا بڕیاربێـت بمرن حساب بکە مردوون، والسلام علیك ورحمة الله وبرکاتە.

کاتێ ئـەم نامـەی عمـر دەگاتەدەسـتی حەسـەن دەڵێـت: دەك خـوا بیپارێزێـت، ئـەمیری بـاوەڕداران چ ڕاسـتگۆیەکە، چ ئامۆژگـاری وەرگرێکـە، خـوای گـەورەو

بالادەست بە دانانی عمر بە ئەمیری باوەڕداران منەتی گەورەی بەخشیوە بە ئوممەت و كردوویەتی بە فەڕو بەرەكەت و ڕەحمەت.[١]

پێنجەم: هێرشەڕزگاری خوازیی یەكان و هەڵگرتنی گەمارۆی سەر قسطیطنة:

كاتێ عمری كوڕی عبدالعزیز ﷬ بوو بە ئەمیری باوەڕداران، یەكێ لەو كارانەی كردی ئەوە بوو فەرمانی دەركرد بە وەستاندنی فراوان كردنی دەسەڵاتی دەوڵەتی ئیسلامی و نەڕۆیشتن بەرەو جێگا دوورە دەستەكان.

هەوڵی دا سوپای ئیسلام لە ناوچەكانی جەنگ پاشەكشە پێ بكاتەوە، یەكەمین كاری لەم بوارەدا ئەوەبوو، ئەو سوپایە گەورەیەی (سولەیمان) گرنگی پێ دابوو بۆ ڕزگاركردنی شاری(قسطیطنة) لە ڕۆم و (مسلمە)ی برایی كردبووە فەرماندەی و بۆ ماوەی دوو ساڵ گەمارۆیەكی تەواوی ئەو شارەی دابووە بەجۆرێ دانیشتوانی ئەو شارەی بەتاوەتی هەراسان كردبوو، بەبێ ئەوەی ئامانجی خۆیشی بپێكێت.

عمر﷬ فەرمانی دەركرد بۆ (مسلمە)ی كوڕی (عبدالملك) كەواز لە (قسطیطنة) بێنێت و ئەو سوپایەی كە(سلیمان) خستوویە ڕێ و لە دەریا و وشكانی نی یەوە قورگی ئەو شارەیان پێ گرتبوو، تەنانەت پیاو لە بازاردا بەسەر وڵاغەكەیەوە دادەبەزاند و بەبەرچاوی یەوە وڵاخەكەیان سەریان دەبڕی و دەیان خوارد، عمریش﷬ زۆر بەوە دڵگران بوون و غەباردەبوو، كاتێ بو بە خەلیفە بەینی خۆی خوا هەرچی شتێ كاتی خۆی بە باشی نەزانیبێ بۆ موسڵمانان، زۆر بەخێرایی چارەسەری كردەوە.[٢]

بۆ ئەو مەبەستە نامەیەكی نووسی بۆ (مسلمە) لە وڵاتی ڕۆم و داوای لێ كرد دەست لە شاری(قسطیطنة) هەڵبگرێت، لەگەڵ ئەو نامەیەشدا بڕێكی زۆر خواردن و پێداویستی نارد بۆ ئەوەی هانی موسڵمانانیشی دا، تا كۆمەكیان بكەن و دەڵێن:

١ـ الزهد للحسن البصری لا ١٦٩.

٢ـ سیرة عمر، لابن عبدالحكم لا ٣٢.

ژمارەی ئەو کۆمەکیانەی بۆی ناردن خۆی دەدا لە(٥٠٠) وڵاخ بەبارەوە.[١]

خەلیفە خیاط دەگێڕێتەوە، کە ساڵی (٩٩)ی کۆچیدا عمری کوڕی عبدالعزیز خواردن و وڵاغێکی زۆری ناردبوو مسلمەی کوڕی سولەیمان لە ئەرزی ڕۆم و فەرمانیشی دەدا هەرکەسێك لە سوپایی ئیسلام دۆست و ناسیاوێکی هەیە لە ڕۆمەکان، با لەو کۆمەکیانەیان بۆ بنێرێت، فریای خەڵکەکە کەوت، فەرمانی پێدان کە دەست لەگەمارۆ دان و هەوڵی ڕزگاربوو کردنی ئەو شارە هەڵگرن.[٢]

ئەوکاتەی عمررحمه الله چووە سەر حوکم (سمع)ی کوڕی (مالك)ی (الخولانی) کرد بە والی وڵاتی ئەندەلوس و فەرمانیشی پێدا، کە زەویەکان جیا بکاتەوە، ئەوەی، کە بەزۆر داگیرکراون(١/٥) یان لە سەدا بنێن و بە جێ ی بهێڵێن بۆ خاوەنەکانیان، ڕایشی وابوو ئیتر زەوی فراوان مەکەن، لە بەر ئەوەی ئەو زەیانە دورەدەستن لە موسڵمانان واز لە(فتوحات) بهێنن.[٣]

بەڵام (سمع) نەی ویست بە تەواوی دەست لە ئەندەلوس هەڵگرێت بۆ یە نامەی نووسی بۆ عمر و پێ ی ووت: موسڵمانان بڵاو بوونەتەوە، هەموو کون و قوژبنێکی وڵاتی ئەندەلوسیان گرتۆتەوە، بۆیە ئەوکارەی نەکرد و ئەندەلوسی لەسەر ئیدارەی ئەفریقیا لابرد.[٤]

لەناوچەی ڕۆژهەڵاتیش عمررحمه الله نامەی ناردبۆ(عبدالرحمن)،کەوالی خوراسان و فەرمانی پێ کرد، سوپایی موسڵمانان لەو سنوورە بوەستێت و هەوڵی فراوان کردنی خاك نەدات، بەڵام ئەوان ئەوەیان پێ قبوڵ نەکرا، ووتیان: (مەروە) کە پایتەختی خوراسان بوو بەشمان ناکات، بەو بۆنەوەیەوە نامەیان نووسی بۆ عمری کوڕی عبدالعزیز و ئەویش لە وەڵامیاندا ووتی: خوایە ئەوەی لە سەرم بوو کردم و

١ـ تأریخ الطبری لە (عمر بن عبدالعزین)ی علی لا ١٤٠ وەرگیراوە.
٢ـ تأریخ خلیفة لا ٣٢٦.
٣ـ الکامل في التأریخ (٣/١٤)
٤ـ فجر الأندلس حسین مؤنس لا ١٢٦، ١٢٧.

دەی تۆش یارمەتیان مەدە لە غەزادا، ئەو ناوچە فراوانەی ڕزگارت كردوە بۆیان بەسیانە.[١]

وولاتی (السند)یش لە ڕێگەی نامەی عمری كوڕی عبدالعزیز‌رحمه الله موسڵمانان بوون، كە لە نامەكەیدا بانگی كردبوون بۆ موسڵمان بوون و پێ ی ووتن: چی بۆ موسڵمان هەیە بۆ ئەوانیشەو چی لەسەر موسڵمانە لەسەر ئەوانیشە، ئەوانیش ژیان و بەرنامەی كاری پڕ لە دادپەروەریەكانی ئەویان بیستووە، بۆیە پاشاو سوپاكەیان موسڵمان بوون و ناوی خۆیان هەموو گۆڕی بۆ ناوە ئیسلامی یەكان، عمریش عەمری كوڕی موسلیمی باهیلی كرد بە ئەمیریان.[٢]

خەلیفەی كوڕی خەیاتیش دەڵێت: عمری كوڕی عبدالعزیز نامەی نارد بۆ (جراح)ی كوڕی (عبدالله)ی (الحكمی) وپێ ی ووت: ئیتر هێرش و پەلامار بووەستێنن، ئەوەی لە ژێر دەستاندایە بەستانە.[٣]

ئەم كارەی عمری كوڕی عبدالعزیز پێ ی هەستا، تایبەت بوو بە جەنگ و پەلاماردانی ئەو ناوچانەی كە زۆر دووەرە دەست بوون ولە پایتەختەوە زۆر دووربوون، بۆ خۆ یەكلایكردنەوە ئەم كارەی كرد تا بتوانێت نێو ماڵی ئیسلامی بخاتەوە یەك و ئاگری ئاژاوەو نەیاری یە ناخۆیەكان بكوژێنێتەوە، هەرگیز مەبەستی ئەوە نەبووە، كە ئەو دەزگا سەربازیە لە كار بخات، كە دامەزراندنەكەی دەگەڕایەوە بۆ سەردەمی پێغەمبەری خوا‌ﷺ، كە ڕۆڵێكی سەرەكی هەبوو لە پارێزگاری لە سەروەری دەوڵەتی ئیسلام فراون كردنی سنورە جوگرافیا یەكەی و پاراستنی ئەمن و ئاسایش و دامەزراوی وولات.

لە ڕاستی دا بوونی ڕێخراوەی جەنگی پەیوەستە بەناو كرۆكی ژیانی مەدەنی یەوە، هیچ دەوڵێك بەبێ بوونی ئەو دەزگایە ناكرێت، بۆ ئەو مەبەستە هەموو دەزگا

١ـ تأريخ الطبری لە (عمر بن عبدالعزيز)وةی علی(١٤١) وەرگیراوە.
٢ـ فتوح البلدان لا ٤٢.
٣ـ تأريخ خليفة لا ٢٢٦.

سەربازی یەکانی هەرێمەکانی هێشتەوە، کە سەرچاوەی سوپا ڕزگاری خوازە گەورەکەی ئیسلام بوون، لای نەبردن و هەڵیشی نەوەشاندەوە، لەماوەی کورتی خیلافەتیدا بەردەوام لە زۆری لە بەرەکانەوە جەنگ و پێکدادان لەگەڵ ڕۆمەکان ڕوی داوە.

لەناوچەی (ئازربایجان) تورکەکان هێرشیان کردە سەر موسڵمانەکان، کۆمەڵێ لە موسڵمانیان شەهید کرد وسامانیشیان بە تالان بردن عمری کوڕی عبدالعزیزیش سوپایەکی بەسەرکردایەتی (حاتم)ی کوڕی (نعمان الباهلی) نارد بۆیان و ئەو تورکانە، یان هەمووکوشت، تەنها چەند کەسێکی کەم لە دەستیان دەرچوو، بە (٥٠) دیلەوە گەڕانەوە بۆ خەناسیرەو هاتنەوە خزمەت خەلیفە.[١]

لە ساڵی(١٠٠)ی کۆچیدا ڕۆمەکان لە کەناری دەریاوە هێرشیان کردە سەر موسڵمانەکان لە (لازقیە)و شارەکەیان خاپور کردو ژن و منداڵەکانیشیان هەموو کوشتن، عمر فەرمانی دەرکرد شارەکەیان دروست کردەوەو قەلای بە هێزیشیان بە چوار دەوریدا دروست کرد.[٢]

لە ساڵی(١٠١)ی کۆچیدا غەزوی وەلیدی کوڕی هیشامی(المعیطی) و عەمری کوڕی قەیسی(الکندی) کرد لە شاری (حمص).[٣]

فەرمانیشی دەرکرد بە ڕاگوێزکردنی لادێ سەرسنورەکانی بەرامبەر ڕۆمەکاندا بوو، ئەمەش لەبەر خاتری ئەوەی توشی نارەحتی و تالان و بڕۆ نەبن بەدەستی ڕۆمەکان.[٤]

هەروەها نیازی کرد شاری(المصیصە) بڕوخێنێ، چونکە بەلەبەرپی ی هێرشی ڕۆمەکان، بەلام پاشتر وازی لێ هێناو مزگەوتێکی گەورەی لە (کفریا) بۆ دروست

١ـ تأریخ خلیفة لا٣٢٦

٢ـ فتوح البلدان لا٢٠٧.

٣ـ تأریخ الطبری لە (عمر بن عبدالعزیز)وةی علی(١٤٢) لا وەرگیراوە.

٤ـ فتوح البلدان لا٢٢٠.

كردن و حەوزێكی ئاوی گەورەی بۆ دروست كردن و ناوی خۆی لێ نووسبوو[١]، كردی بە سەرچاوەیەكی گرنگ و مەڵبەندێكی جەنگی بۆ نەهێشتنی ترسی ڕۆمەكان لە ئەنتاكیە[٢].

عمر لەگەڵ ئەم كارە دڵسۆزانەیدا لەگەڵ شوێنە دوورە دەست و سنوری یەكان ئەم هەنگاوانەی نا، بەڵام خۆ لە لایەكی ترەوە بزاڤی هێرشە ڕزگاری خوازیەكانی نەوستان و دوای ئەویش هەر بەردەوام بوو، لە هەمان كاتیشدا خاوەنی سوپایەكی زۆر بەهێزبووەو خۆیشی زۆر توند بوو لەگەڵ دوژمناندا، كاتێ بینیبێتی نارەوای و ستەمێكیان لە موسڵمانێك كردبێت وەك پێشتر باسی ئەو دیلە موسڵمانەمان كرد، كە لە پێناوی ئاینەكەیدا چۆن قبوڵی كرد هەردوو چاوی هەڵبكۆڵن، بەڵام نەبێت بەگاور، كە چۆن عمرﷺ سوێندی خوار سوپایەكی وای بۆ دەربكات، كە سەرتاكەی لەڕۆم بێت كۆتایەكەی لەلای خۆی.[٣]

سیاسەتی عمرﷺ قۆناغ بەندی بوو، دەیویست سەرەتا سنورەكان تۆكمەو قایم بكات و لە هێرشی لاوەكی ڕۆمەكان بێ خەم بێت، گرنگی دەدا بە كردنەوەی عەقلەكان و دڵەكان، پاك كردنەوەی دەرونی ئەو گەلە تازانەی، كە هاتبوونە ناو ئیسلامەوە، بۆ ئەو مەبەستە دەستە دەستە زانایان و بانگ خوازانی بەرەوە دەشت و بیابانەكان دەخستە ڕێ وبۆ ڕۆشنبیركردنی ئەو گەلانە بە بەرنامەی بێ گەردی ئیسلام، كە لەوكاتەدا زۆر پێویستیان بەوە بوو.

شەشەم: گرنگی دان بە بانگەوازی گشت گیری ئیسلام:

عمری كوڕی عبدالعزیزﷺ هەموو گرنگی یەكی بەوە دابوو، كە نێو ماڵی ناخۆی موسڵمانان تۆكمە بكاتەوەو یەكریزی و ئاسایشی بپارێزێت، زانست و زانیاری بگەینێتە تاكە تاكەی ئومەت بەپێ ی توانا.

١ـ هەمان سەرچاوە لا ١٦٣.

٢ـ العلاقات العربية البيزنطة لا ١١٩.

٣ـ هەمان سەرچاوە لا ١٣١.

هەروەك دادپەروەری زیندوکردەوە لە ناو خەڵکدا هەموو ڕق و کینەو دوبەرەکی نێوان موسڵمانی نەهێشت،عمر لەم کارە مەزنەیدا مەبەستی ڕاکێشانی دڵ و عەقڵ و دەرونی خەڵکی بوو بۆلای بەرنامەی ئیسلام، بۆ ئەو مەبەستەش پڕۆژەیەکی گەورەی گرت بەدەستەوە، بۆ ئەو مەستەش کۆمەڵێ هۆکاری گرنگی گرتە بەر لە پێناو سەرکەوتنی ئەو پڕۆژە بانگخوازی یەیدا لەوانە:

یاسای خۆیەکلایی کردنەوەی بانگخوازان(نظام التفرغ):

عمر رحمه الله کۆمەڵێ لەزانایان و بانگخوازانی یەك لاکردەوە بۆ ئەوەی هەستن بە تێگەیاندن و ڕۆشەنبیرکردنی گەل و بۆ ئەو مەستە موچەی تایبەتەشی بۆ بڕینەوە، تا هیچ جۆرە کاسبیەکی تر نەکەن و هەموو هەوڵ و کۆشێشێکیان سەرخستنی ئەو پڕۆژە مەزنەی عمر بێت و بەس.[1]

قورئان خوێنانی تەرخان کرد بۆ فێرکردنی لە جوان خوێندنەوەو تێگەیشتنی تەجویدو ئەحکامە شەرعی یەکانی، هەروەها فەرمودەزانەکانی تایبەت کرد بۆ دانانی دەرس و هەڵقە زانستی یەکان لە مزگەوت و شوێنە گشتیەکانداو فەرموودەی پێغەمبەری خوا فێری خەڵکی بکەن.

هەروەك فوقەهاو شارەزایانی شەریعەتی ئیسلامی تەرخان کرد تا حوکمی نوێ لە قورئان و سوننەت دەربهێنن بۆ خەڵکی و فێریان بکەن لە حەڵاڵ و حەرام و شارەزایان بکەن لە ڕێنموونی یەکانی ئیسلام.

قوتابیانیشی یەکلای کردەوە بۆ فێربوون و وەرگرتنی زانست و زانیاری و مووچەی تایبەتی بۆ بڕینەوە تا خەمی ژیانی خۆیان و ماڵ و منداڵیان نەمێنێت، لە (بیت المال) مووچەیەکی ئەو تۆی بۆ بڕینەوە تا بەسەر بەرزان بژین و ئەمە کاری ئەو خەلیفە مەزنە بوو بە هۆی ئەوەی زۆرێك لە خەڵکی دەست بدەنە فێرکردن و بڵاوکردنەوەی زانستەشەرعیەکان و گەنجانێکی زۆریش خۆیان بخەنە بەردەستیان و بەدونیای زانست و زانیاری بەهرەمەند ببن، لەپاشە ڕۆژیشدا ببنە خزمەتکارێکی

١ـ ملامح الإنقلاب الإسلامی لا ١٨٤.

گەورەی ئیسلام و ئەوانیش بیگەیەنن بەنەوەکانی دوای خۆیان.[١]

لە (بیت المال) بڕی (١٠٠) دیناری بۆ بڕیەوە، بۆ هەرزانایەك لە مزگەوتێکی وڵاتانی ئیسلامدا هەڵقەیەکی زانستی دابنێت بۆ بڵاکردنەوەی زانیاری و فقهی ئیسلامی و تنەوەی قورئان خوێندن و لە بەرکردنی.[٢]

لە (أبی بکر)ی کوڕی (أبی مریم)ەوە دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز نامەیەکی نووسی بۆ والی حمص و پێ ی ووت: فەرمان بدە بە پیاوچاك و شارەزایان، کە لە (بیت المال) موچەیەکی وایان بۆ بڕێتەوە، کە پێویستیان بە کاسبی نەبێت، هەموو کاتیان خەریکی ووتنەوەی وانە بن و فەرمودە بگەیەنن.[٣]

لە(أبی مریم)ەوە دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز نامەیەکی نووسی بۆ والی حمص و پێ ی ووت: بڕوانن بۆ ئەو کەسانەی خۆیان تەرخان کردوە بۆ وتنەوەی وانەی (فقە) دەستیان بڕاوە لە کارو کاسبی دەرەوە، دەی هەر یەکە لەو کەسانە(١٠٠) دیناری بۆ ببڕێتەوە لەگەڵ گەیشتنی ئەم نامەیەدا تا ژیانی خۆیانی پێ مسۆگەر بکەن باشترین کاری چاکەش ئەو کارەیە بە پەلە بکرێت، (والسلام علیك).[٤]

موچەی تایبەتیشی بڕیەوە بۆ ئەو کەسانەی هەڵقەیان لە مزگەوتەکاندا هەبوو بۆ باسکردنی جەنگ و غەزاکانی پێغەمبەری خواﷺ و ژیانی هاوەڵە بەرێزەکانی، کە ئەو کەسانە بە چیرۆك و خوان موچیاران ناسرابوون.

(إبن شیبە) دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز‌رحمه‌الله کاتێ والی مەدینە بوو فەرمانیدا بە پیاوێك، کە چیرۆك بۆ خەڵکی بگێڕێتەوە، بۆ ئەو مەبەستە مانگی(٢) دیناری بۆ

١ـ عمر بن عبدالعزیز، عبدالستار الشیخ. لا ٧٢
٢ـ ملامح الإنقلاب الإسلامی لا ١٨٤
٣ـ أصول الحدیث لا ١٧٨.
٤ـ البدایة والنهایة لة عمر بن عبدالعزین، عبدالستار الشیخ. لا ٧٢ وەرگیراوە.

بڕیەوە، کاتێ (هیشام)ی کوڕی (عبدالملك) سەردانی شاری مەدینەی کرد ساڵی (٦) دیناری لە لایەن خۆیەوە بۆ بڕیەوە.[١]

لە نامەکانیدا هاتووە دەربارەی بڕینەوەی مووچە بۆ قوتابی و خوێندکاران تا یەکلا ببنەوە بۆ زانست و زانیاری، (إبن عبدالبر) لە (یحیی)ی کوڕی (إبن کثیر)ەوە دەگێڕێتەوە، کە عمری کوڕی عبدالعزیز نامەی نووسی بۆ کاربەدەستێکی و پێ ی ووت: بۆ قوتابی و وەرگرانی زانست ڕۆژی تایبەتیان بۆ دیاری بکە، یەکلاییان بکەنەوە بۆ زانست و زانیاری.[٢]

٢ـ هانی زانایانی دەدا، تا زانست بڵاو بکەنەوەو ڕاییبگەیەنن:

فەرمانی دەرکرد، کە مزگەوت بکەن بە مەڵبەندی پەروەردە کردن و فێرکردنی خەڵکی دەربارەی ئاینەکەیان، قورئان خوێندن پێیان و گوێ لێ گرتنیان، گەیاندنی فەرموودەکانی پێغەمبەرﷺ و زیندو کردنەوەی سوننەت.[٣]

(عکرمە)ی کوڕی (عمار) کە پیاوێکی خەڵکی یەمەنە دەڵێت: گوێم لێ بوو نامەی عمری کوڕی عبدالعزیزیان دەخوێندەوەو دەیووت: فەرمان بدە بە زانایان با لە مزگەوتەکاندا زانستەکەیان بەگەیەنن، چونکە وادیارە سوننەت مرێنراوە.[٤]

(إبن عبدالبر) سەنەدی بۆ داناوە لە (جعفر)ی کوڕی(قان الرقی)وە دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز نامەی نوسی بۆمان و پێ ی وتین: فەرمان بەئەهلی فقە و خاوەن زانستەکان بکەن تا لە کۆڕو دانشتنی مزگەوتەکاندا ئەو زانستەیان بگەینن بگەینن بە خەڵکی، کە خوای گەورە پێ ی بەخشیوون.[٥]

٣ـ ڕێنونی گەلی موسڵمان دەربارەی گرنگی زانست و زانیاری:

لەو بارەیەوە دەڵێت: ئەگەر توانیت هەوڵ بدە زانا بیت، ئەگەر نەتتوانی

١ـ أخبار المدينة لة عمر بن عبدالعزيز، عبدالستار الشيخ. لا ٧٢ وەرگیراوە.

٢ـ جامع بيان العلم(١/ ٢٢٨) .

٣ـ أصول الحديث لا ١٧٨ .

٤ـ أصول الحديث لا ١٧٨.

٥ـ جامع العلم(١/ ١٤٩).

فێرخواز بە، ئەگەر ئەوەشت نەتوانی خۆشت بوێن، ئەگەر ئەوەشت بۆ نەکرا، هەوڵبدە ڕقت نەبێت لێیان، پاشان ووتی: خوای گەورە بوارەکەی بۆ فراوان کردوە، ئەگەر وەری بگرێت.[١]

٤ـ ناردنی زانایانی خواناس بۆ سەرووی ئەفریقیا:

عمری کوڕی عبدالعزیز‌رحمه‌الله زانایانی دەنارد بەناو هەرێمەکاندا، بەڵکو بۆ ناو بیابان و دەوار نشینەکانیش، تاشەرعی خوا بگەیەنن بەوناوچانە،تێیان بگەیەنن لێی، بۆ ئەو مەستە(یزید)ی کوڕی (أبی مالك)ی نارد بۆ لای بیابان نشینەکان تا لە ئیسلام و ئەحکامی شەرع ئاشنایان بکەن و موچەیشی بۆ بڕیەوە لەگەڵ گەسێکی تردا، کەناوی(حارث)ی کوڕی (محمد)بوو، بەڵام (یزید) قبوڵی موچەی کرد، بەڵام (حارث) قبوڵی موچەی نەکرد، ووتی: من لە سەر گەیاندنی ئەو زانستەی خوا فێری کردوم پاداشت و پارەم ناوێت.

کاتێ ئەو هەواڵە گەیشتە عمر‌رحمه‌الله فەرمووی: ئەوەی (یزید) دروستەو هیچی تێدا نی یە، داوا کاریشم لە خوا وێنەی (حارث)مان تێدا زۆر بکات.[٢]

ئەم وەڵامەی عمر‌رحمه‌الله ئەوە فێری حوکمڕانان دەکات، کە چۆن دەبێت نەرم بن بەرامبەر بۆ چوونە جیاجیاکان، نەنواندنی ووشکی فکری و یەك شێوەیی، ئەوەی ڕون کردەوە، کە وەرگرتنی مووچە لە بەرامبەر خزمەت گوزاری زانستیدا هیچی لە سەر نی یەو دروستە، لە بەرامبەر ئەم فەتوایەشدا، ڕووی کردە خوای گەورەو دوعای خێری بۆ دوەم کرد و داوای زیاد بوونی نموونەی لەو جۆرە کەسانەی لێ دەکرد، کە لە پێناوی گەیاندنی ئاینی پاکی خوادا هیچ پارەوپولێکیان ناوێت و بە تەمای پاداشتن لە خوای باڵادەست.[٣]

ئەمیری باوەڕداران‌رحمه‌الله زانای خاوەن متمانەو پایە بەرزی شاری مەدینە(نافع) مەولای (إبن عمر)ی نارد بۆ ناو میسریەکان، عبداللەی کوڕ عمر دەڵێت: عمری کوڕی

١ـ سيرة عمر لابن عبدالحكم لة (عمر)ی زحیلی وەرگیراوە لا ٧٤.
٢ـ سيرة عمر لابن عبدالحكم لا ١٦٠.
٣ـ ملامح الإنقلاب الإسلامی لا ١٨٤.

عبدالعزیزرحمه الله (نافع)ی نارد بۆ ناو خەڵکی میسر تا هەموو سوننەتەکانی پێغەمبەری خوایانﷺ فێر بکات.[١]

له میسریشەوه (١٠) کەس لەگەورە زانایی تابیعینی نارد بۆ وڵاتی ئەفریقیا، تا خەڵکەکەی لە ئیسلام شارەزا بکەن و فێریان بکەن، فەرموودەی پێغەمبەری خوایانﷺ لە ناودا بڵاو بکەنەوە، تا لەو خێرو بێرە بەهرەمەند بن، کە براکانیان لە شام و حیجاز و عیراق پێ ی بەهرەمەند بوون، کە سەرچاوەی زانست بوون.[٢]

باکوری ئەفریقیا زۆر گرنگ بوو لە لای عمر و هەوڵی دەدا دڵیان ڕابکێشێت و عەقڵ و دەرونیان داگیر بکات و بەنوری بەرنامەی خوا ڕووناکی بکاتەوە، بۆ ئەو مەبەستە ئەو (١٠) زانا مەزنەی نارد و لەو بارەیەوە مەبەستەکانی خۆی بەو هەرێمە گەورەیە ڕون کردەوە لەم خاڵانەدا:

١ـ هەڵبژاردنی زانایانی خواناس و ناسراو بە زانایی و فقه و بانگەواز و خۆ یەکلاکەرەوە بۆ پەروەردەو فێرکردن تێگەیاندن.

٢ـ دانانی نەخشیەکی داڕژاو بۆ یەکلاکردنەوەی زمانی عەرەبی، نەهێشتنی نەخوێندەواری ناو هۆزە بەربەریەکاندا، تا پاشتر بتوانێت بە جوانی لە قورئان و سوننەت تێ بگات و کاریان پێ بکات.

٣ـ گەیاندنی بیروباوەڕی ڕاست و دروستی ئەهلی سوننە لەو ناوچانە.

٤ـ فێرکردنی خەڵکی لە مەسەلەی حەڵاڵ و حەرام.[٣]

فەڕو بەرەکەتی سەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیز لە وێدا ڕژا یەسەر ئەفریقیادا، کە ئەمرێکی صالح و باشی بۆ دیاری کردن و کۆمەڵێك لە زانایان و فەقەهایانی خواناسی ناردە ناویان، کە ئەمە ناوەکانیانە بە کورتی:

١ـ (إسماعیل)ی کوڕی (عبیدالله)ی (أبی مهاجر):

١ـ سیر أعلام النبلاء(٩٧٩).

٢ـ عمر بن عبدالعزیز لعبدالستار الشیخ لا ٦٩.

٣ـ الشرق والتسامی بحرکة الفتح الإسلامی للصلابی لا ٢٠٦، ٢٠٧.

لە ساڵی ٩٩ـ ١٠٠ی کۆچیدا ئەمیری باوەڕداران ناردی بۆ ئەفریقا بە ناونیشانی ئەمیر، بەڕاستی بوو بە باشترین ئەمیر، لەگەڵ ئەو ئەمیرەدا (١٠) زاناو شارەزای خواناسی نارده ناویان بۆ ئەوەی لە ئاینی پاکی

خودا تێیان بگەیەنێت و حەلاڵ و حەرامیان بۆ ڕۆشن بکاتەوە[1]، ئەم ئەمیرە تابلێ ی دنیا نەویست و بێ فیزبووە، لە ناو وڵاتدا بە دادپەروەری ناوی دەرکردبوو، فەرمودەکانی پێغەمبەری خوای زۆر چاك لە بەردەکرد(إبن عساکر) دەڵێت: (إسماعیلی کوڕی عبیدالله) دەڵێت: دەبێت فەرمودەکانی پێغەمبەری خواﷺ لە بەر بکەن هەروەك چۆن قورئان لەبەردەکەن، بۆ ماوەی (٢١) ساڵ لە قەیرەوان بەردەوام بوو لە سەر هیدایەتدان و ڕێ نموونی خەڵکی تا ساڵی (١٣١) گیانی پاکی بە خوای خۆی سپارد.[2]

ناوی ئەو زانایانەی، کە ناردی بۆ ئەفریقیا بەم جۆرە بوون:

١ـ (بکر)ی کوڕی (سوادە الجذامی) ئەم زانا بێ وێنەیە زیاتر (٣٠) ساڵ پێشەوایەتی فقە و فەرمودەو فەتوا بووە لە قەیرەوان، توانی فەرموودەی پێغەمبەری خواﷺ بگەینێتە ئەو کیشوەرە ڕەشە هەر لە ساڵی (١٢٨) گیانی پاکی بە خوای خۆی سپارد.[3]

٢ـ (أبو سعید) (جعثل)ی کوڕی هاعان الرعینی:

(إبن حجر)ی کوڕی (إبن عرب) بە یەکێ لە زانایانی تابیعینی دادەنێن، فەرموودەزانێکی فەقیە بووە، بۆتە دادگای سەربازگە لە شاری قەیرەوان، بۆ ماوەی (١٥) ساڵ زانستی لەو ناوچەیە بڵاوکردەوە، زۆربەی زانا هەڵسەنگێنەرەکان ـ نقاد ـ بە پیاوێکی خاوەن متمانە ـ ثقة ـ لە قەڵەمیان داوە و أحمدی کوڕی

١ـ تأريخ الفتح العربي في ليبيا لا ١٤٨.

٢ـ مدرسة الحديث بالقيروان(٢/ ١٤ـ ٢٢).

٣ـ مدرسة الحديث بالقيروان(٢/ ١٤ـ ٢٢).

حنبل ڕیوایەتی لێوە کردووە لە سەردەمی هیشامی کوڕی عبدالملك داو لە ساڵی ١١٥ی کۆچیدا دوای کردووە.[١]

٣ـ (حبان)ی کوڕی (جبله القرشی):

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله ناردی بۆ ناو خەڵکی میسر تا لە ئیسلام شارەزایان بکات، فەرموودەکانی لای: (إبن عباس) و(إبن عمر) و (عبدالله‌ی کوڕی عەمر) بۆ ماوەی (٢٥) ساڵ زانستی لە شاری قەیرەوانی پایتەختی ئەفریقیادا بڵاوکردەوتەوە، بخاری لە (أدب المفرد)دا و (حاکم) لە (المستدرك)را فەرموودەیان لێوە ڕیوایەت کردووە، لە ساڵی (١٢٥) کۆچیدا گیانی پاکی بە خوای خۆی سپارد.[٢]

٤ـ (أبو مسعود) (سعید بن مسعود التجیبی):

فەرموودەی لە هاوەڵانی وەك(أبو درداء)وە ڕیوایەت کردوە، تەنانەت لە پێغەمبەری خواوﷺ فەرموودەی بە (مرسل) گێڕاوەتەوە تاوای لە هەندێ کردەوە، کە لێ ی تێك بچێك و بە هاوەڵانی بزانن، بەڵام هاوەڵی پێغەمبەریﷺ نەبووە، کۆڕو هەڵقەکانیانی پڕبووە لە دەرس و پەندو ئامۆژگاری، بەرامبەر کاربەدەستان زۆر توند بووە، کۆمەڵێك لە خوێندکارانی قورئان لە قیرەوان لە بەردەستی ئەو بەڕێزە بوون بە گەورە زانایانی ئەفریقیا.[٣]

٥ـ (طلیق)ی کوڕی (جعبان الفارسی):

ئەم پیاوە یەکێکە لە زانایانی تابعین و عمری کوڕی خطابی بینیوەو پرسیاری لێ کردەوە، لە (موسی)ی کوڕی (علی) و(إبن أنعم) لە سەر دەستی ئەو گەیشتنە پلەی زانایانی و زانستێکی زۆری لە ناو قەیرەواندا بڵاو کردەوە، بەڵام زانایان باسی کاتی مانەوەی لە قەیرەوان و ساڵی کۆچی دوایی یەکەی ناکەن.[٤]

١ـ مدرسة الحديث بالقيروان(٢/ ١٤ـ ٢٢).
٢ـ هەمان سەرچاوە (٢/ ١٤/ ٢٢)
٣ـ مدرسة الحديث بالقيروان(٢/ ١٤ـ ٢٢)
٤ـ عصر الدولتين الأموية والعباسية لا ٤٥.

٦ـ (عبدالرحمن)ی کوڕی (راضح التنوخی) (أبو جهم):

لە زۆر زووە ڕۆیشتۆتە ناو قەیرەوان، کە مێژوەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی(٨٠)ی کۆچی، بەڕێزترین دادوەرەکانی ئەو ناوچەیە بوو، بەردەوام بۆ ماوەی (٣٠) ساڵ زانست و زانیاری بەو ناوچەیە بە خشیوە، یەکەمین کەس بوو بە دادوەری ـ قاضی ـ شاری قەیرەوان لە ساڵی (١١٢) کۆچیدا گیانی پاکی سپاردوە.[١]

٧ـ (عبدالله)ی کوڕی (المغیرة) الکنانی:

پێش ئەوەی عمری کوڕی عبدالعزیز بە (فەرمی) بینێرێت بۆ قەیرەوان، پێشتر ماوەیەکی زۆر لە ناو خەڵکی ئەو ناوچەیەدا مابوویەوە، لەو ناوەدا زۆر ناسرابوون بە موسڵمانی یەتی و دادپەروەری، لە ساڵی(٩٩) کۆچیدا(عمر) وەك قازی قەیرەوان ناردی بۆ ئەوەێ و لەسەر ئەو کارەی بەردەوام بوو، تا ساڵی (١٢٣)ی کۆچی، کە خۆی دەستی لە کار کێشایەوە، پیاوێکی باوەڕدارو دونیا نەویست بووە، بۆ ماوەی (٢٥) ساڵی زانستی قورئان و سوننەتی گەیاندە ئەو ناوچەیە، (إبن حبان) بە یەکێ لە (الثقات)ناوی دەبات.[٢]

٨ـ (عبدالله)ی کوڕی (یزید)ی المعافری:

هەر لە سەرەتاوە ڕۆیشتە ناو شاری قەیرەوانەوە، کاتێ لە گەڵ (موسی)ی کوڕی (نضیر) دابوو، لە ساڵی (٨٦)ی کۆچیدا، لە ڕزگارکردنی ئەندەلوس[٣]دا بەژداری کردوە، پاشان گەڕایەوە بۆقەیرەوان و لەوێ مزگەوتێکی دروست کرد و لە تەنیشتیدا خانووەیەکی بۆ خۆی دروست کردو کردی بە مەڵبەندێکی بڵاوکردنەوەی زانست و فەرمودەکانی پێغەمبەری خواﷺ، لە ساڵی (١٠٠) کۆچیدا عمری کوڕی عبدالعزیز دووبارە لەگەڵ(١٠) زنادا، کە ناردیەوە بۆ ئەوێ و هەر لە کۆتایی ئەو ساڵەدا کۆچی دوای کرد، پاش ئەوەی سودێکی گەورەی گەیاند بەوناوچەیە،مسلم و أحمد فەرمودەیان گێڕاوەتەوە.[٤]

١ـ عصر الدولتین الأمویة والعباسیة لا ٤٥.
٢ـ هەمان سەرچاوەلا ٤٦.
٣ـ أندلس: ئەسپانیای ئێستا.
٤ـ هەمان سەرچاوە.

٩ـ (وهب)ی کوڕی (حی) المعافری:

له ڕزگارکردنی ئەفریقیەدا بەژداری کردوە، یەکێك بوو لەو نۆ زانایانەی، کە عمری کوڕی عبدالعزیز ناردی بۆ ڕوناکبیرکردنی کیشوەری ئەفریقیا، لە قەیرەوان نیشتەجێ بوو، تیا ژیا تا کۆتای ژیانی و هەموو فەرمودەکانی (إبن)ی گەیاندە ئەو ناوچەیە، لە هیچ سەرچاوەیەکدا نە هاتووە، کە لە کەدار کرابێت لە بواری (الجرح والتعدیل) دا.

ئابەو جۆرە عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله چاکترین و باشترین زانایانی تابیعینی سەردەمی خۆی نارد بۆ باکوری ئەفریقیا، تا هەوڵ بدەن دانیشتوانی ئەو دەڤەرە لە ئیسلام و ئەحکامی شەریعەت شارەزا بکەن، بەڕاستی بەو شێوەیە دەرچوون، کە عمر گومانی پێ بردن و لەو لاتەدا بوونە سەر مەشقی چاکەو خواناسی و پێش ئەوانیش زانایانێکی زۆری تابیعین لەو ناوچەیە ڕۆڵیان هەبووەو بەرنامەی ئیسلامیان بۆ خەڵکی ڕۆشن کردۆتەوە.[1]

ئەو دە کەسە پاش خۆیان شوێنەوارێکی گرنگیان بەجێ هێشت لە قورئان و تەفسیرو فەرموودە، بڵاوکەرەوەی سوننەتەکانی پێغەمبەری خوا ﷺ بەکردەوەکانیان و بەبیروباوەڕی ڕاست دروستەکەیانەوە، هاوکاری دەوڵەتی ئیسلامی بوون لە بەگژداچونەوەی بیرۆکە لادەرەکانی ناوەوە، جیگیرکردنی حوکمی ئیسلامی لە ناو بەربەرەیەکاندا، (مالکی) دەگێڕتەوە: کاتێ خەواریجەکانی هەستان دژی(حنظلة)ی کوڕی(صفوان) لە(طنجة) ساڵی (١٢٢) کۆچی و(حنظلة)یش هەموو زانایانی ئەفریقیای کۆکردەوە، کە کاتی خۆی عمری کوڕی عبدالعزیز ناردبوونی بۆ ئەوێ تا هەوڵ بدەن خەڵکەکە لە ترسناکی بۆچونی خەواریجەکان ئاگادار بکەنەوەو لە ئاینی ڕاستە قینە تێیان بگەینن و ئەوانیش پێکەوە ئەم نامەیان نوسی، تاموسڵمانان بەگشتی کاری لەسەر بکەن و باوەڕیان بەناو کرۆکەکەی هەبێت.

هەموو زانایان و زانست داران بە خواو قورئان و سوننەتی پێغەمبەرەکەی ئەو دەزانن، کە هەموو ئایەتەکانی قورئانی پیرۆز دەگەرێتەوەبۆ(١٠) ڕەوشت.

١ـ عصر الدولتین لا ٤٧.

(فەرمان، بەرگری، مژدەدان، ترساندن، هەواڵدەر، ئایەتی مانا دیار، ئایەتی مانا نادیار ـ متشابه ـ، حەڵاڵ، حەرام، نموونە)

(فەرمانبەچاکە، بەگری کردن لە خراپە، مژدەی بەهەشت، ترساندن لە ئاگری دۆزەخ، هەواڵی خەڵکانی پێشوو و داهاتوو، مانا دیار بۆ کارپێکردن، مانا نادیار بۆ باوەڕ پێکردن، حەڵاڵ دەبێت بکرێت، حەرام دەبێت نەکرێت، نمونە بۆ پەندو ئامۆژگاری.

ئەوەی بە گوێ ی فەرمان بکات، دور بکەوێتەوە لە قەدەغەکراوەن، دڵخۆش بکات بە مژدەکان، بترسێت لە هەڕەشەکان، حەڵال بە حەڵال بزانێت، حەرام دابنێت، ئەوەی ماناکای نادیار بیگەڕێنێتەوە بۆ لای خوا، لەگەڵ گوێ ڕایەڵی چاك و نیەتی پاکدا، ئەوە براوەیە سەرکەوتووە، لە دنیاو ئاخیرەتدا ژیان بۆ ئەوە.[1]

ئەم نامەیە وەك بەڵگە نامەیەکی زۆر گەورەو گرنگە، چونکە مانای ئەوە دەگەیەنێت، کە تا چ ئەندازەیەکی بێ سنور ئەو زانایانەی عمر ناردنی بۆ باکوری ئەفریقا چەند زیرەك بوون، ئامانجیان ڕوون و شەرعی بووە، چۆن توانیان لە نامەیەکی کورتدا هەموو بیروباوەڕی ڕاست و دروستی ئەهلی سوننەو جماعە کۆبکەنەوە، لە بەر گەورەیی و گرنگی نامەکە بڕیاردرا لە هەموو مزگەوتەکانی ئەفریقیا بخوێنرێتەوە بەسەر موسڵماندا.[2]

٥ـ بە نامە بانگی پاشاکانی هیندستان دەکات بۆ لای ئیسلام:

عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله نامەی نارد بۆ پاشاکانی وڵاتی (السند) و تیاندا بانگی دەکردن بۆ لای ئیسلام و دڵی خۆش دەکردن و دەیووت: هەر خۆتان ببنە گەورە پادشا وڵاتەکەتان و چی بۆ موسڵمان هەیە بۆ ئێوەش هەیە و چی لەسەر بۆ موسڵمانان دەبێت لەسەر ئێوەش دەبێت.

١ـ رياض النفوس للمالكي(١/ ١٠٢، ١٠٣)

٢ـ عصر الدولتين الأموية و العباسية لا ٤٨.

لەگەڵ نامەکانـدا هـەواڵی دادپـەروەری و خواناسـی یەکـەی گەیشتبووە لایـان بۆیە (جیشبە)ی کوڕی (داهر) موسڵمان بوو.[١]

پاشـاکان پـاش موسـڵمان بـوون ناوەکـانی خۆیـان گـۆڕی بـۆ نـاوی ئیـسلامی و لەسـەردەمی عمـر و یەزیـدی کـوڕی عبـدالملك دا بـەو شـێوەیە مانـەوە، عمـر زاناوشارەزایانی دەنارده ناویان تا لە ئیسلام حاڵیان بکات.[٢]

هەروەها نامەی بۆ پادشاکانی پشتی دەریبای ڕەش ـ ما وراء النهـر ـ و بـانگی دەکـردن بـۆ لای ئـسلام و موسـڵمان بـوون و هەنـدێکیان هـاتن بـەدەم داواکـاری یەکەوەو موسڵمان بوون.[٣]

هەروەك وەفدێکی باڵای بە سەرۆکایەتی(أبو الأعلی)ی کوڕی(أبی عمـره)ی نـارد بۆ لای (ئالیون) قەیسەری ڕۆم بەمەبەستی بانگ کردنیان بۆ لای ئیسلام.[٤]

٦ـ هاندانی خەڵکی بێ باوەڕ بۆ هاتنە ناو ئیسلام:

عمری کوڕی عبدالعزیز هەر بـەوەوە نەوەسـتا، کـە خـەڵکی بـانگ بکـات بـۆ لای ئیسلام و بەرنامەکەی خوا، بـەڵکو لـە ڕێگـەی مـاڵ و سـامان بەخـشینەوە بەوانـەی دەهاتنـە نـاو ئیـسلام هـەوڵی دەدا دڵیـان کەمەنـد کـێش بکـات و ئـەم کارەشـی چاوکردنی بوو پێغەمبەری خوا ﷺ و قورئانی پیرۆزن کە هانی موسـڵمانی دەدات لـە زەکات و ماڵی موسڵمانان بدرێت بەو کەسانەی دێنە ناو ئیسلام بۆ ئەوەی دڵیان بـە ئیسلامەوە بنوسێت پێیان دەوترێت: ﴿مؤلفة قلوبهم﴾.

دەگێڕنەوە (١٠٠٠) دیناری دا بە گەورە زانایەکی جولەکە لە بەر ئەوەی موسڵمان بووبوو تا لە ئیسلام ڕاوەستاو بێت.

(إبن سعد) لە (عیسی)ی کوڕی (أبی العطاء)وە دەگێڕنەوەو دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله هەندێ کات پارەوە سامانی بەو کەسانە دەدا، کە تازە هاتبوونە نـاو

١ـ فتوح البلدان لا ٤٢٨.

٢ـ عمر بن عبدالعزیز وسیاسته في ردالمظالم لا ١٧٣.

٣ـ فتوح البلدان لا ٤١٥.

٤ـ عمر بن عبدالعزیز وسیاسته في ردالمظالم لا ١٧٣.

ئیسلامەوە بۆ دڵ ڕاگرتنیان.[١]

٧ـ هانی ئەهلی(االذمة)ی دەدا لە سەر موسڵمان بوون:

زۆرچاك و بەویژدان بوو لەگەڵ ئەهلی(ذمة)دا و بە هەموو شێوەیەك هەوڵی دەدا ئیسلام خۆشەویست بكات لە لاییان، بڕیاری وابوو هەریەكەیان موسڵمان ببێت، سەرانەی لە سەر لاببات، ئیتر با خەزێنەی موسڵمانانیش ـ بەرەو كزی بڕۆیشتایە.

بۆ ئەو مەبەستە نامەی نارد بۆ والی خوراسان (جراح)ی كوڕی (عبدالحكمی) و پێ ی ووت: بڕوانە كێ ڕوی كردە قیبلەكەت و نوێژی كرد، سەرانەی لە سەر لاببە.[٢]

هەروەها بۆ ئەو مەبەستەش نامەی نووسی بۆ(أهل الذمة) و هانی دەدات، كە بێتە ناو ئیسلامەوەو موسڵمان ببن، نامەی دەنوسی بۆ (جراح) لە خوراسان و پێ ی ووت: بانگەوازی (أهل الذمة) بكەە بابێتە ناو ئیسلامەوەو هەر یەكەیان هات بەدەستەوە خێرا سەرانەی لە سەر هەڵبگرە وچی بۆ موسڵمانان هەیە بیدەبە ئەویش و چی لە سەر موسڵمانانیشە بیدە بەسەر ئەویشدا.[٣]

ئەم كارە بوو بە هۆی ئەوەی بە لێشاو هەزاران كەس ببن بە موسڵمان، هەر لە خوراسان(٤) هەزار كەس لە سەر دەستی(جراح)ی كوڕی (عبدالله) موسڵمان بوون.[٤]

لە ڕۆژئاوای وڵاتانی ئیسلام هەموو بەربەركان موسڵمان بوون لەسەر دەستی والی عمر، كە ناوی(إسماعیلی كوڕی عبداللەی كوڕی (أبی مجاهر).

ئەمەش بەڵگەیە سەر ئەوەی عمری كوڕی عبدالعزیز رحمه الله گرنگی گەورەی بە نانگەوازی ئیسلامی داوە.

١ـ الطبقات(٥/ ٢٥٠).
٢ـ تأریخ الطبری(لا ١٧٤).
٣ـ الطبقات(٥/ ٢٨٦).
٤ـ الطبقات(٥/ ٢٨٦).

له ڕێگەی ئامۆژگاری جوان و داوا کردنی ئاشتیانه، که ئاکامەکەی کەمتر نەبوو له ئاکامی بڵاوبونەوەی ئیسلام بەڕێگای جیهاد و جەنگە ڕزگاریەکان، بەڵکو ئەمە گرنگ تر بوو، چونکه ئەو هەموو کەسە هاتنه ناو ئیسلامەوە بەبێ ئەوەی خوێنی موسڵمانێك برژێت، یان خەرجی له ڕادە بەدەری سوپاو پێداویستی یەکانی جەنگەکان.

ئابەو شێوەیه له سەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیزدا ئیسلام بڵاوبوویەوە له ڕێگای قسەی خێرو ئامۆژگاری جوان و دڵسۆزانەوە، بەردەوام بوونی جیهاد له سەردەمی ئومەویەکاندا پێگەیشتبوون.

ئەو زانا مەزنه بانگەوازکارانەبوون نه هۆی کەوتنی پڕۆژه مەزنه بانگەوازی و زانستی یەکەی عمری کوڕی عبدالعزیز.

بەشی شەشەم

بەشی دارای و چاکسازی یەکانی عمر لەو بوارەدا

سیاسەتی عمر لە بواری دارایی دا هەرەمەکی نەبوو، بەڵکو ئەو بەرپرسی دەوڵەت بوو، حسابی بۆ هەموو هەنگاوێکی خۆی دەکرد لەو بوارەدا، کە هەڵی دەنا، گنتی دادە بە هەموو کارێکی، کە دەستی دەدایە کردنی.[1]

لەم سیاسەتەیدا ئەم خاڵانەی ڕەچاو کرد:

* پشت بەستن بە قورئان و سوننەت و قوربانی لەو پێناوەدا:

ئەمەش بە ئاشکرا بەدی دەکرێت لە ڕێگەی نامەو وتارەکانی یەوە، وەك لە جێگایەکدا دەڵێت: پێغەمبەری خوا ﷺ و یارانی دوای ئەو ڕێڕەوو پرۆگرامیان دارشتووە، هەر کەسێك دەستیان پێوە بگرێت ئەوە دەستی بە قورئانەوە گرتووەو هێزێکی باشیشە بۆ ئاینەکەی خوا، بۆ کەس نی یە دەستکاری بکات، یان بیگۆڕێت، یان بڕوانێت بۆ ئەو کەسانەی، کە پێچەوانەی دەکەن.[2]

* جێگیرکرنی بە هاکانی هەق و دادپەروەری و ستەم لابردن:

ئەمەبنچینەی سیاسەتەکانی عمر بووە، هەموو ئەو ئامانجانەی هەوڵی بۆ دەدا، کە بیانهێنێتە دی لەسەر ئەم بنچینەیە دامەزرابوون، گەڕاندنەوەی هەق بۆ خاوەنەکانیان و هەلگرتنی زوڵم و ستەم لە بنچینە سەرەکی یەکانی شەریعەتی ئیسلامن، لە مەبەستە گەورەکانی ئیسلامن، وەك خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ﴾ الحديد: ٢٥.

١ـ السياسة الإقتصادية والمالية لعمر بن عبدالعزيز. لا ٢٧

٢ـ سيرة عمر (لابن عبدالحكم) لا ٢٨.

(إبن قيم) دەڵێت: بنچینەو بناغـەی ئیـسلام بنیـات نـراوە لەسـەر حـوکم ڕانـی و پاراستی بەرژەوەندی خەڵکی لە ژیانداو لە دوا ڕۆژیشدا، هەمووی دادپـەروەری یـە، هەمووی بەزی یە، هەمووی بەرژەوەندی یە، هـەمووی ژیریـە، هـەر مەسـەلەیەك لـە قالبی عەدل بەرەو ستەم چـووە دەرەوە، لـە حیکمـەت و ژیـری بـەرەو هەڕەمـەکی چووە دەرەوە، هیچ پەیوەندی یەکی بە شەریعەتەوە نامێنێت.[1]

عمر‌رحمه‌الله هەر کاتێ ڕاستی بۆ دەربکەوتایـە خێـرا دەگەڕایـەوە سـەری و لـە سـەر هەڵە بەر دەوام نەدەبوو، لەو بارەیەوە دەیووت: هیچ قورێك لەلام ئەوەندەی ئـەوە نەرم نی یە و هیچ نامەیەك وەك ئەوە لام ئاسان نی یە بەئەندازەی ئـەوەی، کـە لـە مەسەلەیەکدا حوکمێك دەربکەم و، پاشان ببـنم هـەق لـە پێـچەوانەکەیدایە، زۆر بـە ئاسانی بگەڕێمەوە لە قسەکەی پێش خۆم.[2]

یەکەم: ئاما نجە ڕامیاری و سیاسی یەکانی عمر

١ـ سەر لەنوێ دابەش کردنەوەی سامان لە سەر بنەمای دادپەروەری:

عمـری کـوڕی عبـدالعزیز‌رحمه‌الله ئـەو پـەڕی هـەوڵی دا لـە سـەردەمی خەلافەتیـدا، دابەشکردنی خێروخێراتی وڵات لە ناو میللەتـدا یەکسان بکاتـەوە، بە جـۆرێ، کە خوای گەورە ڕازی بکات و هـەق و مافـەکان بگێڕێتـەوە بـۆ جـێ ی خـۆی و زوڵـم و ستەم نەهێڵێت، عمر ئەمەی بەباشـی لـە بـەر چاو گرتبـوو، بـە وردی ئـەو لادانـەی چـاودێری دەکـرد لەسـەر دەمـی خەلیفـەکانی پێـشوودا ڕووی دابـوو، تێبینـی ئـەو ئەنجامە خراپانەی دەکرد، کە لە دەروونی جەماوەردا دروستی کردبوو، ڕەخنەی لە سیاسـەتی دابەشـکردنی سـامانی سـلیمانی کـوڕی عبـدالملك دەگـرت، پـێ ی ووت: دەتبینم بەم کارانەت دەوڵەمەندەکان زیاتر دەوڵەمەند دەکەیت، هەژارەکانیش زیاتر داماوتر دەکەیت.[3]

١ـ إعلام المعوقين(٢/ ٢)

٢ـ سير و مناقب عمر لابن الجوزى لا ١١٢.

٣ـ سيرة عمر (إبن عبدالحكم) لا ١٢٥.

عمر رحمه الله له ڕێگەی ئەو جیاوازی یە گەورەیەی کەوتبووە نێوان ئابوری خەڵکی یەوە شێوازی چەوتی دابەش کردنی سامانی بۆ دەرکەوتبوو، بۆیە سیاسەتێکی نوێ ی نەخشە کێشا بۆ ئەوەی لەڕێگایەوە قەرەبوویەك بۆ ستەم لێکراو هەژارانیش بکاتەوە.

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله لەم ڕێگایەدا کۆمەڵێ هۆکاری بەکار هێنا بۆ گەیشتن بەو ئاکامەی لەوانە: بەرگری کردنی له مۆڵ بەوونی و سامان و پارەی ولات لەلای گەورەپیاوان و فەرمان ڕەوایان و دەست گرتن بەسەر ئەو مولکانه، کە بە نا ڕەوا داگیرکرابوون، کار بەدەست و گەورە پیاوان دەستیان بەسەردا گرتبوون، گەڕانەوەی ئەم سامانانە بۆ خاوەنەکانیان هەر کاتێ ناسرانەوە، خۆ ئەگەر خاوەنیان نەناسرابایەوە دەیخستە خەزێنەی موسڵمانان و دەی کرد بە سامانی گشتی ی.

زیادکردنی موچەی ئەو کەسانەی ئاستی ئابوریان نزم و نەدار بوون و، سەرپەرشتی دەکردن، مسۆگەر کردنی ئاستی بژێویان له ماڵی زەکات و سەرچاوە دارایەکانی تر.[1]

بەکردەوە هەستا بە جێ بەجێ ئەم سیاسەتەی، وەك چۆن پێشتر باسمان،کە چۆن مافەکانی گەڕاندەوە بۆ خاوەنەکانیان، سیاسەتی عمر لە دابەش کردن ساماندا بەو نیازەوە بوو، کە ئاستی تێرو تەسەلی ـ کفیایةـ ئەمەش لە وتارەکان تێبینی دەکرێت، ئەوە بوو ڕۆژێك ووتاری بۆ خەڵکی دەداوەو دەیووت: ئاواتە خوازام دەوڵەمەندەکانی کۆببونایەتەوەو چی له خۆیان زیادەبیاندایە بە هەژاران تا هەمووی دەچووە یەك ئاستی ژیان و منیش یەکێك دەبووم لەوان.[2]

لەوتارێکی تردا دەیووت: هەر یەکە له ئێوە پێویستی یەکانی خۆیم پێ بگەنێت ئامادەم بەوپەڕی توانا بۆی جێ بەجێ بکەم، هەر کەسێ دەستی ناگاتە لام تا هاوکاری بکەم ئاواتە خوازبووم لەمن و کەسە نزیکەکانمەوە دەستی پێ بکردایە

١ـ السياسة الإقتصاديةو المالية لا ٢٥.
٢ـ الإدارة الإسلامية في عصر العرب. لا ١٠٢.

تاژیانی ئێمەو ئەوان وەك یەكی لێ بهاتایە.[١]

عمرﷺ بەكردەوە ئەم نیازە بەرزانەی خۆی جێ بەجێ كرد، كاتێ فەرمانیدا قەرزی هەموو قەرزاران ببژێرن، تا كاربە دەستێكی نامەی بۆ ناردو پێ ی ووت: قەرزاری وا هەیە لە لای ئێمە وەزعی باشە خانووی هەیە، خزمەتكاری هەیە، ولاخێكی هەیە، هەمووشتی ناومالی هەیە! عمرﷺ پێ ی ووت: دەی ئەوە چی یە؟ هەموو كەسێك دەبێت خانویەك تیا بژی، خزمەتكارێك كارەكانی بۆ ئاسان بكات، ولاخێكی هەبێت بۆ جیهادی دوژمنانی و، شت و مەكی ناومالی ولات، لەگەل ئەوەشدا قەرزار بوو قەرزەكانی بۆ ببژێرن.[٢]

سیاسەتی سەر لە نوێ دابەش كردنەوەی سامانی لە لای عمر بە مەبەستی ئەوەوەبوو، كە خەلكی لە هەندێ شتی سەرەكیدا وەك یەك وابن، وەك: خانوو، ولاخی سواری = ئوتومبێلی ئێستا ـ شت و مەكی ناو مال، كە ئەمانە لە پێداویستی یەكانی ژیانی مرۆڤن و ژیان بەبێ ئەوانە زۆر ئاستەم و نارەحەتە.[٣]

٢ـ هێنانەدی گەشەی ئابوری و خۆش گوزەرانی كۆمەلایەتی:

عمری كوڕی عبدالعزیز لە ڕێگەی زۆر هۆكار دەیویست ئەم ئامانجە بێنێتەدی، كەش و هەوایەكی گونجاوی لە ڕێگەی پاراستنی ئاسایش و نەهێشتنی ئاژاوە ناوخۆیەكانەوە هێنا كایەوە، بۆ ئەم گەشە ئابوری یە، گەڕانەوەی مولك و سامانەكان بۆ خاوەنە شەرعی یەكانی خۆیان، تاوای لێ هات میللەت دلنیابوو لەوەی مافەكانی مسۆگەر و پارێزراوە لە ولاتی خۆیدا زۆر بە دلنیایەوە دەژی، هەروەها فەرمان بە دروست كردنی شوێنە گشتی یەكان، كە ئەمڕۆ پێ ی دەوترێت ژێرخانی ئابوری، گەش و نومای ئابووریش بەم كارانە نەبێت مەحالە بێتەدی، وەك ڕووبارو ڕێگاو بان و شتی تر، عمرﷺ بنەمای ئابوری سەرەكی دنا، بەلام بە كۆمەلە مەرجێكی شەرعی، تاوای لێهات خەلكی دەستیان دا بە بازرگانی و پەرە

١ـ سیرة عمر (إبن عبدالحكم) لا ٤٢.

٢ـ هەمان سەرچاوە لا ١٧١.

٣ـ السیاسة الإقتصادیةو المالیة لا ٢٨.

پێدانی سامانەکانیان، هەروەها گرنگی یەکی تایبەتی دا بەکشتوکاڵ، بە جۆرێ، کە کەرتی کشتوکاڵی بەگەورەترین کەرتەکان دادەنرا لەسەر ئاستی تاکەکان، ڕۆڵێکی گەورەی هەیە لەسەر میزانی یەی وڵات.

عمر و هەموو ئومەت بەرووبومی ئەو سیاسەتەیان دەست کەوت و، خۆش گوزەرانی باڵی کێشا بەسەر هەموو وڵاتی ئیسلام و بەندەکانی خوادا.[1]

پیاوێك لە نەوەکانی (یزید)ی کوڕی خطاب رضي الله عنه دەیووت: عمری کوڕی عبدالعزیز دوو ساڵ و نیو واتە: (٣٠) مانگ حوکمی موسڵمانانی کرد، لە دونیا دەرنەچوو تا موسڵمانان وایان لێ هات، کە پیاوێك دەهات بۆ لامان بەسامانێکی زۆرەوە دەیووت: ها بیبەن دابەشی بکەن بە سەر هەژاراندا، کەچی بە پارەو ماڵەکەوە دەگەڕایەوە، چونکە کەس نەمابوو خێری پێ پشێ، عمری کوڕی عبدالعزیز هەموو لایەکی دەوڵەمەند کردبوو.[2]

دووەم: چەند هۆکارێکی عمر بۆ جێ بەجێ کردنی ئامانجە ئابوریەکانی دەوڵەتەکەی

عمر رحمه الله لە ڕێگەی کۆمەڵێك هۆکارەوە ئەم ئانجانەی هێنایەدی:

١ـ دەستەبەرکردنی کەش و هەوای گونجاو: لەم ڕێگایانەی خوارەوە:

أـ گەڕانەوەی مافەکان بۆ خاوەنەکانیان: کەش و هەوای پڕ لە ئاسایش و دڵنیایی هاتە دی، بەهاکانی هەق و دادپەروەری و گەڕانەوەی مافەکان بۆ خاوەنەکانیان و ناوی لێنا (نەهێشتنی ناهەقی یەکان) هەموو هاتەدی[3]، کە پێشتر بە درێژی و بە نموونەوە لەم خاڵانە دواین.

ب ـ عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله ئەم سەربەستی ئابوریەی جەندجار دووپات کردۆتەوە، کە ئەمڕۆ پێ ی دەڵێن: ــ بازاڕی ئازاد ــ بەڵام لە دەوڵەتی عمر دا

١ـ السياسة الإقتصاديةو المالية لا ٤١.

٢ ـ سيرة عمر (إبن عبدالحكم) لا ١٢٨.

٣ـ السياسة الإقتصاديةو المالية لا ٤٢

هەرەمەکی نەبوو، بەڵکو مەرج داربوو،لەم بارەیەوە دەنوسێت بۆ کاربەدەستێکی و پێ ی دەڵێت: لە بەندایەتی کردنی خوایەو لە قورئانەکەی دا بڕیاری داوە بانگ کردنی خەڵکی بەگشتی بۆ لای ئیسلام، خەڵکیش سەربەست بکرێن بەئارەزووی خۆیان لەوشکای و دەریادا کاسبی و بازرگانی خۆیان بکەن و ڕێیان لێ نەگیرێت و بەرگری نەکرێن، لە شوێنێکی تردا دەڵێت: پردی زۆر لێ بدەن بۆ هاتوچۆکردنی خەڵکی بەبێ بەرامبەر، چونکە کاربەدەستە خراپەکانی پێشوو بە نارەوا دەست درێژیان کردۆتە سەر خەڵکی.[١]

عمر‌رحمه‌الله خۆی هەڵنەقورتاندۆتەوە مەسەلەی نرخ دانان: (عبدالرحمن)ی کوڕی (شوبان) دەڵێ: عمری کوڕی عبدالعزیزم ووت: ئەی ئەمیری باوەڕداران بۆچی لە سەردەمی تۆدا نرخی شتەکان گران بووە، کەچی لەسەردەمی پێش تۆدا هەرزان بوون؟ لەوەڵامدا ووتی: فەرمانڕەواکانی پێش من من(أهل الذمة)یان دەچەو ساندەوە بە جۆرێ نارەحەتیان دەکردن، کە ناچار بن چیان هەیە بە هەرزان بیفرۆشن و لە دەستیان بێتەوە، بەڵام من بۆ هیچ شتێك لە توانای خۆی بەدە داوای هیچ لەشتێك کەس ناکەم، خەڵکی بە ئارەزوی خۆی شت بفرۆشت، منیش پێم ووت: ئەگەر نرخت لەسەر شتەکان دابنایە، ووتی: ئێمە بۆمان نی یە ئەو کارە بکەین و نرخ لە تایبەت بەندی خوایە.[٢]

عمر‌رحمه‌الله توندوتیژبوو لەو کاڵایانەی، کە حەرام بوون و نەیدەهێشت کڕین و فرۆشتنیان بەسەرەوە بکرێت، عەرەق ــ مەی ــ شتێکی زۆر پیسەو نابێت لە کۆمەڵگەی ئیسلامیدا مامەڵەیان پێوە بکرێت لە بەرحەرامیەتەکەی و زیانەکانی، بە جۆرێ، کە خواردنەوەی دەبێتە هۆی حەلاڵ کردنی خوێنی بێ تاوانان و خواردنی سەروەت و سامانیان، بۆیە عمر‌رحمه‌الله دەیووت: هەرکەسێ ببینن بیخواتەوە، پاش ئەوەی ئاگادارمان کردن سزایەکی بە چێژی دەدەین، چ لەخۆی چ لە دارایەکەی و، دەکەین بە پەند بۆ خەڵکانی تر.[٣]

١ــ الإدارة الإسلامية محمد كرد على لا ١٠٥.

٢ــ السياسة الإقتصاديةو المالية لا ٤٨.

٣ــ سيرة عمر (إبن عبدالحكم) لا١٠٢.

سیاسەتی عمر لە گەڕانەوەی نا هەقی یەکان بۆ خاوەنەکانیان و فەراهەم هێنانی سەربەستی ئابوری ڕێك و پێك، کەش و هەوایەکی وای ڕەخساند بۆ خەڵکی، هانی دەدان بۆ کارکردن و بەرهەم هێنان، هەموو بەربەستەکانی بەردەمیای لابرد، ئەمەش بوو بە هۆی گەشەی بازرگانی، دواتریش بوو بە هۆی زیادبوونی زەکات دانەکان، کە ئەمەش دووبارە بەرزکردنەوەی ئاستی بژێوی چینی هەژارو دواتریش بەو هۆیەوە سەرفیات زیاد دەکات،دواکاری شت و مەك و کاڵاکان لە زیاد بووندا دەبێت، بەو هۆیەشەوە بوژاندنەوەی ئابوری و بەرزبوونەوەی ئاستی ژیان و خۆش گوزەرانی دێتەکایەوە.[١]

٢ـ ڕێگرتن لە فرۆشتنی زەویە ـ خەراجی یەکان ـ[٢]:

خەڵکی پرسیان لە(عبدالملك)ی کوڕی (مروان)و (ولید)و (سلیمان) دەربارەی کڕینی زەوی خەراجی لە(أهل الذمة) ئەویش ڕێگەی پێدان بە مەرجێ پارەکەی بخەنە (بیت المال)، کاتێ عمری کوڕی عبدالعزیز چووە سەر حوکم دەستی لەو کڕین و فرۆشتنانەی پێشوو نەدا، چونکە تێکەڵی میرات و مارەی ئافرەتان بووبوون، نەیدەتوانی جیایان بکاتەوە، بەڵام لە ساڵی(١٠٠)ی کۆچیدا پەیامێکی نووسی بۆ خەڵکی و خوێندرایەوە بەسەریاندا، کە ووتی: لە دوای سەری ساڵی کۆچی یەوە هەموو کڕین و فرۆشتنێك بەو موڵکانەوە دانامەزرێن، ئەوساڵە ناوی نرا ساڵی (ماوە). لەو ساڵەوە کەس ئەو زەویانەی نەدەکڕی.[٣]

خاوەنی زەویەکان داوایان لە عمر کرد، کە زەکات لە سەر زەویەکانیان دابنێت لە باتی (خەراج) عمریش لە وەڵامیاندا ووتی: من شتێکی تر نابینم لە ئیسلامدا ڕۆشنتربێت لە مەسەلەی ئەم زەویانە خوای گەورە ناوی ناون (فەیئ).

(أبو عبیدە) دەڵێت: بۆچوونی عمر وابووە، کە ئەو زەویانە حیسابی (فەیئیان)

١ـ سیاسة الإنفاق العام في الإسلام لا ٣٧٢.

٢ـ خەراج: ئەو زەویەیە، سوپای ئیسلام شوێنێك ڕزگار دەکات، زەویەکان دەداتەوە خاوەنەکانیان بەرامبەر پارەیەکی ساڵانەی کەم.

٣ـ الخراج، للريس لا٢٩٠.

بۆ دەکرێت، لە بەر ئەو هۆیە قەدەغەی کردبوو لەسەر خاوەنەکانیان، کە بیفرۆشن،[١] نامەیەکی نووسی بۆ (میمون)ی کوڕی (مهران)و پێ ی ووت: نەیەڵێت خاوەن زەویەکان ئەو زەویانەیانەیان بفرۆشن، چونکە ئەوانە ماڵی فەیئی موسڵمانانن.[٢] هەروەها نەیهێشتووە زەوی یە ـ خەراجی یەکان ـ بگۆڕن بۆ زەوی دەیەك،[٣] بەڵکو خەراجیش و یەدەکیشی لە سەر دانابوو و دەیووت: خەراجەکە لەسەر زەویەکەبوو، دەیەکەکەش لەسەر دانەوێڵەکان[٤]

ئابەو جۆرە عمرﷺ پارێزگاری کرد لەو سەرچاوە سەرەکی یەی بەرووبوم، کە سەرجەم موسڵمانان سودی لێ وەربگرن، نەك بیفرۆشێت و سودەکەی بەش بەش و بچوك بکرێتەوە.[٥]

ب ـ هاوکاری کردنی جوتیاران و سوککردنی سەرانە لە سەریان:

لە پێش حوکمڕانی عمردا هەندێ لە خەلیفە ئەمەویەکان سەرانەی قورسیان خستبووە سەر جوتیاران، جۆرەها سەرانەیان داهێنابوو، وای لێ هاتبوو دارەکان تەواو هەراسان بوو بوون و زەویەکانیان بەجێ هێشتبوو، تەنها خەراجیان دەدا، ئەوەش زیانێکی گەورەی دابوو لە دارایی دەوڵەت، ناچاری جۆرەها سزادانیان بووبوون لەپێناوی پارەو سەرانە لێ سەندیان،تاوایان لێ کردبوون ئاژەڵ و کەل و پەلیان دەفرۆشت تا سەرانەکانی پێ بدەن.[٦]

هەرکە ئەمیری باوەڕداران عمر چووە سەر حوکم هەموو ئەو سەرانانەی، کە پێچەوانە بوون لەگەڵ شەریعەتی ئیسلامدا لایبردن و نەیهێشتن، بۆ ئەو مەبەستەش نامەی نووسی بۆ هەموو کاربەدەستەکانی و تیادا بەکاربەدەستی کوفەی ووت:

١ـ الأموال أبی عبیدة لا ١٢١ژ ٢٥٦.

٢ـ هەمان سەرچاوە لا ٢٥٧.

٣ـ السیاسة الإقتصادیةو المالیة لا ٥٠.

٤ـ الأموال لا ٢٣٥.

٥ـ الخراج لا ٢٣٩.

٦ـ هەمان سەرچاوە لا٢٥٧.

خەڵکی شاری کوفە نیگەران و ناڕەحەتی دەستی زوڵم و ستەمی بە ناوی شەرعی خواوە، کاربەدەستە خراپەکان ڕێچکەی ناڕەویان داهێناوە، خەراج وەرنەگرن لەکەس، دیاری بۆنە ئاینەیەکانیان وەرنەگرن، هەروەها نرخی وەصل و کرێ ی گەنجینەکان لەکەس وەرنەگیرن.

سەرانەی قوبالەی لابرد، کە بریتی بوو لەوەی، کە کەسێك دەبووە ناوەندو سەرانەکانی لە جوتیاران کۆدەکردەوەو جوتیاری هەژار لەبەرامبەر ئەو کارەدا پارەیان پێ دەدا، هەروەها شێوازی حەرزانەشی سڕیەوەبەجۆرێ، کە کاربەدەستەکان نرخی بەرهەمە کشت و کاڵی یەکانیان زۆر بەزیادەوە دادەنا و پارەکەشیان بەدەستی دەویست لە جوتیار، جوتیاریش بەو هۆیەوە زۆر نا رحەت بوون، عمریش رحمه الله پێ ی دەوت: هەواڵم پێ گەیشتووە کە هەندێ لە کاربەدەستەکانت لەناوچەی فارس نشین نرخی گران دەخەنەسەر بەروبومە کشت و کاڵی یەکان لە نرخی بازاری ئاسایی زیاترو داوتر پارەکەیان بەو زیاترەوە بەدەستی دەوێت لە جوتیارەکان، بۆیە (بشر)ی کوڕی (صفوان) و (عبدالله)ی کوڕی(عجلان)م ناردبۆ لاتان تا لەو مەسەلەیە بکۆڵنەوە، هەرپارەیەکی زیاتریان لە جوتیاران وەرگرتووە بۆیان بگێڕنەو.[١]

هەروەك عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله فەرمانی دا بە سڕینەوەی ئەو سەرانە هەیشەیی یەی لە سەر خەڵکی یەمەن دانرابوو، کە وەك خەراج بوو لەسەر زەویە دەکەکان(العشریە) بۆ ئەو مەبەستە نووسی بۆ کاربەدەستەکەی لە یەمەن پێ ی ووت: تۆ نامەت بۆ نوسیم، کە گوایە لە یەمەن دەست بەکار بویت، دەبینی سەرانەیەکی زەوی و زار ـ خەراج ـ سەپاوە بەسەر خەڵکیدا وەك جزیە و لە هەموو باروو زوروفێکدا دەبێت بیدەن، ساڵی هات، ساڵی قات و قڕ، بمرن یان بژین! دەی پاك و بێ گەردی بۆ خوای جیهانیان و دوبارە پاك و بێ گەردی بۆ خوای جیهانیان!! هەر، کە نامەی منت پێ گەیشت چی پڕ لە دادو ڕەوایە بیکە و چیش

١ـ الضرائب في السواد لا ٦٥.

ستەم و ناڕەوایی تێدایە وازی لێ بهێنە، هەق برۆ ئیتر من و تۆ چیمان بەسەر دێت، با بێت، ئەگەر هەناسەیشمان لێ بڕڕێت، ئەگەر لەهەموو یەمەنەوە هیچم بۆ ڕەوانە نەکەیت جگە لە مشتێ کەتم[1]، خوا دەیزانێت من بەوە مەسڕوورو دڵخۆش دەبم، ئەگەر لەگەڵ هەق و ڕەوا دا بێت، (والسلام).[2]

تێبنی ئەوەی لێ دەکرێت لە نامەکانی عمردا بۆ کار بەدەستی هەرێمەکانی تێبینی ئەو لادانانەیە دەکرێت، کە لەسەر دەستی کاربەدەستانی پێش خۆیدا ڕوویان داوەو عمر بە ڕەوای نەزانیبوون، ئاسەواری ئابوری خراپیان لێ کەوتبویەوە، بە جۆرێ، کە خاوەن زەویەکان چاری زەویەکانیان نەدەکرد و ناچار دەیان هێشتنەوە، بەو جۆرە بەرووبوم لاواز دەبوو بەو هۆیەشەوە وڵاتی ئیسلام و (بیت المال)ەکەی زیانیان لێ کەوتبوو، بەڵام عمرﷺ زۆر سوربوو لەسەر ئەوەی هەق جێ بەجێ بکات و نەترسێت لە چەندێتی، بەڵکو خەمی چۆنی یەتی بخوات، ئەو دەستکەوتی زۆری نەدەویست لە ڕێگەی زوڵم و ستەمەوە[3]، لابردنی ئەو کۆمەڵە سەرانە لەسەر جوتیاران وای کرد لە ئابوری وڵات گەشە بکات و ببوژێتەوە.

ج - چاکسازی و ئاوەدانی و زیندوکردنەوەی زەوی یە مردووەکان:

عمرﷺ زۆر هانی خەڵکی دەدا تا زەویە مردوەکان زیندو بکەنەوە، چاکسازی کردنی زەویەکان بۆ کشتوکاڵ، بۆ ئەو مەبەستە نامەی نووسی بۆ کارمەندەکەی کووفەو پێ ی ووت: زەوی کشت وکاڵی بەرهەم دار و زەوی بێخێر وەك یەك دا مەنێ، بەڵکو لەزەوی یە بێسودو بێ خێرەکان بە پێ ی بەرو بومی سەرانەیان لێ وەربگرە، هەوڵ بدە ئەو زەویانە چاك و بەرهەم داریکەیت، لەخاوەنی زەویە بەرهەمدارەکانیش مەسێنە، مەگەر بەپێ ی بەروبومەکان و بە شێوەیەکی نەرم نیان و جوان[4]

١- کەتم: ڕوەکێکە لەگەڵ خەنەدا تێکەڵ دەکرێت و قژی پێ ڕەنگ دەکرێت.

٢- سیرة عمر (إبن عبدالحکم) لا١٢٦و الخراج للریس لا ٢٢٩

٣-. السیاسة الإقتصادیةو المالیة لا

٤ - الأموال لأبی عبیدة ژ ١٢٠ لا ٧٥.

هەروەها نووسینی هەرکەسێ خۆی ئاو بۆ زەویەك ساز بکات ئەوە خێروبێروی بۆ خۆیی یەتی، (حکیم)ی کوڕی(زریق) ووتی: نامەیەکی عمری کوڕی عبدالعزیزم خوێندەوە، کە بۆ باوکمی ناردبوو، تیایدا نووسیبوی بۆی هەرکەسێ زەویەك زیندو بکاتەوە بەکێلان، یان دیوارکردنی ئەوەبیکە بەهی خۆیان، مەگەر لە خەڵکانێکی تریان کڕیبێت، یان هەندێکیان زیندوکردبێتەوە، هەندێکیان بەجێ هێشتبێت.[١]

عمررحمه الله زۆر سوربوو لەسەر کێڵانی زەویە تایبەت مەندیەکان، کە بەرپرسان بەدیاری دابویان بەهەندێ کەس و دواتر کەسەکە مردووەو وارسیشی نی یە، ئەوکات زەویەکە دەگەڕێتەوە بۆ(بیت المال)و نەی هێشتووە بدرێت بەکەسی ترو فەرمانی داوە بەدوو کوتی بدرێت بە جوتیاران ئەگەر بەرهەمی بێنن و بەسێ کوتی ئەگەر بیکێڵن و نەیکەن بەهیچ، ئەگەر نەیکەن بە هیچ و نەشی کێڵن ئەوە دەیەکی لێ بسەنن، ئەگەر کەس خۆی نەکات بە خاوەنیان، ئەوە (بیت المال) بەخاوەنی ئەو زەویانەیە دەکات.[٢]

عمررحمه الله زۆر گرنگی داوە بە جوتیاران، زیانەکانی بۆ دەبژاردن، لەو بارەیەوە دەگێڕنەوە سوپایەکی وڵاتی شام دایان بەناو کێڵگەی جوتیارێکداو پان پشلیان کردەوە، کابرای جوتیاریش خەلیفە عمری ئاگادارکردەوە، ئەویش دەهەزار درهەمی پێدا لە قەرەبووی کشتوکاڵەکەیدا.[٣]

قەرزی دەدا بەکشاوەرزان و لەنامەکەیدا بۆ والی عێراقی ناردبوو پێ ی ووتوە: سەیری حاڵی هەموو ئەو کەسانە بکە، کە (جزیة) دەدەن، ئەگەر توانای نەبوو زەویەکەی بەرهەم بێنێت سولفەی پێبدەن تا زەویەکانی بکێڵێت، چونکە ئێمە بۆ ساڵ و دوو ساڵمان ناوێن.

ح ـ عمر و قاغەکان (الحمی):

عمررحمه الله هەموو قاغە کردنێکی تاکە کەسی لابرد و ئەو زەویانەی کردەوە بە

١ـ الأموال لأبی عبیدة ژ ١١٧ ٢٦٩.

٢ـ سیرة ومناقب عمر لابن الجوزی لا ١١٧.

٣ـ التطور الإقتصادی فی العصر الأموی لا ٢٠٢.

زەوی گشتی موسڵمانان، نەیدەهێشت بۆ کۆمەڵێکی تایبەتی بێت و خەڵکانی تری لێ بێ بەش بکرێت، لەو بارەیەوە دەیووت: ئێمە وادەبین، کە قاغەکانمان بگەڕێنەوە بۆ موسڵمانان، قاغەی تایبەت کرد، بەڵام بۆ حوشترەکانی (بیت المال)، هەر چەندە هەندێ کەس لێرەو لەوێ لەوبارەیەوە تانەیان لەو بڕیارە دەدا بۆیە ووتی: ئێمە وابەچاك و خاوێن دەزانین، کە وازیان لێ بهێنن و هەموو موسڵمانان وڵاخی خۆیانی تێ بکەن، گەورەی وڵاتیش وەك یەکێك لە موسڵمانان مافی هەیە لەو قاغانەدا، چونکە باران بەخششی خوایەو بۆ هەموو بەندەکانی خۆی دەبارێنێت.

کاتێ هەموو قاغەکراوەکانی بۆ موسڵمانان ئاچوغ کر، تەنها قاغەی (نقیع) نەبێت، پێغەمبەری خواﷺ کاتی خۆی بۆ حوشترەکانی (بیت) تایبەت کردبوو.[١]

بە قاغەکردنەوەی لەوەرگاکان واتە: سودە گشتی یەکەی، تا بەردەوام وەقف بێت بۆ سەرجەم موسڵمانان.[٢]

هـ ـ بتەوکردنی ژێرخانی ئابووری:

عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله هەوڵی دەدا کۆمەڵە پرۆژەیەك بە ئەنجام بگەیەنێت، کە بنە هۆی بە هێزکردنی لایەنی ئابوری، ئەم کارەیشی لەو سەردەمەوە دەستی پێ کردن کە بوو بە والی شاری مەدینە، ئەم پرۆژە گرنگانەیشی لە بەرژەوەندی بازرگان و جوتیارو گەشتیاراندا بوو، بە جۆرێ بەردەوام فەرمانی دەردەکرد بە لێدانی جۆگەو ڕوبار و بیر لە شاری مەدینە و جێگاکانی تر، لە شاری مەدینەدا بیری (حەفید)ی لێدا، کە ئاوەکەی زۆر سازگار بوو، هەروەك مزگەوتی پێغەمبەری خوایﷺ فراوان کردو منارەکەی بەرزکردەوە، چەندان ئوتێل و خانی و وڵاخ و شوێنی مێوانداری ڕێبواران و گەشتیارانی دروست کرد[٣]، هەستا بەلێدانی کەنداوی ـ أمیرالمؤمنین ـ لە نێوان نیل و ڕێبواران و گەشتیارانی دەریای سوردا، تا بە

١ـ فتح الباری (٥/ ٢٤)

٢ـ الإتجاه الجماعي في التشريع الإقتصادی لا ٢٤٢.

٣ـ خامس الخلفاء الراشدین للبدری لا ١٧٠.

ئاسانی له میسرەوە کالاّ بگوزرێتەوە بۆ شاری مەککە لە سەردەمی خۆیدا.[١]

ڕێگـای دا بـەوالی بەسـرە بەهەڵکەنـدنی ڕوبارێـك لـە سـەر داوای دانیـشتوانی شارەکەو ناوی لێ نا ڕووباری (عەدی)[٢]

سێ یەم سیاسەتی عمر و داهاتەکان:

سیاسـەتی پەیـداکردنی پارەوسـامان و ڕێگاکـانی خـەرج کردنـی دوو فاکتـەری گـرنگن لـە بـواری ئابوریـدا، بۆیـە سیاسـەتی عمـر رحمه الله بـەوە دەسـتی پێکـرد، کـە بەڕێژەیـەکی زۆر سـامانی بـۆ میلـەت سـەرف دەکـرد، قـەرەبووی هـەموو سـتەم لێکراوەکانی لە(بیت المـال) دەکـردەوە، تـاوای لێهـات خەزێنـەی عێـراق تـاپی بـوو ناچار لە شامەوە سامانیان هێنا بۆ (بیت المال)ی عێراق.[٣]

پارەیەکی زۆریشی لـە پـڕۆژە کـشت وکـاڵی یەکانـدا خـەرج کـرد و خـەرجی زۆر دەکرد لەو پێناو پتەوکردنی ژێرخانی ئابوری وڵاتی ئیسلام دا، هـەروەك سـامانێکی بێ ژماری لە بواری چاودێری کۆمەڵایەتیدا بۆ میلەت خەرج کرد.

لـە لایـەن داهاتەکانـەوە، هـەوڵی داو هـەموو بـاج و سـەرانە ناهەقـەکانی لابـرد، (جزية)ی هەڵگرت لە سـەر هـەموو کەسێکی (أهـل الذمـة)، کـە موسـڵمان دەبـوون، سەرانە لاوەکیەکانی هەڵگرت لەسەر کشا وەرزان، هەموو سەربار خۆری و کۆتەکانی لەسەر لابردن.

هـەروەها (بیـت المـال)ی کـردووە بـەخاوەنی موڵـك و هـەموو قاغـەو بەخشـشە تایبەتی یەکانی لەخەڵکی سەندەوە وخستی یـەوە و، هـەموو تایبـەت مەندیـەکانی ئەمیرو بەرپرسەکانی گەڕاندەوە بۆ دەوڵـەت، لـە زۆربـەی پـارەی دەوڵـەتی خـستە پێناو لایەنی ئیداریاتی مەدەنی و سەربازی.[٤]

١ـ السياسة الإقتصاديةو المالية لا ٥٥

٢ـ هەمان سەرچاوە لا ٥٧.

٣ـ سيرة عمر إبن عبدالحكم لا ١٢٩.

٤ـ السياسة الإقتصاديةو المالية لعمر لا ٨٥ .

هەموو ئەم کارە مەزنانەی ئەمیری باوەڕداران رحمه الله بوون بە هۆی تەقاندنەوەی ووزەکان، کشت وکاڵ و بازرگانی پەرەی سەند، بەو هۆیەشەوە داهاتەکان چەند جار بوونەوە، وەك زەکات و خەراج و دەیەك، وای لێ هات خەزێنەی دەوڵەت پڕبوو، لێ ی ڕژا، عمریش رحمه الله زیادەکانی دانابوو بۆ پرۆژە گشتیەکان تا زیاتر ئامانجە ئابوریەکان بێنە دی.

لە مێژووشیدا ئەوە تێ بینی دەکەینن کە هەرکاتێك دەوڵەتی ئیسلامی دەستی گرتبێت بە شەرعی خواوەو پرۆگرامی شەریعەتی ئیسلامی جێ بەجێ کردبێت وڵات هەموو بوژاوەتەوەو دەوڵەمەندبوون، خەزێنەی (بیت المال) یش پڕبووەو لێ ی ڕژاوە، بە هیچ شێوەیەك میلەت هەستی نەکردوە بە نەبوونی و نارەحەتی و هیچ بەرژەوندیەکی گشتی و تاکە کەسی پشت گوێ نەخراوە.

هەرکاتێکیش دەوڵەت لە پرۆگرامی ئیسلامی لایدابێت و شەریعەتی ئیسلامی پڕ لەدادپەروەری پشت گوێ خستبێت ئەوا میزانی یەتی وڵات تێك چووە و میزانی یەتی دەوڵەتیش ئاوێنەی باڵای دادپەروەری و ستەم کاری یە، بەرنامە ڕێژی و، یان شپرزی و بێ بەرنامیی یە.[1]

داهاتەکانی دەوڵەت لەسەردەمی خەلیفە عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله ئەم سەرچاوانە بوون:

(زەکات)و (جزیة)و(خەراج)و (دەیەك)و (غنیمە)و(فیئ):

١ـ زەکات:

عمر رحمه الله گرنگی دەدا بە زەکات و سووربوو لەسەر بەدوا داچوونی، چونکە مافێکی هەژاران بوو پارەوسامانی دەوڵەمەندەکاندا، نابێت ساردوسڕی تێدا بنوێنرێت،زۆرگرنگی بەوەش دەدا،کەبەسەرکەسانی شیاودا(مستحق)دابەش بکرێت.[2]

١ـ السیاسة الإقتصادیةو المالیة لعمر لا ٨٥ .

٢ـ هەمان سەرچاوە لاپەڕە ٦٠.

هەموو کاتێ بەکار بەدەستەکانی دەووت: بگەڕێن ئەو هەژارو نەدارانە بدۆزنەوەو مافی خۆیانیان پێ ببەخشن، هەرکاتێ هەژارو نەدار نەبوایە تا موچەو پارەیان پێ بدات، لە میزانی یەی وڵات بەندەی دەکڕی لە پارەی زەکات ئازادی دەکردن.[١]

عمر رحمه الله لەم بوارەدا دەیویست شوێن ڕێنمونی و هەنگاوە پیرۆزوەکانی پێغەمبەری خوا ﷺ بکەوێت لە بواری ئابوری و دابەش کردنی زەکات، کە بە جۆرێ لە جۆرەکان زۆربەی خەلیفەکانی پێش خۆی ساردو سڕیان تێدا نواندبوو، بەجۆری بە ناهەق وەریان دەگرت لە جێ ی خۆشیدا دابەشیان نەدەکردەوە.[٢]

لە ڕواڵەتی شوێن کەوتنی پێغەمبەری خوا ﷺ لەلایەن عمرەوە رحمه الله ئەوەبوو داوای کردبوو، کە ئەو کتێبەی بۆ بهێنن، کە باسی زەکات و صدقات دەکات، نەك هەر ئەوە، بەڵکو دوای کتێبەکەی عمری کوری خطاب رضي الله عنه کرد لەوبارەیەوە، فەرمانی دا بە نوسینەوەی دانەیەك لە هەر یەك لەو دوو کتێبە، کە باسی زەکاتی حوشترو مانگاو مەڕ و بزن و ئاڵتون و زێر، خورماو گەنم و مێوژ، دیاری کردنی بەشە زەکاتی هەریەکە لەو جۆرانە.[٣]

عمر رحمه الله لە ژێر ڕۆشنایی ئایەتی: ﴿ إِنَّمَا ٱلصَّدَقَٰتُ لِلۡفُقَرَآءِ وَٱلۡمَسَٰكِينِ وَٱلۡعَٰمِلِينَ عَلَيۡهَا وَٱلۡمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمۡ وَفِي ٱلرِّقَابِ وَٱلۡغَٰرِمِينَ وَفِي سَبِيلِ ٱللَّهِ وَٱبۡنِ ٱلسَّبِيلِۖ ﴾ فەرمانی دا زەکات بدرێت بەو(٨) جۆرە کەسە، بۆ ئەو مەبەستە کۆمەڵێ فەرمانبەری دەست پاکی خاوەن متمانەی دامەزراند بۆ کۆکردنەوەی زەکات و ئامۆژگاری دەکردن، کە زوڵم و ستەم لە خاوەن موڵك و دەوڵەمەندەکان نەکەن و کتابی زەکات دانی ئەو ساڵەیان بۆ پڕ بکەنەوە.[٤]

١ــ سيرة عمر لابن الجوزی لا ١٢٩.
٢ــ سيرة عمر لابن الجوزی لا٩٤.
٣ــ هەمان سەرچاوە لا ٩٩.
٤ــ هەمان سەرچاوەلا ٩٩.

فەرمانیشی دەرکرد زەکات وەربگرن لەهەموو ئەو جۆرانەی زەکاتیان تێدا فەرزکراوە، تەنانەت لە مووچەبەرزەکان زەکاتی دەسەند و لەو مووڵك و سامانەکەیشی دەیگەڕاندەوە بۆ خاوەنەکانیان زەکاتی لێ دەردەکرد.[١]

هەر وەك فەرمانیشی دەکرد ، کە زەکاتی هەموو هۆز و ناوچەیەك لەشوێنی خۆیاندا سەرف بکرێتەوە ئەگەر خۆیان هەژارو دەست کورتیان هەبوو.[٢] جارێکیان زەکاتیان لەناوچە یەکەوە هێنا بۆ لای عمر و ئەویش پێ ی ناردنەوە بۆناوچەکەی خۆیان و فەرمانی دا بەسەر هەرژارانی خۆیاندا دا بەشی بکەنەوە.[٣]

ئەم جۆرە چاکسازیە ئابووریانەی عمرﷺ لەشێوازی کۆکردنەوەی زەکاتدا کاریگەر زۆری هەبوو لەسەر زیاد بوونی و گەشەکردنی، ئەم سیاسەتە ئابووریەیو بەرقەرار بوونی ئاشتی و دڵئارامی و گرنگی دانی بە پرۆژە سەرەکی یەکانی کشتوکاڵ و بارزگارنی و ئاوەڵاکردنی بازرگانی ئازادی سنووردار، هەڵگرتنی هەموو باج و سەرانە ناڕەواکان، ئەمانە هەموو بوونە هۆی ئەوەی زیاد بوونی ڕێژەی زەکات دانەکان و زەکات دەرەکان.[٤]

عمرﷺ لەوجۆرە کەسانە بوو، کە توانی ڕێژەی زەکات دەران فراوان بکات، ئەمەش بەهۆی زانایی یەکەیەوە بوو لە فقیهی زەکات لەبەروبومی کشتوکاڵیدا، لەزەکاتی حوشتر و زەکاتی ماسی و هەنگوین دا.

بەهۆی زیادبوونی بانگەوازەوە لەسەردەمی عمردا موسڵمان بوونی و زۆرێك لە (أهل الذمة) بەلێشاو، لەڕاستیدا ئەمەش بوو هۆی زیاد بوونی ڕێژەی زەکات، چونکە لەناو ئەوموسڵمان بووانە دەوڵەمەند هەیە، کە ئاسایی یە ئەوانیش زەکات دەدەن و ژیانی پڕ لە خواناسی و تەقوای عمر وای کردبوو لەوەی متمانەیەکی تەواو لەنێوان

---

١ ـ الاموال لابی عبید ژ ١٢٢٦ لا ٢٩.
٢ ـ فتح الباری(٣/ ٣٢٣).
٣ ـ الاموال ١٩١٧ لا ٧١٢.
٤ ـ ملامح الانقلاب لا ١٣٥.

میللـەت و خەلیفەکانـدا دروسـت ببێـت، وببێتـە هـۆی ئـەوەی، کـە خـەڵکی زیـاتر زەکاتیی خۆیان بدەن بەدەوڵەتی ئیسلام، ئەوەش بوو بوهۆی ئەوەی ئابوری وڵات بەرەو بوژانەوەیەکی بەرچاو بڕوات.[١]

بەهۆیەوە وای لێ هـات زەکـات لەپێداویستی خـەڵکی زیـاتر بـوو، خـەڵکی وەری نەدەگرت و کەس نەمابوو وەری بگرێت.[٢]

٢ـ سەرانەی ساڵانە(الجزیە):

(جزیە) بەو بڕە پارەیە دەوترێت، کەلـە هـەموو کافرێـك دەسـەنرێت، کـە وڵاتـی ئیـسلامدا دەژێـت، ئەمـەش لـەقورئان و سـوننەت و کـۆدەنگی زانایانـدا هـاتووە، عمریش ﷺ لەسەرشێوازی سوننەت (جزیە)ی لێ وەردەگرتن و هەرکامیان موسڵمان ببوایـە(جزیـە)کـەی لەسـەرهەڵدەگرتن، چـونکە (جزیـە) لەسـەر کـافر فـەرزە و بەموسڵمانا بوونی لەسەری دەکەوت،[٣]

کەچی هەندێ لەخەلیفە ئەمەویەکانی پێش عمر، بیدعەی وەرگرتنی(جزیە)یەیان لەو کەسانەی موسڵمان دەبـوون داهێنـابوو، حـەجاجیش جزیـەی لێ وەردەگـرتن و دەیووت لە ترسی(جزیە)دان موسڵمان بوون ئەمەش بوو بـەهۆی هەسـتانی خـەڵکی دژی حەجاج و خەلیفە ئەمەویەکان.[٤]

هەرکە عمـری کـوڕی عبـدالعزیز ﷺ چـووە سـەر کورسـی حـوکم خێـرا(جزیـە)ی لەسەر موسڵمانان هـەڵگرت، بەتونـدیش فـەرمانی دەرکـرد بـۆ کاربەدەسـتەکانی و پـێی ووتـن: هەرکەسـێ ئـەم شـایەتومانەی ئێمـە بهێنـێ، ڕووبکاتـە قیبلەکـەمان و خۆیشی خەتەنە کردبوو ئیتر(جزیە)ی لێ وەرمەگرن.[٥]

١ ـ ملامح الانقلاب لا ١٣٥.
٢ ـ سیر أعلام النبلاو (١٣١/٥).
٣ ـ السیاسه المالیه والاقتصادیه لا ٧٠.
٤ ـ الجرائب في السواد لا٥٨.
٥ ـ الاموال لا ٦١.

کاتێ(أهل الذمة) ئەوەیان بیست خێرا هاتن بەدەم بانگەوازی خواوە و موسڵمان بوون، کاربەدەستەی عمر سکاڵای ئەوەی هێنا بۆ لای عمر، کە گوایە(جزیە)دان کەمی کردوەو(بیت المال) خاڵی بوەتەوە!

عمریش لەوەڵامدا ووتی: پاشان: خوای گەورە محمدی ناردوە بۆ بانگەواز کردن نەك بۆ پارە چنینەوە).[1]

عمر‌رحمه‌الله (أهل الذمة)ی کردبوو بەسێ بەشەوە و بەپێ ی وەزع باشی(جزیە)ی لەسەر دانابوون و بەشی دەوڵەمەند و بەشی مام ناوەندو بەشی هەژاران و، جوتیار لەزەویەکەی و بازرگان لەبازرگانەیەکەی و کاسب لەکاسبی یەکەی(جزیە)بدات.[2]

لەسەر ئاستی وڵاتەکانیش جیاوازی دەکرد، بۆ نموونە خەڵکی شام وەزعیان باش بوو زیاتری لەسەر دانا بوون و لەسەر هەژارەکانیانی هەڵگرتبوو، بەڵکو لە(بیت المال)یش مووچەی بۆ بڕیبوونەوە، وەك چۆن عمری کوڕی خطابیش‌رضي‌الله‌عنه بەوشێوەیەی کردووە.

ئیتر پاش ئەوە(أهل الذمة) لەدوای موسڵمانان بوون زیاتر سەربەست بوون لە وڵاتی ئیسلامدا و زیاتر برەویان بەکارو کاسبیان دەدا و بەوهۆیەوە زەکاتیان چەند جارەی (جزیە)دەدا بەئیسلام.

٣ـ دەستکەوتی زەوی(الخراج):

(خراج)ئەو بڕە پارەیە، کە دەوڵەتی ئیسلامی دەیخاتە سەر ئەوزەویانەی بەشەرگیراون، یان ئەو زەویانەی بەڕێگەی ئاشتیانە دراوەتەوە دەستی خاوەنەکانیان،

لەسەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیز‌رحمه‌الله داهاتی خەراج بەڕادەیەکی زۆر زیادی کردو گەیشتە (١٢٤)ملیون درهەم.[3]

---

١ ـ الطبقات(٥/٣٨٤).

٢ ـ سیرة عمر (ابن عبدالحکم) لا ٩٩.

٣ ـ الخراج للریس٢٣٨.

بۆ بەردەوامی ئەو داهاتە هەستا بەقەدەغەکردنی کڕین و فرۆشتنی ئەو زەویانەی، کە (خەراجین) تا ئەو سەرچاوە گرنگە بەردەوام (بیت المال)دەوڵەمەند بکات، هەروەك هەموو ئەو باج و سەرانە ناڕەوایانەی لابرد لەسەر جوتیاران، کە بوو بوونە هۆی دواکەوتنی بەرهەمی کشت و کاڵ، دەستی کرد بە لێدانی بیرو زیند و کردنەوەی زەویە پشت گوێ خراوەکان.

بەهۆی سیاسەتی ئابوری ژیرانەی عمرەوە بەجۆرێ بەروبومی کشت و کاڵی زیادی کرد، کە تەنها لەعیراقدا گەیشتە (١٢٤)ملیون درهەم، کە لەسەردەمی حەجاجدا تەنها (٤٠)ملیون درهەم دەستکەوتی خەراج بوو، کەلە سەردەمی عمری کوڕی خطاب(١٠٠)ملیون درهەم بوو.

خەراجیش زۆر گرنگ بوو بۆ وڵات ، چونکە سنوری خەرج کردنی زۆر فراوان بوو بەپێچەوانەی زەکاتەوە،کە(٨)جۆر لەخەڵکی سوودیان لێ وەردەگرت و بەس.[1]

٤ـ دەیەك(العشور):

ئەمەشە ئەوپارەیە، کە وەك(گومرگی ئەمرۆ) وایە، بەڵام ئەوەی تێدایە لە موسڵمانان ناسەنرێت، بەڵکو لەو بازرگانە کافرانە دەسەنرێت، کە دەێنە ناو خاکی ئیسلام و، پاشان دەگەڕێنەوە واتە: لەنێوان وڵاتی ئیسلام و وڵاتی خۆیاندا بازرگانی دەکەن.

حوکمە شەرعی یەکەی ئەوەیە بۆ بێ باوەڕان کاتی لەدورەوە دێن(٢٠)دینار بوو، بەڵام(١٠)دینار لەبازرگانەکانی(أهل الذمة) دەسەنرێت و لەساڵێکیشدا یەکجار وەردەگیرێت.

عمر رحمه الله زۆر گرنگی دەدا بە ڕوون کردنەوەی شێوازی وەرگرتنی ئەم داهاتە و لەنامەکانیدا بۆ کاربەدەستەکانی بەدرێژی ڕوونی کردۆتەوە وەك ئەوەی یاسای (وەسڵ)ی داهێنابوو، کە هەر بازرگانێك پارەی ئەو ساڵەی دەفع کرد وەسڵێکی بۆ بکرێت، تا لەو ساڵەدا کەس جارێکی تر داوای لێ نەکاتەوە، هەروەها بەدەستی

---

١ ـ السياسة المالية والاقتصادية لعمر لا ٧٦.

لێیـان نەسـەنرێت، بـەڵکو کـاتی قـازانج کردنـدا بیـدەن، بـەوجۆرە جوڵەیـەکی گەورەکەوتـە نـاو بازرگانـە بیـانی یـەکان و هـەموویان پارەکانیـان خستبووە نـاو بازرگانی یەوە لەناو وڵاتی پان و پۆڕی ئیسلامدا بەبێ ترس دەهاتن و دەچوون و خەزێنەی موسڵمانان لەم سەرچاوەدارایی یە بەهرەمەند دەبوو.

٥- دەستکەتی جەنگی(غنیمە)و(فەیئ):

غەنیمە بەو ماڵە دەڵێن، کە بەزۆرو لەجەنگدا لـەبێ بـاوەڕان دەسـەنرێت، بـەڵام (فەیئ)، بەوماڵە دەڵێن لەبێ باوەڕان دەسەنرێت بەبێ شەر و ئەرك و ماندووبون.

کاتێ عمر چوە سەر کورسی خەلافەت هەموو هەوڵێکی تەرخان کرد، بۆ تۆکمـە کردن و چاك کردنەوەی کاروباری ناوخۆی وڵات، بۆیە زۆر گرنگی بەجەنگە ڕزگـاری خوازیەکان (الفتوحات)نە دەدا، لەسەردەمی خۆیدا، بەڵکو هەموو هەولێیکی خستە گەر بۆ بانگەوازو سەرمەشقی جوان، بـەجۆرێ دەستی کـرد بـە نوسینی نامـە بـۆ پاشـاکان و گەلـە جیاجیاکـانی سـەرزەوی و بەوهۆیـەوە بەربـەرەکان بـەبێ جـەنگ موسڵمان بوون و هاتنە ناوئیسلام.[١]

لەبەر ئەم هۆیانە ئەم سەرچاوە دارایی یە لەسەردەمی عمردا کز بوو، ئەو مـاڵ و سامانەی (بیت المال) هەمووی لەغەزاکانی پێشووەوە دەست کەوتبوو.[٢]

بەڵام هەوڵێکی خستنە کـار لـەپێناو گەیاندنـەوەی (پێـنج یـەکی) دەسـتکەوتی غەنیمـە جیهـاد بـە خـەڵکانی هـەژارو وشـیاری خـۆی بەوشـێوەیەی لەسـورەتی (الانفـال)دا بـەجوانی ڕوون کاروەتـەوە، لەهـەموو سـامانێکی تـر جیـای کـردەوە (١٠)هەزار دیناری لێ جیا کردەوە و دابەشـی کـرد بەسـەر (بنـی هاشـم)داو گـەورەو بچووك و نێـرو مـێ ی وەك یـەك دانـا، لەسـەر ئـەوەش فاطمـەی کـچی حـسین ﷺ نامەیەکی سوپاسگوزاری بۆنارد و پێ ی ووت:

((ئـەی ئـەمیری بـاوەڕداران، بەڕاسـتی بوویـت بەخزمـەتکاری کەسـانێك، کـە

١ - السیاسة المالیة والاقتصادیة لعمر لا ٨١.

٢ - السیاسة المالیة والاقتصادیة لعمر لا ٨١.

خزمەتکاریان نەمابوون، پۆشتەت کردنەوە لەکاتێکدا پۆشتە کەرەوەیان نەمابوو، سامانت ڕاژند بەسەرکەسانێکدا کە هیچیان نەبوو خەرجی بکەن).[١]

ئەو ١/٥ ی غەنیمەیە زۆر گرنگ بوو لەلای عمر، کە پێشتر پشت گوێ خرا بوو، کاتێ وڵاتی ئەندەلوس ڕزگار کرا١/٥ی لێ جیا نەکرایەوە، بۆیە عمررحمه الله نامەی نووسی بۆ فەرمان ڕەوای ئەوێ و پێی ووت: هەموو زەوی و زاری و موڵکەکان بەمەرجێك بەجەنگ گیراوە بێت ١/٥ ی لێ جیا بکەرەوە.[٢]

بۆ ئەو زەویانەیش بەبێ جەنگ گیرابوون، کەپییان دەوترێت(فیئ) عمررحمه الله تەرخانی کردبوو بۆ هەموو موسڵمانان و لەسەر بۆ چوونە فقهی یەکەی عمری کوڕی خطابرضي الله عنه، کە کاتێ خۆی ئەو جۆرە زەویانەی (وقف)کرد بۆ هەموو موسڵمانان ، تا لە سوودەکەی بەردەوام بێت بۆ جیل و نەوەکانی دواتریش.[٣]

عمررحمه الله لە (پێنج یەك) وورد بویەوە دەبینێ لەگەڵ (فیئ)دا حوکمەکانیان وەك یەکن لەبەرئەوە تێکەڵی کردن وەك چۆن عمری کوڕی خطاب رضي الله عنه کاتی خۆی، کردبووی.[٤] و لەپێناوی بەرژەوەندی گشتیدا حەرجی دەکردەوە.

بۆ ئەو مەبەستە نامەیەکی نووسی تیایدا ووتی: ((... بۆ ١/٥ی دەستکەوتی جیهاد زانایان جیاوازیان هەیە تیایدا... من وا دەبینم وای لێ بکرێت وەك خەلیفەی دووەم عمری کوڕی خطابرضي الله عنه کردنی بەیەك و هەموو موسڵمانیش پێی رازی بوون، ئێوەش چاو بکەن لەو پێشەوا دادپەروەرە، چونکە هەردوو ئایەتەکە ـ ئایەتی ١/٥ ، ئایەتی (فیئ)یەکشتن، منیش وا دەزانم، کە بکرێت بەیەك و تەرخان بکرێن بۆ هەموو موسڵمانان و کەسی لێ جیا نەکرێتەوە.[٥]

بەهۆی ئەم سیاسەتە ژیرانەیەی عمرەوە خەڵکی هەناسەی خۆشیان هەڵمژیو هەستیان کردبەدادپەروەرییو نەمانی ستەم ناڕەوایی لەدابەش کردنیخێراتی وڵاتدا.

---

١ ـ الطبقات(٥/ ٣٩٠).

٢ ـ تأريخ الاسلام. حسن ابراهيم (٠١/ ٣٢٠).

٣ ـ الخراج، ابی یوسف لا ٣٥.

٤ ـ سياية المالية والاقتصادية لعمر لا (٨٣).

٥ ـ سيرة عمر(بن الحكم)لا ٩٧.

چوارەم: سیاسەتی عمر لە خەرج کردنی پارەی گشتی دا:

١- خەرج کردنی ماڵ لەپێناو بواری چاودێری کۆمەڵایەتیدا:

لەپێناو سەر لەنوێ دابەشکردنەوەی داهات و بەر و بومەکاندا، عمرﷺ هەوڵی زیاتری دا، تا هەژارو نەدارەکان پشکی زیاتریان بەر بکەوێت لە (بیت المال)، بۆ هاتنە دی چاودێری تەندورستی و کۆمەڵایەتی لەناویاندا، ئەمەش داوکاری شەریعەتی ئیسلامە ولە سەوننەتی پێغەمبەرداﷺ هاتووە.

عمریشﷺ هەر لەیەکەمین ڕۆژەکانی دەست بەکار بوونی خەلافەتی یەوە، هەوڵی دا خاڵ بەخاڵ شەریعەتی ئیسلام جێ بەجێ بکات و هەق دادپەروەی بەرپابکات، بۆ ئەو مەبەستە نامەی دەنارد بۆ زاناکان و پرسیاری شەرعی جیاجیای ئالۆزی لێ دەکردن، و (إبن شهاب الزهری) بۆ ئەوە مەبەستە کتێبێکی نووسی بۆ عمرﷺ و تیایدا باسی زەکاتی بۆ کرد لەژێر ڕۆشنایی سوننەتی پێغەمبەردا، تا لە کاتی خەلافەتدا کاری پێ بکات، تیایدا نووسیبووی: تیایدا بەشی نەخۆشە درێژ خایەنەکان و کەم ئەندامانم دیاری کردوە، بەشێکیش بۆ هەموو موسڵمانێك نەخۆشییەکی لەگەڵدا بێت، کە نەتوانێت کاروکاسبی بکات و، بەشێکیش بۆ هەژارانەی، کە سواڵ دەکەن، یان خزمەتی دەوڵەمەندەکان دەکەن، تا نانەسکی یەکیان پێ بدەن، ئەوانە بەشیان پێ بدرێت، تا ئیتر دەست لەکەس پان نەکەنەوە...

بەشێکیش بۆئەو کەسانەی، کە لەبەندیخانەدان و کەسیشیان نی یەخواردن و پێداویستیان بۆ بنێرن... بەشێکیش بۆ ئەو نوێژگەرانەی، کە کاروکاسبی یان موچەیەیکان نی یە لەلایەن دەوڵەتەوە و ڕووشیان نایەت لەکەس دواو بکەن.. بەشێکیش بۆ ئەوکەسانەیە، کە هەژارا کەوتوون وقەرزاری هێناونی بەچۆکدا، قەرزەکانیشی بۆ شتی ناشەرعی نەکردوە، کەسیش قسەی نی یە لە موسڵمانەتی و پیاو چاکیان دا،... بەشێکیش بۆ ئەو گەشتیارانەی - مسافر - کە شوێنیان نی یە بۆی بڕۆن و خرمێشیان نی یە لەو جێگایەدا... ئەوانە خواردن و خەوتن بۆ خۆیان و

وڵاخەکەکانیان مسۆگەر دەکرێت، تا دەگەڕێنەوە شوێنی خۆیان، یان خزم و کەس دەدۆزنەوە.[1]

اـ بەشی هەژار وکەم دەرامەتەکان:

عمر رحمه‌الله زۆر بیری لەلای هەژارو کەم دەرامەتەکان بوو، هەوڵی دەدا دەوڵەمەندیان بکات، کە پیشتر باسی ئەو بەسەر هاتەمان کرد، کە لەگەڵ(فاطمة)ی خێزانیدا ڕووی داو پرسیاری لەعمر کرد لەهۆی گریان و فرمێسك ڕشتنی، ئەویش ووتی: ئیشووکاری ئوممەتی محمد صلی الله علیه وسلم سپێراوە بەمن، منیش بیرم کردەوە لە هەژارێکی برسی، لەنەخۆشێکی لەبیرکراو، روت و بێ بەرگەکان، ستەم لێکراوە تا سێنراوەکان، غەریبێکی بێ کەس و کار، پیرێکی بەساڵاچوو، پیاوێکی مناڵ دار، بۆم دەرکەوت خوای گەورە لێپرسینەوەم لەگەڵ دەکات دەربارەیان، محمدیش پشتگیری ئەوان دەکات لەدژی من، منیش لەوە ترسام قسەم پێ نەبێت و بشکێم، بەزەییم بەخۆمدا هاتەوە و دەستم کرد بەگریان.[2]

لەم ڕووداوە وە سیاسەتی عمری کوڕی عبدالعزیزمان بۆ دەردەکەوێت دەربارەی چینی هەژاران چۆن بووە، پرپەتی لەمانای بەرز، کە پیویست بەورد بوونەوەی تێ ڕامان دەکات، هەستی دەکرد بەو ئەرکە قورس و گرانەی سەرشانی و هەستی بەرپرسیاریەتی دەکرد دەربارەی گەل، پێغەمبەریش صلی الله علیه وسلم لەوبارەیەوە دەفەرموێت: ((کلکم راع وکلکم مسؤل عن رعیته، والامام راع و هو مسئول عن رعیته)).[3]

عمری کوڕی عبد العزیز رحمه‌الله ئەو پەڕی هەوڵی دەدا و پێداویستی هەژاران و داماوان دەربکات، پیاوێك هاتە خزمەت عمر رحمه‌الله لەبەردەمیدا وەستاو ووتی: ئەی ئەمیری باوەڕداران، هەژاری زۆری بۆ هێناوم و نەداری هێزی لێ بڕیوم، خوایش سبەینێ لەسەر ئەم حاڵەی من لێپرسینەوەت لەگەڵدا دەکات، لەو کاتەدا عمر خۆی

١ ـ السياسة المالية إلاقتصادية لعمر لا ٨٣.

٢ ـ سير اعلام النبلاء(٥/١٣٢).

٣ ـ البخاري ژ٨٩٣.

دابو بەسەر دار عەسایەکەیدا، دەستی کرد بەگریان، تا فرمێسك بەدار عەسایەکە هاتە خوارەوە، پاشان موچەیەکی بۆ خۆی و منداڵەکانی بڕیەوە، فەرمانیشی دەرکرد(٥٠٠)دیناری بدەنێ، تا کاتی مەعاش وەرگرتن.[١] کەلەو کاتەدا ساڵانە بووە.

بۆ ئەو مەبەستە زۆر گرنگی دەدا بە بێوەژن و منداڵەکانیان وەك باسی ئافرەتە عیراقیەکەمان کرد، چونکە باش ئاگاداربوو، کە پێغەمبەری خواﷺ فەرموویەتی: ((الساعي على الارملة والمسكين كالمجاهد في سبيل الله، أو كالذي يصوم النهار ويقوم الليل)).[٢] واتە: ئەوەی پێداویستی بێوەژن و هەژاران دەربکات وەك ئەو سەوایە لەپێنا خوا جیهاد بکات، یان ئەوکەسەی بەڕۆژ بەڕۆژووەوە بەشەو شەو نوێژ دەکات.

ئەمیری باوەڕداران رحمه الله خانوویەکی تایبەتی دروست کرد بۆ نان خواردن تایبەت بوو بە هەژاران و کەمدەرامەت و ڕێبواران.[٣] ئەو گرنگی دانەی عمر تەنها هەژارو کەم دەرامەتەکانی نەگرتبویەوەو بەس، بەڵکو هەموو نەخۆش و عیللەت و دارو هەتیوەکانیشی گرتبووە، بۆ ئەو مەبەستە نامەیەکی نارد بوو کاربەدەستەکانی شام و پێ ی ووتبوون:

(٠ هەموو نابیناکانم بۆ بنێرن لەگەڵ ئیفلیجەکان و قاچ پەڕیوەکانیش و ئەوانەشی نەخۆشی درێژ خایەنیان لەگەڵدایەو ناتوانن نوێژ بکەن، ئەوانیش ناوەکانیان بۆ نارد، ئەویش بۆ هەموو نابینایەك یەکە کەسی بۆ تەرخان کرد دەستی بگرێت و هەر دوونەخۆش و خزمەتکارێکی بۆ گرتن، پاشان نامەی نارد بۆیان ووتی: ناوی هەتیوانتانم بۆ بنێرن لەگەڵ ئەوکەسانەی کە بێکەسەن، فەرمانی دەرکرد، کە هەر پێنج هەتیو و خزمەتکارێکی بۆ گرتن، کە بگەڕێت بەسەریاندا و خزمەتیان بکات.[٤]

---

١ - حلية الأولياء(٥/٢٨٩).

٢ - البخاري ژ٦٠٠٦.

٣ - الطبقات (٣/ ٣٧٨).

٤ - سيرة و مناقب عمر لابن الجوزي لا ٢٠٢.

ب ـ هاوکاری کردنی قەرزارەکان:

لەو کەسانەی، کە هاوکاری عمر رحمه الله گرتنی یەوە قەرزاران بوو، (إبن شهاب الزهري) لەکتێبەکەیدا بۆ عمری نووسی و پێ ووت: بەشێك لەزەکات بۆ قەرزارانە، ئەوانەی لەکاتی جیهاد تووشی قەرزاری بوون، یان کەسێك هەژارو کەوتووە و نا توانێت قەرزەکانی بداتەوە، کە بۆ کاری ناشەرعی قەرزی نەکردبێت، لەلایەن خواناسی و بەندایە ئیشەوە ڕێك و پێك بێت.[1]

بۆ ئەو مەبەستە عمر رحمه الله نامەی نووسی بۆ هەموو هەرێمەکانی، کە هەرکەس قەرزارە قەرزەکانی بۆ ببژێرن، ئەوانیش نامەیان نووسی ، کە کەسی وا هەیە خانووی هەیەو خزمەتکار وولاخ و شت و مەکی هەموو هەیە، عمریش لەوەلامدا پێ ی ووتن: دەی پیاو دەبێت خانووی هەبیت بڕواتەوە بۆی، خزمەتکارێکی هەبێت کارێکی بۆ بکات و ولاخێکیش، کە جیهادی بەسەرەوە بکات و شت و مەکی ناو ماڵیشی هەبێت، لەگەڵ ئەوەشدا قەرزار بێت قەرزەکانی بۆ ببژێرن.[2]

نامەیەکیشی نووسی بۆ والی کوفە، کە پارەو پولێکی باشی لە (بیت المال)دا هەبوو ـ پێ ووت: نامەت بۆ نووسیووم، کە لە دوای ئەوەی پارەی سەربازەکانت داوە، کە چی پارەکە هەر زۆرەو ماوەتەوە، دەی بیبەخشەرەوە بەسەر ئەوانەی قەرزیان کردوە بۆ شتی چاك، یان ژنیان هێناوە و ناتوانن بیگوێزنەوە، والسلام.[3]

نامەیەکی تری بۆ نووسین و لە مزگەوتی کوفە دا خوێنرایەوەکە پێ ی ووتبوون: هەرکەسێ ڕاسپاردەیەکیان پێ داوە و ناتوانێت بیگەڕێنێتەوە بۆ خاوەنەکەی دەی ئێوە لەپارەو سامانی خوا بۆی بدەنەوە، هەرکەسێکیش ژنی خواستووە و ناتوانێت مارەیی یەکەی هەڵسوڕێنێت، لەماڵی خوا بۆی هەڵسوڕێنن.[4]

---

١ ـ الاموال لابن عبيدة ١٨٥٠.

٢ ـ سير عمر لابن عبد الحكم لا ١٧٧.

٣ ـ سيرة عمر (ابن عبدالحكم) لا ١٧١.

٤ ـ سيرة عمر (ابن عبدالحكم) لا ١٧١.

ج ـ کۆمەکی کردنی دیل کراوان:

عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله گرنگی تەواوی دەدا بە ئەسیرو دیل کراوەکان لە(بیت المال) خەرجی پێ دەدان، بۆ ئەو مەبەستە نامەیەکی نووسی بۆ دیلە موسڵمانەکان لە (قسطنطینیة).[١] کەپێشتر دەقی ئەم نامەیەان نووسیوە لەبەشی ژیانی کۆمەڵایەتی عمردا باسمان کردوە.

هەروەها گرنگی دەدا بە بەندنەکراوە موسڵمانەکانی ناو بەندیخانەی موسڵمانان کە بەهۆی هەرتاوان و خەتایەکەوە گیراونو فەرمانی دەرکرد، کە بە جوانی خزمەت بکرێن و خەرجیان دابین بکرێت، عمر بۆ ئەو مەبەستە نامەی نووسی بۆ کاربەدەستەکانی و پێ ی ووتن: لەناو زایندانەکانتاندا کەس نەهێڵنەوە بە کۆت و زنجیرەوە کە نەتوانێت نوێژەکانی بکات، کەس بە کۆت و زنجیرەوە نەخەوێت مەگەر ئەوانەی، کە قاتیلن و پیاویان کوشتووە، ماڵ و سامانیان بۆ خەرج بکەن لەپێناو خواردن و جل و بەرگیاند.[٢] فەرمانیشی دەرکرد، کە خواردن و بەرگی زستانەو هاوینە یان بۆ مسۆگەر بکەن.[٣]

د ـ هاوکاری گەشتیار و ڕێبواران

عمررحمه الله گرنگی بەگەشتیاران و ڕێبوران دەدا، فەرمانی دەردەکرد بۆ کاربەدەستەکانی، کە خانوو ـ ئوتێل ـ دروست بکەن لە سەر ڕێگاکاندا بۆ پێشوازی کردنی گەشتیاران و گرنگی دان پێیان، بۆ ئەو مەبەستە نامەیەکی نووسی بۆ کار بەدەستێکی و پێ ی ووت: (لەولاتەکەتدا(ئوتێل)و (خان) دروست بکە، هەر موسلچمانێك هاتە سنوری ولاتەکەت با شەو ڕۆژێك و خۆیان و ووڵاخەکانیان لەویدا بحەوێنەوە، هەرکەسێکیش نەخۆشە با دوو ڕۆژ و دووشەو بمێنێتەوە تیایاندا، هەر کەسێکیش پارەی لێ بڕابوو ئەوەندەی پێ بدەن، کە بیگەیەنێت بەشوێنی خۆی.[٤]

---

١ ـ الطبقات (٥/ ٣٧٤).

٢ ـ خراج أبو يوسف لا ٣١٥.

٣ ـ الطبقات (٥/٣٥٦).

٤ ـ السياسة المالية والاقتصادية لعمر لا ٩٤.

هـەروەها نامـەی دەنووسـی بـۆ سـەرجەم هەریمـەکان، کـە هاوکـاری تـەواوی حاجیانی ماڵی خوا بکەن و خـەرجیان دابـین بکەن،چـاودێری لاوازەکانیـان بکـەن و هەژارەکانیان کۆمەکی بکەن.[١]

هـ ـ هاوکاری بەندەکان بۆ ئازاد کردنیان:

پاش ئەوەی عمر رحمه الله پارەو سامانی دەوڵەتی خستە خزمەت هەژارو کەمدەرامەت و ناتواناکان و قەرزارەکان و ڕێبوارانەوە، ئیتر پارەو سامانی تری تـەرخان کـرد بـۆ ئـازادر کردنـی بەنـدە و ژێردەسـتەکان، کـار بەدەسـتی عمـر لـە ناوچـەی ئیفریقیـا دەڵێـت: ((عمـر نـاردمی بـۆ کۆکردنـەوەی زەکـات و خێراتـی ئـەفریقیا، داوام کـرد هەژارەکان بێت زەکات وەربگرن کەچی یەك هەژاری تێدا نەبوو... منـیش دەچـووم کۆمەڵێ بەندەم دەکڕی و ئارازارم دەکردن)).[٢]

پێشتریش باسی ئەوەمان کرد، کـە عمـر مووچـەی تـەواوی بڕیبویـەوە بـۆ زانـاو مامۆسـتاکان، تـا خۆیـان یـەکلایی بکەنـەوە بـۆ خزمـەتی زانـست و بانگـەواز، ئـیتر گرنگـی و هاوکـاری یـەکانی هـەموو چـینەکانی کۆمـەڵگای گرتبوویـەوە تەنانـەت منـداڵانیش، کـە مووچـەی دەدا بـەم سەرپەرشـتیارانیان، تـا بۆیـان خـەرج بکـەن، گرنگیشی دەدا بە (أهل الذمة) و لە (بیت المال) هاوکاری هەژارو دەست کورتەکانی دەکردن.[٣]

ئەوەی لیرەدا پیویستە ئاماژەی بۆ بکـەین ئەوەیکـە ئـەم سیاسـەتەی عمـر رحمه الله بوو بەهۆی ئەوەی کـە ژماریـەکی زۆر لەخـەڵکی دەوڵەمەنـد بـوون، بوونـە خـاوەنی سـەرمایەی کـشت و کـاڵی و بازرگـانی و شـتی تـر، بـوو بـەهۆی بـەهێز بوونـەوەی دینداری و خۆشەویستی ڕۆژی قیامـەت لـەناو دڵەکانـدا و حـەزکردن بـەخێرو چـاکە لەپێناو ڕەزامەندی خوای گەورەدا. بەوهۆیەوە خێر کردن لەپێناو خوادا زیادی کـرد

---

١ ـ سیرة عمر (ابن عبد الحكم) لا ٦٥.

٢ ـ السياسة المالية والاقتصادية لا ٩٤.

٣ ـ هەمان سەرچاوە لا ٩٧.

بۆ هاوکاری کردنی هەژارو نەدارو بێوەژن و دروست کردنی شوێنەگشتی یەکان و لێدانی بیرەکان و دروست کردنی مزگەوت و شتی تریش و ئەمەش کاری سەرشانی (بیت المال)و دەوڵەتی ئاسان کرد بوو چ لە پایتەختدا، یان لە هەرێمەکاندا.

٢- ڕێنمونی کردنی خەرج کردنەکانی دەوڵەت:

سیاسەتی عمری کوڕی عبد العزیز رحمه الله لەبواری خەرج کردندا لەسەر بنەمای ئابووری ژیرانە وەك ئەمڕۆ پێ ی دەڵێن: بنەمای سەروەری لەخەرج کردندا، کە بەوجۆرێکە دوورە لە زیادەڕەوی لەخەرجداو پارەو سامان بەزایەدان لەشتی پڕو پوچ و لاوەکیدا، لەهەمان کاتدا دورە لەدەست قوچاوی و چروکی.[1]

لەو هەنگاوانەی گرتیە بەر لەبواری خەرجکردندا لەپێناوی بەرژەوەندی یەکانی دەوڵەتدا:

أ - موڵك و دەستکەوتە تایبەتیەکانی خەلیفە و ئەمیرەکانی بڕی:

یەکێ لەکارە گەورەگران و ترسناکە کان کە عمر- بوێرانە - پێ ی هەستا ئەوە بوو، کە هەموو موڵك و سامان و زەوی زارەکانی خەلیفە و فەرمانڕەواو والی یەکان هەبوو، کەبە ناڕەوا پێیان درابوو، لێ ی سەندنەوەو خستی یەوە (بیت المال)و ئەوەی هی خەڵکی بۆی گەڕاندوە، سەرەتا لەخۆی و بنەماڵەکەی خۆیانەوە دەستی پێ کرد و عمر لە(بیت المال) موچەی وەرنەدەگرت، ، پێیان ووت: عمری کوڕی خطاب رضي الله عنه مووچەی لە (بیت المال) وەرگرتووە ئەویش لەوەڵامدا ووتویەتی: عمر پێویستی پێ ی بووە و من خۆم پارەم هەیە.[2]

کاتێ کەژاوەی خەلافەتیان بۆ هینا لەپاش مردنی سولەیمان، خێرا ووتی: هەرچی ولاخ و فەرش و جوانکاری هەیەیتایدا هەمووی بخەنە (بیت المال) عادەتی وابوە لەپاش مردنی یەکێکیان, هەموو جل و بەرگ و عەتر و شتەکانی تری

---

١ - السياسة المالية والاقتصادية لعمر لا ٩٦.

٢ - العقد الفريد (٥/ ٢٢).

دەردرایە دەستی خەلیفەی نوێ دەوڵەت، بۆیان هێناوە، ئەویش فەرمووی: ئەمانە هی سولەیمان بووە، نەهی منەو نەهی ئێوە، بەڵکو هەمووی موڵکی موسڵمانانەو بۆیە خستی یە(بیت المال).[1]

جارێك داوای كرد لەخزمەتكارەكەی هەندێ هەنگوینی بۆ بكڕێت و ئەویش بەئەسپەكەی نامەبەرەكان هێنایەوەو بۆ ماڵەوەو عمریش فەرمانی دا هەنگوینەكەیان فرۆشت و نرخەكەی خستە (بیت المال) و بەخزمەتكارەكەیشی ووت: هەنگوینەكەت پیس كردین ماڵت ئاوا بێت![2] عمررحمه الله هەرگیز سامانی گشتی بۆ بەرژەوەندی خۆی بەكارنەهێناوە، جارێك ئەمیری ئەردەن دووسەبەتە خورما بەدیاری بۆ عمر دەنێرێت، بەهۆی وڵاخەكانی نامەبەرەوە و هەر، كە عمر بەوەی زانی خێرا فەرمانی دا خورماكانیان فرۆشت و دایان بەئالف بۆ ئەسپەكانی نامەبەر.

ب: کەم کردنەوەی خەرجە ئیداریەکان

عمررحمه الله هەوڵی دەدا هاوكاران و والی و فەرمانڕەواكانی والیبكات كەمترسامان و شت و مەكی دەوڵەت بەكاربهێنن، كاتێ والی مەدینە داوای مۆمێكی كرد لە عمر، عمریش لەوەڵامدا پێ ی ووت: بەهەموو تەمەنم من تۆم واناسیوە ئەی (ابن أم حزم)، كە لە شەوە تاریكەكانی زستاندا بەبێ چرا دەچوویت بۆ مزگەوت، بەڵام وا ئەزانم تۆ ئەوكاتە چاكتر بویت لەئێستا، دەی فتیلەكانی ماڵەوە بەسە بۆت، والسلام.[3] جارێكی تر هەر ئەو والی یە لەنامەیەكدا داوای كرد لەعمر، كە هەندێ پەرەی نووسینی بۆ بنێرێت... عمریش لەوەڵامدا پێ ی ووت: ئەگەر ئەم نامەیەی منت پێ گەیشت نووكی قەڵەمت تیژ بكەو ورد بنوسە و دێر مەپەڕێنەو، شتی زۆر بنووسە لەیەك لاپەڕەدا، چونكە موسڵمانان پێویستیان بەنووسینی زیادە نی یە، كە زیان لە (بیت المال)ەكەیان بدات.[4]

---

١ ـ سيرة عمر(ابن عبد الحكم) لا ٣٥.

٢ ـ سيرة ومناقب عمر لابن جوزی لا ٢١٠.

٣ ـ سيرة عمر (ابن عبدالحكم) لا ٦٤.

٤ ـ سير و مناقب عمر(لابن الجوزي) لا ١٢١.

لێرەدا ئەوە تێبینی دەکرێت، کە چۆن عمری کوڕی عبدالعزیز تا ئەو ڕادەیە ڕێنموونی بەرپرس و کار بەدەستانی وڵاتەکەی دەکرد، تا ماڵ و سامانی دەوڵەت بەفیڕۆ نەدەن بە ڕادەیەك لەنووسینی نامەکانیشاندا هەوڵ بدەن بەکورتی بنوسن و بەبێ هودە پەرە سەرف نەکەن.

ج ـ شێوازی خەرجی سەربازی: ئەمەویەکان کۆمەڵی جەنگی دەرەکی و ناوەکیان ئەنجام دەدا، کە بوجەیەکی زۆری وڵاتە یەککگرتوەکانی ئیسلامی بەفیڕۆدا، لەوانە هێرش بردنە سەر شاری(قسطنطینیه) لەسەردەمی (سلیمان)ی کوڕی عبدالملك دا، بەجۆرێ زۆری لەشەهید بوون و لەدەست دانی سامانێکی زۆری بەبێ هودەی لێ کەوتەوە.

بەڵام کاتێ عمر بووبە خەلیفە یەکسەر فەرمانی دەرکردبۆ (مسلمە)ی کوڕی (عبدالملك)کە سەرکردەی سوپا بوو پاشەکشە بە سوپای ئیسلام بکات و بگەڕێنەوە، تا سوپا لەتەنگەشەیە ڕزگاریان ببێت.

سیاسەی ژیرانەی عمر و ڕەوشت و ژیاننامە بەرزەکەی بوونە هۆی بەرقەرابوونی ئاشتی و ئارامی لەناو خۆدا و هەمو جەنگ و ئاژاوە ناوە خۆیەکان وەستان، کاتێ ژیانی عمر هەواڵەکانی گەیشتە لای خەواریج، هەموو کۆبونەوەو ووتیان: دروست نی یە لەگەڵ ئەم پیاوە چاکەدا بجەنگێین.[1]

ئەو جەنگ نەمانەیش بەدەوری خۆی ڕۆڵێکی گێڕا لەنەمانی ئاژاوەو و بەرقەرار بوونی ئاشتی و دڵئارامی، کە ئەوەش بوو بەهۆی گەشەی وابووری وڵات و خۆش بوونی ژیان و گوزەرانی خەڵکی ئاست نز م و هەژاران، کە ئەوەش دوای کۆمەکی خوای پەروەردگار دەگەڕایەوە بۆ سیاسەتە ژیرانەکانی عمرﷺ.

---

١ ـ سیر و مناقب عمر(لابن الجوزي)لا ١٢١.

بەشی حەوتەم

دەزگای داد وەری لەسەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیزدا هەندێك لەو بۆ چوونە فیقهی یەکانی لەو بارەیەوە

یەکەم: دادگاکان و شایەتی دانەکان

١ـ ڕەوشتی داد وەر:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله زۆر بەوردی قازی و داد وەری دیاری دەکرد. بۆ ناوچەکان نەوەك موسڵمانەکان تووشی داد وەریەك بکات، بەبێ شارەزایی حوکم بکات و لەهەق لابدات. بۆ ئەو مەبەستە(٥)مەرجی سەرەکی دانا بوو بۆ هەڵبژاردنی دادوەر ـ قاضی ـ و لەوانە: (بوونی زانست، نەرم و نیانی، پاکی، ڕاوێژکاری، بەهێز لەوەرگرتنی هەقدا).

(مزاحم) ی کوڕی زفر دەڵێت: لەگەڵ شاندێکی خەڵکی کوفەدا چوین بۆ لای عمری کوڕی عبدالعزیز و ئەویش دەربارەی ناوچەکەمان و ئەمیرەکەمان و قازی یەکەمان پرسیاری لێ کردین، پاشان ووتی: پێنج ڕەوشت هەیە پێویستە لەهەموو قازی یەکدا بێتە دی و ئەگەر یەکێکیانی تێدا نەما دەبێتە خەوشی لەسەری: ((دەبێت تێ گەیشتوو بێت، لەسەر خۆ بێت، پاك بێت، لەهەقدا توندبێت، دەبێت زانابێت و پرسیار بکات لەوشتانەی نایانزانێت)).[١]

لەڕوایەتێکی تردا لە یحیی ی کوڕی عمری کوڕی عبدالعزیز دەگێڕنەوە، کە وتوویەتی: قازی و داد وەر خۆی بەقازی نەزانێت، تا پێنج شت هەیە لە خۆیدا نەهێنێتە دی: پاکبێت ـ عفیف ـ نەرم و نیان ـ حلیم ـ زانا بێت بە دادوەریەکانی پێشخۆی، ڕاوێژ بە ژیرمەندان بکات،گوێ نەدات بەلۆمەی خەڵکی).[٢]

---

١ ـ الطبقات (٥/ ٣٦٩).

٢ ـ الطبقات (٥/ ٣٦٩).

عمری کوڕی خطابیش ﷺ ووتەیەکی نزیکی هەیە لەمانایەوە،[١] عەلی کوڕی ئەبو طالبیش ﷺ ووتەیەکی لەم مانایەوە هەیە، چوار مەزهەبەکەی ئیسلامیش لەم سیفەتانەدا لەگەڵ عمری کوڕی عبدالعزیز یەکدەگرنەوە.[٢]

٢ـ داد وەری مەسەل ئاڵۆزەکان:

لەوانە هەندێ کێشەی دادگایی ئاڵۆزە ڕووبەڕووی قازی ببێتەوە، کە دادوەر سەرسامە و نازانێ چ حوکمێك بدات، دەی ئایا حوکم دەربکات؟ یان واز لەو کێشەیە بێنێ بۆ کەسانی باڵاتر و زاناتر؟!

عمر لەم بوارەدا بڕیارێکی دەرکرد کەشیاوی ئەوەیە، تا ڕۆژی قیامەت دادگاکان کاری لەسەر بکەن، ئەویش ئەوە بو، کە دەڵێت: هەرکاتێ دادوەر حوکمەکەی لەلا ئاشکرا بوو با حوکم دەرکات و ئەگەر لەلای ئاڵۆز بوو باواز لکێشەکە نەهێنێ، بەڵکو بەرزی بکاتەوزە بۆسەرووی خۆی، تا لێ ی بڕوانن و چارەسەری بکەن.[٣]

(میمون)ی کوڕی (مهران) نامەیەکی بۆ عمری کوڕی عبدالعزیز نوسی وتیایدا پێ ی ووت: سکاڵای قورسی کاری داد وەری و بەرپرسیاریەتی کۆکردنەوەی زەکات دەرکرد لەوکاتەدا قازی جەزیرە بوو ـ عمریش لە وەڵامدا پێ ی ووت: من شتێکم نەداو بەسەرتدا ، تا ناڕەحەتت بکات، بەڵکو زەکاتی خاوێن کۆبکرەوە لە هەر مەسەلەیەکیش دا، کە حوکمەکەی ڕوون بوو، حوکم دەربکە و ئەگەر لەلات ئاڵۆز بوو بەرزی بکەرەوە بۆمن، جا خۆ هەر کاتێ خەڵکی مەسەلەیەکیان لەلا قورس ببێت و وازی لێ بێنن ئەوە نەدین بەرپا دەبێت و نەدونیا.[٤]

بەمەدا بۆمان ڕوون دەبێتەوە، کە خوای گەورە ئاستی زیرەکی و تێگەیشتووی وەك یەك نەبەخشیوە بەخەڵکی، بەڵکو هەرکەسەو ئاستێکی پێدراوە، جا هەرکەسێ

---

١ ـ شذرات الذهب (١/ ١٢٠).

٢ ـ المغني ٩/ ٣٩ ـ ٤٣ ـ ٥٠.

٣ ـ فقه عمر بن عبد العزيز (٢/ ٤٨٧).

٤ ـ الخراج لأبي يوسف لا ٢٤٠ـ ٢٤١.

بوو بە قازی و کێشە ڕوون و ئاشکراکانی هاتە بەردەست با حوکمیان دەربکات، بەڵام ئەگەر چارەسەری کێشەیەکی لەلا قورس بوو نەیدەزانی چی بکات، با ڕاوێژ بکات بە زاناو خوێندەوارانی سنورەکەی، ئەگەر ئەوانیش نەیاندەزانی با بەرزتری بکاتەوزە بۆ کاربەدەستانی باڵا و کێشەکە لەدەستی ئەودا نەمرێتو بدرێتە دەستی کەسانی تر.[1]

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله هەندێ لەشەوی تەرخان کردبوو بە وتووێژو لەگەڵ زانایان و تێ گەیشتووان لەمەسەلە جیا جیاکانی لەکارو باری ئاینی و دونیایی، چونکە زۆر تێگەیشتو و بوو دەیزان بەیەکگەیشتنی پیاوانی شارەزا فیکر نوێ دەکاتەوەو هزرەکان بەرزدەکاتەوە.

بۆیە کاتێ (رجاء) ی کوڕی (حیوة) پرسیاری لێ کرد، کە ئایا تۆ هەموو ڕۆژەکە بەکاروباری خەڵکی یەوە خەریکی دەی شەوەکە دانێ بۆ حەوانەوە خۆت بۆچی لەگەڵمان دادەنیشی بۆ شەو نشینی؟

لەوەڵامدا وتی: ئەی رجاء، بەیەك گەیشتنی پیاوان مێشك و عەقڵ پاڵفتە دەکات، ڕاوێژکردن و وتووێژ قاپی ڕەحمەت و کلیلی فەڕو بەرەکەتە، کەس تیایدا بەهەڵە دا ناچێت و ڕای لاواز جێگیر نابێت.[2]

٣ـ نەرم ونیانی لەگەڵ گەوجان و حوکم نەدان لەکاتێ توڕە بووندا:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله نامەی نووسی بۆ سەرکردەی سوپاکان و پێ ی ووتن: ((لە (عبدالله) عمری کوڕی عبدالعزیز ـ ئەمیری باوەڕداران ـ بۆ فەرماندەکانی سوپا... هەرکاتێ سکاڵاکەرێکی بێ مێشك و گێل و بێ ڕێز هاتە لات و ویستت حوکم دەربکەیت بەسەریدا، پەلەمەکە و سەرەتا، تا دەتوانی تێ ی بگەیەنە و بەنەرمی مەسەلەکەی بۆ ڕۆشن بکەرەوە، ئەگەر تێ نەگەشت و مەسەلەکەی لەلای ڕۆشن بکەرەوە ئەوە ـ نیعمەتی خوایە، ئەگەر سودیشی نەبوو لەگەڵێدا ئەوە تۆ

١ ـ فقه عمر بن عبد العزیز (٢/ ٤٨٨).

٢ ـ ملامح الانقلاب لاسلامی لا ١٨٦.

قسەت نەهێشتەوە، بۆی ـ إقامە الحجە ـ و ئەگەر بۆت دەرکەوت تاوانێکی کردوە و شایانی سزادانە، تۆ لەو کاتی تورەیی یەدا حوکم دەرمەکە بە سەریدا، بەڵکو بەهێمنی و لە حوکمی ڕاستەقینە بکۆڵەرەوە دەربارەی ـ ئیتر تاوانەکەی هەر تاوانێك بێت ـ و ئیتر باسزاکەیشی تەنها یەك دار بێت لێ بدەیت.

ئەگەر سزاکەیشی کوشتنی بوو پەلەمەکەو سێ ڕۆژ دوای بخەو گوێ مەدە بەکەسانەی لەو کاتەدا لەچواردەورتن و لەبەر ئەوان پەلە نەکەیت و پاش ئەو سێ ڕۆژە حوکم دەربکە تا نەوەك لەبەر تۆڵەی تورە بوونی خۆی بێت).[1]

٤ـ دادوەر بە هەڵە لەخەڵك ببورێت باشترە لەوەی بەهەڵە سزا بدات:

(ابو عقبە)دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز دەیووت: سزا دیار یکراوەکان لەسەر خەڵکی لابەرن بە بچوکترین بەهانە، چونکە (والی) ئەگەر بە هەڵە لەتاوانێك ببورێت زۆر باشترە لەوەی، کە بەهەڵە سزای بێ تاوانێك بدات.[2]

٥ـ کار بەدەستان و دیاری وەرگرتن:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله هەموو جۆرە دیاری و بەخششێك، کە بدرایە بەوالی و داد وەران و فەرماندە سەربازی و مەدەنییەکانی بە بەرتیل دادەنا، لەئەوەپەری هەژارای و دەست کورتیدا دیاری وەر نەگرتووە، فەرمانیشی بەخەڵکی دەدا، کە دیاری نەبەن بۆ کاربەدەستاان، هەروەك فەرمانیشی دەدا بە کاربەدەستەکانی، کە بەهیچ جۆرێك دیاری لە خەڵکی وەرنەگرن.[3]

(فرات)کوڕی(مسلم)دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله حەزی لە سێو دەکرد، ناردی بۆ ماڵەوە، بەڵام ماڵەوە ووتیان: هیچمان نی یە سێوی پێ بکڕین، عمریش سواری وڵاخەکەی بوو، ئێمەش لەگەڵیدا سواری وڵاخەکانمان بووین، دای بەلای

---

١ ـ سيرة عمر (لابن عبدالحكم) لا ٦٨ـ ٦٩.

٢ ـ سيرة و مناقب عمر (لابن الجوزي) لا ١٢٣.

٣ ـ فقه عمر بن عبد العزيز(٢/٤٩٥).

(دێر)ێکدا کۆمەڵێك لە منداڵانی ناو دێرەکە بەسەبەتەیەك سێوەوە پێش وازیان لێ کرد، ئەویش لەلایاندا وەستا و سێوێکی هەڵگرت و تێر بۆنی کرد، پاشان خستی یەوە ناو سەبەتەکە، پاشان وتی: بڕۆنەوە ناو دێرەکەتان و سێوەکەشتان بەرنەوە، چونکە وا نازانم سێوتان بۆ هەموو هاوڕێکانم هێنابێت.

(فرات) دەڵێت: وڵاخەکەم خێرا کرد و خۆم گەیاندە لای عمر پێم وت: ئەی ئەمیری باوەڕداران حەزت لەسێودەکرد و بۆت نەکرا کەچی وا بەدیاری بۆت هات و تۆش وەرت نەگرت، ! عمریش وتی: پێویستم پێ ی نی یە، (فرات) دەڵێ: پێم ووت: ئەی پێغەمبەری خوا ﷺ و ئەبوبەکر و عمر دیاریان وەرنەگرتوە؟ عمریش وتی: بەڵێ: بەڵام بۆ ئەوان دیاری بووە، بەڵام بۆ کاربەدەستانی دوای ئەوان بەرتیلە.[١]

٦ـ هەڵوەشاندنەوەی هەر حوکمێك پێچەوانە بێت لەگەڵ قورئان و سوننەتدا:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله نامەی نووسی بۆ والی عیراق، کە هەموو ئەو حوکمانەی حەجاج کاتی خۆی دەری کردوون هەڵیان بووەشێنێتەوە،[٢] فەرمانیشی دەرکرد لەهەموو جێیەك ئەم حوکمانە هەڵوەشێنەوە، کە پێچەوانەیە لەگەڵ قورئان و سونەت و کۆدەنگ و شورا داو هەرسێ پێشەوا ـ مالك و شافعی و احمدـ پێیان وایە، کە حوکمێك پێچەوانە بێت لەگەل قورئان و سوننەت و کۆدەنگدا ـ اجماع ـ کاری پێ ناکرێت و هەڵدەوەشێتەوە.[٣]

٧ـ هەر کەسێك سپاردە بفەوتێنێ دەبێت سوێند بخوات:

(وهب)ی کوڕی (منبه)نامەی نووسی بۆ عمری کوڕی عبدالعزیز و پێ ی ووت: بڕی پارەی (بیت المال)م لەلا بوو کەچی دیار نەماوە وونم کردووە، عمریش

---

١ ـ الطبقات الكبرى (لابن سعد)(٥/ ٣٧٧).

٢ ـ حلية الاولياء(٥/٢٧٠).

٣ ـ فقه عمر بن عبد العزيز(٢/٤٩٩).

لەوەڵامدا بۆی نوسی: پاشان...من لە موسڵمانەتی و دەست پاکیت دڵنیام، بەڵام گلەیم لەوە هەیەکە وریانیت و شت وون دەکەیت، من بەرپرسیارم لەهەموو شتێکی موسڵمانان، بۆیە دەبێت سوێند بخوێت بۆیان، والسلام .[١]

٨ـ بەڵگەی نادیار و دواکەوتوو:

کۆمەڵێك لەقورەیشی یەکان هاتن بۆلای عمری کوڕی عبدالعزیز ﷫ و شکاتیان لەیەکتری هەبوو، عمریش﷫ حوکمی کردن، بەیەکێ لەوانەی حوکمەکەی بەسەردا درابوو ووت: من ناتوانم حوکمی هیچ مەسەلەیەك دوابخەم دوای ئەوەی بۆم ڕۆشن بویەوە، بەڵام تۆ بڕۆ و هەرکاتێ بەڵگەیەکت بۆ هێناوم و لەو بەڵگەی ئەوان بەهێزتر بوو. من یەکەمین کەسم ، کە حوکمی خۆم هەڵبووەشێنمەوە.[٢]

٩ـ مەسروفی حوشتری وون بوو:

(شعبی) دەڵێت: پیاوێك حوشترێکی لێ وون بوو، پاش ماوەیەك لەلای پیاوێك بینی یەوە، کە ئالیکی چاکی دابوویەو قەڵەوی کرد بوو، سکاڵای بەرزکردەوە بۆ لای عمری کوڕی عبدالعزیز﷫ کە لەوکاتەدا والی شاری مەدینە دەبێت، حوکمی دەرکرد حوشترەکەی بگەڕێتەوەو بۆ خاوەنەکەی و خاوەنەکەیشی بڕی مەسروفەکەی بگێڕێتەوە بۆ کەسی یەکەم.[٣]

١٠ـ منداڵی دوزراوەکەسێکی سەر بەستە:

عمری کوڕی عبدالعزیز﷫ نامەی نووسی بۆ خەڵکی شاری مەککە و پێ ی ڕاگەیاندن، کە (منداڵی دۆزراوەـ اللقیط ـ سەربەستە...)واتە: دروست نی یە مامەڵەی بەندەی لەگەڵدا بکرێت کاتێ گەورە بوو.[٤]

---

١ ـ سیرة عمر (لابن الجوزي)لا ١٠٤ـ ١٠٥.
٢ ـ الطبقات الكبرى(٥/٣٨٦).
٣ ـ مصنف ابن ابي شيبه (٦/ ٣١٢).
٤ ـ مصنف ابن ابي شيبه(٦/ ٥٣١).

١١ـ شایەتی برا بۆ برا:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله نامەی نووسی بۆ هەرێمێك و پێ ی ووتن: شایەی برا بۆ براکەی وەربگرن ئەگەر موسڵمان و دەستپاك بوو ـ عدل ـ.[١]

دووەم: دەرابرەی کوشتن و تۆڵەسەندنەوە

١ـ لەسەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله ژنێك هەستا بەکوشتنی پیاوێك و عمریش کەس و کاری پیاوەکەی هێنا و پێ ی ووتن: ئەگەر حەزدەکەن عەفوی بکەن؟ بیەنو ئەگەر حەزدەکەن بیکوژنەوە ئەگەر حەزیش دەکەن خوێن وەربگرن، خوێن وەربگرن.[٢]

٢ـ پەلە نەکرێ، تا خاوەن خوێن گەورە دەبێت: عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله دەربارەی ئەو پیاوەی، کە کوژرا و منداڵێکی هەبوو، ووتی: باکوژراوەکە ڕابگیرێت، تا ئەو منداڵە گەورە دەبێت و خۆی حوکم دەدات بەسەر بکوژی باوکیدا.[٣]

٣ـ هەندێ خۆش بىن و هەندێ خۆش نەین لێ ی: (الزهری)دەڵێت عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله نووسی: ئەگەر یەك کەس لەکەس و کاری کوژراو ـ أولیاء ـ لە بکوژ خۆش بوون ئیتر کوژراو ناکوژرێتەوە و دەگوێزێتەوە بۆ خوێن دان ـ الدیه ـ.[٤]

٤ـ کەسێ لەبازاڕدا دەکوژرێت و کەس نازانێت کێ کوشتویەتی: دادوەری شاری بەسرە(عدی)کوڕی (أرطأة) نامەی نووسی بۆ عمری کوڕی عبدالعزیز و پێ ی ووت: لەبازاڕی قەسابەکاندا پیاوێکمان بەکوژراوی دیوەتەوە، عمریش ووتی: لە (بیت المال) خوێنەکەی بدەن.[٥]

---

١ ـ مصنف ابن ابي شيبه (٩/ ٣١٨).
٢ ـ المحلى ١٠٠/ ٣٦١).
٣ ـ مصنف عبد الرزاق(١٠/ ١١).
٤ ـ هەمان سەرچاوە(٩/ ٣١٨).
٥ ـ هەمان سەرچاوە(١٠/ ١٦، ١٧).

٥ـ ئـەوەی لەقەرەباڵغیـدا دەپلیـشێتەوە: ئەگـەر كەسـێك لەقەرەباڵغیەكەكـدا بپلیشێتەوەو بمرێت و نەزانرا كێ كوشتویەتی! ئایا خوێنەكەی بـێ هـودە دەڕوات؟ عمری كوڕی عبدالعزیزرحمه الله بۆ چوونی وابوو، كـە ئەگـەر بكوژرێـت و بكوژەكـەی دیـا نەبوو ئەو خوێنەكەی لەسەر (بیت المال)ی موسڵمانانە.[١]

جارێكیـان دەربـارەی دووكـەس، كـە لـە نـاو قەڕەباڵغیـدا خنكـابون، ووتـی: خوێنەكــەیان لــە (بیــت المــال) بــدەن، چــونكە یــان دەســتێك، یــان قاچــێك پلیشانوێتیەوە.[٢]

سێ یەم: دەرابرەی خوێن ـ الدیه ـ

١ـ خوێنی مرۆڤ: عمری كوڕی عبدالعزیز نامەی نووسی بۆ سەركردەی سوپاكانی پێ ی ووتن: لەسەردەمی پێغەمبەری خودا خوێنی مرۆڤێك (١٠٠)حوشتر بووە.[٣]

٢ـ خوێنی قرتـانی زمـان: (سـلیمان)ی كـوڕی (موسـی)دەڵێـت: لەونامەیـەی كـە عمـری كـوڕی عبـدالعزیز نـاردی بـۆ سـەركردەكانی سـوپا ووتبـووی: ئەگـەر زمـان ئەوەندەی لێ قرتابوو، كە تواناى قسەكردنی نەمابوو خـوێنێكی تـەواوی دەكـەوێت، ئەگەر لەوەكەمتر بوو بەو حسابە حسابی لەگەل دەكرێت.[٤]

٣ـ خوێنی نەهێشتنی قوڕگ و دەنگ: سەرچاوەی دەنگ ئەگەر گەرو نەماو زیانی لێ كەوت، قسەكردنیش زیانی لێ دەكەوێت، عمـری كـوڕی عبـدالعزیز نووسـی: كـە ئەگەر تواناى قسەكردنی نەهێشتبوە ئەوە خوێنی مرۆڤێی تەواوی دەكەوێت.[٥]

٤ـ خوێنی نەهێشتنی كۆئەندامی زاوزێ ی پیاو: كۆئەندامی زاوزێ بەشـێكی زۆر گرنگی پیاوانـە، ئەگـەر نـەمێنی ئـیتر ئـارەزوی نـامێنێ و توانـای منـدال بوونیـشی نامێنێ لەبەر ئەوە عمری كوڕی عبـدالعزیز پـێ ی وایـە خـوێنی تـەواوی دەكـەوێت،

---

١ ـ فقه عمر بن عبد العزیز (٢/٣٦).
٢ ـ المحلی(١٠/ ٤١٨).
٣ ـ مصنف ابن ابي شیبه(٩/١٢٨).
٤ ـ مصنف عبدالرزاق (٩/ ٣٥٧).
٥ ـ فقه عمر بن عبد العزیز(٢/ ٦٩).

ئەگەر بەکەمتر بوو زیانەکەی، بەپێ ی ئەوزیانە خوێنی دەکەوێت.[١]

٥- خوێنی زیان گەیاندن بە کۆئەندامی زاوزێ ی ئافرەت: ئەگەر کەسێك دای لەئافرەتێك و ئازاری بەو کۆئەندامەی گەیاند بەجۆرێ سەرجێگەیی و سەرئاو و عادەی مانگانەی نەهێشت خوێنی مرۆڤێکی دەکەوێ لەلای عمری کوڕی عبدالعزیز،[٢] لەڕیوایەتێکیش داهاتوە، کە ٣/١ی دیەی پێ داوە، بەڵام بۆ کۆکردنەوەی ئەم دووڕایەی عمر ئەتوانین بڵێین ئەگەر بەیکجاری ئەوسێ شتەی لەئافرەتەکە بڕیبوو ئەوە بێ گومان خوێنی تەواوی دەکەوێت، ئەگر یەکێ لەو زیانانەی لێ کەو ئەوە ٣/١ی دەکەوێت.[٣]

٦- خوێنی لووت: لەبەرئەوەی لوت کۆئەندامێکی زۆر گرنگی مرۆڤە و لەڕێگایەو هەناسەدەدات، بۆنی شتەکان دەکات و لەیەکیان جیا دەکاتەوە ئەمەو سەرەڕای ئەوەی، کە هۆی جوانی دەم و چاوی مرۆڤە و قرتاندنی ناشیرین بوونی دەم و چاوی مرۆڤە، لەلای عەرەبیش هەرکەسێ لووتی ببڕدرێت ئەوە گەورەترین سوکایەی پێ کراوە، بۆیە عمری کوڕی عبدالعزیز خوێنی تەواوی لەسەر داناوە ئەگەر لەبنا ببڕرێت و ئەگەر کەمتر بڕا بەو پێ ی یە خوێنەکەی دیاری دەکرێت..[٤]

٧- خوێنی گوێچەکەیەك: لەبەرئەوەی گوێ نیوەی سودی بیستن و دەبەخشێت، لەمرۆڤیشدا دوو دانەن، بۆیە عمری کوڕی عبدالعزیز بۆچوونی وایە ئەگەر قرتاندیان توانای بیستنی نەما نیوەی مرۆڤێکی دەکەوێت، کە(٥٠)حوشتر دەکات.[٥]

٨- خوێنی قاچەکان: لەبەرئەوەی ئادەمیزاد ناتوانێت بڕوات بەڕێوە بەهۆی قاچەکانی یەوە نەبێت، مانەوەی یەك قاچیش سودی نی یە بۆ ڕۆیشتن و لەبەر ئەوەی یەکێکە لە ئەندامە جوتەکانی مرۆڤ بۆیە لەناو بردنی بەقرتاندن، یا لەکار

---

١ ـ مصنف عبدالرزاق (٩/ ١٢٨).

٢ ـ فقه عمر بن عبد العزيز (٢/ ٧١).

٣ ـ مصنف عبدالرزاق(٩/ ٣٧٧).

٤ ـ فقه عمر بن عبد العزيز (٢/ ٧٦).

٥ ـ ـ فقه عمر بن عبد العزيز لا (٢/ ٨٠).

خستنی وەك شەلەل یەك قاچ خوێ،ەکەی(٥٠) حوشترە و خوێنی هەردوکیان (١٠٠)حوشترە ئەمە لەلای عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله.[١]

٩- لەناو چوونی برۆکان: هەندێ وردەکاری هەیە لەمەسەلەی خوێندا، کە زاناکان لەپێش عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله باسیان لێوە نەکردبوو، وا عمری کوڕی عبدالعزیز رای خۆی دەربارەیان دەردەبڕێت، لەوانە شکاندن و بریندار کردنی نیوان برۆکان و ئەویش وەك دەم و چاوایە ئەگەر ئێسکەکانی نەشکاند بوو دەڵێت: ئەگەر برۆکانی لەناو بردبوو ئێسقانی نەشکاندبوو(١/٤)ی خوێنی دەکەوێت ـ[٢] واتە(٢٥) حوشتری،

١٠- تێك شکاندنی دەم و چاو: عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله دەربارەی روومەت کاتێ دەشکێت ـ هشمت ـ خوێنەکەی (١٥٠)دینارە.[٣]

١١- خوێنی چەناگە: هەرکەسێ چەناگەی کەسێك بشکێنێت لەلای عمری کوڕی عبدالعزیز ١/٣ی خوێنێکی دەکەوێت، ئا بەو جۆرە عمری کوڕی عبدالعزیز بەراو بۆ چوونە ژیرانە و وردەکاریەکانی یەوە لەمەسەلە وردو فەرامۆش کراوەکان دەدوێ، کەپێش تر کەس لەسەریان نەدواوە، بۆیە لێرەدا عمر دەڵێت: ١/٣ی خوێنی دەکەوێ، چونکە ئیتر ناتوانێت دەم بکاتەوەو خواردن بجوێ و شێوەشی ناشیرین دەبێت، ئەم ووتەیەش لەلایەن عمرەوە تەنها یەو کەسی تر قسەی تێدانە کردوە.[٤]

١٢- خوێنی پەنجەکان: لەبەر گرنگی پەنجەکان بەتایبەتی پەنجەکانی دەست، عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله پێ وایە یەك پەنجەی دەست، یان قاچ ١/١٠ی خوێنی پەنجەیەکی دەکەوێت،لەپەڕینی هەر جومگەیەکی دەست جگە لە پەنجەگەورەکە دو جومگەیە، جومگەیەك نیوەی خوێنی پەنجەیەکی دەکەوێت.[٥]

---

١ ـ مصنف ابن ابي شيبه(٩/ ٢٠٠٩).
٢ ـ هەمان سەرچاوە (٩/ ٢٩١).
٣ ـ مصنف عبدالرزاق(٩/ ٣٦١).
٤ ـ فقه عمر بن عبد العزيز (٢/ ٦٩).
٥ ـ هەمان سەرچاوە لا(٢/١٠٠).

١٣ـ عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله لـه بـۆ چـوونه فیقهـی یـه ژیرانەکانیـدا تەنانـەت نینۆکیشی پشت گوێ نەخستوه، ئەگـەر بەلێدان ڕەش هەڵگەڕابا، یـان هـەڵوەرێ ١٠/١ی خوێنی پەنجەیەکی دەکەوێت، کە (١٠)دینار دەکات.[١]

چوارەم: سنورەکانی پەروەردگار ـ الحدود ـ:

١ـ بەرپاکردنی سنورە شەرعیەکان ـ الحدود ـ:

بەرپاکردنی سنورەکانی شەرع هۆکارێکی سەرەکی یە لەپاراسنی گیان و خوێن و سامان و ناموسی موسڵمانان و بـەر قـەرار بـوونی ئاشـتی لەهـەموو وڵاتـدا، عمـری کوڕی عبدالعزیز یش زۆر بەگرنگی یەوە سەیری کردوون وەك گرنگی نوێژو زەکات، لەوبارەیەوە عمر دەڵێت: بەرپاکردنی سزا شەرعی یەکان لەلای من وەك بەرپاکردنی نوێژ و زەکات وایە.[٢]

٢ـ سزا شەرعی یەکان دوای گەشتنی ئیمام:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله پێ ی وابووە، کە تا نەگاتە ئیمام بـۆ خـاوەنی مـاف هەیـە لـە بەرامبەرەکـەی ببورێـت، بـەڵام هەرکـە بەرزکرایـەوە بـۆ لای ئیمـام ئـیتر لەدەستی ئەودا نامێنێت و لەسەر ئیمام پێویستە جێ بەجێ بکات.[٣]

٣ـ پیاوێك چەند سزایەکی لەسەر بێت:

جاری وا دەبێت کەسێك لەیەك کاتدا کۆمەڵێك سزای لەسـەر دەبێـت وەك دزیـو کوشتن و داوێن پیسی، دەی ئایا کوشتنی ئەو پیاوە بەسە لـەباتی تاوانـەکانی تـر؟ یان سزاکانی بەسەردا جێ بەجێ دەکرێت و، پاشان دەکوژرێت؟

لێرەداو لـەو ڕیوایەتێکـدا عمـری کـوڕی عبـدالعزیز رحمه الله پـێ ی وایـە ، کـە سـزا شەرعی یەکانی تری بەسەردا جێ بەجێ دەکرێت و، لەپاشاندا دەکوژرێتەوە.[٤]

---

١ ـ هەمان سەرچاوە (٢/ ١٠٢).

٢ ـ الطبقات الکبری(٥/ ٣٧٨).

٣ ـ فقه عمر بن عبد العزیز(٢/ ١١٣).

٤ ـ هەمان سەرچاوە (٢/ ١١٣).

٤- والی یەکان بەپێ پرسی خەلیفە کەس نەکوژن:

ئەمە ڕای عمری کوڕی عبدالعزیز، کە پێ وابووە کوشتن و خوێن زۆر ترسناکە هەرکەسێ پێ ی هەڵبستێ خەلیفە تاوانبارە تیایدا، ئەگەر بەناڕەوا ئەنجام بدرێت، چونکە وەك پێشتر باسمان کرد حەجاج بەکەیفی خۆی نەیارەکانی خۆی دەکوشت - سلیمان - یش نەیدەزانی پێ ی - بۆیە عمر پێ ی وایە دوو سزاگەورەکەی ئیسلام - کوشتن و هەڵواسین - بەبێ ئاگاداری پێش وەخت و پرس کردن بە خەلیفە نابێ ئەنجام بدرێت.[١]

٥- ئەوە بەدڕەوشتی دەدەیتە پاڵ - القذف:

عمری کوڕی عبدالعزیز پێ وایە، کە جنێودان بە بێ باوەڕ بە ووشەی بەد ڕەوشتی - زنا- کەسی لەسەر سزا نادرێت، چونکە خۆی لەتاوانبارە بەکوفر و بێ باوەڕی، کە لەزینا زۆر ناشیرین ترە، (طارق)ی کوڕی (عبدالرحمن)و (مطرف)ی کوڕی (طریف)دەڵێن: لەلای (الشعبی)بووین، دووپیاو هاتن بۆ لای و یەکەمیان موسڵمان بوو، دووەمیان گاور، هەردووکیان ووتیان: جنێومان بە یەکتر داوە - قذف - (٨٠)داری بڕیاردا بدرێ لەگاورەکە، چونکە ناموسی موسڵمانێکی لەکەدار کردووە، بەڵام بەگاورەکەی ووت: تۆ لەکەدار نەکراویت، چونکە لەکەو خەوشی گەورەترت تێدایە - کە بێ باوەڕیە -.

ئەو مەسەلە بەرزکرایەوە بۆلای عبد الحمیدی کوڕی زەید و ئەویش عمری کوڕی عبدالعزیز ی لێ ئاگادار کردەوە و عمریش نامەی بۆ نووسی و دەستخۆشی لەشەعبی کرد لەسەر ئەو فەتوایە.[٢]

٦- باوکێك جنێو بەناموسی کوڕەکەی دەدات - القذف -:

هەر کاتێ باوکێك کوڕەکەی بەوە ناشیرین بکات، کە زینای کردوە، ئایا داری حەدی لێ دەدرێت، یان نا؟ یان ئایا باوك مافی ئەوەی هەیە، کە کوڕێ خۆی بەوە لەکەدار بکات؟

---

١ - فقه عمر بن عبد العزیز (٢/ ١٢٠).

٢ - مصنف عبدالرزاق(٦/ ٦٤، ٦٥).

ئەی ئایا سزاکەی لەسەر لا دەچێ ئەگەر کوڕەکەی لێ ی ببورێت؟
بۆ وەڵامی ئەم پرسیارانە عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله بۆ چوونی زانایانەی خۆی هەیە و دەڵێت: باوك داری حەدی لێ دەدرێ، اتێك کوڕەکەی بەبەد ڕەوشتی توانبار بکات، هەر کاتێ کوڕەکەی لێ ی خۆش بوو ئیتر سزاکەی لەسەر هەڵدەگیرێت،[1]

(ابن جریج) دەڵێت: (رُزەیق) سەرگەورەی (ئیلە) نامەیەکی نووسی بۆ عمری کوڕی عبدالعزیز ـ هەواڵی پیاوێکی پێدا، کە قسەی بەکوڕەکەی ووتبوو، عمریش بۆی نووسی، کە داری حەدی لێ بدرێت مەگەر کوڕەکەی عەفوی بکات.[2]

٧ـ لەکەدار کردنی ئافرەتی گاور:

ئەگەر ئافرەتێکی گاور خیزانی پیاوێکی موسڵمان بێت، یەکێ بەقەسەی ناشیرین ڕەوشتی لەکەدار بکات، لەبەر ئەوەی، کە لەکەدار کردنی ئەو ئافرەتە لەکەدار کردنی ئابڕوی کوڕە موسڵمانەکەی و مێردە موسڵمانەکەیەتی بۆیە عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله پێ ی وایە داری لێ دەدرێت، بەڵام کەمتر لەئاستی حەددەکان.[3]

(ابی اسحاق الشیبانی) دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله سزای ئەو کەسەی داوە، کە ئافرەتێکی گاوری هاوسەری موسڵمان لەکەدار بکات سی و شتێك داری لێ داوە.[4] زوهری و قەتادەیش لەسەر ئەم ڕایەن، مالیکیەکانیش دەڵێن: داری حەدی لێ نادرێ، بەڵام تەمێ دەکرێ لەبەر دڵی مندال و هاوسەرە موسڵمانەکەی.

٨ـ ئافرەت بڵێ ئەم پیاوە زینای لەگەڵ کردووەم:

لە عمری کوڕی عبدالعزیزەوە دەگێڕنەوە، کە ئافرەتێك هاتووە بۆلای و ووتویەتی: فلان پیاو بەزۆر زینای لەگەڵ کردم،عمریش لێ ی دەپرسێت: کەس گوێ ی لەهاوارت بوو، یان کەس بینیویەتی لەو کاتەدا؟ ووتی: نەخێر، ئەویش ووتی

---

١ ـ فقه عمر بن عبد العزیز (٢، ١٣٣).
٢ ـ مصنف ابن ابي شیبه (٩/ ٥٠٤).
٣ ـ فقه عمر بن عبد العزیز(٢/ ١٣٦).
٤ ـ مصنف عبدالرزاق(٧/ ١٣٠).

بۆتۆڵەی ئەو پیاوە، داری حەدی(لەکەدار کردنی) ـ قزف ـ لەئافرەتەکەدا.[١]

ئەم مەسەلەیە هیچ پەیوەندی یەکی نی یە بەسزای داوێن پیسی یەوە، بەڵکو ئەمە تایبەتە بە لەکەدار کردنی ئابڕو ـ القذف ـ ، چونکەهەر ئافرەتێك هەستێت بەتاوانبار کردنی پیاوێك، کە گوایە داوێن پیسی لەگەڵ کردوە، بەم قسەیەی ئابڕوی پیاوێکی لەکەدار کردوە، ئەگەر شایەتی نەبێت داری حەدی ـ القذف ـ ی لێ دەدرێت، بیستنی هاوار کردنی ئافرەتەکەیان بینینی ئەو سزایەی لەسەر لا دەبات، ئەم ڕایەی عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله یەك دەگرێتەوە لەگەڵ (الزهری)و (قتادە)و (یحیی)ی کوڕی (سعید الانصاری)دا.[٢]

٩ـ دزێك بگیرێ پیش ئەوەی شتەکانی بەرێتەوەماڵەوە؟

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله بۆ چوونی وایە، کە دەستی زێك نابڕدرێت، کە هێشتا ماڵەکەی دەرنەکرد وەلەو جێگایەو نەیبردۆتە وە ماڵەوە، تا ئەو ماڵە دەرنەکات و نەیباتە شوێنی دڵنیای خۆی سزای حەدی لەسەر نی یە.[٣]

١٠ـ ئایا کفن دز دەستی دەبڕێت؟

خەڵکانێك هەن دەرونیان بەڕادەیەك نزمە کاری واقیزەوەن دەکەن، کە هەرکەس بێزی لێ دەکاتەوە، هەندێ خەڵکی بیردەکەنەوە لەوەی کفنی مردووی تازە بدزن، بۆ ئەوە مەبەستە شەو دەڕۆیشتن و گۆڕەکەیان هەڵدایەوە و کفنەکەیان لەمردووە کە دەکردەوە دەیان برد و دەیانفرۆشێت،

عمری کوڕی عبدالعزیز پێ ی وابوو، کە هیچ جیاواز یان نی یە لەگەڵ دزی ترداو داری حەدیان لێ دەدرێت، چونکە دزی لەمردوو هەروەك دزی وایە لە زیندو هیچ جیاواز یەکیان نی یە.[٤]

---

١ ـ فقه عمر بن عبد العزیز (٢/ ١٤٠).

٢ ـ المحلى (١١/ ٢٩١).

٣ ـ فقه عمر بن عبد العزیز (٢/ ١٤٦).

٤ ـ هەمان سەرچاوە(٢/ ١٤٧).

(معمر)دەڵێت: هەواڵم پێ گەیشتووە، کە عمری کوڕی عبدالعزیز دەستی کفن دزی بڕیوە(النباش).[١]

١١ـ سزای ئارەق خواردنەوە بۆجاری دووەم:

لە (عبادە)ی کوڕی (نسی)دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیزم بینی داری حەدی دەدا لەپیاوێك ئارەقی خواردبوویەوە، جلەکانی لەبەری داکەندو (٨٠)داری لێدا، بینیم هەندێ جێگەی لاشەی شوێنەواری لێدانی پێوە دیار بوو، هەندێکیشی پێوەی دیار نەبوو، پاشان عمر پێ ی ووت: ئەگەر جارێکی تر دووبارەی بکەیتەوە لەپاش لێدانیش، زیندانیت دەکەم، تا چاك دەبیت).

پیاوەکەش پێ ووت: ئەی ئەمیری بڕواداران توبە دەکەم و دەگەڕێمەوە لای خواو هەرگیز ئەو هەڵەیە دووبارە ناکەمەوە، ئەویش وازی لێ هێنا.[٢]

١٢ـ سزای ئەوکەسەی عەرەق دەگێڕێت:

هەرکەسێ(ئارەق) پەیدا دەکات، یان دەیگێڕێت بەسەریاندا، نابێت سزاکەی لەوانەی، کە دەیخۆنەوە کەمتر بێت، چونکە هۆکاری گەیاندنی عەرەقەکەیە بەئارەق خۆرەکان، لەبەر ئەوە عمری کوڕێ عبد العزیزرحمه الله کەسزای عەرەق خۆرانی دابێ سزای ئارەق گێڕەکانیشی داوە لەگەڵیاندا،[٣]

(إبن التمیمی)دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله کۆمەڵێ ئارەق خۆری گرت و لەگەڵیشاندا مەی گێڕەکەی گرت و داری حەدی لەویش دا.[٤]

١٣ـ گۆزەو شوشەی ئارەق خورەکان دەشکێنرێت:

(هارون)ی کوڕی (محمد)دەڵێت: لەباوکی یەوە دەگێڕێتەوە و دەڵێت: عمری

١ ـ مصنف ابن ابي شيبه (١٠/ ٣٤).
٢ ـ الطبقات الكبرى(٥/٣٠٦٥).
٣ ـ فقه عمر بن عبد العزيز
٤ ـ مصنف عبدالرزاق(٩/ ٢٣٠).

کوڕی عبدالعزیزم بینی لە (خناصرة) بوو گۆزەی ئارەق خۆرەکانی ووردکرد و شوشە کانیشی شکاندن.[١]

١٤ـ حوکمی بێ باوەڕان کاتێ ئارەق بێننە ولاتەوە:

بێ باوەڕان هەرکاتێ بیەوێت ولاتی ئیسلامەوە، ئەگەر ئارەق و مادە بێ هۆش کەرەکانیان بوو، ئەتوانن بیهێنە ولاتی ئیسلام؟ یان ڕێگەیان پێ نادرێت؟ یان لەولاتی ئیسلامدا بۆیان دەستەبەر دەکرێت؟

لەوەلامدا نەخێر نابێت بیهێنن و نابێ بۆیان دەستە بەر بکرێ و دەبێت ئەو ماوەیەی لەولاتی ئیسلامدان خۆیان بگرن و ڕێزی شەریعەت و یاسای خوا بگرن و یاسای خوایش شایانی هەموو ڕێزو حورمەتێکە،

ئا لەم ڕوانگەیەوە عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله بواری نەدەدا بە (أهل الذمة) کە کڕین و فرۆشتنی بەسەر ئارەقەوە بکەن و ئەوانیش ڕەچاوی ئەو یاسایەیان دەکردو نەیان دەهێنایە ولاتی ئیسلامەوە، چونکە ووتبووی: (أهل الذمة) بۆیانی نی یە ئارەق بهێنە ولاتی ئیسمەوە.[٢]

١٥ـ سزای جادو گەر:

(همام)لە (یحیی)وە دەگێڕێتەوە، کە کاربەدەسی عمان بوو، نامەی نووسی بۆ عمری کوڕی عبدالعزیز و پێ ووت: ژنە جادو گەرێکمان گرتووە، چی لێ بکەین؟ عمریش بۆی نووسی: کە ئەگەر خۆی دانی نا بەسیحربازی یەکەیدا، یان شایەت هەبوو، کە سیحری کردوە، بیکوژە.[٣]

ئەمەش مەزهەبی سێ زانامەزنەکەی ئیسلامە(ابو حنیفە)و(مالك)و (احمد).[٤]

(عمر)ی کوڕی (خطاب)یشرضي الله عنه نامەی دەنارد بۆ هەموو کاربەدەستەکانی و پێی

---

١ ـ الطبقات الكبرى (٥/ ٣٦٥).

٢ ـ فقه عمر بن عبد العزيز(٢/ ١٦٤).

٣ ـمصنف ابن ابي شيبه(١٠/ ١٣٥).

٤ ـ حاشي ابن عابدين(١ـ ٣١).

دەوتن هەموو پیاوێکی جادو گەر بکوژن.[١]

١٦- لە ئیسلام هەڵگەڕاوەکان:

موسڵمان زۆر لە کەس ناکات بۆ موسڵمان بوون، بەڵام بەهیچ شێوەیەك قبوڵی ئەوە ناکات کەسێك بە ئارەزوو حەزی خۆی موسڵمان ببێت و، پاشان لەئیسلام پاشگەزبێتەوە، بۆئەو مەبەستە عمری کوڕی عبدالعزیز- بۆ ماوەی سێ ڕۆژ دوای دەخستن وداوای تەوبەی لێ دەکردن وپاش سێ ڕۆژەکە ئەگەر هەر لەسەر کوفر سوربوو ئەوە دەدرێت لە ملیان.[٢]

١٧- چۆن تەوبەی پێ دەکرێت؟

لە(عبدالرحمن)ی کوڕی(ثابت)ی کوڕی(ثوبان)و ئەویش لەباوکی یەوە دەڵێت: من کار بەدەستی عمری کوڕی عبدالعزیز بووم ونامەم بۆ نووسی دەربارەی جولەکەیەك کەموسڵمان بوو، پاشان بوویەوە بەجولەکە، عمریش لەوەڵامدا پێ ی ووتم: بانگی بکەرەوە بۆ موسڵمان بوونەوە، ئەگەر موسڵمان بوویەوە بەرەڵای بکە، ئەگەر هەرسوربوو لەسەر پاشگەزبوونەوەکەی، لەسەر تەختەیەك پاڵی بخە، پاشان بانگی بکەرەوە بۆ موسڵمان بوون، ئەگەر هەر ملەجەڕێ ی دەکرد ئەوە بیبەسەرەوەو چەقۆیەکی گەورە بخەسەر گەردنی و ئەگەر هەرسوربوو، بدە لەملی، منیش وام کرد وجولەکەکە موسڵمان بوویەوەو وازم لێ هێنا.[٣]

دکتۆر محمد شقیر دەڵێت: تا ئێستا دەربارەی سزای پاشگەزبووم ئابەم وردەکاریەوە نەبینیوە لەهیچ کتیبێکدا.[٤]

١٨- سزای ئافرەتی پاشگەزبوو:

عمری کوڕی عبدالعزیز — رای وایە ئافرەتی موسڵمان کاتێ لەئیسلام پاشگەز

---

١ ـ مصنف ابن ابي شيبه (١٠/ ١٣٥).

٢- الطبقات الكبرى(٥/٣٥١).

٣ – مصنف ابن ابى شيبه (١٢/٢٧٤).

٤ – روضه الطالبين (١٠/٧٥) .

دەبێتەوە، داوای گەڕانەوەی لیٚ دەکرێت، ئەگەر تەوبەی نەکرد دەکرێتە کۆیلەو دەفرۆشرێت بەهاو ئاینەکانی تر،[1]

(ابوبکر صدیق) یش هەمان کاری کرد بە ئەو ئافرەتانەی (اهل الردە) کە لەئیسلام پەشیمان بوونەوە.

پێنجەم: سزا تەمیٚ کاریەکان - التعزیرات-:

١-ئەو پەری ڕادەی دارکاری کردن لەتەمیٚ کاریەکاندا:

پاش ئەوەی باسی(حدود)مان کرد کەکۆمەڵیٚ سزان خوا خۆی دیاری کردووە بۆ هەندیٚ لەتاوانباران، ئێستا باسی(تعزیرات) دەکەین کەدیاری کردنی سنورەکەی لەدەستی فەرمانڕەواکاندایەو ئەتوانن کەم و زیادی بکەن.

بۆیە عمری کوڕی عبدالعزیز: نامەی دەنووسی بۆ کاربەدەستەکانی وتیایدا فێری ئەوەی دەکردن، کەسزای تەمێکاری خەڵکی کەمتەرخەم وساردو سڕبدەن، بەڵام بانەگاتە سنوری خوارترین ی (حدود)ەکان واتە(٣٩) جەڵدە زیاتر نەبێت. وپیٚ دەووتن: هەرکەسەو بەپیٚ ی تاوانەکانیان سزایان بدەن ئیتر ئەگەر یەك قەمچیش بێت، بەڵام دەخیلتان بم بازۆر ترینی نەگاتە ئاستی(حدودە) دیاری کراوەکانی خوا_ عزوجل. ..[2]

٢ – نابێت لەسەر گومان خەڵکی سزا بدرێت:

عمری کوڕی عبدالعزیز پیٚ ی وایە کە دروست نی یە لەسەر بناغەی گومان یان بەتاوانبارکردن خەڵکی ئازاربدرێت و سزابدرێت، لەمەدا بنەمای دادپەروەری دەچەسپێنیٚ کە دەڵێت سزا لەسەربناغەی تاوانی ڕوون وبەرچاو ومەلموس دەدرێت، ئەمەش لەترسی ئەوەی نەوەك بیٚ گوناهێك بەناڕەوا لیدان و ئەشکەنجە بدرێت، پیٚ ی باش بووەکە ئەوانە بەو گوناهەوە بچنەوە بەردەمی پەروەردگارو لەوەباشترەکەئەم بگەڕێتەوە بەردەمی خوا ودەستی بەخوێنی ئەوان سور بووبێت.[3]

---

١ ـ فقه عمربن عبدالعزیز(٢/١٨١) .

٢ـ سیرە عمربن عبدالعزیز، لابن الجوزی لا ١١٧.

٣ – فقه عمر بن عبدالعزیز(٢/٢١٢).

(ابـراهیم)ی کـوڕی هـشام النـسانی) لـەباوکی یـەوە وئـەویش لەباپیریـەوە کەووتوویـەتی: عمـری کـوڕی عبـدالزیز کردمـی بەفـەرمانڕەوای شـاری موسـڵ، کەڕۆشتمە ئەوێ دەبینم لەهەموو شارەکانی دنیا زیاتر دزی وتاڵانی تیا ڕوودەدات.

منیش نامەیەکم ئاراستەی عمر کردو لەووەزعە ئاگادارم کـرد وپـێم ووت: ئایـا دەهێلیت خەڵکی بەگومان بگرم ولەسەر تۆمەت لێیان بدەم یان بەبەڵگە یان لەسەر بنەمای عادەتی ناوچەکە مامەڵەیان لەگەڵ بکەم؟

عمـریش لەوەڵامـدا بـۆی نووسـیم: لەسـەر بنـەمای بەڵگـەی ڕوون و شـێوازی سوننەت کاریان لەگەڵ دا بکە، چونکە ئەگـەر هـەق و ڕاسـتی چاکیان نـەکات دەی خوا چاکیان بۆ نەکات، (یحیی) دەڵێ بەو جۆرەم کرد کەعمر پـێ ی ووتم ولەشـاری موسڵ دەرنەچوو بووم هێشتا، ئەو شارە بوو بەچاکترین شاری وڵات و دزی وتاڵانی تێدا نەما مەگەربەدەگمەن.[1]

(عدی)کوڕی(أرطاة) نامەیەکی نووسی بۆ عمـری کـوڕی عبـدالعزیز وپـێ ی ووت: پاشان...خـوای ئـەمیری بـاوەڕداران سـەلامتت کـات، کاربەدەستەکانی پـێش مـن سامانێکی زۆری (بیت المال)یان داگیرکردووە بۆ خۆیان من ناتوانم لێیان بسەنمەوە مەگـەر بـەوەی هەنـدێ ئەشـکەنجەو سـزایان بـدەم لەزیندانـدا، ئەگـەر ئـەمیری باوەڕداران پێ خۆش بێت من بەوکارە هەڵدەستم.

عمر وەڵامی دایەوە ووتی: پاشان...سەیرەوە زۆریـش سـەیرە تـۆ داوای مۆڵـەت لەمن دەکەیت تا مرۆڤێك سزابدەیت وادەزانیت من لەسـزای خـوا دەتپـارێزم؟، وەك بڵێ ی ڕازی بوونی من لەخەشم و قینی خوا دەتپارێزێت؟

جوان وردبەرەوە کێ بەڵگەی لەسەر سەلمێنرا بەئەندازەی ئەو بەڵگانەی حسابی لەگەڵدا بکە، هەرکەس دانی بەهەرچیدانا حسابی ئەوەی بۆ بکە، هەرکەسیش دانی پێدانەنا تۆ سوێندی بەخوای گەورە پێ بخۆ، پاشان وازی لێ بهێنە، سوێند بـەخوا بەوناپاکی یە یانەوە بگەڕێنەوە بۆ لای خوا پێم خۆشترە لەوەی لەلای خوا دەستم بەخوێنیان سووربێت.[2]

---

١ – حلیة الاولیاء (٥/٢٧١) .

٢ – سیره عمر بن عبدالعزیز(ابن عبدالحکم)لا ٥٥ .

٣- بەرگری کردن لەشێواندنی جەستە:

سەرسفر کردن یەکێکە لەو کارانەی کەبەنیەتی پەرستشەوە بکرێت خوا پێی خۆشە لەکاتی حەج وعەمرەدا، فەرموودەکانیش بەرگری دەکەن لەپیش تاشین، بەڵام هەندێ کەس پێچەوانەی ئەم ڕێنموونیانەیان کردووە،

ئەگەر بیانویستایە سزای یەکێك بدەن دەهاتن سەروریشیان سفر دەکرد و عمری کوڕی عبدالعزیزیش...ئەو شتەی لابردوو نەی هێشت وپێ ی دەووت شێواندنی جەستە.[1]

عمری کوڕی عبدالعزیز نامەی نووسی بۆ کاربەدەستێکی وپێ ی ووت: نەکەیت جەستە بشێوێنیت، واتە سەروریشی خەڵکی بتاشیت،[2] لەچوار مەزهەبەکەی ئیسلامدا هاتووە کە بەهیچ بیانوویەك دروست نی یە ڕیشی کەس بتاشرێت، بەڵام لای مالك وابوحنیفە: نابێت سەریش سفربکرێت.[3]

شەشەم: دەربارەی بەندکراوان

١ـ پەلەبکرێت لەلێپرسینەوەی زیندانی:

عمری کوڕی عبدالعزیز...فەرمانی دەرکرد بەوەی بەپەلەوبێ کەمتەرخەمی لەزیندانی یەکان بپرسنەوە وبێ مەحکەمە لەزینداندا نەهێڵرێنەوە، هەرکەسێ تاوانی بەسەردا سەپا سزاکەی بدەن وهەرکەسیش هیچی بەرسەردا نەسەپا بەزوترین کات ئازادبکرێت، عمر هەردەم پێ ی وابوو جێبەجێ کردنی سزاکانی _ الحدود_ بەسەرتاوانباراندا هۆکارێکی چاکە بۆ کەم بوونەوەی زیندانیان، چونکە بەربەستێکی چاکە لەڕیگە ناپاك و بەدڕەوشتەکاندا.[4]

(جعفر)ی کوڕی(برقان) دەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز...نامەی بۆنووسین و پێی

---

١ - فقه عمر بن عبدالعزیز (٢/٢١٥) .

٢ - الطبقات الكبرى (٥/٣٨٠) .

٣ - مفتی المحتاج (٤/١٩٢) .

٤ - فقه عمر بن عبدالعزیز (٢/٢٢٥) .

ووتین:...ئەگەر سزا شەرعی یەكان بەتـەواوی جـیّ بـەجیّ بكـەن بەنـدكراوانتان زۆر كەم دەبێتەوە، خەڵكانی بەدڕەوشت وخراپـەكاریش دەترسـن، وازدەهێـنن لـەكاری خراپ، زیندانەكان بۆیە پڕدەبن چونكە لێیـان ناپرسـنەوەو دادگاییـان ناكـەن، ئـەو جێگایە بەندیخانەیە نەك جێگای لێپرسینەوەو دادگای كردن، دەی فەرمان دەربكـە بـۆ فەرمانبـەرەكانت كەبـەزووترین كـات لەزینـدانیان بپرسـنەوەو لەكێـشەكانیان بكۆڵنـەوە لەهـەموو ڕۆژێكـدا، ئەگـەر سەپابەسـەریاندا باسـزای خۆیـان وەربگـرن و ئەوانەیشی بێتاوانن بائازاد بكرێن.[1]

٢-گرنگی دان بەگوزەرانی زیندانیەكان:

عمـری كـوڕی عبـدالعزیز... لەسـەر هـەموو ئاسـتەكان ولەهـەموو ڕوویەكـەوە چاكسازی ئـەنجام دەدا، داد پـەروەری لەهـەموو ڕوویەكـەوە بـەرپادەكرد، گرنگـی یـەكی زۆر گـەورە وتایبـەتی بەزینـدانیان دەدا و لـەو بارەیـەوە چـەندان ڕێنمـایی دەردەكرد تا جل و بەرگ و خواردن وخواردنەوە یان بەردەوام پیّ بدەن،[2]

(جعفـر)ی كـوڕی(برقـان) دەڵێـت: عمـری كـوڕی عبـدالعزیز نامـەی بـۆ نووسـین ووتـی:... لـە(بیـت المـال) ئەوەنـدەیان بـۆ خـەرج بكـەن كەبەشـی جـل و بـەرگ و خواردنیان بكات، فەرمان بدەن مانگانەیان بۆ ببڕنـەوە بۆخزمـەت كردنـی خۆیـان و خواردن وجل و بەرگیان، ئەوەش بەوەی هەموو مانگێك مووچەیەكی دیاری كراویان پیّ بدەن تاخۆیان شت بكڕن، چونكە ئەگەر خواردنیان پیّ بدەن ئـەوە بەرپرسـانی زیندان و پاسەوانەكان دەیبـەن بۆخۆیـان، بـەڵكو كەسێكی دەسـتپاك و چاكەخواز بكـە بەبەرپرسـی ئـەو كـارە و هـەموومانگێك خـۆی یـەك یـەك ناویـان بخوێنێتـەوە وپارەكە بداتە دەستیان، جگە لەوەیش زستان جل و بەرگی زستانەو هـاوین جـل و بەرگی هاوینەیان بۆبكات، بۆ ئافرەتانیش لەوەزیاتر سەر بۆشیشیان بۆ بكـات.. بـۆ كەسێكیش كەدەمرێت لێیان، بیّ كەسە وسەرپـەرشتی كاریشی نی یە لەپارەی (بیت

١ – الخراج لابی یوسف لا ٣٠١ .
٢ – فقه عمر بن عبدالعزیز (٢/٢٢٦) .

المال) کفن ودفن بکرێن ونوێژیان لەسەر بکرێت.[١]

نامەیشی نارد بۆ سەرکردەی سوپاکان وپێ ی ووتن: لەکاروباری زیندانی یەکان بڕوانن و بزانن کێ چیێ بەسەردا دەسەبێت بیسەپێنن، زیادەڕەوی مەکەن لەسزادانیدا، نەخۆشەکانیان خزمەت بکەن ئەوانەیان کەبێ کەس وبێ پارەن، بزانە کێ دەکەیت بەبەرپرسیان لەوکەسانەی دڵنیایت لێیان وبەرتیل وەرناگرن، هەرکەسێ بەرتیلی وەرگرت ئەوەی پێتان وتراوە وای لێ بکەن.[٢]

٣- زیندانی تایبەت بەئافرەت:

عمری کوڕی عبدالعزیز... بەردەوام لەڕێك و پێك کردنی زیندانەکان وگرنگی دان بەئیش وکاری زیندانی یەکان بوو، فەرمانی دەرکردبوو بەدروست کردنی زیندانی تایبەت بەئافرەتان تالەگەڵ پیاواندا تێکەڵی ڕوونەدات وهەردەم ئەوەی دووپات دەکردەوە کەدینداروخوا ناس ودەستپاك بکرێتە بەرپرس وپاسەوانی ئەو زیندانانە.[٣]

عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله نامەی نووسی بۆ سەرکردەکانی سوپاو پێ ی ووتن: ...سەیرکەن بزانن زیندانی یەکانتان هەرکەسێ شکاتی لێ کراوە مەیگرە تاتاوانەکەی بەسەردا دەسەبێت، هەرکەسێك مەسەلەکەی ئاڵۆزبوو منی لێ ئاگاداربکە بەنامە، ئەوانەی لەسەر بەدڕەوشتی دەگیرێن کۆت و زنجیریان بکە چونکە زیندان بۆ ئەوان پەندو وانەیە تاچاك ببن، لەسزادانیدا زیادەڕەوی نەکەیت، چاودێری زیندانی یە نەخۆشەکان بکە ئەوانەی نەکەس وکارو نەپارەشیان هەیە،

ئەگەر کەسێکی ئاینداروبەڕێزت گرت مەیبەرە ناو زیندانی یە بەدڕەوشت و تاوانبارانەوە، باجیابێت لەوان، زیندانێکی تایبەتی بە ئافرەتان دروست بکە، بزانە کەسێکی خاوەن متمانە بکە بەسەر پەرشتیان کەبیر لەبەرتیل وەرگرتن نەکاتەوە، هەرکەسێکیش بەرتیلی وەرگرت چیتان پێ وتراوە وای لێ بکەن.[٤]

---

١ – الخراج لابی یوسف(٣٠٠، ٣٠١).

٢ – الطبقات الکبری (٥/٣٥٦) .

٣ – فقه عمر بن عبدالعزیز (٢/٢٢٨) .

٤ – الطبقات الکبری (٥/٣٥٦) .

حەوتەم: دەربارەی جیهاد

١- دیاری کردنی تەمەنی جەنگاوەر:

لاوانی جیلی یەکەمی ئیسلام کەمندالانی هاوەڵە بەڕێزەکانی پێغەمبەری خوا بوون ﷺ وهەردەم هەوڵیان دەدا کەپێغەمبەری خوا ڕازی بکەن کەبهێڵێ ئەوانیش بەشداری جەنگەکان بکەن وله پێناوی خوادا بجەنگن وهەرکەسێکیان وەرنەگیرایە لەبەر منداڵی وکەم تەمەنی، خێرا دەستی دەکرد بەگریان بەسەردایك وباوکیدا و ئابەو جۆرە گەورەو بچوك لەپێشبڕکێ ی بەشداری کردنی جیهاد دابوون..

بەڵام عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله یاسایەکیشی بۆ ئەو کارە داناو تەمەنی جەنگاوەری دیاری کرد، کە(١٥)ساڵ کەمتر نەبێت، هەرمنداڵێك تەمەنی گەیشتە (١٥)ساڵ هەموو مافێکی جەنگاوەری هەیە وهەرکەسێکیش لەوتەمەنە کەمتربێت لەریزی ماڵ و منداڵی جەنگاوەراندا دادەنرێت و بەشە تایبەتی پێ نادرێت وبواری بەشداری کردنی جەنگیشی پێ نادرێت .[١]

٢- چۆن جەنگ دەست پێ دەکات:

(صفوان)ی کوڕی (عمرو)دەڵێت نامەیەکمان لە عمری کوڕی عبدالعزیزەوە پێ گەیشت بۆ کاربە دەستەکەی ناردبوو_ لەوکاتەدا خەلیفەبووە _ کەنووسیبووی: پەلاماری هیچ قەڵایەکی ڕۆمەکان نەدەن یان هیچ سەربازگەیەکیان تا بانگیان نەکەن بۆ ئیسلام، ئەگەر قبوڵیان کرد وازیان لێ بێنن، ئەگەر ئەوەشیان نەکرد سەرانەی ساڵانە(جزیە)یان لێ داوا بکەن بدەن، ئەگەر ئەوەشیان پێ قبوڵ نەکرا ئیتر جەنگیان لەگەڵدا رابگەیەنن.[٢]

٣- زۆرترین ماوەی سنور پارێزی _الرباط_:

موسڵمانان لەدوای سەردەمی یەکەمی ئیسلام وسنوری وڵاتی ئیسلام پان و فراوان بوو، ڕۆم وفارسەکان سنور شکێنی وهێرشی لەناکاویان دەکردە سەر دێ

---

١ - فقه عمر د.شقیر(٢/٤١٥) .

٢ - الطبقات الكبرى (٥/٣٥٥) .

نشینە موسڵمانەکان و تاڵان و بڕۆیان دەکردن و ئیتر موسڵمانانیش وەك بەندایەتی بۆ خودا ماوەیەك بەماڵەوە دەچوونە سەر سنورەکان ولەوێ دەژیان تاسنوریش بپارێزن.

بەڵام عمری کوڕی عبدالعزیز سنوری مانەوەیانی بە(٤٠) ڕۆژ دیاری کرد _ کەپێشتر هەبوو لەساڵ زیاترو هەبوو تامردن لەوێ دەمانەوە - و بۆ ئەو مەبەستە ووتی:- تەواوترین ماوەی (٤٠) ڕۆژی تەواوە(رباط).[1]

٤- جەنگاوەر مافی تەواوی ئیش و کاری هەیە:

عمری کوڕی عبدالعزیز دەڵێت: ئەگەر جەنگاوەر لەناوجەنگدا وبەسواری وڵاخەکەیەوە بێت بجەنگێت، تەواوی سەربەستی ئەوەی هەیە کەماڵ وپارەو سامانی چی لێ دەکات بیکات.[2]

٥- چەك و وڵاخ فرۆشی بەدوژمنان:

فرۆشتنی چەك وتەقەمەنی و وڵاخ و گوێزانەوەی بۆ ناو سوپای دوژمنان دەبێتە هۆی بەهێزبوونی سوپای بێ باوەڕان وزیاتر توانای جەنگیان تێدا دروست دەکات، بۆیە بەتاوانێکی گەورە دادەنرێت، دەبێت دەست بگیرێت بەسەر ئەو شتانەدا تا نەگاتە دەستی دوژمنان.

ئالەم ڕوانگەیەوە عمری کوڕی عبدالعزیز قەدەغەی ئەوەی کردووە چەك وتفاق ووڵاخ بگوێزرێتەوە بۆ وڵاتی هیندستان چونکە تا ئەو کاتە هیندستان یەکێك بووە لەوڵاتە بێ باوەڕو دوژمنەکانی ئیسلام ودواتر ڕزگارکرا.[3]

٦- ئازاد کردنی دیلە موسڵمانەکان:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله لەنامەکانیدا بۆ کاربەدەستەکانی ئەوەی دووپات دەکردەوە کەهەوڵی زۆربدەن وپارەی باش بدەن لەپێناو ڕزگارکردنی دیلی

---

١ – الطبقات الکبری (٣٥٥/٥) .

٢ – الطبقات الکبری (٣٥٢/٥) .

٣ ـ فقه عمر بن عبدالعزیز (٤٢٧/٢) .

موسڵمان لەزیندانی بێ باوەڕکاندا، بۆ یەکێ لەکاربەدەستەکانی نووسی وپێ ی ووت: پارەبدە لەپێناو ئازادکردنی دیلە موسڵمانەکاندا ئیتر با لەو پێناوەشدا هەموو سامانەکەتان لەدەست بدەن.[١]

(ربیعە)ی کوڕی (عطاء) لەعمری کوڕی عبدالعزیزەوە دەگێڕیتەوەکە (١٠) دیلی ڕۆمەکانی بەرەڵا کرد لەپێناو ئازاد کردنی یەك دیلی موسڵماندا.[٢]

٧- (ربیعە)ی کوڕی(عطاء) دەڵێت : عمری کوڕی عبدالعزیز نامەیەك وهەندێ پارەی لەگەڵدا ناردم بۆ کاربەدەستی _ ساحل ی عەدەن وپێ ی ووت: - پارە بدە لەپێناو ڕزگارکردنی ژن وپیاوکۆیلەو و(أهل الذمة) لەدیلی.

بەمەشدا ئەوپەری دادپەروەری عمرمان بۆ دەردەکەوێت، کەفەرمان دەردەکات پارەو سامان خەرج بکەن لەپێناو بەرەڵا کردنی هەردیلێکی وڵاتی ئیسلام ئیتر باموسڵمانیش نەبێت، چونکە دەبێت خەمی(أهل الذمة) بخورێت وبەرگریان لێ بکرێت کە ئەمەش ئەو پەری پەیمان بردنە سەری وڵاتی ئیسلام دەگەیەنێت بەرامبەر ئەو _ئایندارانەی تر _ کەلەژێر سێبەری ئاڵای ئیسلامدا دەژین و وەك هەرموسڵمانێك خەمیان دەخورێت وڕزگاردەکرێن.[٣]

٨- کەراهەتی کوشتنی دیل:

(معمر) دەڵێت: پیاوێکی خەڵکی شام کەپاسەوانی عمری کوڕی عبدالعزیزی بوو بۆی گیرامەوە و دەیووت: هەرگیز عمری کوڕی عبدالعزیزم نەدیوە ئەسیر بکوژێت مەگەر یەك جار ئەویش دیلێکی تورکی کوشت، دەڵێ ئەوەش ئەوەبوو جارێکیان کۆمەڵێك دیلی تورکیان هێنایە بەردەستی عمر، ئەویش فەرمانی دەرکرد کەبیانکەن بەکۆیلە، لەو کاتەدا یەکێ دیلەکان بەدەنگی بەرز ووتی : ئەی گەورەی باوەڕداران، ئەگەر ئائەمەت دەبینی _ ئاماژەی کرد بۆ دیلێك لەخۆیان _ چۆن

---

١ ـ حلية الاولياء (٣١١/٥) .

٢ ـ الطبقات الكبرى (٣٥٤/٥) .

٣ ـ فقه عمر بن عبدالعزيز (٤٣٦/٢) .

شەری دەکرد وچۆن موسڵمانی دەکوشت، دەستت دەکرد بەگریان بۆیان، عمریش ووتی:کامەیە بیهێننە پێشەوە تابیکوژم، هەستایە سەر پێ وچووە پێشەوە لێ ی و کوشتی .[١]

عمری کوڕی عبدالعزیز ﷺ زۆر پێ ی ناخۆش بووە دیل بکوژرێت بەڵام و ئەم دانەیەش کەبەدەستی خۆی کوشتی لەبەر ئەوە بوو کەژمارەیەکی زۆر لەموسڵمانانی کوشتبوو، بەڵام ڕێگای دابوو بەموسڵمانان کە بیانکەن بەکۆیلە و خزمەتکار، کە ئەوەش بۆچوونێکی فیقهی عمرە و لەدەستەڵاتیشدا کاری پێ کردووە.

هەشتەم: لەژن مارەبڕین وتەڵاق داندا

١- ژن مارەبڕین بەبێ بوونی (ولی):

وەلی لەئیسلامدا واتە سەرپەرشتیاری ژن لەخزمە نزیکەکانی وەك باوك، برا، مام، خال،باپیر، کوڕ و بەبێ بوونی وەلی نیکاح دانامەزرێت مەگەر دەوڵەتی ئیسلام خۆی بکات بەوەلی ئەو ئافرەتانەی کەکەسیان نی یە بیاندەن بەشوو.[٢]

(سفیان) لەپیاوێکی خەڵکی جەزیرەوە گێراویەتی یەوە کە ووتویەتی: پیاوێك لەسەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیزدا ئافرەتێکی خواست، کەوەلی یەکەی لەوێ نەبوو لەرۆم نیشتەجێ بوو، عمریش نیکاحەکەی هەڵوەشاندەوە و ووتی: یان دەبێ وەلی هەبێت یان دەبێت حکومەت _السلطان_ بیدات بەشوو.[٣]

٢- دوو وەلی کچێك بەشوو دەدەن:

(ثابت) ی کوڕی(قیس الغفاری) دەڵێت: نامەیەکم نووسی بۆ عمری کوڕی عبدالعزیز دەربارەی ئافرەتێك کەدوو پیاوی هۆزی (جهینە) هەریەکە بۆخۆی بوو

---

١ - مصنف عبدالرزاق (٥/٢٠٠٥، ٢٠٠٦).

٢ - ووتەی وەرگێڕ .

٣- مصنف ابن ابی شیبە (٤/١٣٢) .

بوون بە(ولی) ئەو ژنە و هەریەكەو لەپیاوێك مارەیان بڕیبوو، عمریش لەنامەیەكدا وەڵامی دایەوە وپیێ ی ووت: باشایەتی عەدل وخواناس لەنێواندا هەبن وكچەكە سەرپشك بكە، هەركامیانی هەڵبژارد ئەوەیان هاوسەریەتی.

٣ـ زینای لەگەڵ كردووە و، پاشان خواستوویەتی:

ئایا ئەگەر پیاوێك زینا بكات لەگەڵ ژنێكدا ئایا بۆی هەیە بیهێنێ یان نا؟ بۆ چوونی عمری كوڕی عبدالعزیز وایە كە بۆی هەیە بیهێنێی ئەگەر زانی ژنەكە تەوبەی كردووە، ئەمەش ڕایەكی ژیرانەیە و پێكاویەتی، چونكە زۆریێ لەدەرگاكانی خراپەكاری دادەخات، هەروەها هیچ جیاوازیەكیش نی یە لەنێوان ئەوەی ئەو زینای كردبێت لەگەڵ ی یان پیاوێكی تر،

ئەگەر بڵێین: دروست نی یە ئەم پیاوە بهێنێ، دەی خەڵكانی تریش نایانەوێت، ئەمەش خراپەو زیانی گەورەی لێ دەكەوێتەوە .[1]

(یحیى) ی كوڕی(سعید) ووتوویەتی: پرسیار لەعمری كوڕی عبدالعزیز كرد دەربارەی ئافرەتێك تووشی غەڵەت بووە، پاشان دەبینن ڕەوشتی گۆڕاوەو چاك بووە، ئایا پیاوەكە دەتوانێت بیخوازێت، عمر ووتی: وەك پێم گەیشتووە گومان وایە، واتە بۆی هەیە بیخوازێت.[2]

٤ـ مارە كردنی خێزانی ئەسیر:

عمری كوڕی عبدالعزیز رحمه الله دەڵێت: هەرگیز خێزانی ئەسیری موسڵمان لەكەس مارە ناكرێت، مادەم هێشتا هاوسەرەكەی لەكۆتی دیلی دایە،[3] چونكە ئەم ئەسیرە موسڵمانە بەهۆی لێ بڕان وگیان بازی خۆیەوە و بەشداری كردنی لە شەرەفی جیهاد و كوشتاری دوژمنانی ئیسلامدا، لەپێناو بەرزی ئاڵای ئیسلام و بەرگری

---

١ ـ فقه عمر بن عبدالعزیز (١/٤١٢) .

٢ ـ مصنف ابن ابی شیبه (٤/٢٥٠) .

٣ ـ الطبقات ابن سعد (٥/٣٥١) .

لەخاك ونیشتمانی موسڵمانان، دیل کراوە لەبەر ئەم هەڵوێستە مەزنەی کەلەپێناو ئاینەکەیدا خۆی کردۆتە قوربانی _ دەبێت خێزانەکەی ئەمەی لەیاد نەچێت و ئەم ڕێزەی لێ بنێ و ئارام بگرێ و هەوڵ نەدات شوو بکاتەوە تاخوای گەورە دەرووی لێ دەکاتەوە وهاوسەرە ئەسیرەکەی بۆ دەگەڕێنێتەوە، بەتایبەت مانەوەی لەدیلیدا بەدەست خۆی نی یە، هەروەك لەهەموو ساتێکدا گومانی بەربوونی هەیە، لەبەر ئەم هۆیانە لەدادپەروەری و ویژدان داریەکەی خۆی بگرێت وشوونەکات تا مێردەکەی دەگەڕێتەوە.[١]

٥ـ مارەکردنی خێزانی وون بوو ـ المفقود ـ :

ئەگەر پیاوێك وون بوو، هەواڵی نەما، کەس نازانێت ئایا مردووە یان زیندووە ؟ ئایا دەبێت خێزانەکەی بەردەوام چاوەڕوانی بکات؟ و عمری کوڕی عبدالعزیز ﷀ پێ ی وایە کە خێزانی پیاوی وون بوو، ماوەی (٤)ساڵ چاوەڕوانی دەکات وپاش ئەوە دەتوانێت شوو بکات.

بۆ ئەو مەبەستە عمر نامەی نارد بۆ عدی کوڕی أرطأة وپێ ی ووت: خێزانی ئەو کەسەی کەوون بووە و دیارنەماوە، بۆ ماوەی (٤)ساڵ چاوەڕوان دەبێت.[٢]

وادیارە عمری کوڕی عبدالعزیز پێ ی وابووە کە ئەو ژنە دوای چوار ساڵەکە، چوارمانگ و دەرۆژ لەـ عدەـ دا چاوەڕوان دەکات پاش ئەوە شوو دەکاتەوە .[٣]

٦- ژنێك تەڵاق بدرێت پێش ئەوەی پیاوەکەی بیگوێزێتەوە:

عمری کوڕی عبدالعزیزﷀ پێ ی وایە کە ئەو ئافرەتەی مارەبڕابێت لەکەسێك و کەسەکەش پێش ئەوەی بچێتەلای تلاقی بدات، ئافرەتەکە نیوەی مارەیی دەکەوێت، لەوبارەیە عمر دەڵێت : نیوەی مارەیی دەکەوێت ونەمیرات دەبات ونە—عدە—یشی پێویستە.[٤]

---

١ ـ فقه عمر بن عبدالعزیز (٤١٨/١) .
٢ ـ المحلی (١٣٨/١٠) .
٣ ـ فقه عمر بن عبدالعزیز (٤١٨/١) .
٤ ـ مصنف ابن ابی شیبه (٣٣١/٤) .

٧-ئایا باوك دەتوانی شیر بایی وەربگرێت؟

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله پـێ ی وایـە مـارەیی تایبەتـە بەئافرەتـەوە وبـەس، ئەگەر باوك شتێکی بۆ خۆی لـەگرێ بەسـتی مارەبڕینەکـەدا بڕیـاردا، ئـەوا ئـەوەش دەچێتە ڕیـزی مـارەیی یەکـە وهـەردووکیان دەدرێـت بەئافرەتەکـەو بـاوکی هیـچی ناکەوێت.

(ابو عر و الاوزاعی) دەڵێت: پیاوێك کچەکەی بەشوودا لەسـەر (١٠٠٠)دینـار وەك مـارەیی بـۆ کـچەکەی و(١٠٠٠)یـش بۆخـۆی، عمـری کـوڕی عبـدالعزیزیش بڕیاریـدا (٢٠٠٠)دینارەکە بدرێت بەکچەکە و باوکەکەیش هیچی نەکەوێت.[١]

٨- گاڵتە کردن بەتەڵاق خواردن:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله پێ ی وایە کەدەبێت لەسەر تەڵاق خواردن موسڵمان لێپرسینەوەی لەگەڵدا بکرێت، ئیتر جیاوازی نی یە لەنێوان ئەوەی بەڕاستی بووبێت یان بەگاڵتە،(سلیمان)ی کوڕی (حبیـب المحـاربی) دەڵێـت: عمـری کـوڕی عبـدالعزیز نامەی بۆ نووسیم و ووتی پـێم: باگێـل وگەوچـەکان هـەموو گاڵتەیـەکیان لـێ قبـوڵ بکرێت بەڵام لەمەسەلەی تەڵاق خواردن و بەندەئازاد کردندا لێیان قبوڵ نەکەن.[٢]

٩- بەزۆر ژنەکەی تەلاق بدەن:

هەندێ کات وارووی دەدات پیاوێك لەژێر گوشار و زۆردا ژنەکەی پـێ تـڵاق بـدەن، وەك ئەوەی بەتەڵاق سوێندی پێ بخۆن بۆ کردنی کارێك، یـان هەڕەشـەی کوشـتنی لێ بکرێت ئەگەر ژنەکەی تڵاق نەدات.

ئایا ئەم جۆرە تەڵاقانە دەکەون یـان نـا؟ وعمـری کـوڕی عبـدالعزیز رحمه الله پـێ ی وایە تەڵاقی زۆر لێ کراو بەهیچ جۆرێك ناکەوێت.[٣]

---

١ ـ مصنف ابن ابی شیبه (٢٠١/٤) .

٢ ـ هەمان سەرچاوە (١٠٦/٥) .

٣ – فقه عمر بن عبدالعزیز (٤٣٤/١).

١٠- پیاوێك نیو تەڵاقی ژنەکەی بدات:

بەعمری کوڕی عبدالعزیزیان ووت: پیاوێك نیو تەڵاقی ژنەکەی بدات، حوکمەکەی چی یە؟ عمر لەوەڵامدا ووتی: بەتەڵاقێکی تەواو حسێب دەکرێت لەسەری .[١]

١١- ئافرەت دەتوانێت خۆی تەڵاق بدات؟

ئەگەر ئافرەتێك لەکاتی مارەبڕیندا داوای کردبوو کەتەڵاق لەدەستی ئەودابێت نەك بەدەستی مێردەکەی ومێردەکەشی قبوڵی کرد، ئایا ئەگەر پیاوەکەی تەڵاق بدات تەڵاقی دەکەوێت یان نا؟

عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله پێ ی وایە تەڵاقەکە دەکەوێت بەڵام یەك تەڵاقی دەکەوێت ئیتر با سێ بەسێ یشی خواردبێت، بۆی هەیە هەرکاتێك بیگەڕێنیتەوە بۆلای خۆی .

دەربارەی پیاوێکی هۆزی تەمیم کەتەڵاقی دابوویە دەستی ژنەکەی وئەویش پاش ماوەیەك کابرای تەڵاق دا، عمر ووتی : ئەگەر کاری تەڵاق بداتەوە دەستی پیاوەکەی ئەوە دەبێتەوە بەهی ئەو، ئەگەر خۆی تەڵاق دا ئەوە بەیەك تەڵاق دادەنرێت و ئەگەر ویستی پیاوەکەی بهێنێتەوە ئەوە هەقی خۆیەتی.[٢]

١٢- ژنی کافرێك موسڵمان ببێت:

ئەگەر ئافرەتێك موسڵمان ببێت ولەوکاتەدا خێزانی کافرێك بێت، ئەوە نیکاحی نێوانیان هەڵدەوەشێتەوە ولەیەك جیادەکرێنەوە .

(معمر)ی کوڕی (سلیمان) لەباوکی یەوە دەگێڕتەوە و دەڵێت : (حسن)و عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله دەربارەی ژنی گاور موسڵمان ببێت دەڵێن: ئیسلام لەمێردەگاورەکەی جیادەکاتەوە.[٣]

---

١ – فقه عمر بن عبدالعزیز (٤٤١/١) .

٢ – مصنف ابن ابی شیبه (٥٧/٥) . * مەبەست حەسەنی بەسری یە (وەرگێڕ) .

٣ ـ فقه عمر بن عبدالعزیز (٤٥٠/١) .

ئەم جیابوونەوەیەش ڕوونادات تا داوا لەپیاوەکەی نەکرێت کە موسڵمان بێت و ئەگەر ڕازی نەبوو ئەوا تەڵاقی بائنی دەکەوێت، هەرکاتێك موسڵمان بوو لەماوەی (عدە)ی خێزانەکەیدا ئەوە مافی خۆیەتی بهێنێتەوە.[١]

١٣- ژنێك پیاوەکەی لەدورەو نایەتەوە:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله پێ ی وایە کە ئەو ژنەی کەمێردەکەی لێ ی دوورکەوتۆتەوە وەك ئەوەی لەدەرەوەی وڵاتە.. بۆی هەیە تاماوەی دوو ساڵ چاوەڕوانی مێردەکەی بکات، پاش ئەو ماوەیە یان دێتەوە بۆلای ژنەکەی یان دەبێت تەڵاقی بدات.

بۆ ئەو مەبەستە نامەی نووسی بۆ کاربەدەستەکانی و ووتی: هەرکەسێ خۆی شاردەوە - دورکەوتەوە- بۆ ماوەی دوو ساڵ، یان پێ ی تەڵاق بدەن یان بینێرن بۆ لای پیاوەکەی .[٢]

ئەمە شتێك بوو لەخەرواری ئجتهاد و لێکوڵینەوە فقهی یە وردەکانی عمری کوڕی عبدالعزیز کە هەموو یان پێیان دەوترێت فقهی کردەوەیی وهیچ حوکمێکی خەیاڵی و دور لە واقیع ی تێدا بەدی ناکرێت، هەموو ئەم کارانەیشی لەژێر ڕۆشنایی قورئان و سوننەت و ووتەو بۆ چوونە فیقهی یەکانی خولەفاکانی راشدین دا دەردەبڕی .

دکتور(محمد شقیر) نامەی دوکتۆراکەی لەسەر فیقهی عمری کوڕی عبدالعزیز نووسی وەو لە دوو بەرگی گەورەدا کۆی کردۆتەوە لە وڵاتی سعودیە وهەرکەس پێی خۆشە زیاتر شارەزابێت لە دەریای فیقهی عمر با سەر لەو کتێبە نایابە بدات.

---

١ - فقه عمر بن عبدالعزیز (٤٥١/١، ٤٥٢) .

٢ - هەمان سەرچاوە (٤٥٥/١) .

بەشی هەشتەم

فیقهی بەڕێوەبردن(الادارة) لە لای عمرو دواڕۆژەكانی تەمەنی وگیانی سپاردنی رحمه الله

یەكەم: والی یە ناودارەكانی دەوڵەتەكەی عمر

١- (حجاج) كوڕی (عبدالله الحكمی).

ئەم پیاوە والی خوراسان وسجستان بووە، (الذهبی) دەربارەی دەڵێت: پێشەوای سوپا و سوارچاكی كەتیبەكان بووە، (ابو عقبە الجراح ی كوڕی عبداللـه الحكمـی، لەكاتی حوكمی حەجاجدا كردوویەتی بەوالی بەسرە وپاشان خراسان وسجستان لەسەردەمی عمری كوڕی عبدالعزیزدا، پاڵەوانێكی ئازاو چاونەترس بووە، خواناس و قورئان خوێنێكی پایە بەرزبووە.[١]

(الجراح) دەربارەی خۆی دەڵێت: بۆ ماوەی (٤٠)ساڵ وازم لەگوناه كردن هێنا لەشەرماندا، پاش ئەو ماوەیە (ورع)م بۆ دروست بوو.[٢] (وەرع واتە: گوناه كردن و حەرام خواردنی لەبەرچاوكەوت (وەرگێڕ).

بەرپرسی خوراسان بووە لەهەر سێ بواری جەنگی وئاینی و دارایی .[٣] ولەساڵی (١١٢)ی كۆچیدا و لەسەردەمی خەلیفە هیشامدا شەهیدكرا.

(سلیم)ی كوڕی (عامر) دەڵێت: چوم بۆلای (جراح) ودەستەكانی بەرزكردەوە و هەموو فەرماندەكانی چواردەوریشی دەستیان بەرزكردەوە، ماوەیەك بەبێ دەنگی

---

١ ـ سیر اعلام النبلاء (١٨٩/٥) .

٢ ـ هەمان سەرچاوە(١٩٠/٥) .

٣ ـ هەمان سەرچاوە.

مایەوە وپاشان پێ ی ووتم: ئەی (ابا یحیى) ئەزانیت خەریکی چی بووین؟ ووتم: نەء هەرئەوەندەیە ئێوەم بینی دەستان بەرزکردەوە ومنیش لەگەڵتاندا دەستم بەرزکردەوە. ئەویش ووتی: دەپاڕاینەوە وداوای شەهیدبوونمان لەخوای _ عزوجل_ دەکرد.

دەی سوێند بەخوا هەرهەموویان لەغەزاکاندا شەهید بوون.[1] ئەوە بوو لەساڵی(١١٢)دا لەشکری خستەڕێ بەرەو (أزربایجان) بۆ جەنگ لەگەڵ (ابن خاقان) ولە وێ جەنگێکی دژوار و ترسناکیان کرد، لەمانگی ڕەمەزاندا جراح الحكمی شەهید بوو بەئاواتی خۆی گەیشت وسوپا کەیشی سەرکەوتنیان بەدەست هێنا وموسڵمانان زۆر نیگەرانی کوشتنی جراح ی سەرکردەیان بوون و بەکوڵ دەگریان بۆی.[2]

٢- (عدی)کوڕی (أرطاة):

ئەم پیاوە والی شاری بەسرە بوو لەسەردەمی کوڕی عبدالعزیزدا، خواناس بووە، وتاربێژێکی کاریگەر بووە، (عمرو)ی کوڕی (عبسە)و(ابی امامە) دەڵێن :(عباد)ی کوڕی (منصور) دەڵێت: (عدی) لەمزگەوتی مەدائن ووتاری بۆ دەداین خۆی دەگریا و هەمووشمانی کردبووە گریان.[3]

عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله هەردەم بەسەری دەکردەوەو بەردەوام ئامۆژگاری و ئاراستەی جوانی پێش کەش دەکرد.

(معمر) دەڵێت: عمر نامەیەکی نووسی بۆ (عدی) کوڕی(أرطأة) وپێ ی ووت: تۆ بەم عەمامە ڕەشەتەوەو بە بەشداری کردنت لەوانەی زاناکاندا منت خەڵەتاندوە، خوای گەورە زۆر شتی نهێنی ئێوەی بۆ ئاشکرا کردووم، دەی ئایا سەردانی گۆڕستانەکان دەکەیت؟.[4]

١ـ سیر اعلام النبلاء (١٩٠/٥).

٢ ـ هەمان سەرچاوە.

٣ ـ سیر اعلام النبلاء (٥٣/٥).

٤ ـ سیر اعلام النبلاء (٥٣/٥).

(عدی) بەرەو بەسرە کەوتە ڕێ(یزید)ی کوڕی(ملهب)ی گرت و کۆتی کرد و ناردی بۆ لای عمری کوڕی عبدالعزیز، کاتێ عمر کۆچی دوایی کرد(یەزید) لەبەندی ڕزگاری بوو، دەستەیەکی جەنگی بۆ خۆی دروست کرد وبانگەشەی گەڕانەوە بۆ سەر ژیانی عمری کوڕی خطاب دەکرد و، ئالای ڕەشی هەڵکرد بوو، (مسلمە)ی کوڕی(عبدالملك) لەگەڵی جەنگاو کوشتی، بەڵام(موعاویە)ی کوڕیشی بەلاماری(عدی)دا وگرتی وبەسزا کوشتی.

بەم جۆرە لەساڵی(١٠٢)ی کۆچیدا یەکی لەوالی چاك و بەمتمانەکانی عمری کوڕی عبدالعزیز شەهید کرا[١]، (دارالقطنی) دەڵێت: پیاوێکی(ثقة) بووە و فەرموودەی لێ وەردەگیرێت.

٣- (عبدالحمید)ی کوڕی(عبدالرحمن)ی کوڕی(زید)ی کوڕی خطاب:

ئەم پیاوە والی شاری کوفە بووە و ناوی(أبو عمرو العدوي الخطابی المدنی) بووە و بە(الامام العادل) ناوبانگی دەرکردووە، زۆر بەڕێز بووە، لەساڵی(١١٥)ی کۆچیدا کۆچی دوایی کردووە.[٢]

٤- (عمر)ی کوڕی (هبیرە):

والی جەزیرە بووە، لەژیرمەندە ئازاو بەجەرگەکان بووە، یەکێ لەپیاو ماقوڵانی وڵاتی شام بووە، عمر لەساڵی(١٠٠)ی کۆچیدا کردی بە والی، لەناوچەی(ئەرمینیا)وە لەگەڵ ڕۆمەکاندا جەنگاوە و شکاندوونی و ئەسیرێکی زۆری لێ گرتوون، بەردەوام والی جەزیرە بوو تا سەردەمی (یزید)ی کوڕی (عبدالملك)و ئەویش کردی بەوالی عیراق و خوراسان، پاشان لەبەر هەندێ ناکۆکی هشام ی کوڕی عبدالملك لای برد، پاشتر کردی بە زیندان و لەڕێگەی خزمەتکارەکانەوە ڕێگەی هەڵاتنی بۆ ئاسان کرا و ئەویش ڕای کرد بۆ لای (مسلمە)ی کوڕی (عبدالملك)و داوای پەنابەرێتی لێ کرد و ئەویش بەڕێزەوە پەنای دا لەساڵی(١٠٧)ی کۆچیدا کۆچی دوایی فەرموو.[٣]

---

١ ـ سیر اعلام النبلاء(٥/٥٣).
٢ ـ هەمان سەرچاوە (٥/١٤٩) .
٣ـ سیر اعلام النبلاء (٥/٥٦٢) .

٥- (أبو بكر محمد)ی کوڕی(عمرو)ی کوڕی حزم:

والی شاری مەدینە بووە، یەکێکە لەپێشەواو زانا متمانە پێکراوەکان بووەو، لەسەرەتاوە ئەمیری شاری مەدینە بووە وپاشان بووە بەقازی ئەوشارە، دەڵێن: زاناترین کەسی سەردەمی خۆی بووە لەبواری دادوەریدا، لەڕیزی تابیعینە بچوکەکاندا هەژمار کراوە.[١]

عطای کوڕی خالد لەدایکی یەوە و ئەویش خێزانی (ابن حزم)ەوە دەگێڕیتەوەکە(ابن حزم)ی هاوسەری ماوەی(٤٠)ساڵە لەسەر جێگەنە خەوتووە.[٢]

٦- (عبدالعزين)ی کوڕی (عبدالله)الأموی:

ئەم پیاوە لەپێش حوکمی عمری کوڕی عبدالعزیزدا وسەردەمی(سلیمان)ی کوڕی(عبدالملك)دا والی شاری مەککە بووە، عمر بەپیاوێکی پاك ولێهاتووی زانیوە بۆیە لەجێگەی خۆی هێشتوویێتیەوە، (نسائی) و(إبن حبان) لەناو _ثقە_ کاندا ناویان بردووە.[٣]

٥- (رفاعە)ی کوڕی (خالد)ی کوڕی (ثابت الفهمی) :

عمری کوڕی عبدالعزیز کردی بەوالی وڵاتی میسر کە خۆی پیاوێکی خەڵکی میسر بوو، ناوبانگی خواناسی وپیاو چاکی و دادپەروەری وبەدوور لەپارەو دنیا ویستی دەرکرد بوو. ولەمانگی (ربیع الاول)ی ساڵی (٩٩)دا عمر لەسەر کار لای برد و(ایوب)ی کوڕی(شرجیل)ی خستە جێگای.[٤]

٦- (اسماعیل)ی کوڕی(عبدالله)ی کوڕی (ابی مهاجر المخزومی) :

عمرﷺ هەڵیبژارد وکردی بەوالی وڵاتی (مغرب) وپیاوێکی صالح ودنیانەویست، لەساڵی (٩٩)دا گەیشتۆتە وڵاتی(مغرب)، ناوبانگی چاکەی دەرکردبوو، هەق و

١ـ سیراعلام النبلاء (٥/٣١٤) .

٢ـ هەمان سەرچاوە.

٣ـ تاریخ خلیفه لا ٣٢٣ .

٤ـ عمرو سیاسته فی رد المظالم لا ٢٨٩ .

دادپەروەری بەرپاکردبوو لەو ناوچەیەدا سەرتاسەری بەربەریەکان لەسەر دەستی ئەوەدا موسڵمان بوون، زۆر سور بوو لەسەر موسڵمان بوونیان وعمری کوڕی عبدالعزیز نامەی دەنووسی بۆی وهانی دەدا لەسەر موسڵمان کردنی(أهل الذمه) وئەویش نامەکانی بۆ دەخوێندنەوە وئەم پیاوە لەساڵی(١٢٣) کۆچیدا گیانی پاکی سپارد بەپەروەردگاری جیهان.[1]

٧- (السمح)ی کوڕی مالك:

ئەمیری بەناوبانگ ی وڵاتی ئەندەلوس، عمری کوڕی عبدالعزیز کردی بەوالی وڵاتی ئەسپانیای ئێستا، فەرمانیشی پێدا کەجۆری زەوی یە ڕزگاربووەکان جیابکاتەوە وکامەی بەزۆر ولەجەنگدا گیراوە وکامەی بەسولح وبەبێ جەنگ گیراوە تا پێنج یەك وخەراجی جیابکاتەوە هەروەها داوای لێ دەکرد دەربارەی ئەندەلوس وکاروکاسبی خەڵکەکەی وحەزو ئارەزووەکانیان شتی بۆ بنووسێت و ئەویش بۆی دەنووسی، لەئاکامدا لەجەنگی فرنجە(دژبەفەرنسی یەکان)دا گەیشتە پلەی بەرزی شەهیدی.

دووەم: هەڵبژاردنی کاربەدەستەکانی

فەرمانڕەواو کاربەدەستانی خەلیفە_ جێگری خەلیفەن بەسەر ئەو شوێنانەی خۆیانەوە و هێڵی پەیوەندین لەنێوان خەلیفە و میللەتدا، ئەگەر خەلیفەزۆر زیرەك و لێهاتوو بێت لەبەڕێوە بردنی وڵاتدا _ هیچ سەرکەوتن بەدەست ناهێنێت_ ئەگەر زیرەکانەو بەوردی کۆمەڵێ والی وفەرمانڕەوای چاك و لێزان هەڵنەبژێرێت تا کاری ناوچەکانی بۆ ئاسان بکات.

لەبەر ئەم هۆیە بوو، عمر زۆر زۆر گرنکی دەدا بەهەڵبژاردنی والی و ئەمیرو فەرمانڕەواکانی و ئەگەر بەوردی لەکارەکانی عمر بکۆڵینەوە لەم بوارەدا بۆمان دەردەکەوێت کەکۆمەڵێ مەرجی هەبووە لەهەڵبژاردنی ئەو کەسانەدا کە کاریان بۆ دەکرد لەهەرێمەکاندا.

---

١ ـ عمرو سیاسته فی رد المظالم لا ٢٩٣ .

گرنگ ترینی ئەو مەرجانە:

تەقواو لەخوا ترسان و دەست پاکی وموسڵمانەتی_ئاینداری_ ، کاتێ(خالد)ی کوڕی (الريان)ی لابرد کەپێشتر سەرۆکی پاسەوانانی سەردەمی (وليد)ی کوڕی(سليمان)دا، عمر سەیری دەم وچاوی پاسەوانەکانی کردو وپاشان(عمرو)ی کوڕی(مهاجر)نصاری بانگ کردو پێ ی ووت:

سوێند بەخوا ئەی(عمرو)تۆ چاك دەزانیت جگە لەبرای موسڵمانی هیچ خزمایەتی یەك لەنێوان من وتۆدا نی یە، بەڵام بەگوێ ی خۆم گوێم لێ بوو قورئانت خوێندووە، لە کاتانێکی وادا تۆم دیوە نوێژت کردووە کەباوەڕت نەکردووە کەس چاوی لێت بێت، دەبینی زۆر جوان نوێژت دەکرد، دەی فەرمووئەم شمشێرە بگرەو هەموو پاسەوانەکانت دەدەمە دەست ودەتکەمە بەرپرسی هەموویان.[1]

نامەی دەنووسە بۆ کاربەدەستەکانی وپێ ی دەووتن: دەخیلتان بم هیچ کارو بەرپرسیایتی یەکمان نەدەنە دەستی کەس بێجگە لەهەڵگرانی قورئان، چونکە ئەگەر هەڵگرانی قورئان خێرنەدەنەوە ئەوا خەڵکانی تر هەر خێریان لێ چاوەڕوان ناکرێت.[2]

ئەگەر گومانی لەچاکی و لێهاتوویی کەسێکدا هەبوایە، پێش ئەوەی بڕیاربدات لەسەر ئەوەی بەرپرسیارێتی یەکی پێ بدات، لەحاڵی ورد دەبوویەوەو تاقی دەکردەوە، ئەوە بوو کاتێ عمر _ڕ_بوو بەخەلیفە، بۆ پیرۆزبایی لێکردن وەفدێك هاتە خزمەت خەلیفە بەسەرۆکایەتی(بلال)ی کوڕی (ابی بردە)و (بلال) هاتە پێشەوە وپیرۆزبایی لێکرد ووتی: ئەی ئەمیری باوەڕداران هەر کەسێك خەلافەت جوانی کرد بێت، تۆ خۆت خەلافەتت جوان کردووە، هەرکەسێ خەلافەت سەنگینی بکات ئەوا تۆ خۆت خەلافەتت سەنگین کردووە، بەچەند دێڕە شیعرێك مەدح و پیا هەڵدانی عمری کرد، عمریش پاداشتی چاکەی دایەوە، پاش ئەوە(بلال)مایەوەو

---

١ ـ سيره عمر بن عبدالعزيز (ابن الجوزی)لا ٣١ .

٢ ـ هەمان سەرچاوە لا ٨ . سراج الملوك ، طرطوسی لا ٢٥٥ .

بەردەوام لەمزگەوتدا نوێژی دەکرد، شەو ڕۆژ قورئانی دەخوێند، بەڕادەیەك خۆی بردە دڵی عمرەوە کەنیازی کرد بیکات بەوالی عێراق، ووتی: ئەم پیاوە زۆر چاك و لێهاتووە.

بەڵام عمرﷺ زۆر وریاو زیرەك بووە وبەڕواڵەتی هیچ کەس نەخەڵاتەوە بەڵکو هەوڵی داوە بزانێت لەژێرەوە چۆن پیاوێکن بۆیە کەسێکی متمانە پێکراو دەنێرێت بۆ لای وکەپێ ی بڵێت: ئەگەر من لە لای خەلیفە ئیشت بۆ بکەم تابتکاتە والی عێراق، چیم بۆ دەکەیت؟ ئەویش لەوەڵامدا پێ ی ووتبوو پارەیەکی زۆرت پێ دەدەم، کابرایش هاتەوە ومەسەلەکەی بۆ عمر گێڕایەوە و عمریش لەبەر چاوی کەوت و ناردیەوە بۆ وڵاتەکەی خۆی.[١]

زۆر پێ ی ناخۆش بووە کەسێك بکاتە فەرمانڕەوا کەپێشتر ستەمکار بووبێت یان هاوکارو پالپشتی ستەمکارانی کردبێت بەتایبەتی (حەجاج)ی کوڕی (یوسف الثقفی).[٢]

ئەگەر لەپێش عمردا ولەسەردەمی خەلیفە ئەمەویەکانی تردا خزمایەتی و سەربە ئەمەویەکان ڕۆڵی هەبووبێت لە هەڵبژاردنی بەرپرسیار بۆ هەرێمەکان، ئەوە لە کێشانەی عمردا کەمترین قورسایی نەبوو، بوونی نەبوو.

ئیمام (أوزاعی) دەگێڕێتەوە و دەڵێت عمری کوری عبدالعزیزﷺ لەماڵی خۆیان دانیشتبوو، هەموو گەورەپیاوانی هۆزی (ئومەیە) بەچواردەوریدا دانیشتبوون، عمر پێ ی ووتن: پێتان خۆشە هەریەکەتان بەرپرسیاریتی یەکی سەربازی پێبدەم؟ ووتیان: شتێك دەخەیتە بەردەستمان کەپێشمان نادەیت؟!

عمر ووتی: ئەم قاڵی یەی ژێرم دەبینن؟ خۆ من دڵنیام ڕۆژێ دێت برزێت، دەی من پێم خۆش نی یە بێنە سەری بەقاچەکانتان بیسی بکەن، دەی ئیتر چۆن کاروباری ئاینەکەمتان تەسلیم دەکەن! یان ماڵ وناموسی موسڵمانان بدەمە

١ ـ اثر العلماء فی الحیاة السیاسیة لا ١٨٢ .
٢ ـ هەمان سەرچاوە.

دەستتان! ؟ دەی ئەوە هەر نابێت، هەرنابێت! ![1]

لەئاکامی ئەم سیاسەت وشێوازی هەڵبژاردنی کاربەدەستتان لەسەر بنەمای لەخواترسان و لێوە شاوەیی یەی عمردا، وای کردبوو لەوەی ئاشتی وئارامی سەرتاپای وڵاتە یەکگرتوەکانی ئیسلامی گرتبوویە.

بەجۆری کەهەموو خەڵکی لەگەورە کاربەدەستەکانیان ڕازی بوون و کردەوەکانیان بەبەرز دەنرخاندن، کەلەناو هەمواندا کەسێکی تێدا نەبوو لەسەر شێوەی حجاج بێت، کەبەزۆر وزەبرو زەنگ مامە ڵە لەگەڵ مللەتدا بکات، بەبچوکترین تۆمەت کێشی زیندانەکانیان بکات، هەروەك کەسێکی هۆز پەرست و ڕەگەز پەرستی دانە نابوو تاخێروبێری بۆ کۆمەڵێ کەسی تایبەتی بێت وباقی خەڵکانی تر ڕقی لێ هەڵ بگرن وئاڵای دژایەتی بەرامبەر هەڵبکەن.[2]

سێ یەم : سەرپەرشتی ڕاستەوخۆی کاروبارەکانی دەوڵەت

عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله خۆی سەرپەرشتی کاروبارەکانی دەوڵەتی دەکرد ئیتر ئەو کارە گەورە بوایە یان بچوك، چاودێری کارەکانی کاربەدەست و ئەمیرو والی یەکانی خۆی دەکرد لەسەرجەم هەرێمەکاندا، ئەمەش لەڕێگای ئەو دەزگایانەوە بۆ دەچووە سەر وەك دەزگای پۆستەو گەیاندن ـ البريد ـ ودەزگای هەواڵگری گەورە کەهەموو کون وقوژبنێکی وڵاتە یەکگرتوەکانی ئیسلامی گرتبوویەوە و هەموو خەلیفەکان بەکاریان دەهێنا بۆ کۆکردنەوەی زانیاری و بۆ ئاگاداربوونی ڕاستەوخۆ لەکاروباری بەڕێوەبردنی هەرێمەکان، ئەم دەزگایانەیش بەشێوەیەکی هەڕەمەکی هەربوون بەڵام لەسەردەمی (عبدالملك)ی کوڕی (مروان)دا پەرەی پێدرا وبوون بە دوو دەزگای گرنگی دەوڵەت.

---

١ ـ سير اعلام النبلاء (١٣٢/٥) .

٢ ـ أثر العلماء في الحياة السياسية لا ١٨٣ .

لەگەڵ ئەوەدا کەعمررحمه الله زۆر بە وردی و ژیرانە والی وئەمیرە متمانە دارەکانی دەستنیشان دەکرد بۆناوچەکان، بەڵام ئەمە وای نەدەکرد کەچاودێریان نەکات و لێبرسینەوەی نەبێت لەگەڵیان و گەلەکانی ژێردەستیان فەرامۆش بکات لەسەر بنەمای متمانە، بەڵکو ڕاستەوخۆ چاودێری هەق و دادپەروەری والی یەکانی خۆی دەکرد لەگەڵ میللەتدا وشەو نوێژو خواپەرستی و پارەنە خواردن و هتد..... چاودێری هەموو والی وئەمیرێکی سەربازی دەکرد.

ئیتر بەڕادەیەك کارەکانی بەهەند ـ جدی ـ دەگرت، تاوای لێ هات شیعاری: (کاری ئەمڕۆ مەخەرە سبەینێ) ی هەلگرتبوو، تا جارێکیان پێیان ووت: ئەی ئەمیری باوەڕداران، چۆنە ئەگەر سواری وڵاغەکەت ببوتیایە وئەمڕۆت بکردایە بەمۆلەت وحەوانەوە.

عمریش لەوەلامدا دەیووت: دەی کێ کارەکانی ئەمڕۆم بۆ بکات؟ ووتیان: سبەینێ بیانکە، عمریش سەرێکی باداو ووتی : کاری یەك ڕۆژ پیاو ماندوو دەکات، جاوەرە کاری دوو ڕۆژم لەسەر کۆببێتەوە.[١]

(میمون)ی کوڕی (مهران) دەڵێت: شەوێکیان بۆ شەو نشینی لەلای عمری کوڕی عبدالعزیز مامەوە، پێم ووت: ئەی ئەمیری باوەڕداران، ئەوە چۆن ماوی تۆ بەم جۆرەی من دەتبینم کاردەکەیت؟ کەتۆ بەڕۆژدا کاروباری خەڵکی بەڕێوە دەبەیت وپێویستی یەکانیان بۆ جێ بەجێ دەکەیت، بەشەویشدا لەگەڵ ئێمە کۆدەبیتەوە، خوایش ئەیزانی دوای ئێمەیش بەتەنهایی چی تر دەکات ـ واتە شەو نوێژ ـ .[٢]

عمررحمه الله زۆر لەکاتەکانی خۆی تەرخان دەکرد بۆ کێشانی سیاسەتە چاکسازیەکەی کە هەموو گۆشەکانی ژیانی گرتبوویەوە چ لایەنی ئابوری یان سیاسی یان ئیداری بوایە، تا وای لێ هات لەدوای خۆی برێکی گەورەی لەو سیاسەتانە بەجێ هێشت کەبوونە بنەمای مەوادی خامی یاسای چاکسازی گشتی، و

---

١ ـ سیرةعمر بن عبدالعزیز، (ابن عبدالحکم) لا ٥٥ .

٢ ـ الطبقات(٣٧١/٥) .

ئەو سیاسەت و بۆ چوون ونەخشانەی کەدای دەڕشتن _ لەڕێگەی نامەبەرەکانی یەوە دەیگەیاندە هەموو هەرێمەکان وداوای جێ بەجێ کردنی لێ دەکردن، زۆر جاریش لەگەڵ ئەو ئاراستە جوانانەشدا کۆمەڵێ ئاراستەی پەروەردەیی بۆ دەناردن وەك ڕوون کردنەوەی گەورەیی ئەو کارەی پێیان سپێرراوە، بەچاودێری خوایی دیترساندن و فەرمانی پێ دەکردن کەلە خوا بترسن و لەهەموو کاروکردەوە و فەرمانێکیاندا بیکەن بەچاودێر بەسەر خۆیانەوە.[1]

ئەم ئاراستەو ئامۆژگاریانەی عمر بۆ کاربەدەستەکانی گاریگەریەکی ئەو تۆیان هەبوو کە زەبروزەنگ و قەمچیش ئەو ڕۆڵەیان نی یە، زۆر لەو گاریگەرتر بوو کەفەرمانی لابردن ودوور خستەوەیان دەربکات.

جارێك نامەیەك دەنووسێت بۆ یەکێکیان وپێ ی دەڵێت: برای خۆم، ئەوەت یاد دەخەمەوەکە درێژی شەوەکانی ناو ئاگری جەهەننەم، کۆتایی نەهاتن و هەتا هەتایی یەکەی لەیاد نەکەیت، دەخیلت بم کارێك نەکەیت خوات لێ بڕەنجێت و دواتر هیچ هات و هاوارێك کەڵکیان نەبێت بۆت.

کاتێ کاربەدەستەکە نامەکە دەخوێنێتەوە خۆی پێ ناگیرێت و وڵات بەجێ دێڵێت وخۆی دەگەیەنێتەوە عمر وپێ ی ووت: ئەوە بۆچی هاتوویتەوە؟ کابرایش ووتی: بەونامەیەت دڵ وهەناومت دەرهێنا، ساوەڵڵاهی تادەگەمەوە لای خوای عزوجل _هەرگیز بەرپرسیارێتی و فەرمانڕەوایی وەرناگرم.[2]

عمر رحمه الله هەربەوەشەوە نەدەوەستا کە ئامۆژگاری و ئاراستە و بڕیارەکانی بنێرێت بۆ کاربەدەستەکانی هەرێمە جیاجیاکان، بەڵکو بەدواداچوونی ئەوەشی دەکرد کەبزانێت تا چ ئاستێك والی یەکان جێ بەجێیان کردووە، تا چ ڕادەیەك بەرهەم وشوێنەواری ئەو ئاراستانە بەمیللەتە کەیانەوە دیارە ولێ ی سودمەندبوون.

ئیتر بەردەوام پرسیاری دەکرد لەو کەسانەی لەو هەرێمانەوە دەهاتن بۆ

---

١ ـ اثر العلماء فی الحیاة الساسیة لا ١٨٦ .

٢ ـ أثر العلماء فی الحیاة الساسیة لا ١٨٦.

پایتەخت ئەوەتا(زیاد)ی کوڕی (ابی زیاد المدنی) دەڵێت: کاتێ لەمەدینەوە هاتم بۆ لای عمر خێرا لێ ی پرسیم دەربارەی ناوی پیاو چاك و چاکەخوازانی ناوچکە چ پیاوان یان ژنانیان، پرسیاری دەربارەی هەندێ شت لێ کردم کەخۆی فەرمانی دابوو بەجێ بەجێ کردنی لەو وڵاتەدا ومنیش بەوردی بۆم باس کرد.[١]

جارێکیان لەگەڵ (موزاحیم) ی یاوەریدا سواری وڵاخ دەبن ولەشاردەردەچن ـ کەزۆر جار ئەوە پیشەی بووە تا هەواڵی لادێ و کاروباریان بەسەر بکاتەوە ـ و لەڕێگای گەیشت بەپیاوێك لەشارێکەوە هاتبوو، ئەوانیش دەربارەی خەڵکی و کاروبارەکانیان پرسیاریان لێ کرد، ئەویش پێ ی ووتن:

ئەگەر پێتان خۆش بێت بەگشتی بۆتان باس دەکەم، ئەگەر حەزیش دەکەن بەوردی ویەك یەك بۆتان باس دەکەم، ئەوانیش پێیان ووت: بەگشتی باسی بکە، کابرایش ووتی: من کاتێ ئەو شارەم بەجێ هێشت: ستەمکار تیایدا چەوساوەیە، ستەم لێکراویش سەر خراوە، دەوڵەمەندی فرە بووە، هەژارانیشی دانسقە.

عمر بەو هەواڵە زۆر دڵی خۆش بوو، پێ ی ووت: وەڵلاهی ئەگەر هەموو هەرێمەکانی ئیسلام بەم شێوەیە بوونایە لەهەموو دنیا پێم خۆش تر بوو ـ لەوەی خۆری لێ هەڵدێ ـ.[٢]

پیاوێك لەخوراسانەوە هات بۆ لای عمری کوڕی عبدالعزیز وماوەیەك مایەوە پاشان نیازی کرد بڕواتەوە و لەوکاتەدا بەعمری ووت: ئیشێ کارێ نامەیەکت نی یە؟ تابۆت بەرم بۆ خوراسان؟ وعمر کاتێ لەچاکی وهەڵسوکەوتی دڵنیابوو پێی ووت: ئایا دەتوانیت کارێك هەیە بۆمان بکەیت؟

پیاوەکە ووتی: بەڵێ، عمر پێ ی ووت: هەرکاربەدەستێك دادەنێم بەسەر خۆراسانەوە تۆ سەیری ژیان و هەڵسوکەوتی بکە، ئەگەر چاك و دادپەروەر و خواناس بوو ئاگادارم مەکە، بەڵام ئەگەر خراپ بوو ئاگادارم بکەرەوە.

---

١ ـ أثر العلماء فی الحیاة الساسیة (١٨٧/٥).

٢ ـ سیره عمر، ابن عبدالحکم لا ١١٥.

(مـزاحم) دەڵێـت: بـەردەوام ئـەو پیـاوە نامـەی بـۆ دەنووسـین وئێمـەش کاربەدەستمان لادەبرد بەسەر خوراسانەوە .[١]

لەمەوە تێبی نی ئەوە دەکەین کە عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله سودی لەسەر چاوە جیاجیاکانی هەواڵ گرتن وەر دەگرت، چونکە دەیزانی بۆزانینی هەواڵی کاربەدەستەکان و گەلـەکانیان پێویـست بـەوە دەکـات لەسەرچـاوە جـۆراو جۆرەکانەوە هەواڵیان لەسەر کۆبکاتەوە،لەسەر ئەو زانیاریانـە فـەرمان وبریـارە بـە سودەکانی دەردەکرد ، کە لەبەرژەوەندی میللەتی موسڵمان و دەوڵەتەکەی بوو.

ئەم چاودێری یە وردەی خەلیفە بۆ ئیش و کاری والی وئـەمیرەکانی بـوو بـەهۆی سـەقامگیربوونی ئاشـتی وئـارامی لەسـەرجەم هەرێمەکانـدا، هـەروەك وایـشی لەکاربەدەستەکان کردبوو کەهەمیشە ئاگایان لەخۆیان بێت و لەهـەق ودادپـەروەری لانەدەن وکارێ نەکەن میللەت بەدڵیان نەبێت و ئەوانیش عمر ئاگادار بکەن وعمریش لایانبات ، بەوجۆرە وەك عمریان لێ هاتبوو.

(ابـراهیم)ی کـوڕی (جعفـر) لـەباوکی یـەوە دەگێڕێتـەوە ودەڵێـت: (ابـوبکر)ی کوڕی(محمد)ی کوڕی (عمرو)ی کوڕی(حزم)م بینی بەشەو بەڕۆژ ئـیش و کارەکـانی ڕادەپەڕاند، ئەمەش لەبەر هاندانەکانی عمر بوو بۆی.[٢]

عمر پشکنەری دەنارد بۆ هەرێمەکان تا هەواڵی وردی بۆ بهێننەوە،(٣)پشکنەری نارد بـۆ خوراسـان، تـا دابنیـشن وسـەیری سـتەم وناهـەقی یـەکان بکـەن لـە ئـیش پێکردنی یاسای (خراج)دا کە(عدی) کوڕی(ارطاة) بڕیاری لەسەر دابوو.

هەروەها پشکنەرێکشی ڕەوانـەی عـیراق کـرد تـا هـەواڵی والی و میللەتەکـەی بـۆ بهێنێتەوە.[٣]

---

١ ـ الاثر العلماء فی الحیاة الساسیة لا ١٨٨ .

٢ ـ الطبقات (٣٤٧/٥) .

٣ـ عمر بن عبدالعزیز الزحیلی. لا ١٨٢ .

ئـەو کـارەی عمـر دەیکـرد لەبەدواداچـوونی کاروبارەکـانی دەوڵـەت و هـەڵس و کەوتی کاربەدەستان بەزاراوەی ئەبڕۆ ئەتوانین ناوی بنێین((چاودێری گشتی)) .

ئەوە بوو لەوەرزی حەجکردندا نامەی بۆ حاجیانی ماڵی خوا نووسی و ووتـی:... من بەریم لەوستەم و ناڕەواییانەی کاربەدەستەکانتان لێتـان دەکـەن... دەی هـیچ ستەم لێکراوێك ڕوخسەت وەرگرتنی ناوێت بێتە لام، من کۆمەك و پشتگیری هـەموو چەوساوەیەکم، هەرکارمەندێ لەکارمەنـدەکانی مـن لەحـەق لابـدات وکاربـە قورئـان وفەرموودە نەکات بۆتان نی یە گوێرایەڵی کردنی .....

هەرکەسێك هەواڵێکم بۆ بهـێنێ کـە خـوا بـەهۆی ئـەو کـارەی ئـەوەوە ئـیش و کارەکان چاك بکاتەوە. لەنێوان(١٠٠) دینـار تـا(٣٠٠) دینـاری پـێ خـەڵات دەکـەین، بەپێ ی نیەت پاکی گەورەیی کارەکەی.[١]

ئــەوەتا لەگــەورەترین کــۆنگرەی ئیــسلامیدا ئەمــە ڕادەگەیــەنێت، بــەڵکو بەجۆرەهاندانی دەروونی و مـادی چـاودێری جـێ بـەجێ کردنـی دەکـات، چـاودێری کاربەدەستەکانیشی دەکات، بەئاشکرا هانی خەڵکی دەدات بۆ مانگرتن و _عصیان المـدنی _ ئەگـەر کارەکانیـان لەسـەر بنـەمای قورئـان و سـوننەت بـەڕێوە نەبـەن، شتێکی ئاسایشە ئەگەر دەوڵەتانی ئیسلامی دەست بـەقورئان و سـوننەتەوە بگـرن پێویستیان بەبەرنامەو پرۆگرامی تر نی یە، لەکاتێـدا کـە دەسـت گـرتن بەودوانـەوە ئامانجی دەسنیشان کراوە بۆ موسڵمان.[٢]

چوارەم: نەخشە دانان لەسیاسەتی ئیداری عمردا

نەخشە دانان یان پلان دانان بەمانایەکی گشتی واتە: کردارێکە بۆ دابـین کردنـی پێویستی یەکانی دوارۆژ، دیاری کردنی هۆکاری هێنانەکایەی.[٣]

---

١ ـ عمر بن عبدالعزیز (ابن الجوزی) لا ٩٠ .

٢ـ النموذج الاداری المستخلص من سیرة عمر بن عبدالعزیز لا ٤١٣ .

٣ ـ الأدارة، المنیف لا ١٤٧ .

کەواتە دەتوانین بڵێین: پلاندانان لەئیسلامدا واتە: ئامادەسازی مرۆڤ بۆ پێش هاتەکانی داهاتوو، واتە ئێستا باسی چەند ساڵێکی تر بکرێت و کارەکانی دیاری بکرێت.[١]

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله هیچ بڕیارێکی دەرنەکردووە بەبێ ڕەچاوکردنی دواڕۆژو دانانی پلانی گونجاو بۆی و، پێشچاوخستنی پێشهاتەکان، باشترین بەڵگەیش لەسەر عەقل و ژیری و وردی عمر لەووتەیەیدا دەر دەکەوێت کەبە- رجاء ی ووت:(أن لي عقلاً أخاف أن يعذبني الله عليه) واتە: ئەی ڕەجا، من عەقلێکی گەورەم پێ دراوە زۆر دەترسم خوای گەورە سزام بدات لەسەری.

عمر دوای ئەوەی کەپشتی بەخوا دەبەست، لەدوای ئەوە پشتی بەکۆکرنەوەی زانیاری وزیرەکی ولێهاتووی خۆی لەخوێندنەوە وهەڵسەنگاندنی ئەو زانیارانەی کەدەگەیشتنە بەر دەستی، نەخشەی دواڕۆژی لەسەر دەکێشان ولەوبارەیەوە دەڵێت: هەرکەسێ بەبێ زانیاری و شارەزایی کارێك ئەنجام بدات ، ئەوە لەباتی ئەوەی چاکی بکات کارەکان خراپ دەکات.[٢]

عمری کوڕی عبدالعزیز لەکارو پلان دانانەکانیدا ئامانجەکانی دیاری دەکرد و سیاسەتی کاری هەڵدەبژارد، ئەو کارو کردەوانەی دیاری دەکرد کەدەیگەیەنێت بەوئامانجە، لەناوئەو ئاکامەیدا ئاکامێکی زاڵ و مەزن هەبوو، ئەویش، هێنانەکایەی چاکسازی ونوێخوازی راشدین لەسەر پڕۆگرامی پێغەمبەری خواو چوار خەلیفە راشدەکەی دوای خۆی.

بەرپاکردنی هەموو ئەو کارانەی دەیگەیەنێتە ئەو ئامانجە بەرزە وەك: بەرپاکردنی هەق وداد پەروەری ولابردنی ستەم و هێنانەوەی پێکەوە ژیانی نێوان مرۆڤ ونێوان بوونەوەرو ژیان وپەروەردگارەکەی، ئەمەش لەچوار چێوەی تێگەیشتنی گشتی لە ئاینی پیرۆزی ئیسلام.

---

١ ـ عمر بن عبدالعزيز ابن الجوزي لا ٢٦٦ .

٢ ـ عمر بن عبدالعزيز ابن الجوزي لا ٣٥٠ .

هەروەها دیاری کردنی سیاسەتی کار یەکێك بووە لەبنەماکانی پلاندانانی، ئەمەش لەرێگای جێبەجێ کردنەکانی عمرەوە دەردەکەوێت بۆ پلاندانانی ئیداری.

بەڵگەی گەورەیش لەسەر نەخشە دانانی عمر لەژیانی کاری داهاتوویدا، دووپات کرنەوەی ئەوەی کەتەنها دەست بەقورئان وسوننەتەوە بگیرێت، هەرگیز ئامادە نەبووە بۆ کاری دەمەقالە لەسەر مەسەلەکانی شەریعەت و ئاین دا، بەبێ ئەوەی کەئەو جێ بەجێ کاری شەرعی خوا بووە وشەرعیش لەسەرووی خۆی و میللەتیشەوە دەبێت لەجێ بەجێ کردندا، بۆیە بۆ جێ بەجێ کردنی ئەم پلانەی لەسەر میللەتی پێویست کردبوو کە دەست بگرن بە شەریعەتی بەرزی ئیسلامەوە.

لایەنی کارکردنیش بەبنەماکانی ئەو پلانانەیەوە هەر لەیەکەمین ڕۆژی دەست بەکاربوونی خەلافەتی وە وبەئاشکرا ڕای گەیاند کەکێ بۆی هەیە هاوری تیمان بکات وکێ بۆی نی یە، کە پێشتر باسمان کردووە.

شێوازی کارکردن بۆ هاتنەکایەی ئەو ئامانجانەی کەنەخشەی بۆ کێشابوون، لەسەرەتای کاریەوە ڕای گەیاند کەئەو جێ بەجێ کاری رینموونی یەکانی ئیسلامەو شوێن کەوتەیە نەك داهێنەرو دەست کاری کەری ئاین _المبتدع _ وگوێڕایەڵیش بۆ کەسێکە گوێ ڕایەڵی خوابێت، بنەمای کاریش دەبێت لەسەر بناغەی کارکردن بەدادپەروەری وچاکسازی وچاکەکاریوبەدەر لەستەم و دەستدرێژی ورەوشت نزمی.[1]

نەخشەکێشان وپلان دانانەی عمر گشتگیری بوو، هەموو بوارەکانی ژیانی گرتبوویەوە ولایەنێك نەمابوو نەیگرێتەوە، چ لەبواری سیاسەت ودادگاو حوکمڕانی وئابووری وپەروەردەو زانست و لایەنە کۆمەڵایەتی یەکان.

هەروەك گرنگی تایبەتی دەدا بەهەندێ لەهەرێمەکانی وەك خوراسان وعیراق بەشێوەیەکی جیا لەهەرێمەکانی تر، گرنگی دەدا بەدەزگا رێکخراویەکانی وەك: دادگا، (بیت المال)و بەرپرسانی خەراج، ولایەنی تریش.[2]

---

١ ـ عمر بن عبدالعزیز لا ٣٥، ٣٦، ١٠٢ .

٢ ـ النموذج الاداری المستخلص من سیرة عمر بن عبدالعزیز لا ٤٠٠ .

پێنجەم: ڕێکخستن لە ئیدارەی عمردا

ڕێکخستن هەمیشە بەدوای پلان داناندا دێت وتەواوکەری یەتی بۆ بەرپاکردنی ئەو هۆکارانەی دەبنە هۆی جێ بەجێ کردنی ئەو پلانانە، عمری کوڕی عبدالعزیز ڕێکخستنی دانابوو بەگرنگترین کارە لەپێشەکانی ئیدارەکەی بەجێگیرکردنی زاراوەی ڕێکخستن لەشێوازی ئیدارەکەیدا.

هەیکەلی ڕێکخستنی کاری بەم جۆرە بوو، کەدەبینین ئیش وکاری دەوڵەتی کردبوو بەچوار بەشی سەرەکی یەوە، ئەو چواربەشەیش لەژێرچوار ئەرکاندان کەئەمانەن، القاضی، خاوەنی (بیت المال) خەلیفە.[١]

ئەمەو کۆمەلێك دەزگای تریش وەك:خەراج، سەربازی، نووسەر، پۆلیس، پاسەوان، وخاوەنی مۆر، دەرگاوان.

ئەمەش هەیکەلی ئیداری حکومەتەکەی عمری کوڕی عبدالعزیزە لەخوارەوە:[٢]
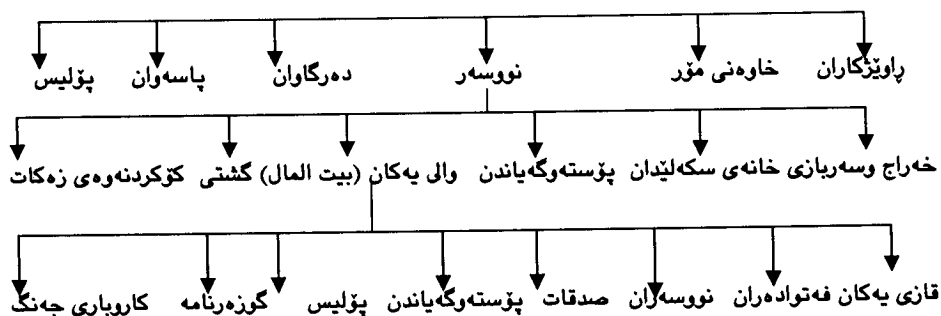
سەرۆکی دەوڵەت (خەلیفە عمری کوڕی عبدالعزین)

ڕێکخستنی لەلایەنی ئەوەی کەنێوان خەلیفە و والی یەکان لەلایەك و نێوان خەلیفە وگەلی موسڵمان لەلایەکی ترەوە ونێوان والی و ئەمیرەکان وگەل و ژێردەستەکانیانەوە، لەحکومەتی عمری کوڕی عبدالعزیز کۆمەلێ ڕێ وشوێنی گونجاو گیرایە بەر ودەتوانین بڵێین: زۆربەی نامەکانی عمر بۆ کاربەدەستەکانی بۆ

١ ـ النمذج الاداری لا ٤٠١ .
٢ ـ هەمان سەرچاوە.

هێنانەدی ئەم ئامانجە بووەو ولایەنی ڕێکخستن لەکرداری ئیداریدا پێوە دیار بووە.

بۆ نموونە: شێوازی هەڵس وکەوت کردنی ڕوون دەکردەوە لەنێوان والی و نێوان ستەم لێکراواندا وشێوازی پەیوەندی ئەو دوو نێوانە، کەبەجۆرێك بریاری دەرکردبوو کەستەم لێکراوان دەتوانن بێ پرس بێنە ژوورەوە بۆ لای خەلیفەو والی یەکان.

هەر لەشێوازەکانی ڕێکخستن: گەڕانەوەی زۆرێك لەکارو مەسەلەکان بۆ شێوازی سروشتی خۆی لەسەردەمی پێغەمبەری خوا ﷺ وخەلیفە ڕاشیدەکاندا، بۆ نموونە: زەویە کشت وکالی یەکانی خۆی لەخەیبەر گێڕایەوە بۆ سەردەمی پێغەمبەری خوا ، بەهەمان شێوەیشی کرد لەگەڵ زەوی (فەدەك) دا.

نامەی نووسی بۆ (ابوبکر)ی کوڕی (حزم) کەوالی مەدینە بوو لەوکاتەدا وپێی ووت: من لەکاروباری (فەدەك) ورد بوومەتەوە، سەیری دەکەم بەم جۆرە باش نی یە، بەڵکو وادەبینم بیگێڕمەوە بۆ سەردەمی پێغەمبەری خوا ﷺ ابوبکر وعمر و عثمان،بەرپرسێکی بەسەرەوە دابنی بەروبوومەکەی کۆبکاتەوە بەشێوەی ڕاست و دروست وبیخاتە(بیت المال)ەوە والسلام علیك.[1]

هەروەك چۆن نامەی دەنووسی بۆ هەموو کاربەدەست و والی وئەمیرەکانی و شێوازی کاروباری دارایی بۆ ڕوون دەکردنەوە سەرلە کۆکردنەوەی زەکات و خێرات و٥/ ١ی غەنیمەو ڕێکخستنی کاروباری بازرگانی و دیاری کردنی ئەو کەسانە بۆیان نی یە کاروباری بازرگانی ئەنجام بدەن.[2] وشتانی تریش .

هەروەك کاروباری دادگاو دادوەریەکانی ڕێك دەخستن وگرنگی گەورەی پێدەدان، چونکە هۆیەکی گەورەبوون بۆ کوژاندنەوەی زۆرێك لەناکۆکی یەکان و گەڕاندنەوەی مافەکان بۆ خاوەنەکانیان، بۆ هەموو هەرێمێك قازی یەکی تایبەتی دانابوو لەسەر ڕۆشنایی قورئان وسوننەتدا ناکۆکی یەکان نەهێڵێت، هەموو قازی یەکانی لەهەموو وڵاتەکاندا لەپیاو چاکترین وزانا ترین کەس لەو وڵاتەدا هەڵدەبژارد،

١ ـ سیره عمر بن عبدالعزیز(لا بن الجوزی) لا ١٣١.

٢ ـ سیره عمر (ابن عبدالحکم) لا (٧٨ـ ٨٣) .

وەك(عامر)ی کوڕی (شرحبیل) الشعبی لەکوفە، (حارث)ی کوڕی (یجمد الاشعری) لە موصل و(عمری) کوڕی (سلیمان المحاربی) لەدیمشق و کەسانی تریش .[1]

تەنانەت عمر خۆیشی ﷺ دادەبەزیە ناو کاروباری دادوەری، ئەوەی زۆر بنەڕەتی بوو لەکاروباری ڕێکخستنی دادگا ودادوەریدا لەلای عمری کوڕی عبدالعزیز ئەوە بوو کەزۆر پیاچوو نەوەی هەق بکرێت، چونکە گەڕانەوە بۆ هەق زۆر باشترە لەبەردەوام بوون لەناو ناڕەوایی دا .

کاتێ خەڵکی سەمەرقەند سکاڵای (قتیبە)ی کوڕی (مسلم)، یان برد بۆ لای عمری کوڕی عبدالعزیز وئەویش _ وەك پێشتر باسمان کردووە_ قازیەکی تایبەت کرد بۆ ڕەوانەوەی ئەو ناکۆکی یەی نێوان قتیبە وخەڵکی سەمەرقەند .

لەم بەسەر هاتەیشدا ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کەعمرﷺ بۆی دەرکەوتبوو کەخەڵکی سەمەرقەند لەسەر هەقن وسەرکردەی سوپای ئیسلام فێڵی لێ کردوون، کارەکەیشی نەدایە دەستی کاربەدەستەکەی خۆی لەسەمەرقەندکە (سلیمان)ی کوڕی (ابی السری)بوو لەترسی ئەوەی نەوەك هەواو ئارەزوو وای لێ بکات لەهەق لابدات وپشتی سوپای ئیسلام بگرێت،

بەڵکو فەرمانی دا قازی یەکی تایبەتی ئەو کێشەیە یەکلایی بکاتەوە، چونکە قازی هیچ گوێ بەمەسەلەی سیاسی وسەربازی نادات لە بەرنامەی خوا لانادات و شەرع چی بڵێت جێ بەجێ ی دەکات، دەی هەروایش بوو مەسەلەکەی لەبەرژەوەندی خەڵکی سەمەرقەند کۆتایی پێ هێنا وحوکمی دەرکرد کەسوپای ئیسلام بگەڕێتەوە شوێنەکانی خۆی لەپێش گرتنی شارەکەدا، بە بەڵگەی ئەوەی بردنەوەی جەنگەکە بەڕێگایەکی ناڕەوا بووە.[2]

هەروەك ڕێکخستنی کاروباری خەلیفەو دیوانی خەلافەتیشی گرتەوەو خۆی پیشانی میللەت دایەوە وەك کەسێکی ئاسایی موسڵمانان وئەوهەموو پاسەوان و

---

١ ـ عمر بن عبدالعزیز وسیاسته فی رد المظالم لا(٢٨٤ ـ٢٨٥) .
٢ ـ نظام الحکم فی الشریعه الاسلامیه والتاریخ الاسلامی(٤٠٧/١) .

کەژاوەو ئەسپسوارانەی بڕیاربوو بەدوای خەلیفەوە بن، لایبردن وهەمووی خستەوە (بیت المال). وهەندێ کاروباری سەرۆکی پۆلیسی لابرد کەجاران لەپێشی خەلیفەوە بەشمشێرێکەوە دەڕۆیشت وەك عادەتی خەلیفەکانی پێشوو، عمر پێ ی ووت: دەبڕۆ ئەو لاوە ئیشم بەتۆنی یە؟! من تەنها کەسێکی ئاسایی ناوموسڵمانانم، پاشان خۆی دەڕۆیشت وخەڵکیش بەدوایدا.[1]

شەشەم: خۆپاراستن لەگەندەڵی ئیداری

عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله هەوڵی دەدا بۆ ئەوەی وولاتی ئیسلام سەلامەت بێت لەگەندەڵی ئیداری، گرتنەبەری ئەو هۆکارانەی کەناهێڵن ڕووبدات، داخستنی بەنچەرەکان بەڕووی ژەهرە ئیداری یەکاندا، وەك: ناپاکی، درۆ، بەرتیل، دیاری و خەڵات ناردن بۆ بەرپرسان وفەرماندەکان، خەریك بوونی فەمانڕەواو ئەمیرەکان بەکاری بازرگانی یەوە، زیادە مەسروف، موڵەت نەدانی ئەمیرو کاربەدەستان بەجەماوەر کەبچنەلایان وحاڵی خۆیانیان تێ بگەیەنن، زوڵم وستەم کردن لەمیللەت، ئەمەو چەندان شتی تریش .

فەرموو لەگەڵ چەند هەنگاوێکی گرنگی عمر بۆ ڕێ گرتن لەگەندەڵی ئیداری:

١- زیادکردنی مووچەی کاربەدەست وفەرمانبەران :

یەکەم کاری عمر کردی بۆ ڕێ گرتن لەدزی وناپاکی کارمەندانی دەوڵەت، زیادەکردنی مووچەکانیان بوو، لەگەڵ ئەو ژیانە زبرو هەژاری یەداکەخۆی وماڵ و منداڵی خۆی تێدابوو، بەم کارەی ویستی وەزعی ئابوورییان باش بکات وناچاری ناپاکی کردن نەبن.

مووچەی فەرمانبەرەکانی بەجۆرێ بەرزکردەوە کەهەیان بوو لەمانگێکدا(١٠٠) دینار وهەشیان بوو (٢٠٠)دیناری وەردەگرت.[2]

---

١ ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز (ابن الجوزی) لا ٦٥ .

٢ ـ مەبەست (١٠٠) دیناری ئاڵتوونە .

عمر پاساوی ئەم کارەی بەوەدەدا کەبەم کارە ئیتر خۆیان یەکلایی دەکەنەوە بۆ کاروباری موسڵمانان، پێیان ووت: دەی ئەوەی دەیدەین بەفەرمانبەرەکانت، بیشیدە بەماڵ و منداڵەکەی خۆت؟ لەوەڵامیان دا دەیووت: مافی خۆیان زەوت ناکەم ومافی خەڵکانی تریشیان پێ نادەم، بەوشێوەیە ماڵ و منداڵەکەی خۆی لەوەزعێکی ئابوری نارەحەتتدا دەژیان، دەیووت ماڵ و منداڵی خۆم قەیناکا، بەڵام کەس و کارەکەم کاتی خۆی پارەی باشیان بۆ خۆیان داناوە.[1]

بەم کارەیشی دوو ئامانجی پێکا:

یەکەم: داخستنی دەرگاکانی خیانەت وناپاکی، چونکە نەبوونی دەبێتە هۆی بیرکردنەوە لەدزی وناپاکی لەپارەو پوولی موسڵمانان.

دووەم:فەرماندەوفەرمانبەرەکان پێویستیان بەکارو کاسبی وبازرگانی نامینێ و خۆیان بۆ کاری موسڵمانان یەکلایی دەکەنەوە .

٢- کاربەدەستانی لەدرۆ کردن پاراستووە:

(میمون)ی کوڕی (مهران)دەڵێت: چوم بۆ لای عمری کوڕی عبدالعزیز ولەوکاتەدا کاربەدەستەکەی کوفە لەوێ بوو، دەبینم زۆر لێ ی تورەیە، منیش ووتم: چی کردووە ئەی ئەمیری باوەڕداران؟ عمر ووتی: هەواڵم پێ گەیشتووە کە ووتویەتی هەرکەسێ شایەتی درۆ بدات زمانی دەبڕم!

منیش ووتم دەی شتی واناکات ئەی ئەمیری باوەڕداران، دەڵێ عمر ووتی: سەیری ئەم پیاوە ناکەن_مەبەستی(میمون)بوو، قسەی ئەو پیاوە دوو مانای خراپ هەڵدەگرێت، کە باشترینیان ئەوەیە درۆ دەکات دەی ئەوەدووڕووی زۆر خرابن.[2]

مەبەست ئەوەیە کە درۆکردن ڕوویەکی پڕ لەگوناهو خراپەیە، بەم کارەیش عمر ویستوویەتی کلکی گەندەڵی ئیداری لەبنا ببڕێت وئاگاداری کاربەدەستەکانی

---

١ ـ البدایە والنهایە لە (النموذج الاداری) لا (٣١٥) وەرگیراوە .

٢ ـ سیرە عمر (لابن الجوزی) لا ١٣٤ .

کردۆتەوە، کەبە هیچ جۆرێك فێڵ و درۆ ودەلەسە لەمیللەت نەکەن لەدەرکردنی بڕیارەکاندا.[١]

٣- ڕێگرتن لەوەرگرتنی دیاری وبەخشیش:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله نەیهێشتووە نەخۆی و نەبچوکترین، تا گەورەترین کارمەندی دەوڵەتەکەی دیاری لەخەڵکی وەربگرن، لەوەڵامی ئەو پرسیارەشدا کەپێیان ووتبوو: دەی ئایا پێغەمبەری خواوچوارخەلیفەکەی دیاریان وەرنەگرتووە ؟ لەوەڵامدا ووتبووی: بەڵێ، بەڵام بۆ ئێمە مانان وکەسانی دوای ئێمەیش بەرتیل وەرگرتنە.[٢]

هەروەها هەموو ئەو شێوازە نادروستانەی لابرد کە ئەمیرو والی یە ئەمەویەکان دیاریان لەخەڵکی وەردەگرت، بۆ نموونە دیاری (جەژنی نەورۆز)و(میهرەجان) کەجەژن وبۆنەی فارسەکان بوون، عمر بەنامەی ڕەسمی ئەو ڕێ و ڕەسمەی قەدەغەکرد و بەگوناە وتاوان و حەرام ناوی برد .[٣]

هەرشەو ئاگاداریشی دا بەهەر کاربەدەستێکی خۆی کەبەدەم داواکاری خەلیفەیان هەر خزمێکی تری یەوە بێن و لەماڵی موسڵمانانیان بۆ بنێرن .

بۆنموونە: کاتێك (فاطمە)ی کچی (عبدالملك) جوابی ناردبوو بۆ والی _(ابن معدی کرب) وداوای لێ کردبوو کەهەندێ لەهەنگوینی شاخی لوبنانمان بۆ بنێرەو ئەویش خێرا داواکاریەکەی جێ بەجێ بوو، هەنگوینی بۆ ناردبوو، کاتێ عمر هەواڵەکەی بیست نامەی بۆ والی یەکەی نووسی وپێ ی ووت: سوێند بەخوا، جارێکی تر شتی وا دووبارە بکەیتەوە، هەرگیز هیچ کارێکت نادەمە دەست وناشمەوێت بتبینم .[٤]

٤- ڕێگرتن لەزیادە مەسروف ـ الاسراف ـ :

عمر رحمه الله کۆمەلێ بڕیارو ئاراستەی دەرکرد بەمەبەستی ڕێگرتن لەبەفیڕۆدانی

---

١ ـ النموذج الاداری لا ٣١٦ .
٢ ـ سیره عمر (ابن الجوزی) لا ١٨٩ .
٣ ـ سیره عمر(ابن عبدالحکم)لا ١٣٦ .
٤ – المعرفه والتأریخ للنسوی (١/٥٨٠) .

سامانی موسڵمانان، یەکەم کارێ پێ ی هەستا لەپاش دەست بەکاربوونی خەلافەتی، هەموو ئەو ئیسراف وزیادەڕەویانەی لابرد کە بۆ خەلیفە ئامادەکرابوون، کەکۆمەڵێ ولاخ هێنران بۆلای ووتی ئەمەچی یە؟ ووتیان ئەم ولاخانە کەس سواریان نەبوون وتەنها خەلیفە سواریان دەبێت وبەس، عمریش وازی لێ هێنان چووە دەرەوەو بەدوای ئێسترەکەیدا دەگەڕا، بە_مزاحم_ ی ووت: هەموویان بخەرەوە (بيت المال)ی موسڵمانان.

هەندێ چادرو ژوری جوانیان ئامادەکردبوو کەهەموویان چۆڵ بوون وئامادەکرابوون بۆ خەلیفەی نوێ. و ووتی: _مزاحم_ هەرهەموویان بخەرە ناو (بيت المال)ەوە .

پاشان سواری ئێسترەکەی خۆی بوو، ڕۆیشت بۆلای قالی وفەرشە جوان و رازاوەکان کە کەس لەسەری دانە نیشتبوو بۆخەلیفەی دا هاتوو ئامادەکرابوون و بەقاچ کۆی کردنەوە تا حەسیرەکانی ژێری دەرکەوتن و ووتی: _مزاحم_ ئەم حەسیرانەمان بەسە هەموو ئەو فەرش و قالی یانە بخەرە (بيت المال).[1]

هەر بۆ دژایەتی کردنی زیادەڕەوی ومالی (بيت المال) بەفیڕۆدان، (میمون)ی کوڕی (مهران)ی بینی سەیری لیستی ناوی خەڵکیان دەکرد، پێ ی ووت: ئەم تۆمارانە چین؟ کەبە خەتی گەورە ودورو درێژ نووسراون کەهەمووی زیانە و لە(بيت المال)ی موسڵمانان دەکەوێت؟ بۆ ئەو مەبەستانەی نووسی بۆ هەموو کاربەدەستەکانی وپێ ی ڕاگەیاندن کە: تۆماری پان و گەورە بەکار نەهێنن و زۆر بەگەورەیی نەنووسن، نامەکانی عمرﷺ لەبستێك تێنەپەڕیووە.[2]

پێشتر باسی ئەوەمان کرد کەچۆن دەربارەی مۆم وچراکانی مەدینە نامەی بۆ والی شاری مەدینە نووسی وتێ ی گەیاند کەتۆ جاران بەتاریکایی شەو دەچوویت بۆ مزگەوت، بۆ مەسەلەی نووسینەکانیش پێ ی ووت: ئەگەر نامەکەمت پێ گەیشت بانووکی قەڵەمەکەت تیژبکەو ورد بنووسە ودێر مەپەڕێنەوە لە یەك لاپەڕەدا شتی

---

١ ـ سیره عمر (ابن عبدالحكم)لا ٣٣ .

٢ـ سیره عمر، ابن الجوزی لا ٨٨ .

زۆر بنووسه، چونکه نووسینی دورو درێژ سودی بۆ موسڵمانان نی یه بەڵکو زیانیش له (بیت المال)ەکه شیان دەدات، والسلام علیك.[١]

٥- نەیهێشتووەوە کاربەدەستانی بازرگانی بکەن:

لەیەکێ لەنامەکانیدا بۆ کاربەدەستێکی ناردبوو نووسی: وادەبینین کەپێشەوایان نابێ بازرگانی بکەن، هەروەك بۆ کاربەدەستان نی یە خۆیان بەکاسبی وبازرگانی یەوە خەریك بکەن لەکاتی دەوام و دەستەڵاتیاندا، چونکه ئەگەر ئەمیر کاسبی بکات کۆمەڵێ کاریگەری دێنەرێگای و هەندێ شتی توش دەبێت کەناڕەحەتن وباش وایە نەیکات.[٢]

ئەم بڕیارەی عمر لەبەر ئەوە بوو کەباش تێگەیشتبوو کەئەگەر کاربەدەست وبەرپرسەکان کاسبی وبازرگانی بکەن لەدوو شت دەرباز نابن:

+ یان ئەوەیە بەکاروکاسبیەکانەوە خەریك دەبن و پشت لەئیش و کاری موسڵمانان دەکەن وبۆیان ناکرێت.

+ یان ئەوەیە لەبەر پلەو پایەو مەقامە سیاسی یەکەی خەڵکی زیاتر نەرمی لەگەڵدا دەنوێنن وهەندێ شتی پێ دەدەن وبۆ دەکەن کەمافی خۆی نی یە ئیتر یان لەترساندا یان بە تەماحێکەوە .

لەبەر ئەم هۆیانە عمر ویستوویەتی دەرگایەك ی ترسناك دابخات کەسەر دەکێشێ بۆ گەندەڵی ئیداری و ئاکامەکەی باش نابێت .[٣]

لەدوای هەشت سەدەبەسەر کۆچی دوایی عمری کوڕی عبدالعزیزدا، نووسەر و زانایەکی وەك (ابن خلدون) دێت ولە(مقدمە) مەزنەکەیدا ئەم ڕاستی یە دووپات دەکاتەوەو زانایی و زیرەکی وڕاست بێژی عمر دەسەلمێنێت و دەڵێت: فەرمانڕەوایان بازرگانی بکەن زیان بەمیللەت دەگەیەنن وئیش وکارەکانیان بەئاستەم بۆ دەچێت بەڕێوە .[٤]

---

١ ـ سیره عمر، ابن عبدالحکم لا ٥٥.
٢ ـ سیره عمر، ابن عبدالحکم لا ٨٣.
٣ – النموذج الاداری لا ٣٢٠.
٤ ـ مقدمه ابن خلدون (له) رجال الفکر والدعوه ی الندوی وقرطیراوة لا(١/٤٦) .

٦-کردنەوەی پردی پەیوەندی نێوان حوکمڕایان و میللەت :

ئـەو پاسـەوانانەی کەبـە چـوار دەوری خەلیفـەکانی پـێش عمـردا بـوون، نـەیان دەهێشت، بەئاسانی خەڵکانی سـادە، یـان سـتەم لێکـراوان بگەنـە لای و رازی دڵـی خۆیانی بۆ بدرکێنن، وەك دیوارێکی پـۆڵاین وابـوون لـەنێوان میللـەت و خەلیفـەدا و کەس بۆی نەبوو بێتە لای خەلیفە مەگەر کەسێك خۆیـان پێیـان خـۆش بووبێـت و، لەگەڵ بەرژەوەنیاندا بگونجایە.

بەڵام عمر بەپێچەوانەی ئەوانەی پێش خۆیـەوەو دەرگـای خـستە سـەرپـشت بـۆ هەر یەکێك بیەوێت خەلیفە ببینێت، نەك هەر ئەوە بەڵکو دیاری و بەخششی گـەورە گەورەیشی دانـا بـوو بـۆ هـەر کەسێك هـەواڵی سـتەم لێکراوێکـی بـۆ بهێنێـت، یـان لەمەسەلەیەك دا._ ڕاوێژی پیٚ بکەن کە بەرژەوەندی موسڵمانان ودەوڵەتـە کـەیانی تێدابێت.

بۆ ئـەو مەبەسـتە نامـەی نووسـی بـۆ وەرزی حـەج ولـەویٚ بـۆ هـەموو حاجیـانی دنیایان خوێندەوە کەدەیووت پێیان: (هەرکەسـیٚ سـکاڵای سـتەم لێکراوێکمـان بـۆ بهێنیٚ یان قسەیەکی خێرامان بۆ بکات کە بەرژەوەندی تایبەتی، یان گشتی ئیش و کاری موسڵمانانی تێدابێت، ئەوە لە(١٠٠)دینارەوە تا(٣٠٠)دینـاری پـیٚ دەبەخـشین کەبەپیٚ ی نیەتی خـۆی ودووری ڕێگاکـەی بێـت، ئەمـەش بـەهیوای ئـەوەی مافێك زیندوبکاتەوە یان ناڕەوایی یەك نەهێڵێت، یان هەرچاکەیەکی تێدابێت).[١]

هەروەها فەرمانی بەکاربەدەست و والی یەکانی دەدا کەپردی پەیوەندی دروست بکەن لەنێوان خۆیان ومیللەتەکەیاندا، گوێیان بۆ بگرن ولـەحاڵ و وەزعیـان ئاگـادار بن، ئەوەش دەبێتەهۆی نەمانی زوڵم وستەم ودەسـت درێـژی کردنـە سـەمافەکانی خەڵکی، ڕێگە خۆش دەبێت بۆ هەموو تاکێك کەچـی دەوێـت بیڵێـت، بـەبیٚ ئـەوەی پەنا ببرێت بۆ هۆ کارگەلێك کەهیچ پەیوەندیەکیان بەئیسلامەوە نی یە.[٢]

---

١ ـ رجال الفكر والدعوه (٤٧/١) .

٢ ـ النموذج الاداری لا ٣٠٢ .

٧-لێپرسینەوەی کاربەدەستەکان لەبواری داراییدا :

(سەرکردەو فەرمانڕەوایان کەخۆیان دەست پاك بوون ودوربوون لەدزی و پارەخواردن، ئیتر ئەوە بەس نی یە و دەبێت چاودێری وردی خواری خۆیان بکەن ولەڕاستی ئەو وەسڵ و مەسروفانەی دەیکەن بکۆڵنەوە بەوردی، پاشان شەرم لەکەس نەکەن ولێپرسینەوەی توندیان هەبێت لەگەڵ ئەو کاربەدەستانەدا کەشتیان لەسەرەو دزی وناپاکیان لێ دەرکەوتووە).[١]

ئەوەتا هەرکە عمری کوڕی عبدالعزیز دەبێت بەخەلیفە، یەکەمین کاری ئەوە بوو، والی ولاّتی خۆراسانی بانگ کردو بەندی زیندانی کرد کەناوی (یزید)ی کوڕی (ملهب)بوو، هێنایە بەردەستی ولێ ی پرسینەوەی لەگەڵ کرد دەربارەی ئەومولك و سامانەی کەدەسی کەوتبوون ولەنامەدا بۆ (سلیمان)ی کوڕی عبدالملك نارد و ئاگاداری کرد وەبەلاّم پارەکانی نەهێنابوو.

(یزید)یش ووتی: تۆ خۆت دەزانیت من زۆر نزیك وخۆشەویست بووم لەلای (سلیمان)، ئەو نامەیەشم بۆیە بۆ نووسی تا بۆ خەڵکی بخوێنیتەوە، خۆت دەزانیت(سلیمان) داوای هیچ پارەیەکی نەکردووە کەلەنامەکاندا ئاماژەیان پێ کرابێت، یان فەرمانی بەشتێ نەداوە کەمن پێم ناخۆش بێت.

عمریش پێ ی ووت: من هیچ چارەیەکی ترم نی یە جگە لەوە نەبێت بتکەمە زیندانەوە، لەخوابترسە چیت لەلایە بیگێڕەرەوە، چونکە ئەوە سامانی موسڵمانانە وناتوانم چاویان لێ دابخەم، گەڕاندیەوە بۆ زیندان، لەزیندان مایەوە تا ئەو ساتەی عمر نەخۆش کەوت.[٢]

عمرزۆربەی کاتەکانی لەدورەوە چاودێری وردی کاربەدەستەکانی خۆی دەکرد و هەواڵی دەسپاکی دەپرسین وئەگەر شتێکی لێ ببیستنایە کە بەدڵی نەبوایە بانگی دەکردن ولێپرسینەوەی لەگەڵ دەکردن ولەپاشاندا یان چاك دەبوون یان یەکجاری لەسەر کار لایدەبرن.

١- ووتەی وەرگێڕ .
٢ - التاریخ الطبری (٧/٤٦٠_ ٤٦١_ ٤٦٢) .

جارێك نامەیەك دەنووسێت بۆ یەکێ لەکاربەدەستەکانی وەبڕگەیەکی زۆر جوانی پێ دەڵێت کەحەزم کرد بەعەرەبی یەکەی بیهێنمەوە، پێ ی دەڵێت:

((لقد كَثُرَ شاكوك، وقَلَّ شاكِروك، فاما عدلتَ، واما اعتزلت، والسلام)).[1] واتە: سکاڵا کارانت زۆربوون، سوپاس کارانت کەم بوون، یان دادپەروەر دەبیت، یان وازدێنیت لەئیش و کار، والسلام).

حەوتەم: هەرێمەکان لەنێوان مەرکەزی و لامەرکەزی دا

(عمری کوڕی عبدالعزیز ﷬ کاری بۆ ئەوە کرد کەهاوسەنگی یەك دروست بکات لەنێوان فدراڵیەت و کۆنفدراڵی واتە: هەرهەرێمە وسەربە حکومەتی مەرکەزی یە بەڵام جۆرە ئازادی یەکیشی پێ دەدرێت وبەشێوازێکی تر نەسەربەخۆیە بەتەواوی ونەژێردەستەیشە).[2]

هەندێ هەڵوێست گەلی عمر دەخەینە ڕوو کەئەم هاوسەنگی یە ڕوون بکاتەوە، ئەو فەرمانەی کەلەنامەکەیدا بۆ والی کوفەی ناردبوو ئەم مانایەی تێدا بەرجەستەبووە، تیایدا بەئاشکرا (مرکزیة)و سەربە حکومەتی مەرکەزی تێدا هاتووەو دەڵێت: (من تۆم کردووە بەوالی ئەوێ، بەودەستەڵاتەی خوا پێ ی داوم، پەلە نەکەیت لەکاری لەسێدارەدان و هەڵواسیندا، تا پێش وەخت من ئاگادارانەکەیت و ڕای من وەرنەگریت)[3]

عمر لەم مەسەلە گەورەوگرانەدا کە -کوشتن و لەناوبردنە_ وای بەباش زانیوە و بەبەرژەوەندی ئوممەتی ئیسلامی زانیوە کەسەربەخۆ خوێنی کەس نەڕژێت و پێش وەخت مەرکەزی لێ ئاگادار بکرێتەوە، هیچیش لەحوکمەکە کەم نابێتەوەو دێر بێت یان زوو دەکوژرێت بەڵام پەلەنەکران وهێمنی نواندن وپیاچوونەوەی بڕیار سەرنجامەکەی بەرپابوونی دادپەروەری لەدوایە،[4]

---

١ - عمربن عبدالعزیز عبدالستار الشیخ لا ٢٧٥ .

٢ - ووتەی وەرگێڕ .

٣ - تاریخ الطبری (النموذج الاداری) لا ٢٢٢ وەرگیراوە .

٤ -- تاریخ الطبری (النموذج الاداری) لا ٢٢٣ وەرگیراوە.

کۆمەڵێ کاروباری تریش هەیە کەگەورەتر وترسناکترن، عمر ڕوونی کردۆتەوە بۆ کاربەدەستەکانی کەلەو کارانەدا دەبێت بگەڕێتەوە بۆلای خەلیفە و شێوازی مەرکەزی یەت جێ بەجێ بکەن، چونکە ئەوشتانە کۆمەڵە مەسەلەیەکی گەورە چارەنووسی سازن وهەموو ئوممەت دەگرێتەوە، قورئان و سوننەتیش باسیان لێوە نەکردووە،

بەڵام عمر لەڕێگەی بڕیارو ئاراستەکانی یەوە بۆ سەرۆکی هەرێمەکانی وڵاتی ئیسلام سیاسەتی خۆی لەوبارەیەوە بۆ ڕوون کردونە تەوە ووتویەتی:_

(.....ڕوداو وگەڵێکی گەورە هەیە کەلەم دواییانەدا ڕوودەدەن و پێشتر قورئان و سوننەت جێگیریان نەکردوون، نابێت هەر ئەمیر وبۆ خۆی بڕیاری تێدا بدات و دەبێت بیگەڕێننەوە بۆلای خەلیفە وپاشان ملکەچی بڕیارەکەیشی بن).[1]

لەبوارێکی تریشدا کە کاری بەمەرکەزی یەت کردووە، ئەوەیە کەلە والی یەك زیاتری بۆ عێراق داناوە، هەروەك خوراسان وسجستان وعومانی والی کردووە کەڕاستەوخۆ سەر بەخەلیفەبن، هەروەك خۆی والی یەکی بۆ ئەندەلوس (أسپانیا) دیاری کردوە ئەمەش وەك زیادە گرنگی دانێك بەو دەڤەرەوە نەیخستۆتە سەر هەرێمی ئەفریقیا.[2]

ئەمەش مانای وایە عمر زۆر گرنگی داوە بەوەی، کە هەرێمەکان سەربە پایتەخت بن ومەرکەزی یەت ڕۆڵی گرنگی خۆی ببینێت.

- نموونەیش لەسەر ئەوەی کەکاریشی لەسەر سەربەخۆیی هەرێمەکان کردووە و (لامرکزیة)تی بەکارهێناوە لەوانە:

دەگێڕنەوە عمری کوڕی عبدالعزیز نامەی نووسیوە بۆ کاربەدەستی یەمەن(عروە)ی کوڕی (محمد)و پێ ی ووت: (من وانامەت بۆ دەنووسم، فەرمانت پێ

---

١ - سیرە عمر ابن عبدالحکم لا ٦٣ .

٢ - الاداری فی العصر الاموی. نجدة الخماش لا ١٠٧ .

دەکەم کەخۆت ستەم لەسەر موسڵمانان لابەرەو ناهەقی یەکان بگێڕەوە بۆ خاوەنەکانیان، مەسەلەکان هەموویان ئاراستەی من مەکەرەوە، تۆنازانیت چەند دوورە ڕێگاکەی نێوان من وتۆ، نازانی ڕووداوی مردنیش چەند زۆرە، تەنانەت ئەگەر منیش بۆت بنووسم کەبزنێکیش بەناهەق خورابوو، بیگێڕەوە بۆ خاوەنەکەی، تۆ نامەم بۆ دەنووسیتەوە کەئایا ڕەش بێت یان سپی؟!.

دەی لەکاروباری موسڵمانان بکۆڵەرەوە وخۆت مافەکان بۆ خاوەنەکانیان بگێڕەرەوەو بەرەو ڕووی منی مەکەرەوە).[1]

لەم بڕیارەوە ئەوپەڕی وردی دیوەجوانەکەی(مرکزیة)و(لامرکزیة) دەردەکەوێت و بەمەشدا دەردەکەوێت کە(لامرکزیة)لە بەرژەوەندی ئیسلام و ئوممەتەکەیەتی.[2]

هەڵوێستێکی تریش کەئەو پەڕی مانای ئازادی و فیدراڵیەت دەبەخشێت بەسەرجەم هەرێمەکانی وڵاتی پان و پۆری ئیسلام، ئەو نامەیەی عمر بوو بۆ والی شاری بەسرەی نارد(عدی)کوڕی (ارطاة)و پیێ ی ووت:

پاشان...تۆ هەر بۆ هەموو شتێك لەسەر ماو گەرمادا پیاوێکی موسڵمان ماندوو دەکەیت ودەینێریت بۆ لام تا دەربارەی سوننەت پرسیارێکم لێ بکات، تۆبەم کارەت وەك بلێ ی گەورەم دەکەیت، دەی سوێند بەخوا _حەسەنت بەسە_ واتە (حسن البصری) ﷺ ئەگەر ئەم نامەیەی منت پیێ گەیشت بۆ من و بۆ خۆت و بۆ سەرجەم موسڵمانان پرسیار لە(حەسەن)بکە[3]

کەواتە لەم نامەیەوە ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کەکات کوشتن بەکۆمەڵی کیتاب و مەسەلەی ڕۆتینی یەوە کاری والی یەکانە وەنابێت بۆ هەموو شتێك بگەڕێنەوە بۆ فەرمانی پایتەخت، بەڵکو دەبێت باوەڕیان بەخۆیان هەبێت وسوود لەزانست و زانیاری زانایانی نێو هەرێمەکە وەربگرن وپشت بەدادوەرو ژێرمەندەکانی ناوخۆیان ببەستن وهەق ودادپەروەری بەرپابکەن لەژێر ڕۆشنایی قورئان و سوننەت وڕێڕەوی

---

١ - الطبقات (٥/٣٨١) .

٢ ـ النموذج الاداری لا ٣٢٤ .

٣ ـ هەمان سەرچاوە.

چوار یاره ڕاشیدەکەی پێغەمبەری خوا ﷺ.[1]

هەروەها بەم نامەیەشدا ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کەهەموو هەرێمێکی ناو وڵاتە یەککگرتووەکانی ئیسلام، دەبێت ڕێزی گەورە وگران دابنێن بۆ زاناو پێشەوایانی ئاینی وسود لەزانست وزانیاری وبۆچوونەکانیان وەربگرن و لەبەڕێوەبردنی وڵاتدا بەشداریان بکەن.

(نەك وەك ئەمڕۆ - هەموو وڵاتە ئیسلامی یەکان - هەوڵ دەدەن مامۆستاو مەلاکان بکەنە خۆیان و لەژێر ناوی یەکێتی زانایاندا کۆیان بکەنەوەو لەژێر گوشاردا بەچاوترسێنیان بکەن فەتوای حەڵاڵ کردنی هەرشتێك حوکمڕاکان پێیان خۆشە لێیان بپچڕن لەلایەك و لەلایەکی تریشەوە دژایەتی کانیاوی ساف و زوڵاڵی ئیسلام وهەڵگرە گیان لەسەر دەستەکانی یانی پێ بکەن وهەموو شتێکی بیدعە ودور لەسوننەتی پێغەمبەریان پێ زیندوو بکەنەوەو بە بەشداری پێنەکردنیان لەبڕیاری چارەنووسی سازیەکانی وڵاتدا مانای جیاکردنەوەی ئاین لە دەوڵەتیان پێ ئەنجام دەدەن، دواتر یەك مامۆستا وپێشەوای ئاینی لەترسی بڕینی موچەکەی نەتوانێت ووتارێکی هەق بدات مەگەر وتارێك پیاوانی قەسر بۆی دابڕێژن وزیانی بۆ پەزەکان نەبێت).[2]

عمر رحمه الله لەکاری هاوسەنگی نێوان(مەرکەزیەت)و(لامەرکەزیەت)دا کۆمەڵێ پێوەری هەبوو لەوانە:

١- پێویست کردنی هەڵوێستەکان بە بەرژەوەندیەکی گشتی یان تایبەتی یەوە.

٢- دیاری کردنی ئەو کارە گرنگانەی کەهەرێمەکان ناتوانن سەربەخۆ ئەنجامیان بدەن بەڵکو دەبێت پایتەخت یەکلای بکاتەوە وەك کوشتن وهەڵواسین.

٣- هەندێ مەسەلە قورئان و سوننەت باسی نەکردووە، بەڵام قسەکردن تیایدا زۆر گرنگە.

---

١ - النموذج الاداری لا ٣٢٤ .

٢ - ووتەی وەرگێڕ .

٤- ڕەچاوكردنی دووری ماوەی نێوان خەلیفەو والی یەكان .
٥- ڕەچاوكردنی گرنگی كات و لەوانەیە زیانێكی گەورەی وەك مردن ڕووبدات.
٦- بوونی كەسانێك كەمتمانەیان هەبێت بەزانست وزانیاری و ژیرییان.
٧- كاری گەری زوو ئەنجام دانی كارەكان لەجێگەی خۆیاندا .
٨- ڕەچاوكردنی بەخشینی متمانە بەدادوەرەكان و والی وكاربەدەستەكان.[١]

لەژێر ڕۆشنایی ئەم پێوەرانەدا عمر توانی هاوسەنگی یەكی چاك وڕێك و پێك بخاتە نێوان(مركزیة)و(لامركزیة)و بەو كارە گرنگەیشی توانی بنەمایەكی چاك دابمەزرێنێت وپێشكەشی زانایانی بكات.لەبواری ئیدارەوبنەماكانی هەڵس و كەوت كردنی دروست لەگەڵ زمان وڕەگەزە جیاجیاكاندا لەچوارچێوەی دەوڵەتێكی یەكگرتوودا.[٢]

(بەمەش دا دەردەكەوێت بۆ خوێنەری كورد كە ئەم فیدراڵیەتەی ئێستا ئەم بەشە كوردیەی كوردستانی عێراق تیایدا دەژی ئیسلام هێناویەتی وئیسلام سەدان سەدە پێش ئێستا دانی ناوە بەهەموو هەرێمەكانی وڵاتەیەكگرتووەكانی ئیسلامدا و زمان ونەژادو جل و بەرگی تایبەتی خۆیانی پاراستووە وهەرلەخۆیان والی وسەركردەی هەڵبژاردووە).[٣]

هەشتەم: بنەمای نەرمی نواندن لەكاری ئیداری عمردا

عمری كوڕی عبدالعزیز ﷀ لەهەموو بوارەكانی تێگەیشتن وگفتوگۆ وفیكر و جێ بەجێ كردنی فەرمان و پابەندبوون پێوەیدا بنەمای نەرم ونیانی جێبەجێ كردووە.

(میمون)ی كوڕی (مهران) دەڵێت: (عبدالملك)ی كوڕی (عمری كوڕی عبدالعزیز)بەباوكی ووت: باوكە گیان، بۆچی ئەوەی هەق و دادپەروەری یە جێ بەجێ ی ناكەیت؟سوێند بەخوا گرنگ نی یەلەلام من وتۆ لەمەنجەڵدا بكوڵێنن لەو پێناوەدا؟

١ ـ النموذج الاداری لا ٣٢٦.
٢ ـ هەمان سەرچاوە.
٣ ـ ووتەی وەرگێڕ.

لەوەڵامدا عمر ووتی: کوڕی خۆم، من دەمەوێت خەڵکی لەسەر شتێکی زۆر ناڕەحەت ڕابهێنم، من نامەوێت هەموو ئەو شتانەی دادپەروەری تێدایە زیندوویان بکەمەوە، بەڵکو ئەوە دوا دەخەم بۆ کاتێك دنیا پەرستی لەدڵەکاندا دەردەهێنم، دێن بەدەم ئەمەوەو دڵخۆشیش دەبن بەمە).[1]

لەشوێنێکی تردا عمر دەڵێت: "خەڵکی نەهاتن بەدەممەوە لەکاری گەڕانەوەی مافەکان بۆ شوێنی خۆی، تاشتێکی دنیایم نەخستە بەردەستیان.[2]

عمر رحمه الله هەرلەسەرەتای وەرگرتنی خەلافەتەوە ئەوەی ڕاگەیاند کە هێنانەدی ئامانجەکان پێویست بەنواندنی هەندێك نەرمی نواندن _مرونة_ وچاوداخستن دەکات، مەسەلەکە بەوە سەرناگرێت کە(عبدالملك)ی کوڕی دەیووت گوایە لەوپێناوەدا ئامادەین هەردووکمان لەمەنجەڵدا بمانکوڵێنن وئیتر گوێ بەلایەنەکانی تر نەدرێت.[3]

ئەمەش هەڵوێستێکی تری عمرە کەووتو ووێژێکە لەنێوان خۆی وعبدالملك ی کوڕیدا ڕوویداوە: عبدالملك: ئەوە چۆن چاوەکانت دەچێتە خەو، کەهەندێ سکاڵای ماف خوراوان هاتۆتە بەر دەستت وهێشتا بەو جۆرەی خوا پێ ی خۆشە یەکلایت نەکردوونەتەوە؟

عمر: کوڕی خۆم، نەفسم وەکو وڵاخەکەم وایە، ئەگەر ڕەحمی پێ نەکەم نام گەیەنێتە جێگای مەبەست، ئەگەر خۆم و هاوکارەکانم ماندوبکەم ئەوەندەی پێ ناچێت منیش و ئەوانیش دەکەوین، من ئەوەندەی کاتە بەئاگا کانم بەتەمای پاداشتی خوام ئەوەندەش بەتەمای پاداشتم لەم کاتی خەوتنەم.

چونکە خوای گەورە ئەگەر بیویستایە قورئانی بەیەکجار دەنارد خوارەوە، ئەڵام یەك ئایەت ودووئایەت دابەزیوەتە خوارەوە تا دڵەکان بەنوری باوەڕ هێمن

١ـ سیره عمر(ابن الجوزی) لا ٨٨ .

٢ـ هەمان سەرچاوە .

٣ ـ النموذج الاداری لا ٣٢٨ .

بوونەتـەوە کـوڕی خـۆم ئـەم کـارەی مـن دەسـتم داوەتـێ زۆر گـرنگ تـرە لـەلام لەبنەماڵەکەی تۆ_مەبەستی ئەمەوی یەکان بوو_ کەژمارەیان زیاترە ودەستەڵاتیان بەهێزترە وپێش ئەوانیش ئەوەیەکەوە دەیزانیت،

ئەگەر هەمووی لەیەك ڕۆژدا چارەسەربکەم دەترسم لێم هەڵبستن، بەڵام ماف لەیەك دووکەس دەسەنمەوە، هەواڵەکەیشی دەگاتە ئەوانی ترومەسەلەکە ئاسایی دەبێت لەلایان).[1]

لەم بەسەر هاتانەی پێشووەوە ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کەتا ئاستێکی بەرز عمری کوڕی عبدالعزیز خاوەنی فیقهو تێگەیشتنێکی قوڵ بووە لەبواری چاکسازی و نوێ خوازیدا ولە بەرنامەڕێژی کردندا بۆ نەمانی زوڵم و زۆرو حەرام خۆری و بڵاوبوونەوەی داد ویەکسانی.[2]

مەبەست لەو ووشەیەی کەووتی: (من ئەگەر خۆم و هاوکارانم ماندووبکەم، کەمێك ناخایەنێت منیش و ئەوانیش دەکەوینە زەوی).

عمر دەیەوێت بڵێت: ووزەی مرۆڤ دیاری کراوە وکاری بەردەوام سنووری هەیە، مرۆڤیش بۆ وەرگرتنی ئەم کارە قورسانە پێویست بەکاتێك دەکات کەلێی بوەستیت تا قبوڵیان دەکات و پاشتر دەیگۆڕێت بۆ بەرنامەو ڕێرەوی ژیان و تێکەڵی خوێن و گۆشت و دەمارەکانی دەبێت، پاشتر لەگەڵ لەشی ولار و خانەکانی لەشیدا یەکدەگرنەوە.

بەبێ بوونی ئەم تێکەڵ بوون ویەکگرتنە دەروونی یە، بەردەوام پاڵەپەستۆی دەرەکی پاڵدەنێت بەمرۆڤەوە وئەم پاڵە پەستۆیەش ڕۆژ لەدوای ڕۆژ زیاتر نارەحەتی دەکات وڕۆژێك دێتە پێشەوە کە ئەو زۆرە دەرەکی یەی بەسەرەوە نەمێنێ پشتاوپشت بگەڕێتەوە سەر هەڵس وکەوتەکانی پێشتری.[3]

---

١ ـ سيرة عمر (ابن الجوزي) لا ١٠٦.
٢ ـ ملامح الانقلاب لا ١٧٣.
٣ ـ ملامح الانقلاب لا ١٧٣.

ئەوەی جێگای سەرنجە ئەم بڕگەیەیەتی کەدەڵێت:..... بەڵام من نان بۆ یەك دوو کەس وەردەگرمەوە و هەوالیش دەگاتە کەسانی ترو بەو جۆرە مەسەلەکە ئاسایی دەبێت لەلای ئەوانیش و، پاشان عمر لێرەدا پرۆژە وکارکردن لەسەری پێش کەش دەکات و لەپێناوی چاکسازی و نوێخوازیدا، چونکە زۆرن ئەو کەسانەی کەووتەی گەورەگەورە وقەبە دەردەبڕن بۆ گەلەکانیان _بەتایبەتی لەکاتی هەڵبژاردنەکاندا _ بەڵام کەمن ئەوانەی کەپرۆژەکانیان دەبەنە بواری کردەوە وجێ بەجێ کردنەوە ئیتر باکەمیش بێت ئەو جێ بەجێ کردنە.

بەڵام عمر ئەم چاکسازە مەزن وفەقیهە شارەزایە، دەیەوێت کۆمەڵێ پرۆژە بەکردەوە پێش کەش بکات و نایەوێت بەزۆر وتوندوتیژی وبێ پلان وبەرنامە ڕێژی، نەخێر بەڵکو ماف بۆ یەك کەس ودووکەس وەردەگرێتەوە، یان مافیان لێ دەسێنێتەوە و هەواڵەکەش دەگاتە خەڵکانی ترو، بەم کارەو وورد وورده پرۆژە چاکسازیەکە تێکەڵی خوێن ودەماری تاکەتاکەی ئوممەتی ئیسلام دەبێت و دەڵێن(دەستێك دەوڵەت بیبڕێت ئێشی نی یە).[1]

عمر رحمه الله لەگەڵ ئەم قۆناغ بەندی ونەرمی یەیدا ئەوەشی فەرامۆش نەدەکرد کەبەخشش و ماڵی دنیایی بدات بەو کەسانەی کەفەرمانڕەوایی دەکردن تادڵیان بۆ لای خۆی ڕابکێشێت.[2]

کەسیش مافی ئەوەی نی یە کەبڵێت: ئەمە دابەزین ولادانی عمری کوڕی عبدالعزیز لەئامانجە نوێخوازی وچاکسازی یەگشتی یەکەی لەبەرخاتری چارەسەری کاتی وپینەکاریەکی لاوەکی ... چونکە لەوەتی عمرمان ناسیوە و بووەتە گەورەی موسڵمانان _بستێك_ دابەزینی پێوە دیارنەبووە ئامانج و مەبەستەکانی قورئانی کەریم وسوننەتی خاوێن، بەڵام لێرەدا عمر کاربەشێوازە زیندووەکان دەکات کەدەبنەهۆی هێنانەدی ئامانجەکانی قورئانی پیرۆز بەتەواوەتی .

پاڵەپەسۆی بەردەوام تەقینەوەی لەدوایە، ئەم تەقینەوەیەش هەر چەند کەم

---

١ ـ ووتەی وەرگێڕ .

٢ ـ ملامح الانقلاب لا ١٧٤.

بێت بەڵام هەر سوتێنەرو ڕوخێنەر دەبێت، لەتوانای سەرکردە و فەرمانڕەواکاندا هەیە ئەم ڕووخان وسوتانە دووربخەنەوە بە بەکارهێنانی شێوازێکی زیندوو کە بگونجێت لەگەڵ سروشت ودەروونی مرۆڤدا، دەی بۆچی نایگرنەبەر؟.[1]

کاتێك (عبدالملك)ی کوڕی پیٚ ی ووت: ئەی ئەمیری باوەڕداران، فەرمانی خوا جیٚ بەجیٚ بکە، ئیتر بامنیش وتویش لەناو مەنجەڵدا بکوڵێنین، وەڵامی خەلیفەی نەرم ونیان ئەوە بوو پیٚ ی ووت: کوڕی خۆم، ئەگەر بمەوێت بەو جۆرە بکەم کە تۆ دەیڵێیت ناچارم پەنا بۆ شمشێر بەرم، دەی خێر نی یە لەخێرێکدا کە لەڕێگەی شمشێرەوە زیندوو بکرێتەوە.[2]

دەی کەواتە خەلیفەیەك ئا بەم جۆرە وبەنەرمی بجوڵێتەوە وبەم زیرەکی یە هەڵس وکەوت بکات هەرگیز ڕۆژی لەڕۆژان لەئامانجی خۆی لانادات.[3]

بەمانەی پێشەوەدا نەرمی عمر دەردەکەوێت لەبەڕێوەبردنی وڵات وجیٚ بەجیٚ کردنی سیاسەتەگشتی یەکان، بەرپاکردنی دادپەروەری وبڵاوکردنەوەی ئاینی پیرۆزی ئیسلام و دامەزراندنی دەوڵەت لەسەر بناغەی بیروباوەڕ .[4]

ئەمەش کۆمەڵیٚ بەڵگەیە لەسەر جیٚ بەجیٚ کردنی بنەمای نەرمی لەجیٚ بەجیٚ کردندا کەعمر بەکردەوە لەژیانیدا کاری لەسەرکردووە:

١- فەرمانی ئێمە نوێژت پیٚ دوانەخات:

عمررحمه الله جارێکیان چوو بۆ لای پاسەوانەکانی، پیٚ ی ووتن، کامتان ئەو پیاوە ئەناسن کە ماوەیەك لەمەوبەر ناردمان بۆ وڵاتی میسر؟ ووتیان: هەموومان دەیناسین، عمریش ووتی: کامتان منداڵ ترین کەستانن بابچێت بەدوایدا وبۆم بانگ بکاتەوە پاسەوانێکیان خۆی گەیاندە نیراوەکەو بانگی کردەوەئەویش وای گومان برد، کەعمر وای زانیوە ساردو سڕی نواندوە وخێرا نەچووە، پیٚی ووت: پەلەم لیٚ

١ ـ ملامح الانقلاب لا ١٧٤.
٢ – الكامل فی التاريخ لە ملامح الانقلاب لا ١٧٥ وەرگیراوە .
٣ ـ الكامل فی التاريخ لە ملامح الانقلاب لا ١٧٥.
٤ ـ النموذج الاداری لا ٣٢٩ .

مەکە هەرئێستا خۆم دەگۆڕم ودێم، پاشان بەپەلە هات بۆ لای عمر.

عمریش پیٚ ی ووت: ترست نەبێت، ئەمڕۆ ڕۆژی جومعەیە، لەشاردەرمەچۆ تا نوێژەکەی جومعەت نەکەیت، من تۆم ناردوە بۆ کارێکی زۆر، پاشان بەپەلە و گرنگی موسڵمانان، دەی هەرگیز لەکردنمان لێت بۆ هەر کارێك وات لیٚ نەکات نوێژەکانت لەکاتی خۆی دوابخەیت.[1]

دەی تەماشابکە لەگەڵ گرنگی و پەلەیی کارەکەیدا کەچی لەجیٚ بەجیٚ کردنەکەیدا نەرمی دەنوێنێت لەگەڵ ئەو نێرراوەدا.[2]

٢- بەربانگ بکەرەوە وپاشان بڕۆ:

عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله کاربەدەستەکەی ، کە بەسەر خوراسانەوە بوو بانگ کردەوە، هەر کە فەرمانەکە پێگەیشت خێرا خۆی کۆکردەوە وخۆی گەیاندەوە لای خەلیفە_ وەك جیٚ بەجیٚ کارێکی دڵسۆز_ وکاتیٚ گەیشتەوە کۆشکی خەلیفە لەدیمەشق_ وعمر ئاسەواری ماندوویەتی وشەکەتی ڕێگای تێدا بەدی کرد، بۆیە پرسیاری لیٚ کرد: کەی لەویٚ دەرچوویت؟ ووتی: لەمانگی ڕەمەزاندا.

عمر ووتی: ڕاستەکەن دەڵێن زۆر وشکیت!! دەی باشتر نەبوو خوت بگرتایە تاچەژنت دەکرد وئەوجا بکەوتیتایەتە ڕیٚ.[3]

٣- نارەحەتیان مەکەن، توندمەبن لەگەڵیاندا:

(ابن سعد) دەگێڕتەوە لە(میمون)ی کوڕی (مهران)ەوە کە بەرپرسی دیوانی دیمەشق بووە دەڵێت: مووچەیان بریەوە بۆپیاوێکی نەخۆشی درێژخایەن، منیش ووتم:قەیناکادەبێت لەگەڵ ئەونەخۆشانەداباش بین کەنەخۆشی ترسناك و درێژخایەنیان هەیە بەڵام مووچەی مرۆڤێکی لەش ساغیان پیٚ بدرێت؟!شتی وانابێت.

---

١ ـ سیره عمر لابن الجوزی لا ١٠٦ .

٢ ـ النموذج تلاداری لا ٣٣٠ .

٣ ـ تاریخ الطبری _له_ النموذج الاداری لا ٣٣٠ .

سكالآی ئەم بۆ چوونەمیان گەیاندبووە عمری كوڕی عبدالعزیز وپیان ووتبوو: زۆر توندوتیژە لەگەڵماندا وناڕەحەتمان دەكات، ئەویش نامەیەكی بۆ نووسیم و پێی ووتم: ئەگەر ئەم نامەیەی منت پێ گەیشت ئیتر توندوتیژ مەبە لەگەڵ خەڵكی وناڕەحەتیشیان مەكە، چونكە من ئەوەم پێ خۆش نی یە.[1]

عمر ئەم نامەیەی بۆ (میمون) نووسی كەلەبنەمای نەرمی نواندن لەبەر پرسیارێتی وە سەرچاوەی گرتبوو.

٤- نەرمی نواندن لەگفتوگۆو لێك گەیشتندا:

گفتوگۆی ئاشتیانە ووەلآمدانەوەی بەڵگە بە بەڵگە شێوازی عمربووە رحمه الله لەكۆبوونەوەو دانیشتنەكانی لەگەڵ خەواریجەكان دا بەكردەوە ئەم نەرمی یەی پێوە دیار بووە، _وەك پێشتر ئاماژەمان بۆ كرد كە_كۆمەڵێك لە_حەروریەكان_هاتن بۆ لای عمر، لەمەسەلەیەكدا گفتوگۆیان لەگەڵ كرد،

هەندێ لەیاوەرانی عمر ئاماژەیان بۆ كرد كەبیانترسێنێت وچاویان لێ سور بكاتەوە، بەڵآم عمر هەر نەرم ونیان ولەسەر خۆبوو لەگەڵیان تاڕێك كەوت لەگەڵیان كەتاماوە لە ژیاندا خواردن وجل وبەرگیان بگرێتە ئەستۆی خۆی، ئەوانیش بەوشێوەیە بەجێیان هێشت، كاتێ دەرچوون عمر دای بەئەژنۆی یەكێ لەهاوڕێكانیدا ووتی: ئەی فلآن كەس، ئەگەر چارەسەرێك هەبوو بۆ چارەسەركردنی هاوڕێكەت هەرگیز پەنامەبە بۆ داخ كردنی بەئاگر.[2] لەهەموو هۆكارەكانی هەڵس و كەوت كردندا نەرمی نواند لەگەڵیاندا.[3]

٥- نەرمی وكراوەیی فیكریی:

نەرمی وكراوەیی فیكریی عمر بەجۆرێك بوو بەئاشكرا پێوەی دیاربوو، كەبەدوربوو لە توندوتیژی و وشكی وكەللەپوچی،_ وەك پێشتر باسمان كرد_

---

١ ـ الطبقات (٧/٣٨٠) .

٢ ـ سیره عمر (ابن الجوزی) لا ٧٦_٧٨ .

٣ ـ النموذج الاداری لا ٣٣١ .

کەجارێکیان عمری کوڕی عبدالعزیز (یزید)ی کوڕی(أبی مالك)و(حارث)ی کوڕی(محمد)نارد بۆ ئەفریقیا، بۆ ئەوەی خەڵکی فێری سوننەت وژیانی پێغەمبەری خواﷺ بکەن، بڕیاریشی دا مووچەیان پێ بدات بەرامبەر ئەو کارە، (یزید) قبوڵی کردو (حارث) قبوڵی نەبوو کەبە پارە خەڵکی فێری ئیسلام بکات ووتی: من هەرگیز ئامادەنیم لەبەرامبەر زانستێکدا کە خوا فێری کردووم مووچە وەربگرم، مەسەلەکەیان بۆ عمر باس کرد وئەویش ووتی: ئەوەی (یەزید)کردوویەتی دروستە و هیچی تێدا نی یە، بەڵام خوا نموونەی(حارث)مان لەناودا زۆر بکات.[1]

دەبینی هەڵوێستێکی دیاری کراوی یەکلایەنەی نەبوو بەرامبەر ئەو دوو زانایە، لەگەڵ ئەوەشدا دوو ڕای جیاوازیان هەبوو لەوەرگرتنی پارە لەبەرامبەر زانست بەخشین دا، پشتگیری پارەوەر گرەکەی کرد و ووتی هیچ گوناهێکی تێدا نی یە، بەڵام دووعای خێرو چاکەی کرد بۆ (حارث)، کە نەرمی عمر دەگەیەنێت بەرامبەر ڕاجیاوازەکان لەیەك کاتدا، تەنانەت پێ ی وایەکە بنەمای نەرمی وکراوەیی فیکری و جیاوازی بیروڕا پێویست وچاکە، تەنانەت جیاوازی هاوەڵانی پێغەمبەرﷺ لەبیروڕادا پێخۆش بووە وەك دەڵێت:(پێم خۆش نەبوو کەهاوەڵانی پێغەمبەرﷺ جیاواز نەبوونایە لەبیرو بۆچووندا، چونکە ئەگەر جیاوازانە بوونایە، ڕێگەپێدان_رخصة_ نەدەبوو)،[2] ویان لەوبارەیەوە دەڵێت: ئەو جیاوازیەی ناو هاوەڵانی محمدﷺ ناگۆڕمەوە بەسورە وڵاخ.[3]

نۆیەم: گرنگی کات لەحکومەتەکەی عمردا

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله زۆربەی کاتەکانی_ ئەگەر نەڵێین هەمووکاتەکانی_ تەرخان کردبوو بۆ کاروباری دەوڵەت وبەرژەوەندی موسڵمانان یان جێ بەجێ کردنی هەقی پەروەردگار لەخواناسی وعیبادەت کردن، شەوەکانی بەنوێژو پاڕانەوە

---

١ ـ سیره ومناقب عمر، (ابن عبدالحکم)لا ١٣٧ .
٢ ـ سیرة عمر، (ابن الجوزی) لا ٢٧٥ .
٣ ـ الطبقات (٣٨١/٥) .

لەدەرگانەی خوا دەبردەسەر ولەدوای نوێژی وەتر ئیتر قسەی لەگەڵ كەسدا نەكردوە.[1]

هەردەربارەی لەدەست نەدانی هەلەكانی كات دەڵێت: ((ان الليل والنهار يعملان فيك فاعمل فيها)) واتە: شەوو ڕۆژ كارت تێدا دەكەن دەی تۆش كاريان تێدا بكە.

هەمیشە كاتی بەهەڵ دەگرت بۆ هەڵسان بەكارێكی چاكە یان دەركردنی فەرمانی خێرا ولەجێ ی خۆیدا و خێرا یەكلایی كردنەوەی ئیش وكارەكان ودەركردنی بڕیارە ئیداری یەكان، خۆ بەدور گرتن لەهەموو ئەو كارانەی كەدەبوونە هۆی دواكەوتنی كارێكی چاكەیان بەرژەوەندیەكی موسڵمانان، گەورەترین بەڵگەیش لەسەر ئەمە ئەو سێ بڕیارە بوو كەهێشتا(سليمان) بەخاك نەسپێرابوو دەری كردن.

وەك(ابن عبدالحكم) دەڵێت: هەركە(سليمان) بەخاك سپێردرا كاتی نوێژی مەغریب بوو، فەرمانی دا قەڵەم وكاغەزی بۆ بهێنن، سێ بڕیاری گرنگی نووسی، كەنێوان خۆی وخوا نەیتوانی دوايان بخات، یەكسەر هەرلەویدا ئیمزای كردن.

هەرچەندە هەندێ لەخەڵكی هۆی ئەم پەلەكردنەیان نەدەزانی، بۆیە بە لاقرتێ و چاو داگرتنەوە بەیەكتريان دەووت: دەی ئەم پەلەپەلەی بۆ چی یە؟ ئەی نەی دەتوانی خۆی بگرێت تادەگەڕایەوە ماڵەكەی خۆی؟! دەی وادیارە ئەمە خۆشەویستی پلەوپایەیە؟ وئەمە بوو ئەیان ووت پێ ی ناخۆشە بكرێتە خەلیفە؟!

خۆ ئەم كارەی عمر لەبەر خۆشەویستی كورسی وپلەوپایە نەبووە، بەڵكولێپرسینەوەی لەگەڵ دەروونی خۆیدا كردووە ووای بۆ چووە كەدواخستنی ئەو كارە هیچ پاساوێكی نی یە.

(ورد بەرەوە خوێنەری كوردی خۆشەویست، كەچۆن گەورەو فەرماندەی ڕاستەقینە زۆر پەلەیەتی ئیش وكاری موسڵمانان نەوەستێنێت وبەخێرایی ڕاپەڕێنرێت نەك وەك ئەمڕۆ گرنگ ترین كار دەوەستێنن بەبیانووی ئەوەی گوایە پەرلەمان لەمۆڵەتی هاوینەدایە!! یان سەرەك كۆمار لە گەشت وسەیرو سەفادایە! یان كەمێ ناساغە!! وهتد....).[2]

---

١ ـ سيره عمر،(ابن الجوزي) لا ٢١٠ _ ٢١١ .

٢ ـ ووتەی وەرگێڕ .

بڕیارەکانیش ئەم سێ بڕیارە بوون :

١- بڕیاری یەکەم: هیچ پەیوەندی یەکی بەخۆیەوە نەبوو، بەڵکو تایبەت بوو بەتێکۆشەران و گیان بازانی ئیسلام بوو لە_قسطنطنیە_کە ماوەیەکی زۆر بوو لەبرسێتی وناڕەحەتیدا دەژیان، ناڕەحەت بوو بوون لەبەردەمی دوژمنانی ڕۆمدا، عمر فەرمانی دەرکرد بەسەرکردەی سوپا(مسلمة)ی کوڕی (عبدالملك)کە گەمارۆی سەرقەڵاکان لابەرێت وسوپای ئیسلام پاشەکشە پێ بکاتەوە وعمر لەم کارەیدا پێی وابوو ئەگەر کارێك تایبەت بێت بەموسڵمانن ناڕەحەت وماندووەوە دەبێت پەلە بکرێت لەدەرکردنی بڕیار بۆیان .؟[1]

٢- بڕیاری دووەم: لابردنی بەرپرسی خەراجی میسر لەسەرکارەکەی کەناوی (اسامە)ی کوڕی (زیدالتشوخی)بوو لەبەر زوڵم و زۆر و نارەوایی و خۆسەپاندنەکانی لەو وڵاتەدا.

٣- بڕیاری سێ یەم: هەروەها فرمانی لابردنی والی ئەفریقیەی دەرکرد کەناوی (یزید)ی کوری(أبی مسلم) بوو، ئەویش لەبەر ناهەقی وزوڵم و ستەمەکانی کەهەواڵی بەباشی دەگەیشتەوە عمر.[2]

هەروەها گرنگی تایبەتی بەکات دەدا وەهەمیشە کاتی گونجاوی هەڵدەبژارد بۆراگەیاندنی فەرمان و بڕیار وئاراستەکانی تابەئاسانتر بگاتە هەموو لایەك، بۆ ئەو مەبەستە باشترین کاتی هەڵدەبژارد، ئیتر چ لەبەر زۆری خەڵکەکە یان لەبەر پیرۆزی شوێنەکە، کەزیاتر گرنگی پێ دەدرێت.

ئەوکاتەش وەرزی حەج کردن بوو کە یان خۆی وتاری بۆ پان دەدان بڕیارو فرمانی لەشێوەی نامەدادەنارد و بەسەر حاجی یەکاندادەخوێنرایەوە و فرمانەکانی زیاتر دەبوە جێگای گرنگی موسڵمانان، کەدوو ئامانجی دەپێکا:

---

١ ـ سیره عمر بن عبدالعزیز (ابن عبدالحکم) ل ٣٢ .

٢ ـ النموذج الاداری ل ٣٣٧، ٣٣٨.

١- بڵاوبونەوەی زیاتری بڕیارەکانی لەناو ژمارەیەکی زۆر لەموسڵمانان و وڵاتانێکی زۆردا.

٢- خێر بڵاوبونەوەی بڕیارو ئاراستەکانی خەلیفە لەناو کۆمەڵێکی زۆر لە موسڵماناندا وله کاتێکی گونجاودا.

یەکێ لەو نامانەی کە بەسەر حاجیانی ماڵی خودا خوێنرایەوە تیایدا هاتووە:

پاشان .... من لەم مانگە بەرێزەدا و لەم شارە بەرێزەدا ولەم ڕۆژی حەجی گەورەدا خوادەگرم بە شایەت و خۆم بەری دەکەم لەلای ئەو خوایە لەستەم و ناڕەوایی ئەوا کاربەدەستانەی ستەمیان لێ کردوون، لە دەستدرێژی ئەوانەی دەست درێژیان لێ کردوون، من بەریم لەوەی کەمن فەرمانم پێدابن یان پێ ی ڕازی بوو بم یان بەئەنقەست کردبێتم، مەگەر لێم تێك چووبێت یان پێم نەزانیبێ ورچایشم وایە ئەوەم لێ نەگیرێت ولێم خۆش بن بەتایبەت بزانن کەمن ئەوپەری لێبڕان وخۆ ماندوکردنم بەخەرج داوە، ئیتر هیچ بەربەستێك نی یە لەنێوان من ستەم لێکراواندا ومن پشت وپەنای هەموو چەوساوەیەکم، هەرکاربەدەستێکی من لەهەق لابدات و قورئان وسوننەت پەیڕەو نەکات، گوێڕایەڵیان مەکەن، کاری لابردنی یان مانەوەی دەدەمە دەستی ئێوە ئیتر،یان دەگەڕێتەوەبۆلای هەق یان دەینێرمەوە ماڵی خۆی.

ناهێڵم سەروەت وسامان لەلای دەوڵەمەندەکانتان تۆپەڵ ببێت و لە_فەئیشیتان هەژارانتان بێ بەش ناکەین، هەر کەسێ لەئێوە بێت بۆ لامان و هەواڵێکمان بۆ بێنێت کەخێرو خۆشی تایبەتی یان گشتی تێدابێت لەنێوان(٢٠٠)تا (٣٠٠)دیناری پێ خەڵادەکەم بەپێ ی نیەتی خێری خۆی ودووری ڕێگاکەی،

ڕەحمەتی خوا لەکەسێك کەدوری ڕێگاوای لێ نەکات کەنەیەت بۆ لامان وخوا بەهۆیەوە هەقێك سەربخات، ئەگەر لەبەرئەوە نەبوایە کەلەئەرکەکانی حەجم دەکردن کۆمەڵێ مەسەلەی هەق وڕەوام بۆ ڕۆشن دەکردنەوە کەخوا زیندوی کردونەتەوە وکۆمەڵێ مەسەلەی تریش لەنارەوایی یەکان کەخوای (عزوجل)لەگۆڕی ناون، ئەوەش چاکەیەکەو دەبێت سوپاسی خوای لەسەر بکرێت وسوپاسی کەسی ترنەکەن، چونکە ئەگەر خوا دەستم لێ بەربدات منیش وەك کەسێکی ئاسایرم لێ

دێت (واتە: خەلافەت بەڕێوە دەبەم وەقم بەهەق و ناهەقەوە نابێت_ والسلام).[١]

دەیەم: دابەش کردنی کارەکان

عمەری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله بەڕاشکاوانە بنەمای دابەشکردنی کاری ڕوون کردۆتەوە، کارەکانی بەرپرسیاێتی دەوڵەتی دیاری کردووە، بۆئەو مەبەستە نامەی نووسی بۆ(عقبة)ی کوڕی(زرعة الطائی)کاتێ کە کردی بەبەرپرسی خەراجی خۆراسان:

(......دەستەڵات چوار کۆڵەکەی هەیەو بەبێ ئەو کۆمەڵە کانە ڕاناوەستێت، واڵی کۆڵەکەیەکە، قازی کۆڵەکەیەکە، بەرپرسی دارایی_بیت المال_ کۆڵەکەیەکە، کۆڵەکەی چوارەمیش منم(واتە خەلیفە)[٢]

لەگەڵ تێبینی کردنی ئەم چوار کۆڵەکە گرنگەی دەوڵەتی ئیسلامدا کەبڕبڕەی پشتی دەوڵەتەکەن: والی کەسەرۆك کۆماری هەرێمەکانە وقازی ڕۆڵی وەزیری داد دەبینێت و بەرپرسی(بیت المال)کە ڕۆڵی وەزیری دارایی دەبینێت و خەلیفەیش کەسەرۆکی گشتی وڵاتە ئیسلامیە یەکگرتوەکانی.

کۆمەڵی پۆستی تر هەیە کەبەکۆڵەکە لاوەکی یەکان _مرغیە_ دادەنرێن وەك سەرۆکی جەنگ و جیهاد و(منصور)ی کوڕی (غالب) سەرۆکی بووە لەسەردەمی عمردا.[٣]

بەرپرسی ڕێك وپێك کردنی ریزەکانی سوپا(ولید)ی کوڕی (هشام)و (عمرو)ی کوڕی(قیس السکونی) .[٤]

پۆستێکی تر بەناوی ئاسایشی ناوخۆ، کە(عمر)ی کوڕی(یزید)ی کوڕی(بشر الکلبی)ی کرد بوو بەسەرۆکی پۆلیس.[١] (عمر)ی کوڕی(مهاجر)ی کوڕی(ابی مسلم

١ ـ حلیه الاولیاء (٥/٢٩٢ ـ٢٩٣) .
٢ ـ تاریخ الطبری لە النموذج الاداری لا ٣٤٢ وەرگێڕاوە .
٣ ـ سیره عمر (ابن عبدالحکم) لا ٧١.
٤ ـ تأریخ خلیفه لا٣٢٤.

الانـــصاری)کـــرد بەســـەرۆکی پاســـەوانەکان، (حبـــیش)یـــشی کـــرد بەســـەرۆکی دەرگاوانەکان ـ الحاجب ـ.[1]

هەروەك کۆمەڵێ خاڵی پشکنینی دانا لەسەر رێگای هەرێمەکان کە ئەمڕۆ بەخاڵی گومرگی سنور ناسراوە.[2]

پۆستێکی تـر کەتایبـەت بـوو بـە(نوسـین)ە وەکـە(لیـث)ی کـوڕی (ابـی رقیـە)ی مەولای(ام الحکم)ی کـچی(ابـو سـفیان) بەرپرسـی بـوو، بەرپرسـی مـۆریش(نعـیم)ی کوڕی (سلامە)بووە.[3]

بەشێکیش بۆ بەدواداچوونی کاروباری دارایی وچەند لقێکی هەبوو، وەك(خراج) و (عقبە)ی کوڕی (رزعة الطائی)بەرپرسی بووە.[4]

کۆکردنـــەوەی زەکـــات کـــە(عبداللـــە)ی کـــوڕی(عبـــدالرحمن)ی کـــوڕی(عتبـــە القرشـی)بەرپرسـی بـووە،[5] ودەزگـای_سـکەلێدان_کـە(عمـر)ی کـوڕی(ابـی حملـە القرشـی)بەرپرسـی بـووە.[6] وهـەروەها (صـالح)ی کـوڕی(جـبیر الغـدانی)سـەرۆکی (خراج)ی گشتی بووە.[7]

لـە بـواری فێرکـردن ورۆشـنبیرکردن دا عمـر هەسـتا بەدامەزرانـدنی دەزگـای فێرکردنی هەمیشەیی لەمزگەوتەکاندا، چەند کەسێکی دیاری کرد بۆ شارەزاکردن و فێرکردنی گەڕۆك لـەناو بیابـان نـشینەکاندا، هـەروەك کۆمـەڵێ کەسـی ڕاسـپارد بـۆ بانگەوازی رێگای خوا وفەرمان بەچاکەو بەرگری لە خراپە، کۆمەڵێ خانووی دروست کرد بۆ کاری دادوەری ولەمیسردا فەتوای دایەدەستی سێ زانای بواری (الفقە).[8]

---

١ ـ تأریخ خلیفە لا٣٢٤.
٢ ـ عمربن عبدالعزیز فی رد المظالم.
٣ ـ تاریخ خلیفە ٣٢٤.
٤ ـ تاریخ الطبری لە النموذج الاداری لا ٣٤٤ وەرگیراوە.
٥ ـ امراء دمشق لا ٤٨.
٦ ـ عمربن عبدالعزیز وسیاستە لا ٢٩٥.
٧ ـ تاریخ خلیفە لا ٣٢٤.
٨ ـ النموذج الاداری ٤٣٤.

لەگەڵ ئەم پۆستە گرنگەدا هەندێ پۆستی تریش هەبوون وەك بەرپرسی نوێژ، حەج، بەڕێوەبردنی کارەکان، پۆستەو گەیاندن وکۆمەڵێ پۆستی تر کەبواری باسکردنی هەموویان نی یە لێرەدا.

ئابەم شێوەیە عمری کوڕی عبدالعزیز یاسای دابەشکردنی پۆستەکانی بەڕێوەبردنی دەوڵەتی دامەزراند وبەڕاستی ئەتوانین بڵێین لەیەکێك سەرکردەمەزنەکان بووە.

فەرموون لەگەڵ هەندێك لەشێوازی تێگەیشتوویی عمری کوڕی عبدالعزیز لەکاری بەڕێوەبردنی دەوڵەتدا:

- هۆکاری سەرکەوتنی پرۆژە چاکسازی یەکەی عمری کوڕی عبدالعزیز:

کۆمەڵێ هۆکار بوونە هۆی سەرکەوتنی عمر لە هەوڵە چاکسازی ونوێ خوازیەکەیدا، وەك:

١- کۆمەڵێ ڕەوشتی مەزن لەکەسایەتی عمردا: وەك: زانایی، لەخواترسان، دنیانەویستی، بێ فیزی، نەرم ونیانی، لێبووردەیی، لێخۆشبوو، سووربوون(الحزم)دادپەروەری، گوناه نەکردن(الورع).

لەگەڵ توانایی بەڕێوەبردنی گەورە لەهونەری پلان ونەخشەکێشاندا، لەسەرکردایەتی وئاراستە کردن، ناسینی مرۆڤەکان.

٢- بوونی تێڕوانینێکی ڕوون وئاشکرای نوێخوازی وچاکسازی، کە ئامانجی ڕاندنەوەی دەوڵەت و ئوممەتە بۆ سەردەمی خەلیفە ڕاشیدەکان ولەسەر پرۆگرامی پێغەمبەرانە.

٣- کۆبوونەوەی ئوممەت لەدەوری ئەم پرۆژەیە لەپاش ئەوەی نیەتی پاك و دڵسۆزی خاوەنەکەیان بۆ دەرکەوت.

٤- بوونی کۆمەڵێك ئەستێرەی پرشنگدار لەزانایان کەلەوسەردەمەی ئەودا ژیاون وتوانای ڕابەرایەتی کردنی وڵات ونەتەوە کەیانیان هەبوو، بەگەیشتنی عمری کوڕی عبدالعزیز بۆ سەر کورسی دەستەڵات ئیتر بواری تەواویان بۆ ڕەخساو دەستیان کرد بەداهێنان و لەئەرك وکارە گەورەکاندا لێهاتوویی خۆیانیان سەلماند.

ئەمەش وانەیەکی گرنگە لەوەی کەزۆر گرنگ وپێویستە زانایانی ئیسلام لەهەموو ڕوویەکەوە زانابن ونابێت تەنها خەریکی زانستە شەرعی یەکان بن ولەگەڵ دەستپاکی ولەخوا ترسانەکەیاندا دەبێت. هەوڵی برەودان بە کەسایەتی خۆیان بدەن و توانای پێشەوایەتی کردن وسەرکردایەتی کردنی گەلیان تێدا دروست ببێت، ئەوکاتە بەزانا ڕەببانی یەکان دەژمێردرێن.

هەرئەوەش وایان لێ دەکات کەشەریعەتی خوا پیادەبکەن کاتێك دەستیان دەگاتە پۆستە بەرزەکانی دەوڵەت، ئەو کاتە سەرکردایەتی جەماوەردەکەن و لەدەوری پرۆژەی مەزنی حکومەتی ئیسلامی کۆیان دەکەنەوە.

٥ـ سووربوون و داکۆکی کردن لەسەر بەرپاکردنی حوکمی شەرع لەهەموو کارێکی گەورەو بچووکدا، لەسەر ئاستی دەوڵەت وئوممەت، ئەو کاتە کۆمەکی پەروەردگاریش دەبێتە بەشیان، لەوبارەیەوە خوای(عزوجل) دەفەرموێت:﴿وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ ٱلْقُرَىٰٓ ءَامَنُواْ وَٱتَّقَوْاْ لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَٰتٍ مِّنَ ٱلسَّمَآءِ وَٱلْأَرْضِ﴾الاعراف: ٩٦.

واتە: هەرکاتێ خەڵکی شارەکان باوەڕبهێنن ولەخوابترسن ئێمەش هەموو فەڕو بەرەکەتی ئاسمان وزەویان بەسەردا دەبارێنین.

شوێنەواری دەستگرتن بەقورئان وسوننەتەوە لەدەوڵەتەکەی عمردا:

وردبوونەوە لەقورئانی کەریم وفەرموودەکانی پێغەمبەرمان ﷺ وهەروەها وردبوونەوەش لەژیانی گەل ونەتەوەکان زانیاری یەکی چاك بەمرۆڤ دەدەن سەبارەت بەسوننەتی خوا لەخەڵکی وگەردوون وئاسمانەکاندا.

ڕوونترین جێگایش کەئاشنامان بکات بەسوننەتەکانی خوای گەورە و یاساکانی لەگەردووندا قورئانی کەریمە کەدەفەرموێت: ﴿يُرِيدُ ٱللَّهُ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ وَيَهْدِيَكُمْ سُنَنَ ٱلَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ وَيَتُوبَ عَلَيْكُمْ وَٱللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾ النساء:٢٦، واتە: (خوا دەیەوێت بۆتان ڕوون بکاتەوە ورێنمونیتان بکات بۆ سەر گوزشتەی ئوممەتانی پێش ئێوەو لەگوناهەکانیشتان خۆش ببێت وخوایش زاناو دانایە).

سوننەت وڕێڕەوەکانی خوامان بۆ دەردەکەوێت لەڕێگەی خوێندنەوەو شارەزابوونمان لە سوننەتەکانی پێغەمبەری خواوە ﷺ، کەهەموو کاتەکانی بەهەل دەزانی تاسوننەت و ڕێرەوێکی نوێی پەروەردگار بۆهاوەڵانی ئاشکرا بکات.

بۆ نموونە حوشترەکەی پێغەمبەری خوا ﷺ کەناوی(العصنباء) بوو زۆر خێرابوو، کەس پێشی نەدەدایەوە، بەڵام ڕۆژێکیان عەرەبێکی بیابان نشین هاتوو وپێشبڕکێی لەگەڵ پێغەمبەردا کرد ولەئاکامدا پێشی پێغەمبەری خوای دایەوە، بۆیە هاوەڵانی بەڕێزی پێغەمبەر (خوایان لێ ڕازی بێت) زۆر دڵتەنگ و ناڕەحەت بوون و پێیان ناخۆش بوو.

پێغەمبەر ﷺ کەبەئەوەی زانی ڕووی تێ کردن وسوننەتی خوای بۆ ڕوون کردنەوە وفەرمووی: ((حق على الله الا يرتفع شيء من الدنيا الا وضعه)).[1] واتە: خوا لەسەر خۆی فەرز کردووە کەهیچ شتێك لەدنیا تاسەر بەرز نەبێت وڕۆژێك دێت دای دەنەوێنێتەوە ودەیخات.

خوای گەورەیش لەقورئانە پیرۆزەکەیدا داوامان لێ دەکات کەبەدوای فێربوون و زانینی ڕێرەو وسوننەتەکانیدا بگەڕێین لەڕێگەی خوێندنەوەی ژیانی ئوممەت و گەلەکانی پێش خۆمان وبزانین چۆن بوون ولەئاکامدا چیان بەسەرهات؟

وەك دەفەرموێت﴿ قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ ﴿١٣٧﴾ هَٰذَا بَيَانٌ لِّلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ﴾ال عمران: ١٣٧، ١٣٨ واتە: لەپێش ئێوەوە ژیان وگوزەران وڕێڕەو هەبوو، دەی بەزەویدا بگەڕێن وبزانن سەرەنجامی بەدرۆخەرەوان چی بووە؟! وئەمەش ڕوون کردنەوەیە بۆ خەڵکی ورینمایی وئامۆژگاریشە بۆ لەخواترسەکان.

تایبەت مەندی یەکانی سوننەتەکانی پەروەردگار:

١- قەدەر دانانێکی پێش وەختە:

خوای(عزوجل) دەفەرموێت: ﴿ مَّا كَانَ عَلَى النَّبِيِّ مِنْ حَرَجٍ فِيمَا فَرَضَ اللَّهُ لَهُ ۖ سُنَّةَ

---

١ ـ البخاری کتاب الجهاد والسیر ژ ٢٨٧٢ .

ٱللَّهِ فِي ٱلَّذِينَ خَلَوۡاْ مِن قَبۡلُۚ وَكَانَ أَمۡرُ ٱللَّهِ قَدَرٗا مَّقۡدُورًا ﴾ الاحزاب ٣٨ .

واتە: حوکمی پەروەردگار و فەرمانەکانی(مەحاڵە)هەر ودەبێت بێنەدی، کەس ناتوانێت لەڕێگەیاندا بوەستێت وهەرچی خۆی بیەوێت ڕوودەدات وهەرچیشی نەوێت روونادات.

٢- گۆڕانی بەسەردا نایەت :

خـوای گـەورە دەفـەرموێت:﴿ وَلَوۡ قَٰتَلَكُمُ ٱلَّذِينَ كَفَرُواْ لَوَلَّوُاْ ٱلۡأَدۡبَٰرَ ثُمَّ لَا يَجِدُونَ وَلِيّٗا وَلَا نَصِيرٗا ﴿٢٢﴾ سُنَّةَ ٱللَّهِ ٱلَّتِي قَدۡ خَلَتۡ مِن قَبۡلُۖ وَلَن تَجِدَ لِسُنَّةِ ٱللَّهِ تَبۡدِيلٗا ﴾ الفتح: ٢٢_٢٣، واتە: سوننەتی خوا وایە ئەگەر دووڕوو دڵنەخۆشەکان وازنەهێنن لەدژایەتی کردنت، ئەوا نەفرەتی خوایان دەبارێت بەسەردا وناکامیشیان کوشتنە لەهەرشوێنێ بن وئەم سوننەتی خـوایش گـۆڕانی بەسـەردانایە وگەلانی پێشوویش هەروابوون.

٣- بێ گومان ڕوودەدات ونەهاتنە دی بۆ نی یە:

خوای (عزوجـل) دەفـەرموێت:﴿ قُل لِّلَّذِينَ كَفَرُوٓاْ إِن يَنتَهُواْ يُغۡفَرۡ لَهُم مَّا قَدۡ سَلَفَ وَإِن يَعُودُواْ فَقَدۡ مَضَتۡ سُنَّتُ ٱلۡأَوَّلِينَ ﴾ الانفال ٣٨.

واتە: بڵێ بەبێ باوەڕەکان وازدەهێنن لەکفرو سەر کەشـی ودوژمنایەتی کردنـی ئیسلام باشـە، خوالێیـان خـۆش دەبێـت، ئەگەر دەست پـێ بکەنـەوە ئـەوە وەك ئوممەتەکانی تریان بەسەر دێت واتە دەکەونە بەر خەشم و قینی خوا.

٤- دژایەتی ناکرێت ودژایەتی کردنی بێ سوودە :

خوای گەورە باسی گەلەکانی پێش ئیسلام دەکات کەدژایەتی خوایان کرد، لەهێزو دەستەڵات و ژمارەشدا لەئێوە زۆر تربوون بەڵام سوودی نەبوو دژایەتی یەکەیان وسەرنەکەوتن وەك دەفەرموێت: ﴿ أَفَلَمۡ يَسِيرُواْ فِي ٱلۡأَرۡضِ فَيَنظُرُواْ كَيۡفَ كَانَ عَٰقِبَةُ ٱلَّذِينَ مِن قَبۡلِهِمۡۚ كَانُوٓاْ أَكۡثَرَ مِنۡهُمۡ وَأَشَدَّ قُوَّةٗ وَءَاثَارٗا فِي ٱلۡأَرۡضِ فَمَآ أَغۡنَىٰ عَنۡهُم مَّا كَانُواْ يَكۡسِبُونَ ﴿٨٢﴾ فَلَمَّا جَآءَتۡهُمۡ رُسُلُهُم بِٱلۡبَيِّنَٰتِ فَرِحُواْ بِمَا عِندَهُم

مِّنَ ٱلْعِلْمِ وَحَاقَ بِهِم مَّا كَانُوا۟ بِهِۦ يَسْتَهْزِءُونَ (٨٣) فَلَمَّا رَأَوْا۟ بَأْسَنَا قَالُوٓا۟ ءَامَنَّا بِٱللَّهِ وَحْدَهُۥ وَكَفَرْنَا بِمَا كُنَّا بِهِۦ مُشْرِكِينَ (٨٤) فَلَمْ يَكُ يَنفَعُهُمْ إِيمَٰنُهُمْ لَمَّا رَأَوْا۟ بَأْسَنَا سُنَّتَ ٱللَّهِ ٱلَّتِى قَدْ خَلَتْ فِى عِبَادِهِۦ وَخَسِرَ هُنَالِكَ ٱلْكَٰفِرُونَ ﴾ غافر ٨٢ .

٥- تەنها باوەڕداران وانەو پەندی لێ وەردەگرن :

خوای گەورە لەسورەتی ال عمران ئایەتی ١٣٧_١٣٨ دادەفەرموێت: ﴿ قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا۟ فِى ٱلْأَرْضِ فَٱنظُرُوا۟ كَيْفَ كَانَ عَٰقِبَةُ ٱلْمُكَذِّبِينَ (١٣٧) هَٰذَا بَيَانٌ لِّلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ ﴾.

واتە: لەپێش ئێوەشەوە گەلانی تر ژیاون، دەی بگەڕێن بەسەر زەویدا وسەیر بکەن وبزانن سەرنجامی دوژمنان وبێ باوەڕان بەچی گەیشتووە؟ وئەمەش بەیانێکە بۆ خەڵکی ورێنموونی وئامۆژگاری یەبۆ باوەڕدارە لەخوا ترسەکان .

٦- بەسەر چاکەکاران وپیاو خراپاندا جێ بەجێ دەبێت:

باوەڕداران_کەپێغەمبەرانیش دەگرێتەوە_ وەك بێ باوەڕەکان ئەم سوننەتەی خوا دەیانگرێتەوە بەبێ جیاوازی واتە چی بریارێکی داوە بۆ باوەڕداران دێتەدی و چی بریارێکیشی داوە بۆ بێ باوەڕان دێتەدی .

کارکردن بەقورئانەکەی پەروەردگار شوێنەواری دنیایی وقیامەتی هەیە:شوێنەوارە دنیایی یەکان لەدەوڵەتەکەی عمردا ئەمانە بوون:

١- دەستەڵات وحوکم دەداتە دەستیان:

وەك بینیمان خوای گەورە وپەروەردگار حوکمی دایە دەستی عمری کوڕی عبدالعزیز ودەستەڵاتێکی مەزنی دایە دەستی، ئەمەش بەهۆی ئەوەوەکە زۆر سووربوو لەسەر بەرپاکردنی شەرعی خوا لەخۆی ماڵ ومنداڵ و دەوروبەر و هۆزەکەی وئوممەتەکەیدا، دڵسۆزانە خۆی یەکلایی کردبوویەوە بۆ پڕۆژە چاکسازی یە ڕاشیدی یەکەی، خوایش پشتی گرت وهاوکاری کرد، چونکە مەرجەکانی دەستەڵات وحوکم پێدانی لە لایەن خواوە، جێ بەجێ کردو هێنایەدی و

خوایش پەیمانی خۆی تێدا هێنایەدی.

خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَعَدَ ٱللَّهُ ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ مِنكُمۡ وَعَمِلُواْ ٱلصَّٰلِحَٰتِ لَيَسۡتَخۡلِفَنَّهُمۡ فِي ٱلۡأَرۡضِ كَمَا ٱسۡتَخۡلَفَ ٱلَّذِينَ مِن قَبۡلِهِمۡ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمۡ دِينَهُمُ ٱلَّذِي ٱرۡتَضَىٰ لَهُمۡ وَلَيُبَدِّلَنَّهُم مِّنۢ بَعۡدِ خَوۡفِهِمۡ أَمۡنٗاۚ يَعۡبُدُونَنِي لَا يُشۡرِكُونَ بِي شَيۡـٔٗا﴾النور: ٥٥.

ئەمەش سوننەتی خوایە وجێ بەجێ دەبێت وگۆڕانی بەسەردانایەت، بەسەر ئەو کەسانەدا کە دەیانەوێت شەرع ویاسای خوا لەسەر زەویدا بچەسپێنن.

٢- بەرقەراربوونی ئاشتی:

لەسەردەمی خەلیفە ئومەوی یەکان پێش عمری کوڕی عبدالعزیز _ڕ_ زۆری لەشۆرش کردن و دژایەتی کردن ودەنگی ناڕەزایی بەرزکردنەوە شیعاری زۆری لەگەلە موسڵمانەکەبووە، بەتایبەتی _خەواریجەکان_ کەبەردەوام بەحوکمی هیچ خەلیفەیەك ڕازی نەبوون ودژایەتیان کردوون .

بەڵام کاتی عمر چووە سەر حوکم لەڕێگەی گفتوگۆی ئاشتیانەوەو وتووێژەوە توانی زۆرێکیان بەوەڕازی بکات لەواز لەشۆرشی ودژایەتی کردنی خەلافەت بهێنن، سەردەمەکەی بوو بەسەردەمێکی جیاو ئاشتی وئاسایشی تێدا بەرقەراربوو ئەمەش بەهۆی دادپەروەری لەحوکمڕانیدا وگەڕاندنەوەی ناهەقی یەکان بۆ خاوەنە شەرعیەکانی خۆیان، ڕێزلێنانی زۆر لەهەموو چینەکانی کۆمەڵ، سوور بوونی لەسەر جێ بەجێ کردنی شەریعەت لەهەموو لایەنێکی ژیاندا وخوای گەورەیش دەفەرموێت: ﴿ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ وَلَمۡ يَلۡبِسُوٓاْ إِيمَٰنَهُم بِظُلۡمٍ أُوْلَٰٓئِكَ لَهُمُ ٱلۡأَمۡنُ وَهُم مُّهۡتَدُونَ﴾ الانعام ٨٢ .

٣- سەرکەوتن ورزگاریی :

عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله زۆر سور بوو لەسەر ئەوەی کەبەهەموو هۆکارێك هەوڵی سەرخستنی ئاینی خوابدات، دەی سوننەتی خوایش وایە هەرکەسێك بیەوێت

خوای گەورە سەربخات خوایش ئەو سەردەخات، چونکە خوای_عزوجل_ گرنتی ئەوەی داوە بەهەموو هێزو توانایەوە ئەوکەسانە سەربخات بەسەر دوژمنانیاندا کەدەیانەوێت لەسەر بەرنامەی خوا بڕۆن ولەناو خەڵکیشدا بەرپای بکەن.

خوای گەورە دەفەرموێت ﴿وَلَيَنصُرَنَّ ٱللَّهُ مَن يَنصُرُهُۥٓۚ إِنَّ ٱللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ ۝٤٠ ٱلَّذِينَ إِن مَّكَّنَّٰهُمۡ فِي ٱلۡأَرۡضِ أَقَامُواْ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتَوُاْ ٱلزَّكَوٰةَ وَأَمَرُواْ بِٱلۡمَعۡرُوفِ وَنَهَوۡاْ عَنِ ٱلۡمُنكَرِۗ وَلِلَّهِ عَٰقِبَةُ ٱلۡأُمُورِ﴾ الحج ٤١ .

واتە: بەدڵنیایی یەوە خوا ئەوکەسان سەردەخات کەئەوان هەوڵی سەرخستنی ئەو دەدەن و خوای گەورە زاڵ وبەتوانایە، ئەوکەسانەی کەبیانخەینە ئاستی بەرپرسیاێتی ودەستەڵاتەوە نوێژ بەرپادەکەن وزەکات دەبەخشن وفەرمان بەچاکەو بەرگری لەخراپە دەکەن وسەرەنجامی کارەکانیش بۆلای خوا دەگەڕێنەوە.[1]

٤- سەربەرزی وئابڕوداری:

ئەو شەرەفی گەورە وسەر بەرزی یە مەزنەی لەژیانی حوکمڕانی عمری کوڕی عبدالعزیزدا تۆمارکراوە بەهۆی باپەندبوونی یەوە بووە بەقورئانەکەی پەروەردگارو سوننەتەکانی پێغەمبەرەکەیەوە .

هەرکەسێ شانازی بکات بەوەی سەربە قورئانەکەی خوایە، ئەوقورئانەی کەئوممەتی ئیسلامی پێ سەربەرزبووە، ناویان چووەناوناوان بەهۆیەوە، ئەوە کەسێکە پێ ی خستۆتە سەر رێگای ڕاست.

سوننەتی خوای لەخۆیدا هێناوەتەدی کەسەربەرزی وشەرەف دەبەخشێت بەوکەسانەی دەست دەگرن بەقورئان وسوننەتەوە ولەوبارەیەوە خوای - عزوجل- دەفەرموێت: ﴿لَقَدۡ أَنزَلۡنَآ إِلَيۡكُمۡ كِتَٰبٗا فِيهِ ذِكۡرُكُمۡۚ أَفَلَا تَعۡقِلُونَ﴾ الانبیاء ١٠)

(ابن عباس) لەتەفسیری ئەم ئایەتەدا دەڵێت: قورئانێکتان بۆ هاتۆتە خوارەوە

---

١ ـ صفحات مشرقه من التاریخ الاسلامی _صلابی (٢/٣٠٦) .

کە(فیه شرفکم)[1] وشەرەف ورێزە بۆتان.، ئوممەتی ئیسلامیش لەو سەردەمەوە شەرەف مەند وسەربەرزی دەست کەوت کەدەستی گرت بەئاینی پیرۆزی ئیسلامەوە وشەرعی خوای پیادەکرد .

٥- بەرەکەت کەوتە ژیان وخۆش گوزەرانی کەوتە ناوخەڵکی یەوە:

خوای ـ عزوجل ـ دەفەرموێت: ﴿وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ ٱلْقُرَىٰٓ ءَامَنُواْ وَٱتَّقَوْاْ لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَٰتٍ مِّنَ ٱلسَّمَآءِ وَٱلْأَرْضِ وَلَٰكِن كَذَّبُواْ فَأَخَذْنَٰهُم بِمَا كَانُواْ يَكْسِبُونَ﴾الاعراف:٩٦.

ئەگەر خەڵکی ئەو ناوچەیە باوەڕیان بهێنایەو لەخوا بترسانایە بەرەکەت و فەڕی ئاسمان وزەویمان دەرژان بەسەریاندابەڵام چونکە بێ باوەڕیان دەست دایە، لەسەرەنجامی ئەوەدا لێیان زویر بووین و لەناومان بردن.

دەستگرتن بەشەرعی خواوە وجێ بەجێ کردنی رێنمونی یەکانی جۆرەها فەڕو بەرەکەتی دیارو نهێنی دەرژێت بەسەریاندا، سوننەتی خوایش وایە ئەگەر باوەڕ و تەقوا لەهەر گەلێکدا بێتە دی خوای گەورە بەم بەخشینە خوایی یە مەزنە بەهرەمەندیان دەکات .

ئەو فەڕو بەرەکاتەیش کە خوا پەیمانی داوە بیدات بەبەندەڕاستەقینەکانی شێوازیان زۆر، هیچ دەقێك سنور داری ناکات، مانا شاراوەکانی قورئان وادەردەخەن کە بەخشینێکی خوایی یە ولە هەموو لایەکەوە دەبارێت بەسەر مرۆڤداو لەهەموو لایەکەوە هەڵدە قولێت، بەبێ سنورداری وبەبێ ناوبردنی، بەرەکاتی خوایە بەهەموو شێوەکانی یەوە وئەوەی خەڵکی خەیاڵیان بۆی دەچێت و ئەوەشی هەر بیریان لێ نەکردۆتەوە.[2]

خەڵکی لەسەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیزدا بەئاشکرا ئەم بەرەکەتی خوایی یەیان هەست پێ دەکرد، ئیتر با دیاریان نادیاربوایە، خەڵکی سەرسام بوون چونکە

---

١ ـ تفسیر ابن کثیر (٣/١٧٠) .

٢ ـ فی ظلال القران (٣/١٣٣٩) .

لەناكاو خۆشگوزەرانی هەموو ژیانی هەموو خەڵكی گرتەوە ودارایی دەوڵەت زیادی كرد، لەهەموو پارچەیەك لەپارچەكانی دەوڵەتی مەزنی ئیسلامیدا خەڵكی هەستی بەدڵنیایی دەكرت، تاوای لێ هات زۆر كەم بوون ئەوانەی زەكاتیان پێ دەشیاو وەریان دەگرت، تاوای لێ هات بووبە كێشەیەك بۆ دەوڵەمەندەكان وهەژاران زەكاتیان لێ وەرنەدەگرتن وئەمەش ئەوەی دەخواست كەچارەیەكی خێرای بۆ ئامادە بكرێت.

(یحیی)ی كوڕی (سعید) دەڵێت: عمری كوڕی عبدالعزیز كردمی بەبەرپرسی كۆكەرەوەی زەكاتی ئەفریقیاو منیش وەرم گرت لێیان، گەڕاوم بۆ هەژارو نەدار تازەكاتی پێ بدەم دەستم نەكەوتووە وكەسیش نایەت لێم وەربگرێت، چونكە عمری كوڕی عبدالعزیز هەموو خەڵكی دەوڵەمەند كردبوو، بۆیە بەو پارانە بەندەمان دەكڕی وئازادمان دەكردن ودەبوون بەیەكێك لەموسڵمانان .[1]

پیاوێك لەنەوەی زیدی كوڕی(خطاب) بوو رضي الله عنه دەیووت: عمری كوڕی عبدالعزیز دوو ساڵ و نیو گەورەی موسڵمانان بوو، كە(٣٠)مانگ دەكات، لەدنیا دەرنەچوو تا وای لێ هات موسڵمانێك دەهات وسامانێكی زۆری دەهێنا بۆ بیت المال ودەیووت: ئەم پارانە ببەخشن بەهەژاران، كەچی ئەوەندە هەژار نەمابوو وەری بگرێت ناچار كابرا بەسامانەكەیەوە دەگەڕایەوە بۆماڵەوە، چونكە عمری كوڕی عبدالعزیز هەموو خەڵكی دەوڵەمەند كردبوو.[2]

ئەمەش ئەنجامی فەرو بەرەكەتی ئەو حكومەتە قورئانی یە بوو كە عمری كوڕی عبدالعزیز دروستی كردبوو شەرعی خوای تێدا جێ بەجێ دەكرد .

٦- تەشەنەكردنی ڕەوشت بەرزی وتوانەوەی بەدڕەوشتی:

نێوان شەریعەت ونێوان خەڵكی تۆكمەترین پەیوەندی هەیە، چۆن نا؟كە چەیامی ئیسلام لەگەورەترین ئامانجەكانی: ڕەوشت بەرزی وچاكەكاری یە، خوای - عزوجل - یش دەفەرموێت: ﴿لَقَدۡ مَنَّ ٱللَّهُ عَلَى ٱلۡمُؤۡمِنِينَ إِذۡ بَعَثَ فِيهِمۡ رَسُولٗا مِّنۡ أَنفُسِهِمۡ يَتۡلُواْ

---

١ ـ رجال الفكر والدعوة (١/٥٨) .

٢ ـ رجال الفكر والدعوة (١/٥٨) .

عَلَيۡهِمۡ ءَايَٰتِهِۦ وَيُزَكِّيهِمۡ وَيُعَلِّمُهُمُ ٱلۡكِتَٰبَ وَٱلۡحِكۡمَةَ وَإِن كَانُواْ مِن قَبۡلُ لَفِي ضَلَٰلٖ مُّبِينٍ ﴾ ال عمران: ١٦٤.

واتە: خوانازی نواندووە بەسەر موسڵمانانندا کەپێغەمبەرێکی لەخۆیان بۆ ناردوون قورئانیان بەسەردا دەخوێنیتەوە و ڕەوشت و دەرونیان خاوێن دەکاتەوە و فێری ژیربێژیان دەکات و(یزکیهم)واتە: فەرمانیان پێ دەکات بەکردەوەی جوان و بەرگریان لێ دەکات لەکردەوەی خراپ تا دەروونیان خاوێن دەبێت ولەپیسی وخەوشی ڕەوشت نزمی ڕزگاریان دەبێت کە لەسەردەمی دور لەخواییدا پێوەی دەیان ناڵاند.[1]

عمری کوڕی عبدالعزیز زۆر گرنگی داوە بەبڵاوکردنەوەی ڕەوشت بەرزی و جەنگیشی دژی بەدڕەوشتی ڕاگەیاندووە، قوتابخانەی ئامۆژگاری وڕێپیشاندان و پەروەردەیەکەش کەکەسانی بەرزی وەك(حسن البصری)و(ایوب السختیانی)و(مالك)ی کوڕی (دینار) وکەسانی تر رابەرایەتیان دەکرد، لەم کارە مەزنەدا پاڵپشتی عمر بوون، ئەم قوتابخانەیەش بەرووبوومێکی گەورەو ئاشکرای لێ کەوتەوە لەنەهێشتنی ڕەوشی ناشیرین وچەسپاندنی ڕەوشت بەرزی.

لەم ماوە کەمەی سەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیزدا نوێگەریەکی گەورەهات بەسەر ئوممەتدا وکۆمەڵگەی ئیسلامی پێشکەوتنێکی گەورەو بەرچاوی بەخۆوە دی لەبواری ئارەزی پاك و ڕەوشتی جوان وحەزەکاندا .

(الطبری) لەمێژوەکەیدا دەڵێت : خەلیفە(ولید) خەریکی بیناسازی وکردنەوەی گارگەو شوێنی حەوانە وەبووە، خەڵکی سەردەمەکەشی بەو شێوەیان لێ هاتبوو، کە ئەگەر دوو کەس بەیەك بگەیشتنایە دەربارەی خانوو بیناسازی قسەیان دەکرد، هەرکە لەسەردەمی(سلیمان) هاتە پێشەوە ئەو زیاتر خەریکی ژن هێنان وخواردنی خۆش وبەچێژ بوو، بۆیە ئەگەر دووکەس بەیەك بگەیشتنایە دەربارەی ژن هێنان وخواردنی خۆش قسەیان دەکرد، بەڵام هەر کەسەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیز هاتە ئاراوە، خەڵکی کەبەیەك دەگەیشتن یەکتریان دەوت: ئەم شەو چەند ڕکات

---

[1] ـ تفسیر ابن کثیر (٤٠١/١) .

شەو نوێژت کردووە؟ وچەند ئایەتت لەبەر کردووە؟ کەی خەتمەکەت تەواو دەکەیت؟ وکەی تەوات کرد؟ ولەمانگێکدا چەند ڕۆژ بەڕۆژوو دەبیت؟.[١]

٧- هیدایەت ورێنموونی کردن:

وەك پێشتر باسمان کرد، عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله نامەی نووسی بۆ حاجیانیماڵی خوا ولەوێ نامەکە خوێنرایەوە بەسەر حاجیانی هەموو هەرێمەکانی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئیسلام دا وتیایدا هاتووە:_

((.....ئەگەر لەبەر ئەوە نەبوایە لەکارو ئەرکەکانی حەجم دەکردن بەدورو درێژی ئەو ڕێرەوە ڕاستانەم بۆ روون دەکردنەوە کەخوای گەورە بەزیندو رای گرتوون، هەموو ئەو شتە ناڕەواییانەشم بۆ ڕوون دەکردنەوە کەخوای گەورە لەگۆڕی ناون لەناوتاندا، لەسەر ئەم کارەشم خوای گەورە شایستەی سوپاس کردنە، سوپاسی کەسی تری لەسەر مەکەن، چونکە ئەگەر کۆمەکی ئەو نەبوایە بەسەرمەوە منیش وەك خەلیفەکانی تر دەبووم).[٢]

گومانی تێدا نی یە کەعمری کوڕی عبدالعزیز زۆر هەوڵی داوە کەشەریعەتی پاکی خوا لەدەوڵەتەکەیدا جیێ بەجیێ بکات، لەبەر ئەو هۆیەش بووکە خوای گەورە گەورەترین بەخششی پیێ بەخشی کە_ هیدایەت ورێنموونی _بوو.

خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَلَوْ أَنَّا كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ أَنِ اقْتُلُوا أَنفُسَكُمْ أَوِ اخْرُجُوا مِن دِيَارِكُم مَّا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلٌ مِّنْهُمْ ۖ وَلَوْ أَنَّهُمْ فَعَلُوا مَا يُوعَظُونَ بِهِ لَكَانَ خَيْرًا لَّهُمْ وَأَشَدَّ تَثْبِيتًا ﴿٦٦﴾ وَإِذًا لَّآتَيْنَاهُم مِّن لَّدُنَّا أَجْرًا عَظِيمًا ﴿٦٧﴾ وَلَهَدَيْنَاهُمْ صِرَاطًا مُّسْتَقِيمًا﴾(النساء٦٦ _٦٨).

واتە: ئەگەر پێمان بگوتنایە خۆتان بکوژن یان لەماڵ وحاڵی خۆتان دەربچن، نەیاندەکرد مەگەر کەمێکیان نەبێت، ئەگەر بەوشێوەیەی ئامۆژگاریان کراوە

---

١ ـ تاريخ الطبري لە رجال الفكر والدعوه (١/٨) وەرگیراوە .

٢ ـ حلية الاولياء (٥/٢٩٢_٢٩٣) .

هەڵسوکەوتیان بکردایە، زۆر باشترو ڕاوەستاوتر دەبوون، لەلایەن ئێمەشەوە پاداشتی گەورەیان دەست دەکەوت، ئەمان خستنەسەر ڕێگەی ڕاستیش.

گەلانی پێش ئیسلام بەدوو شت ئامۆژگاری کرابوون یەکەم شەریعەتی خوا پیادەبکەن وشوێن پێغەمبەرەکەی بکەون، ئەگەر وایان بکردایە خوا لەسەر پێی خۆیان دەی وەستاندن ولەرزە نەدەکەوتە دینداری یەکەیانەوە، هیدایەتی خواییان بۆ دەهات وبەهیچ لایەکدا پێیان هەڵنە دەخلیسکا، بەوجۆرەیش دەگەیشتنە ئەجرو پاداشتی گەورە.[١]

بەڕاستی خەلافەتەکەی عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله بەرپەرچ دانەوەیەکی بەهێزە بۆ هەموو ئەو دەنگانەی، کە–نەفامانە–دەڵێن: ئەگەر دەوڵەتێك لەسەر بنەمای شەریعەتی ئیسلام دابمەزرێت توشی چەندان گیروگرفت وکۆسپ وقەیران دەبێت!! لەهەموو ساتێکدا چاوەڕوانی ڕوخانی لێ دەکرێت، ئەو کارەش مەگەر لەخەودا بێتەدی، بەڵام مێژوو بەرامبەر ئەو دەنگانە دەوەستێت وپێیان دەڵێت:﴿ قُلۡ هَاتُواْ بُرۡهَٰنَكُمۡ إِن كُنتُمۡ صَٰدِقِينَ ﴾النمل: ١١،واتە: بەڵگەتان چی یە ئەگەر پیاون و ڕاستەکەن.[٢]

لەکاتی هەڵدانەوەی لاپەرەکانی مێژوودا ئەوەی زیاتر سەرسامی کردم پەیوەست بوونی بەرەئیسلامی یەکانە جیل لەدوای جیل، کەلەناو بازنەیەکی یەککگرتوودا هەموویان پەیوەستن بەیەکەوە .

ئەمە سوڵتان نورالدین الزنکی کەلەساڵی ٥٦٨ی کۆچیدا گیانی سپاردوە، زانای بەتوانا ولێهاتووی (کوردی شاری هەولێر) [٣] بۆی دەنووسێت ورێنموونی دەکات کەلە سەر پەیڕەو بەرنامەی عمری کوڕی عبدالعزیز هەنگاوهەڵگرێت ئەم زانایە ناوی

---

١ ـ فتح القديم (٤٨٥/١) .

٢ ـ رجال الفكر والدعوة (٥٩/١) .

٣ ـ ئەو پیاوە مەزنە زانایەکی ناوداری کوردبووە وخەڵکی شاری هەولێر قەڵاو منارە بووە.(وەرگێڕ).

(ابو حفص معین الدین) عمری كوڕی محمدی كوڕی(خضر الأربلی)بووه.

بەوشێوەیە ئەو بەروبووم وئەنجامە جوانەی كاتی خۆی بەرنامە نوێگەری یە چاكسازی یەكەی عمری كوڕی عبدالعزیز دەستی كەوت، بەهەمان شێوە لەدەوڵەتەكەی (نورالدین الزنكی) یشدا دووبارەبوویەوە، كاتێ ئەو زانا خواناسە حەق بێژە پرۆگرامی عمری كوڕی عبدالعزیزی نووسی یەوەو خستی یەبەردەستی ئەوسەركردە سەربازی وكەسایەتی یە سیاسی یە، ئەویش پێ ی ڕازی بوو كاری لەسەر كرد.

(أبو حفص معین الدین) لەسەرەتای ئەو نامەیەیدا بۆ(نورالدین) دەڵێت:... چاك زانیت كەشوێن پێ هەڵگرتنی پێشینە چاك وژیرەكان پاداشتی تەواوی تێدایە وناویشت بەردەوام دەهێڵێتەوە، شوێن كەوتنی ڕێبازی هیدایەت دراوە راشیدەكان دەبێتە هۆی چاك بوونی مەسەلە نهێنی یەكانی مرۆڤ وژیانیشی جوان دەكات، خوای گەورەیش فەرمانی داوە بەپێغەمبەرەكەی ﷺ كەشوێن پێ ی پێغەمبەرانی پێشوو هەڵبگرێت وەك دەفەرموێت: ﴿أُوْلَٰٓئِكَ ٱلَّذِينَ هَدَى ٱللَّهُۖ فَبِهُدَىٰهُمُ ٱقۡتَدِهۡ﴾ واتە: ئەو پێغەمبەرانە لەلایەن خواو، ڕێنموونە كراون، دەی تۆش شوێن پێیان هەڵبگرە وچاویان لێ بكە.

تێبینی ئەوەم كرد لەسوڵتاندا _خوا بیپارێزێت_ كە زۆر پێ ی خۆشە ژیان و بەسەرهات وپاشماوەكانی ئەو خەلیفە خواناسەی بۆ كۆبكەمەوە.

لەوێدا بۆم دەركەوت كەپێویستە لەسەرم كەهاوكاری بكەم وبەوپەڕی توانام پشتی بگرم، ئەمەش لەبەر دڵسۆزیم بۆ خاوەن شكۆ وسەلماندنی برایەتیم بوو بۆی، بۆئەومەبەستەیش هەموو هەوڵێكی خۆم خستە كار بۆ كۆكردنەوەی ژیان و بەسەرهاتی خەلیفە راشید وبەختەوەر عمری كوڕی عبدالعزیزرحمه الله لەخوای گەورەیش پارامەوە، كە بە جوانی هاوكاریم بكات وئەوكارە قورسەم لەسەرئاسان بكات.

ئەوە بوو دڵم كرایەوە بۆ ئەو كارە وهاوكاری خوایم لەخۆمدا بەدی دەكرد و دەستم كرد بەكۆكردنەوەی ژیانەكەی ونەخشەی (بیت المال)ە دەوڵەمەندەكەیم كێشا، وەك هاوكاریەك لەكاری خێرو چاكەدا.[١]

١ ـ الكتاب الجامع لسیرة عمر بن عبدالعزیز (٢/١) .

ئەم زانایە پایە بەرزە هەستا بەکێشانی پرۆگرامێی ورد وجوان وپراکتیکی _کردەوەیی_ بۆ پایەدار (نورالدين الزنكی) و(نورالدين)یش لەسەر بناغەی ژیانی عمری کوڕی عبدالعزیز دەوڵەتەکەی دامەزراند، شەریعەتی ئیسلامی کردەوە بە بەرنامەی حوکم، دادپەروەری هێنایەکایەوە، هەموو گومرك و سەرانەیەکی لەسەر میللەتی موسڵمان هەڵگرت، دەستی کرد بەزیندوو کردنەوەی ڕێڕەو سوننەتەکانی پێغەمبەر ﷺ،سەرکوت کردنی هەموو بیدعەکان،پێناسەی ئوممەتی قوڵ کردەوە.

گیانی جیهادی ڕێگەی خوای زیندوو کردەوە وزانست وزانیاری بڵاوکردەوە، وای لەوڵات کرد پێشکەوتن خۆش گوزەرانی پێوە دیاربوو، ئەمانەی گرێ دا بوو لەگەڵ دنیانەویستی و خۆپاریزی _لەگوناە_ وبەندایەتی وراستگۆیی ودڵسۆزیدا، هەرکەسیش حەزدەکات بەجوانی وبەدرێژتر لەم مەسەلەیە حاڵ ببێت باسەردانی کتێبی(الجهاد والتجديد فی القرن السادس الهجری _عهد نورالدين الزنكی وصلاح الدين)بكات، کە(محمد حامد الناصر) نوو سیوویەتی.

شوێنەواری حوکم کردن بەشەریعەت وڕێبازی خوای گەورە لەناو گەلەکاندا بەئاشکرا بۆ مێژووناسان ئاشکرا دەبێت کە ئەودەوڵەتانە لەهەمووژیانیاندا فەرمانی خوایان جێ بەجێ کردبێت ولەقەدەغەکراوەکانیشی بەدور بووبن.

ئەوشوێنەوارەچاکانەی کەبەئاشکرا بەدەوڵەتەکەی عمری کوڕی عبدالعزیز و دەوڵەتەکەی (نورالدين الزنكی)و(يوسف بن تاشفين) و(محمد الفاتح)وەدیاربوو، سوننەتی خوایش وایە وهەرگیز گۆڕانی بەسەردانایەت و بەردەوام جێ بەجێ دەبێت لەهەموو سەردەمێکدا ئەگەر هەرسەرکردەیەکی موسڵمان بیەوێت بەم ئاکامە بەرزە بگات وئەم کارە گەورەیە بکات وبەدڵسۆزی لەبەر خوا ئەو هەنگاوە هەڵبنێت و لەسوننەت وڕێڕەوی نەگۆڕدراوی خوا حاڵی ببێت ولەخۆیدا بێنێتەدی،مەحاڵە دەگاتە ئەوئاکامە بەرزە ئیتر با پاشی ماوەیەکی تریش بێت و شوێنەوارەکەیشی بەدیار دەکەوێت لەهەموو تاکێك و کۆمەڵگاو دەوڵەت و یاساکانی دا.

مەبەستیش لەلێکۆ ڵینەوە مێژوویی یەکانی ئیسلام ئەوەیە کەسودی چاکی لێ وەربگیرێت لەئەو گەلانەی بەباوەڕەوە و پێش ئێمەوە مردوون، هەر لەجیهاد

کردنیـــان، زانـــست و زانیاریـــان، پـــەروەردەو فێرکردنیـــان، هـــەوڵی هەمیـــشەو بەردەوامیان بۆ بەرپاکردنی حوکمی شەرعی خوا لەناو کۆمەڵگادا، دەست گرتنیـان بەسوننەتەکانی خواوە وحاڵی بوونیان لیٚ ی.

لەگـەڵ ڕەچـاوکردنی قۆنـاغ بەنـدی وپلەبەنـدی وبەرزکردنـەوەی ئاسـتی گـەلان بەرەو ئـەو تـەواوی یـەی کەئیسلام دەیـەوێت، هاوکـاری وکۆمـەکی مـەزنی خـوایی بەئاشکرا لەمێژووی گەلەکەماندا دیارە بۆ هـەموو ئـەو سـەرکردانەی کەلێبڕاوانـەو دڵسۆزانە لـەپێناو خـوای خۆیانـدا کاریـان کـردووە وشـەرعی خوایـان بـەرپاکردووە وڕەزامەندی خواشیان لەسەرووی هەموو مەبەستێکەوە بووە .

دوارۆژەکانی ژیانی عمر رحمه الله :

١ـ دواین ووتـاری عمری کوڕی عبدالعزیز:

دواین ووتاری ئەو سەرکردە نوێخوازە لێهـاتووە لەخەناسـیرە پێشکەشی کـرد وتیایدا ووتـی: ((ئەی خەڵکینە، ئێوە بێهودە دروسـت نـەکراون وبـەخۆڕایش وازتـان لیٚ ناهێنرێت، ئێوە وەستانێکتان هەیە لەقیامەتدا وخوای عزوجل خۆی دادەبـەزێت وحوکمتان دەدات وحوکمتان بۆ دەدات.

دەی خەسارومەندیٚ بۆ کەسێك کەبێبـەش بێـت لەورەحمەتـەی خـوا کـە هـەموو بوونەوەری گرتۆتەوە، یان بیٚ بەش بێت لەبەهەشتێك کەپانتایی یەکەی ئەوەنـدەی زەوی وئاسمانەکانە.

دەی بیشزانن کەبیٚ وەیی لـەویٚ بـۆ کەسێك دەبێـت کەلـەخوا ترسـابێت وخـۆی لەخەشم وقینی پاراستبێت، ماڵی لەناوچووی فرۆشتووە بەماڵی هەتاهەتایی، کەمی داوە بەزۆر، ترسانی بەخەرج داوە لەم لا بۆ پێوەیی بیٚ خـەم بـوونی ئـەولا، ئـەی نابینن ئێوەش لەڕێزی لەناوچواندان، دوای ئێوە کەسانی تر دێنێتـە شـوێنەکانتان، بەوجۆرەش دەبێت تاڕۆژیٚ کەخوا خۆی دەمێنێت وبەس، هەموو ڕۆژێك مردوویـەك ئەسپەردەی خاك دەکەن ودەگەڕێتەوە بۆ لای خوا، لەناوسکی زەویدا دەیشارنەوە، بـەبیٚ پـشتی وبـەبیٚ دۆشـەك ڕای دەکـشێنن، کـە لەخۆشەویستانی دوورکەوتـەوە،

دەستی لەدنیا بچڕا، ناو خۆڵ بوویەماڵی و چاوەڕوانی لێپرسینەوەیە، دوارۆژی بەكردەوەكانی یەوە بەندە، پێویستی بەو لایەو دەستی لەدنیا بڕاوە.

دەی لەخوا بترسن پێش ئەوەی مردن ئێخەتان پێ بگرێت وبڕۆنە دنیاكەیەوە، ساوەڵلاهی لەم كاتەدا كەئەم قسانەتان بۆ دەكەم ونازانم كەستان گوناهتان لەمن زیاتربێت، دەی داوەی لێخۆش بوون لەخوادەكەم وپەشیمانی دەردەبڕم، نەداری و پێویستی كەستان نابیستم ئەگەر حەزنەكەم بەو پەری توانا بەدەمی یەوە پێم و پێویستی یەكەی بۆ جێ بەجێ بكەم، هەركەسیش بەوەڕازی بێت لەگەڵماندا بژی تێكەڵی خوێن وگۆشتی خۆمی دەكەم، تا ژیانی هەردوو لامان وەك یەكی لێ دێت.

سوێند بەخوا ئەگەر جگە لەمەم بوویستایە لەخۆشی وڕاد بواردنەكانی ژیان ئەوە من زمانێكی پاراوم هەیە ودەزانم چۆن پەیدای بكەم، بەڵام لەلایەن خوا نامەیەكی كردەوی واهەیە هەقی تێدایە ودادپەروەری ڕەچاوكردووە، تیایدا فەرمانی گوێڕایەڵی خۆی داوە و بەرگریشی كردوە لەسەرپێچی كردنی .

پاشان چمكی كەواكەی بەرزكردەوە ودەستی كرد بەگریان وهاوار وهەناسە هەڵكێشان وخەڵكەكەی چواردەوریشی كردەگریان، پاشان لەسەر مینبەرەكەدابەزی، ئیتر لەوڕۆژە بەدوا تائەو ڕۆژەی گیانی پاكی سپارد نەیان دیوە ووتار بدات رحمه الله.[1]

٢ـ دەرما نخوارد كردنی:

مێژوو نووسەكان جیاوازیان هەیە لەهۆی مردنەكەی عمری كوڕی عبدالعزیز و نەخۆشی یەكی سەرەمەرگی، لەكاتێكدا كەهەندێ لەڕیوایەتەكان واباسی دەكەن كەهۆی نەخۆش كەوتن ومردنی عمر دەگەڕێتەوە بۆ لەخواترسانی لەسنور بەدەری وگرنگی دانی زۆر بەئیش وكاری خەڵكی وەك چۆن (فاطمە)ی خێزانی دەگێڕیتەوە، (ابن سعد)لە(ابن لهیمە) وە ئەم هۆیەی نقلێ كردوە.[2]

---

١ ـ تأريخ الطبري (٧/٤٧٥) .

٢ ـ فقه عمر بن عبدالعزيز (١/٤٣) .

لەلایەکی ترەوە کۆمەڵێ ترلە مێژوو نووسان باس لەوەدەکەن کەدەرمان خوارد کراوە، ئەمەش بەهۆی ئەوەوە کە(بنی أمیە) زۆر قاڵس وناڕەحەت بوون بەسیاسەتەکانی عمری کوڕی عبدالعزیز، کە لەسەر بنەمای هەق ودادپەروەری دای مەزراندبوو، بێ بەشی کردبوون لەخۆشی وڕابواردنێك، کەبەس خۆیانی تێدابوو خەڵکی لێ ی بێ بەش بوون، بەڵکو وای کردبوو لە(بنی أمیە)، کە دوری خستنەوەو هیچ بەدەستی کردبوون لەدەوڵەتەکەیدا و هەموو ئەو شتانەی بەناڕەوا گەیشتبووە دەستیان لێ ی سەندنەوەو دایەوە بەخاوەنەکانی ونەیدەهێشت بەئارەزووی خۆیان لەناودەوڵەتدا پێ دابگرن، بۆیە هەندی لە(بنی أمیە) ژەهریان بۆ کردە خواردنەوەو پێیان دا.[1]

ئەمەش بەدورنازانرێت کە کەسێك لە(بنی أمیە) هەستێت بەدەرمانخوارد کردنی، تا ڕزگاریان ببێت لەدەستی، ئەمەش بەهۆی خزمەتکارەکەیەوە کەژەهری بۆ بکاتە ناو خواردن وخواردنەوەکەی، دەگێرنەوە پەیمانی (١٠٠٠)دینارو ئازاد کردنیان پیدا بوو ئەگەر نەخشەکەی سەرکەوتوو بێت، خزمەتکارەکەش نەیدەزانی چی بکات وڕارابوو لە کردنی ئەو کارە گوناهە گەورەیەدا، بەڵام ئەوان هەڕشەی کوشتنیان لێ کرد ئەگەر ئەو کار جێ بەجێ نەکات وئەو خزمەتکارە نەگبەتەش لەنێوان ترساندن وپاڕپێداندا ناچار خۆی یەکلایی کردەوە بۆ ئەو کارە ناڕەوایەو ژەهرەکەی کردبووە سەر پەنجەی و کاتێ خواردنەوەکەی بۆ عمر دانا بەدزیەوە وەراندیە ناویەوە وخستیە بەردەستی عمر وئەویش هەمووی خواردەوە ولەوساتە وەختەدا هەستی کرد شتێ چووە ناو گەدەیەوە.[2]

(مجاهد) دەگێڕیتەوە وەدەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز پێی ووتم: خەڵکی دەربارەی من چی دەڵێن؟ دەڵێ ووتم: دەڵێن جادووت لێ کراوە، ئەویش ووتی: مەسەلەکە جادوو نی یە.

پاشان خزمەتکارێکی خۆی بانگ کرد وپێ ی ووت: بێ قەزابی یاخوا! لەبەرچی

---

١ ـ فقه عمر بن عبدالعزیز (١/٤٣) .

٢ ـ سیرة عمر بن عبدالعزیز (ابن الجوزی) لا ٣١٦، ٣١٧ .

دەرمانخواردت کردم؟خزمەتکارەکەش ووتی:لە پێناوی هەزاردینارو ئازاد کردنیشمدا.

عمر پێ ی ووت: دەی هەزاردینارەکە بێنە! وئەویش هێنای وعمریش لێ ی سەندو خستی یە (بیت المال)! وپێ ی ووت: برۆ خۆت وون کە باکەس پێت نەزانێت، واتە: ئەگەر پێت بزانن دەتکوژن.[1]

کەواتە هۆی ڕاستەوخۆی مردنی ئەمیری باوەڕداران وەك ڕیوایەتەکان دەگێرنەوە بەهۆی دەرمانخوارد کردنی یەوە بووە.[2]

٣ـ لێبوردەیی بێ سنوور:

ئەوەی بەسەر عمردا هێنرا ولەئەوجی لاوێتی دا کەتەمەنی (٤٠_٤١) سالآن بوو، کەبەپیلانی خزمەکانی ولەڕێگەی خزمەتکارەکەیەوە هەولّی تیرۆرکردنی دراو سەریشی گرت، کەچی وەك سەرکردەکانی ئەمڕۆ نەهات دادگای سەربازی گەورەیان بۆ دروست بکات ویەك یەك هەموویان لەدار بدات وناویان لێ بنێ کودەتاچی یەکان!

بەلآم عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله ئەوەندە دلّی بەکورسی یەکە خۆش نی یە، ئەوەندیش ژیانی خۆی بەلاوە خۆشەویست نی یە، تا خەلّکی لەسێدارەبدات لەپێناوی خۆیدا بەلّکو وانەیەکی لەخەلیفەی سێ یەمی پێغەمبەری خواوە وەرگرتووە کەگیانی خۆی ومالّ ومندالّ و خەلیفەیی لەدەست دا لەپێناوی ئەوەدا، کەخوێنی یەك موسلّمان نەڕژێت لەسەر ئەو ونەیهێشت بەرگری لێ بکەن لەئاژاوەگێڕەکان ئەمە دەکرێت بەژێرەوە، بەلآم گەنجێك لەئەمریکا تەقەدەکات لەسەرۆك کۆمارو برینداری دەکات وئەویش دەلّێت لێ ی ببورن چونکە ئەوە ڕای خۆی بووە و بەفیشەك دەری بڕیوە.[3]

---

١ ـ تذكرة الحفاظ (١٢٠/١) .

٢ ـ فقه عمر بن عبدالعزیز (٤٤/١) .

٣ ـ ووتەی وەرگێڕ .

ئەمە کەی لێبوردنە بەرامبەر بەمەزنی لێبوردەیی عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله و، کەنە دادگایی خزمەتکارەکەو نەلەژێر فشاری سزاداندا ناچاری کردبێت کەدان بەتاوانەکەیدا بنێت وپاشانیش یەك یەك ناوی ئەو کەسانە بلێت کەئەم پیلانە یان داڕشتووە _ئەمەش ئەو پەڕی لێبوردەیی یە_ چونکە عمر بۆ دنیایەکی گەورەترو خۆشترو هەمیشەیی دەیڕوانی کەڕۆژی قیامەتە، هەروەها لە ولێبوردنەیشدا پاداشتی گەورەو نەبڕاوەی دەست دەکەوێت لەلای خوای گەورە، دەیزانی ئەگەر بیانگرێت وتۆڵەیان لێ بکاتەوە زۆر ئاسانە بەلام لەپاداشتی لێبوردن بێ بەش دەبوو لەلای خوای گەورە، بۆیە لێبوردنی هەڵبژارد بەسەر تۆڵەسەندنەوە بۆڕازی کردنی دەروونی خۆی.[١]

٤ـ بە پارەی خۆی جێگە قەبری خۆی کڕیوە:

خۆبەکەم زانین و ـ تواضع ـ ی عمر گەشتبووە ئاستێك کاتێك هاوڕێکانی باسی ئەوەیان کرد کەئەو ژورەی گۆڕی پێغەمبەری نازدار(ص)و(ابوبکر)و(عمری کوڕی خطاب) لێ یە جێگایەکی خاڵی تێداماوە، پێیان ووت: ئەوە بۆچی لەمەدینە نزیك نابیتەوە تا لەوێ بتنێژن.

عمر لەوەولامدا ووتی: ((والله لئن یعذبنی الله عذاباً _الاّ النار فانی لاصبربی علیها _احب الیَّ من ان یعلم الله من قلبی انیّ أرانی لذلك اهلا)).[٢]

واتە: سوێند بەخوا ئەوەم پێخۆشترە کەخوای گەورە سزام بدات _جگە لەئاگری دۆزەخ چونکە توانای خۆگرتنم نی یە _ نەك ئەوەی خوای گەورە بزانێت لەناو دلمدا هەست بەوە بکەم کەشایانی ئەو جێگایەم _ واتە لەتەنشتی ئەو سێ زاتە بەرێزەوە بنێژرێم.

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله قبولی ئەوەی نەکرد بەلکو ئەوەی پێخۆش بوو کەبەپارەی تایبەتی خۆی جێگا گۆڕەکەی خۆی بکڕێت، ئەمەش بەهۆی خۆلە

---

١ ـ التاریخ الاسلامی (١٦/٢٢٩) .

٢ ـ سیره عمر بن عبدالعزیز (ابن الجوزی) (٣٢١_٣٢٤) .

حەرام پارێزی و لێپرسینەوەی خۆیەوە بووە.

بۆیە لەکاتی سەرەمەرگیدا ووتی بەیارانی چواردەوری: جێگاگۆڕێکم لەوڕاهێبە گاورە بۆ بکڕن، بەڵام گاورەکە ووتی: سوێند بەخوا ئەی ئەمیری باوەڕداران، ئەوەخێرێکی زۆر گەورەیە بۆمن کەگۆڕەکەت لەلای ئێمە دابێت و ئێمە بەچاوی _تەبەڕوکە_ وەبۆی دەڕوانین، بۆیە ئەو زەویەت پێ دەبەخشین بەبێ بەرامبەر، بەڵام عمر قبولی ئەوەی نەکرد ووتی: یان دەبێت جێگە گۆڕەکەم پێ بفرۆشن یان ئەوەیە لەجێگایەکی تر دەیکڕم، پاشان پارەکەی پێ دان _کەدەڵێن دوو دینار بووە، یان دەڵێن (٦)دینار بووە، دەشلێن (٣٠)دینار بووە، کاتێ خستیانە مشتی گاورەکەوە، وەری گرت ووتی: ئەگەر لەوەنە ترسایانیە کەلە شوێنی تر زەوی بکڕێت ولەئێمە دوور بکەوێتەوە ئەوا پارەمان لێ وەرنەدەگرت.[١]

٥- وەسیەتنامەکەی عمر بۆ خەلیفەی داهاتوو:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله نامەیەکی نووسی بۆ یەزیدی کوڕی عبدالملك(کەلەکاتی سەرەمەرگدا بوو) پێ ی ووت:

((بسم اللە الرحمن الرحیم، لەبەندەی خوا عمر _ئەمیری باوەڕداران_ بۆ_(یزید)ی کوڕی(عبدالملك)، سەلامی خوات لێ بێت، من سوپاسی ئەو خوایەت بۆ دەکەم کەجگە لەو خوای تر نی یە.

پاشان... لەکاتێکدا ئەم نامەیەت بۆ دەنووسم من نەخۆشی زۆری بۆ هێناوم _وچاك بزانە من بەپرسیارم لێ دەکرێت، لەلای پادشای دنیاو قیامەت_ دەربارەی ئەو کەسەی دوای خۆم دیاری دەکەم، لەوکاتەشدا ناتوانم هیچ شتێك لەکردەوەکانم بشارمەوە، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿ فَلَنَقُصَّنَّ عَلَيْهِم بِعِلْمٍ وَمَا كُنَّا غَآئِبِينَ ﴾الاعراف: ٧،واتە: هەموو کردەوەیەکی مرۆڤەکان دەزانین ولەقیامەتدا بۆیان دەگێڕینەوە چونکە ئێمە هیچمان لێ وون نابێت.

ئەگەر خوا بەبەزەیی لێم ڕازی بێت ئەوە سەرکەوتووم ورزگارم بووە لەبەلاو

---

١ ـ سیرە عمر بن عبدالعزیز (ابن الجوزی) لا ٣٢٢_٣٢٣ .

ناڕەحەتی دوورو درێژەکان، بەڵام ئەگەر لێم ڕازی نەبێت ولێم زویر بێت، دەی قوڕبەسەرم پەنا بۆ کوێ بەرم؟ دەی داواکارم لەوخوایەی کەتەنهایە وجگەلەو خوای تر نی یە کەلە ئاگری دۆزەخ بمپارێزێت، ڕەزامەندی خۆی وبەهەشتم پێ ببەخشێت، تۆش لەخوا بترسە، ئاگات لەمیللەتی ژێردەستەت بێت، میللەت،چاك بزانە تۆش دوای من زۆر لەدنیا نامێنیتەوە ودەگەڕێیتەوە بۆلای خوای بەئاگاو بەبەزەیی و سۆز.[1]

لەڕیوایەتێکی تردا هاتووە دەڵێت:..(سلیمان)ی کوڕی (عبدالملك) بەندەیەك بوو لەبەندەکانی خوا، خوای گەورەگیانی کێشاو منی خستە شوێنەکەی و هەر ئەویش منی هەڵبژارد بەخەلیفەی دوای خۆی و(یزید)ی کوڕی(عبدالملك)یش لەدوای من، بزانە ئەگەر کاربەدەستی وخەلافەت بۆ زۆر هێنان وپارەکۆکردنەوە، بوایە، ئەوە خوای گەورە پلەیەکی وای پێدابووم کەدەمتوانی بەچاکترین شێوە هەموویم چنگ بکەوێت بەڵام من لەلێپرسینەوەی ترسناك وپرسیاری ورد دەترسام_مەگەر کەسێك خوای گەورە کۆمەکی کردبێت، والسلام علیکم ورحمه الله وبرکاته.

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله لەکاتی نەخۆشی وسەرەمەرگدا بەئەو پەڕی تواناو ئەوپەڕی دڵسۆزیەوە ئامۆژگاری وئاراستەکانی خۆی پێشکەشی(یزید)ی کوڕی(عبدالملك)کرد وبەئەو پەڕی هەوڵدان هەوڵی دا بەهەموو شێوەیەك لەسەرەنجام وڕۆژی لێپرسینەوە.بیترسێنێت، بەنموونە هێنانەوە، بەباس کردنی کەسانی لەدنیا دەرچوو، بەڕاستی ئامۆژگاری خۆی پێ گەیاند بەتێروتەسەلی.[2]

٦- وەسیەتنامەی عمر رحمه الله بۆ منداڵەکانی:

کاتێ عمر رحمه الله لەمردن نزیك بوویەوە(مسلمه)ی کوڕی(عبدالملك) چووە ژوورەوە بۆلای وپێ ی ووت: ئەی ئەمیری باوەڕداران، تۆ دەمی منداڵەکانی خۆتت گرتۆتەوە لەپارەو سامانی (بیت المال)، چۆنە ئەگەر وەسیەت بەمن یان بەکەسێکی تر بکەیت

١ ـ سیره عمر (ابن الجوزی) ٣١٨_٣١٩ .
٢ ـ فقه عمر بن عبدالعزیز (٤٧/١) .

کەدوای خۆت لایەکیان لیّ بکەینەوە وپێداویستیەکانیان دەربکەین.

عمر کاتیّ ئەم قسەیەی بیست، ووتی: ،دامنیشێنن، کاتیّ دایان نیشاند ووتی: چاك گوێم لەووتەکانت بوو(مسلمە)، ئەوەی کە دەڵێیت: تۆ پارەو سامانت لەمنداڵەکانت گرتۆتەوە! دەی سوێند بەخوا یەك مافی خۆیان لیّ زەوت نەکردوون، هەرگیزیش بەناڕەوا هیچم نەداونەتیّ .

ئەوەشی کەدەڵێیت: وەسیەتێکمان پیّ بکە بۆیان، دەی وەسیەتی من ووتەی پەروەردگارە بۆیان﴿إِنَّ وَلِـِّۧيَ ٱللَّهُ ٱلَّذِي نَزَّلَ ٱلۡكِتَٰبَۖ وَهُوَ يَتَوَلَّى ٱلصَّٰلِحِينَ﴾ الاعراف: ١٩٦، واتە: خوای گەورە کەقورئانی ناردوە پشت وپەنای صالحانە).

منداڵەکانی عمر لەدوو جۆر بەدەر نین: یان ئەوەیە صالح و پیاوچاکن ئەوە خوا دەوڵەمەندیان دەکات. وئەگەر واش نەبن دەی هەرگیز من بەپارەو سامان هاوکاری کەس ناکەم لەسەر گوناە وتاوان.

(مسلمە) منداڵەکانم بۆ بانگ بکەن، ئەوانیش هاتن، کاتیّ چاوی پێیان کەوت چاوەکانی بوون بەگۆمی ئاو، ووتی: لەترسی خۆم منداڵەکانم بەهەژاری بەجیّ هێشتووە ودەستی کرد بەگریان ووتی: من خێروبێرێکی زۆرم بۆ بەجیّ هێشتوون، لەمەولا بدەن بەلای هەر موسڵمانێکدا، یان هەرکەسێك لە(اهل الذمە)دا ئەوە دەزانن کەمافتان هەیە بەسەریانەوە، کوڕەکانم: من لەنێوان دوو کاردا بووم: یان ئەوەبوو پارەوپولی چاکم بخستایەتە بەردەستتان بەڵام خۆم بچومایەتەناو ئاگری چ هەننەم، یان ئەوە بوو بەهەژاری بمژیاندنایە وخۆم بچوومایەتە بەهەشتەوە، دەی من هەژاریەکەتانم پیّ خۆشتربووە، هەڵسن خوا بتانپارێزێت، هەڵسن خوا ڕزق و ڕۆزیتان بدات.[1]

لەڕیوایەتێکدا هاتووە: عمر رحمه الله وەسیەتی کرد بۆ(مسلمە) کەئامادەی مردنەکەی بێت وکاروباری شۆردن وکفن کردنی بگرێتە ئەستۆ، لەدوای تەرمەکەی بێت بەرەو گۆڕستان، یەکێك بێت لەوکەسانەی کەدوای دەهێڵنە گۆڕەکەیەوە،

١ ـ سیرە عمر (ابن عبدالحکم) لا ١١٥ ، ١١٦ .

پاشان سەیرێکی کرد وپێ ی ووت:

بڕوانە _مسلمە_لەچ ماڵێکدا بەجێم دەهێڵێت، لەچ حاڵێکی دنیاییدا دەمدەن بەدەستەوە؟! (مسلمە)یش پێ ی ووت: ئەمە هەزار دینارە بیگرە، بۆکێ پێت خۆشە بیبە خشە پێ ی ....وعمریش ووتی: ئەی شتێك لەوەش باشتربێت ئەی (مسلمە)؟ ئەویش ئەوەیە کەلەکوێ وەرت گرتووە بێگێڕەوە بۆ ئەو شوێنە.

(مسلمە)یش ووتی:خوا لەجیاتی ئێمە پاداشتی خێرت بداتەوە ئەی ئەمیر، سوێندبەخواکۆمەڵێ دڵی ڕەقت نەرم کرت، یادگاری صاڵحانت لەناوماندا نوێ کردەوە.[1]

لەژیانی پیاوانی پێشوودا، پەندو ئامۆژگاری هەیە، لەنموونەی یەکەمدا خۆپاراستن ی عمری کوڕی عبدالعزیز دەردەکەوێت لەگوناه وحەرام خواردن، تەنانەت لەکاتی ئامۆژگاری کردنی کوڕەکانی بۆ دوای مردن، بەجۆرێ کەڕازی نەبوو وەسیەت بۆ منداڵەکانی بکات لەسەرەمەرگدا کەلە(بیت المال) پارەیەکیان بۆ دیاری بکات کە مافی خۆیان نەبێت، ئەوکاتە بەوگوناهەوە دەگەڕێتەوە بۆلای خوای (عزوجل)، بۆیە وای بەباش زانی بیانداتە دەستی خوای گەورە.

لەبەخێو کردنی ماڵ و منداڵەکەیدا دووڕێگەی لەبەردەمدابوو: یان ئەوەبوو لەسەر حیسابی(بیت المال)ی موسڵمانان بەناڕەوا دەوڵەمەندیان بکات، ئەکاتە دووچاری کڵپەی ئاگری جەهەنەم دەبێت، یان ڕازی بێت بەوەی تەنها لەمووچە کەمەکەی خۆی خەرج بکات بۆیان، بەخێویان بکات، بۆیە ڕێگای دووەمی هەڵبژارد، لەگەڵ دڵنیابوونیشی بەوەی کە خوا نایان فەوتێنێت.

لەوەش دڵنیای کردن، کە ناوبانگێکی چاکم بۆ بەجێ هێشتوون، جێگای ڕێزو مێهرەبانی هەموو موسڵمانان و(اهل الذمە)دەبن لەدوای مردنی، ئەوەش لەهەموو میراتی یەك باشترە، بەڵکو لەلای بیر ڕوناك و ژیرمەندەکان گەورەترین سەرمایەیەو بەسامان مەزەندە ناکرێت.

---

١ ـ سیره عمر (ابن عبدالحکم) ١٢٢_١٢٣.

مەبەست لەووتەكەی كەدەڵێت: ((نەوەكانی عمر لەنێوان دوو جۆركە سدان، یان پیاو چاك وموسڵمانن ئەوە خوا خۆی وەزعیان باش دەكات، یان ئەوەیە چاك نین دەی من نابەم بەیەكەمین هاوكاریان (بەپارە) بۆ كاری سەرپێچی كردنی پەروەردگار)).

لەم ووتەیەدا عمر دەیەوێت ئەوەیان تێ بگەیەنێت، كەخوای گەورە لەگەڵ دۆست و ئەولیاكانی خۆیدایە ودەیانپارێزێت، ئەمەش ئامارەیە بۆ ئایەتی ﴿وَهُوَ يَتَوَلَّى الصَّالِحِينَ﴾.

كەمەبەست لەم ئایەتەئەوەیە مرۆڤ ئەو پەری گرنگی بەپەروەردەكردنی منداڵەكانی بدات و ڕەوشتیان چاك بكات تاخوای گەورە لەدوارۆژدا بیانپارێزێت، گرنگیش ئەوە نی یە كە بەدەوڵەمەندی بەجێیان بهێڵێت وئەگەر گوناه بارو پیاو خراپ دەربچن ئەوە پارەكەی ئەم دەبێتەیارمەتی دەروهاوكاریان لەسەر گوناه و سەرپێچی كردنی خوای تەعالا.[1]

لەبەسەرهاتی دووەمدا، عمری كوری عبدالعزیزؒ دەیەوێت ئامۆزاكەی (مسلمە)لەوە حاڵی بكات كەماڵ و سامان دەبێت حەڵاڵ بێت وسەرچاوەكەی زانراوبێت، هەربەوەش حەڵاڵ نابێت كەخاوەنەكەی بیكات بەخێر یان بیبەخشێت، ئەگەر مرۆڤیش بۆی دەركەوت پارەكانی هەموویان حەڵاڵ نین و سەرچاوەكانیان پاك نین دەبێت هەوڵ بدات بیانگێڕێتەوە بۆ خاوەنەكانیان و خۆی وماڵ منداڵی لەتیكەی حەرام بپارێزێت نەك دڵی بەوەخۆش بكات كەبیانبەخشێت ویان بیانكات بەخێر خوا لێ ی خۆش دەبێت وپارەكانی حەڵاڵ دەبێتەوە.[2]

٧ـ وەسیەت دەكات بۆ نێژەرانی:

لە(رافع)ی كوڕی (حفص المدنی)یەو دەگێڕنەوە كە عمری كوڕ عبدالعزیز بە(رجاء)ی ووت: ئەگەر مردم وشوردمتانوكفنتان كردم ونوێژتان بەسەرەوە خوێندم وپاشان داتان هێلامە گۆڕەكەمەوە، سەرم بكەنەوە وبزانن ڕووم لەقیبلەیە

١ـ التاریخ الاسلامی (٢٢٢/١٦) .
٢ ـ التاریخ الاسلامی (٢٢٢/١٦) .

یان نا، ئەگەر ڕووم لەقیبلەبوو ئەوە سوپاس وسەنای خوا بکەن، ئەگەر واش نەبووم وخەڵکەکەش لەسەر قەبران مابوون _بەوڕووداوەی من_ بیانترسێنن لەخوای گەورە.

دەڵێ: کاتی_رجاء _ بەنەرمی ولەسەر خۆ سەری هەڵدایەوە دەبینی ڕووی لەقیبلەیە، هەرهەموومان بەدەنگی بەرز(الحمد لله)مان کرد وسوپاسی پەروەردگارمان کرد لەسەر ئەو دیمەنە کاریگەرە.[1]

٨ـ کۆتا پاداشتی موسڵمانە:

عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله دەڵێت: (پێم خۆش نی یە. ناڕەحەتی گیان کێشانم لەسەر سووك ببێت، چونکە ئەوە کۆتا پاداشتی خوایە بۆ موسڵمانان لەسەر ناڕەحەتی یەکان).[2]

لەڕیوایەتێکی تردا هاتووە کەووتوویەتی: (پێم خۆش نی یە نارەحەتی و سەکەراتی گیان کێشانم لەسەر سووك ببێت چونکە ئەوە کۆتا هۆکارە بۆ هەڵوەرینی گوناهی موسڵمان)[3]

٩ـ لەکاتی گیان کێشاندا:

کاتی سەرەمەرگی عمر هاتە پێشەوە رحمه الله وەك هەموو مرۆڤێکی تر کە ئەجەلێکی دیاری کراوی_هەیە_ بەهاوڕێکانی ووت: بڕۆنە دەرەوە کەسم لەلانەمێنێت، هەموو هاتنە دەرەوە (فاطمە)ی خێزانی (مسلمەی کوڕی عبدالملك)ی برای لەبەر دەرگاکەیدا وەستابوون وگوێیان لێ بوو دەیووت:سڵاو لەم دەموچاوانە،کەنەدەم و چاوی مرۆڤن ونەدەم وچاوی جنۆکە.[4]

لەڕیوایەتێکدا دەڵێن: (فاطمە کچی عبدالملك)ی خێزانی دەڵێت: من گوێم لێی

---

١ ـ الكتاب الجامع لسيره عمر بن عبدالعزيز (٢/٦٤٤) .

٢ ـ الكتاب الجامع لسيره عمر بن عبدالعزيز (٢/٦٤٨) .

٣ – هەمان سەرچاوە.

٤ ـ الكتاب الجامع لسيره عمر بن عبدالعزيز (٢/٦٥٢) .

بوو لەکۆتا ڕۆژەکانی نەخۆشی یەکەیدا دەیووت: خوایە مردنەکەم لەخەڵکی بشارەوە ئیتر بایەك سەعاتیش بێت، ئەو ڕۆژەی کەگیانی سپارد تیایدا لەژورەکەی چوومەدەرەوە و لەو دیوی دەرگاکەیەوە دانیشتبووم، گوێم لێ بوو ئەم ئایەتەی قورئانی دەخوێند: ﴿تِلْكَ ٱلدَّارُ ٱلْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِى ٱلْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا وَٱلْعَٰقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ﴾ القصص: ٨٣ .

واتە: دوا ڕۆژی چاك وقیامەت بۆ ئەو کەسانەیە کەلەدنیا گەورەیی وبەرزییان نەویستووە وخراپەکاریشیان برەو پێ نەداوە، سەرەنجامیش هەر بۆ لەخوا ترسەکانە.

(فاطمە)دەڵێت: پاشان بێ دەنگ بوو، نەدەنگێ نەووتەیەك، نەچرپەیەکی نەبوو، ووتم بە خزمەتکارێك کەخزمەتی دەکرد: بۆ ناچیتەژوورەوە وسەرێکی لێ بدەیت! وئەویش چووە ژوورەوە وهاوارێکی کرد، منیش بەخێرایی چوومەژورەوە و دەبینم ڕووی کردۆتە قیبلە وبەدەستێکی چاوەکانی خۆی نوقاندوە وبەدەستەکەی تریشی دەمی خۆی داخستووە، گیانی سپاردوە ڕەحمەتی خوای لێ بێت.[١]

لەڕیوایەتێکی تردا بەو جۆرە هاتووە کەدەڵێت: عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله لەنەخۆشی یەکەیدا کەبەهۆیەوە گیانی سپارد، بەخەڵکەکەی ووت: دامنیشێنن!، ئەوانیش دایان نیشاند، پاشان ووتی:- ئەی خوایە من ئەو کەسەم فەرمانت پێ دەکردم و من کەمتەر خەمیم دەکرد، بەرگریت لێ دەکردم ومنیش سەرپێچیم دەکردی، بەڵام هیچ خوایەك نی یە تەنها (الله)نەبێت_لاالەالاالله.

پاشان سەری هەڵبڕی و زۆر بەوردی سەیری ئەم لاولای دەرکرد، پێیان ووت: تۆ زۆر بەوردی سەیری ئەم لاولادەکەیت، ووتی: من کەسانێك دەبینم لێرەن کە نەجنۆکەن ونەمرۆڤن، پاشان گیانی پاکی بەخوای خۆی سپارد رحمه الله.[٢]

لەناو مۆرەکەیدا ـ موستیلەکەی دەستی ـ نووسرابوو((عمر بن عبدالعزیز یؤمن بالله))، واتە: عمری کوڕی عبدالعزیز باوەڕی بەخوا هەیە.

١ ـ الکتاب الجامع لسیره عمر بن عبدالعزیز (٢/٦٥٣) .

٢ ـ الکتاب الجامع لسیره عمر بن عبدالعزیز (٢/٦٥٤) .

١٠- ڕۆژی مردنەکەی:

خەلیفەی دادپەروەرو دنیانەویست عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله لەڕۆژی جومعەی ٢٠ی ڕەجەبی ساڵی ١٠١ی کۆچیدا گیانی پاکی بەخوای خۆی سپارد، ئەمەش ڕاسترین ڕیوایەتە لەوبارەیەوە، نەخۆشی یەکەی ماوەی(٢٠)ڕۆژی خایاند، لە(دیر السمعان)لەناوچەی(المعرة) لەشام ولەدوای دووساڵ وپێنج مانگ وچوار ڕۆژ خەلافەت کردن ولەوکاتەدا تەمەنی(٣٩)ساڵ بووەو هەندێکی تر دەڵێن(٤٠)ساڵ بووە.[1]

١١- لەدوای خۆی چەندێ سامانی بەجێ هێشت؟

ڕیوایەتەکان جیاوازیان هەیە لەبڕی ئەو پارەو موڵك وسامانەی عمری کوڕی عبدالعزیز بەجێ ی هێشتووە لەدوای مردنی، بەڵام هەموویان لەسەر ئەوەن کەزۆر کەم وبێ نرخ بووە.[2]

لەو ڕیوایەتانە: عمری کوڕی حفص المعیطی،دەڵێت:عبدالعزیزی کوڕی عمری کوڕی عبدالعزیز بۆی گێڕاینەوە ودەیووت: ووتم: چەندێ پارەی بۆ بەجێ هێشتن؟ و ئەویش زەردەخەنەیەکی کرد ووتی: خزمەتکارێکمان، کە هەموو خەرج کردنەکانی عمر لەدەستی ئەودا بوو بۆی باس کردم ووتی: عمری کوڕی عبدالعزیز لەسەرەمەرگدا پێی ووتم:چەندێ پارەمان هەیە لەلات؟دەڵێ:ووتم: تەنها (١٤)دینار. پێم ووت: ئەی دیاری وبەخشینێ؟ ووتی:(٦٠٠)دینار کە عبدالملك دیاری کردبوو، ئێمەیش(١٢)کوڕ و(٦)کچ بووین ودابەشمان کرد بۆ پانزە بەش.[3] و ڕیوایەتی ڕاستدا(١١)کوڕ مابوون چونکە(عبدالملك)پێشتر کۆچی کردبوو.

١٢- بەرەکەتی پارەی حەڵاڵ:

کوڕانی عمری کوڕی عبدالعزیز رحمه الله لەپاشەڕۆژدا هەموویان وەزعیان باش بوو، هەندێکیشیان دەوڵەمەند بوون، بەڵام نەوەی هەندێ لەخەلیفەکانی تری ئوممەوی

١ ـ تاریخ القضاعی لا ٣٦٣ .

٢ ـ تذکرة الحفاظ (١١٨/١) .

٣ ـ سیرة عمر (ابن الجوزی)لا ٣٣٧ .

بینراوە سواڵیان کردووە.[١]

(ابن الجوزی)دەڵێت: بیستوومەکە خەلیفە(منصور)بە((عبدالرحمن)ی کوڕی(قاسم)ی کوڕی(محمد)ی کوڕی ابوبکر الصدیق ﷺ ی ووت: ئامۆژگاریم بکە، ئەویش ووتی: عمری کوڕی عبدالعزیز مردو(١١) کوڕی لێ بەجێما، هەموو میراتی یەکیشی(١٧)دینار بوو بە(٥)دیناری قوماشی کفنەکەی بۆ کڕا،(٢)دیناریشی بۆ کڕینی جێ گۆڕەکەی، ئەوەیشی مایەوە دابەش کرا بەسەر منداڵەکانیدا.

هەرکوڕێکی(١٩)دەرهەمیان بەرکەوت!، بەلام کاتێ هشام ی کوڕی عبدالملك مرد ئەویش (١١)کوڕی لێ بەجێما، کاتێ سامانەکەی بەش کرا هەرکوڕەو هەزارهەزاری بەرکەوت - ملیون -!.

بەلام ڕۆژان ڕۆشتن وڕۆژان هاتن ویەکێ لەنەوەکانی عمری کوڕی عبدالعزیزم بینی ولەیەك ڕۆژدا باری(١٠٠)ولاخ شت ومەکی لەپێناوی خوادا بەخشی! بەلام یەکێ لە کوڕەکانی (هشام)م بینی خێریان پێ دەکرد.[٢]

لەمەی پێشووەوە بۆ مان دەردەکەوێت کەئەو پارە زۆرەی کە(عمر)لەباوکی یەوە بۆی بەجێ مابوو لەژیانىدا لێ ی خەرج کردبوو تا تەواو بوو واتە دەستی نەبردبوو بۆ سامانی (بیت المال)ی موسڵمانان تا ئەوڕۆژەی گیانی پاکی بەخوای پەروەردگار سپارد.[٣]

١٣- خەڵکی باسی چاکەی عمری کوڕی عبدالعزیز دەکەن:

١- (مسلمە)ی کوڕی (عبدالملك)کە ئامۆزای بوو. کاتێ عمر کۆچی کرد وکفن کرابوو_ ووتی: ڕەحمەتی خوات لێ بێت! بەڕاستی کۆمەڵەدلانێکی ڕەقت بۆ نەرم کردین، یادگاری صاڵحانت لەناو ماندا نوێ کردەوە.[٤]

---

١ - ووتەی وەرگێڕ .

٢ - سیرة عمر (ابن الجوزی) لا ٣٣٨ .

٣ - فقه عمر بن عبدالعزیز (٥٦/١) .

٤ - سیرة عمر (ابن الجوزی) لا ٣٢٩ .

٢- (فاطمـه)ی کـچی عبـدالملك: (وهیـب)ی کـوڕی(ورد) دهگێڕیتـهوه ودهڵێـت: بۆیان باس کردووین کهکاتێ عمری کوڕی عبدالعزیز لهدنیا کۆچ دهکات، زاناکـان بـۆ سهرهخۆشی کردن له(فاطمه)ی خێزانی دهچـنهلای وپـێ ی دهڵـێن: ئێمـه هـاتووین سهرهخۆشی عمرت لێ دهکـهین، بهڕاستی هـهموو ئوممـهت کۆسـیان کـهوت، دهی تۆش ڕهحمهتی خوات لـێ بێـت کـهمێ باسـی عمرمـان بـۆ بکـه: کههـهڵس وکـهوتی لهماڵدا چۆن بووه؟ چونکه کهس وهك ژن پیاوهکهی خۆی ناناسێت.

(فاطمه)یش ووتـی: لهنوێژ وڕۆژوودا لهئێوه زیـاتری نـهبوو، بـهڵام سـوێند بـهخوا کهسـم نـهدیوه ئهوهنـدهی عمـر لهخوابترسـێت، وهڵلاهـی خۆشـترین کـاتی پیـاو ئهوکاتهیه بهماندوویی دێتهوه لای خێزانی وئارامی یهکی بۆ دێتهوه، شـهوانه نێـوان من وئهو لێفهیهك بوو، هەرئەوەندەم دەزانـی بیرێکـی لەگـەورەیی خـوا دەکـردەوەو ڕادهپهڕی ودهستی دهکرد به باڵهتهبه وهك چۆن باڵندهیهك بکهوێته ناو ئاوێکـهوه، پاشان دهستی دهکرد بهگریان تاوام لێ دههات دهمموت: وهڵلاهی خـۆی نـهکوژێ باشه، پاشـان بـهزهییم پێـدا دههاتـهوهو لێفهکـهم لهسـهر هـهردووکمان لادهدا پـێم دهووت: خۆزگه وسهدخۆزگه ئهوهنـدهی نێـوان ڕۆژ هـهڵات وڕۆژئـاوا لهخهلافهتـهوه دوور بووینایه، وهڵلاهی لهوهتی تێ ی کهوتووین خۆشیمان نهدیوه.[1]

٣- (الحسن البـصری): کـاتێ هـهواڵی مـهرگی عمـری کـوڕی عبـدالعزیزیان دا بهشێخ(حسن البصری) ووتی: ((انا لله وانـا اليـه راجعـون)) ئـهی خـاوهنی هـهموو چاکهیهك.[2]

٤ـ (مکحـول) یهکێکـه لـهزانا نـاو دارهکـانی (فقـه الاسـلامی) دهڵێـت: نهمـدیوه کهسێك لهعمری کوڕی عبدالعزیز زیاتر دنیانهویست و لهخواترس بووبێت .

٥ـ (یزید)ی کوڕی (حوشـب) دهڵێـت: هـهرگیز نهمـدیوه، هـیچ کهسـێك بهوێنـهی (حسن البصری)و (عمری کوڕی عبدالعزیز) لهخواترس بووبێـت[3]، وهك بلـێ ی ئـاگر

١ ـ البدایه والنهایة له (ملامح الانقلاب) لا ٥٦ وهرگیراوه.

٢ ـ فقه عمر بن عبدالعزیز (٥٣/١) .

٣ ـ تاریخ الخلفاء للسبوطی وله (ملامح الانقلاب) وهرگیراوه لا ٥٥ .

تەنها بۆ ئەوان دروست کراوە .[١]

٦- (رهبان)ی گاوریش بۆی گریاون:

(الاوزاعی)دەڵێت: من ئامادەی بەخاك سپاردنی عمری کوڕی عبدالعزیز بووم، پاشان بەرەو شاری (قنسرین)کەوتمەڕێ، لەڕێگا دام بەلای(راهب)ێکدا و پێ ی ووتم: تۆ دەڵێم، وادەزانم ئامادەی ناشتنی ئەو پیاوە بوویت؟ ووتم: پێی: بەڵێ. و ئەویش چاوی داخست ودەستی کرد بەگریان، گریانێکی بەکوڵ.

پێم ووت: تۆچۆن دەگریت! خۆتۆ لەسەر ئاینەکەی نیت؟ کابرا ووتی: من بۆ ئەو ناگریم، بەڵکو بۆ ئەو نوورە دەگریم کەلەسەر زەویدا بوو بەلام بەمردنی ئەو کوژایەوە.[٢]

٧- پادشای ڕۆم ودارو دەستە وپیاوانی ئاینی یەکەی :

عمری کوڕی عبدالعزیزرحمه الله وەفدێکی فەرمی نارد بۆ لای پاشای ڕۆم بەکارێك کە بەرژەوەندی موسڵمانانی تێدابوو، کاتێ ڕۆشتە لای پاشا، بینیان پاشا تاجێکی بەسەرەوەیەو تەرجومانێکیش لەلایدا وەستابوو، لەسەر عەرشەکەی پالی لێدابوویەوە، پیاوانی ئاینی لەلای راست وچەپی یەوە وەستابوون و خەڵکەکەی تریش هەریەکە وبەپێ ی پلەو پایەیان لەبەردەمیدا وەستابوون، موسڵمانەکانیش ئەوەی مەبەستیان بوو لەهاتنەکەیان خستیانە ڕوو، پاشایش بەڕوویەکی خۆشەوە وەلامی دانەوە، ئەوڕۆژە لەوێ مانەوەو چوونە دەرەوە لەلای پاشا.

لەڕۆژی داهاتوودا نێرراوی پاشاهات وشتێکی پێ ووت، کاتێ موسڵمانەکان هاتنەوە دیوەخانی پاشا دەبینین واپادشا وەك دوێنی نی یە غەمبارو دڵتەنگ لەسەر عەرشەکەی هاتۆتە خوارەوەو تاجەکەی حستۆتە باوەشی وەك بڵێ شتێکی لێ ڕوودابێت،ڕووی تێ کردن و پێ ی ووتن: ئەزانن بۆچی بانگم کردوون؟ووتیان: نەء ووتی: کاربەدەستێکم کەهاوسنوری وڵاتی عەرەبە، پێ ی ڕاگەیاندم لەم نامەیەدا کە: ئەمڕۆ ئەو پیاوە صالحەی کەگەورەی عەرەبەکانە _موسڵمانان_ لەدنیا

---

١ ـ صفه الصفوة (٣/١٥٦) .

٢ ـ سیره عمر (ابن الجوزی) لا ٣٣١ .

دەرچوو، هەموو خۆیان پێ نەگیراو دەستیان کرد بەگریان.
پاشایش ووتی: بۆ خۆی دەگرین؟ یان بۆ ئاینەکەتان؟ یان بۆ خۆتان؟ ووتیان: بۆ خۆمان وئاینەکەمان وئەو دەگرین.
پاشا ووتی: بۆ خۆتان بگرین بۆ ئەو مەگرین ئەو تازە ڕۆی وگەیشتە جێگایەك زۆر لەم ژیانەی باشترە، زۆر لەوە دەترسا کەلە گوێرایەڵی خوای_ گەورە_ دەربچێت وخوایش دوو ترسی لەسەر کۆنەکردەوە ترسی دنیاو ترسی خوا.
من زۆرم بیستووە لەچاکەو لێهاتوویی وڕاستگۆیی ئەو پیاوە، گومانم وابووە ئەگەر کەسێکی تر دوای عیسی عليه السلام مردووی زیندوو بکردایەتەوە ئەو پیاوە دەبوو، بەوردی چاودێری وبەدوادا چوونم کردوە وبۆم دەرکەوتووە دیوی دەرەوەو ناوەوەی وەك یەکە، بەڵکو دیوی ناوەوەی باشتربووە کەکاتێ بەتەنهایی چووەتە خەڵوەتەوە لەخزمەت پەروەردگاریدا بووە.

پاشا لەسەر قسەکانی بەردەوام بوو ووتی: من بەو ڕاهبە وخواناسانە سەرسام نیم کە واز لەدونیا دەهێنن ولە گۆشەیەکی چۆڵدا خواناسی خۆیان دەکەن، بەڵکو بەم پیاوە سەرسامم کە سامان و دەستەلاتی دنیا هاتە بەردەستی بەلام ئەو دنیانەویستی(زهد) بەولاوە شیرین بوو هەڵی بژارد تاوەك ڕاهیبەکانی لێهات، بەلام داخەکەم چاکە کاران لەناو خراپەکاراندا زۆر نامێننەوەو کۆچ دەکەن.[1]

١٤- کەرامەتی لێوەگێڕراوەتەوە:

لە(حسين القصار)ەوە دەگێڕنەوە کەدەڵێت: لەسەردەمی عمری کوڕی عبدالعزیزدا بزن ومەڕم دەکڕی، دام بەلای شوانێکدا ڕانی دەلەوەڕاندو بەچواردەوری ڕانەکەدا (٣٠)گورگم بینی بەلام گومانی ئەوە برد سەگ بن.
بۆیە بەشوانەکەم ووت: ئەی برای شوان ئەم هەموو، سەگەت بۆچی یە؟، ووتی: کوڕی خۆم ئەوانە سەگ نین بەڵکو هەموویان گورگن! ومنیش ووتم: پاك وبێگەردی بۆ خوا گورگ لەناوڕاندایە ونایشیان خوات؟!

---

١ ـ مروج الذهب (١٩٥/٣) فقه عمر بن عبدالعزيز (٥٤/١) .

کابرا ووتی: کوڕی خۆم، ئەگەر سەر تەواو بێت، لاشە زۆر گرنگ نی یە.[١]

بەڵام زۆر پشت بەك ڕووداوانە نابەسترێت چونکە خوای گەورە سوننەتی خۆی لەم ژیانەدا بۆ هیچ کەسێك تێك نادات وبەسروشتی حاڵ گورگ و دڕندەکان لەسەر گیانلەبەرانی تر دەژین. ولەلایەکی تریشەوە لەسەردەمی پێغەمبەری خوادا گورگ شوانی مەڕ نەبووە ولەسەردەمی خەلیفە ڕاشیدەکانیشدا لەوشتانە ڕوویان نەداوە بەڵکو ئۆبالی ڕاستی ناڕاستی ئەم جۆرە بەسەر هاتانە لەئەستۆی گێرەرەوەکانیاندایە.

(بەڵام پاش لەدنیا دەرچوونی ئەو خەلیفە لاوە دادپەروەرە، زاناو داناو ناودارەکانی ئیسلام خەوی خۆشیان پێوە دیوە، هەموو موسڵمانان بەگشتی و بەهەموو لایەنێکیانەوە بەداخ بوون بۆ مردنی و مردنەکەیان بەخسارەت دەزانی بۆ بەردەوامی ئەو چاکسازی ونوێخوازیەی کە خوێنێکی تازەی کردە جەستەی وولاتە یەکگرتووەکانی ئیسلام و وڵاتی بەرەو سەردەمی زێڕینی چوار خەلیفە ڕاشیدەکە گەڕاندەوە)[٢]

(لە کۆتاییدا داواکارم لەپەروەردگاری باڵا دەست ئەمیری باوەڕداران لەناو باخ و باخاتی بەهەشتە نەبڕاوەکەی خۆیدا جێ بکاتەوە وئێمەش بکاتە قوتابی یەکی گوێڕایەڵی ئەو قوتابخانە مەزنەی ئیسلام کە وێنەی کوڕی عبدالعزیزی پێش کەشی مرۆڤایەتی کرد).[٣]

سبحان ربك رب العزة عما يصفون وسلام على المرسلين
والحمدللة رب العالمين

---

١ ـ الكتاب الجامع لسيرة عمر بن عبدالعزيز (٢/٦٧٠) .

٢ ـ ووتەی وەرگێڕ .

٣ـ ووتەی وەرگێڕ .

ناوەڕۆك